tarih

BÜLENT TANÖR

Türkiye'de Kongre İktidarları (1918 - 1920)

YKY
YAPI KREDİ YAYINLARI

TÜRKİYE'DE KONGRE İKTİDARLARI
(1918 - 1920)

Bülent Tanör 1940'ta İstanbul'da doğdu. Galatasaray Lisesi'ni ve İstanbul Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. Paris X, Dijon, Cenevre ve İstanbul Hukuk Fakültelerinde öğretim üyeliği yaptı. Tanör, 28 Kasım 2002 tarihinde aramızdan ayrıldı.

Başlıca yayınları: *Siyasi Düşünce Hürriyeti ve 1961 Türk Anayasası*; *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*; *TCK 142. Madde, Düşünce Özgürlüğü ve Uygulama; İki Anayasa (1961-1982); Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu; Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920); Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri* (TÜSİAD 1997); *Kurtuluş-Kuruluş*; *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*; *Türkiye'de Demokratik Standartların Yükseltilmesi* (TÜSİAD 1999); *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku* (Bülent Tanör-Necmi Yüzbaşıoğlu (2001); *Anayasal Gelişme Tezleri* (2007).

Bülent Tanör'ün
YKY'deki kitapları:

Türkiye'de Kongre İktidarları *(1998)*
Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980) *(1998)*
1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku
(Bülent Tanör - Necmi Yüzbaşıoğlu) *(2001)*
Anayasal Gelişme Tezleri *(2007)*

BÜLENT TANÖR

Türkiye'de Kongre İktidarları
(1918-1920)

YKY
YAPI KREDİ YAYINLARI

Yapı Kredi Yayınları - 1035
Tarih - 3

Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920) / Bülent Tanör

Kitap editörü: Korkut Tankuter

Kapak tasarımı: Mehmet Ulusel
Sayfa tasarımı: Nahide Dikel

Baskı: Mega Basım Yayın San. ve Tic. A.Ş.
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1 Baha İş Merkezi
A Blok Kat: 2 34310 Haramidere / İstanbul
Telefon: (0 212) 412 17 00
Sertifika No: 12026

1. baskı: İstanbul, Haziran 1998
4. baskı: İstanbul, Nisan 2016
ISBN 978-975-363-865-5

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 2009
Sertifika No: 12334
Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Kemeraltı Caddesi Karaköy Palas No: 4 Kat: 2-3 34425 Karaköy / İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
http://www.ykykultur.com.tr
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: http://alisveris.yapikredi.com.tr

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık
PEN International Publishers Circle üyesidir.

İÇİNDEKİLER

Giriş • 11

BİRİNCİ BÖLÜM: Devlet ve İktidar Sorunları

I) DEVLET ANA TEZLERİ • 17

A) Asıl İtilâf Bloku Tezleri • 18

1) Tezlerin Önemi ve Tarihsel Malzemesi • 18

2) Nasıl Bir Osmanlı Devleti? • 22

B) Osmanlı Devleti'nin Tezi • 25

1) Ülke ve Toplum • 25

2) Egemenlik • 27

3) Tezin Özü • 30

C) Yerel Hareketlerin Tezleri • 31

1) Ülke • 31

2) Toplum • 34

3) Egemenlik • 36

D) Ulusal Tez • 41

1) Aranış ve Hazırlık Dönemi • 42

2) Tezin Esasları • 46

a) Ülke • 46

b) Toplum • 49

c) Egemenlik • 50

II) DEVLET YAN TEZLERİ • 53

A) ABD Tezleri • 53

B) Yunan Tezi • 57

C) Azınlıkların Talep ve Tezleri • 59

D) İngiliz Himayesi ve Desteği Tezleri • 61

E) ABD Desteği ve Mandası Tezleri • 64
F) Konfederasyon Tezleri • 68
1) İstanbul Grupları • 69
2) Anadolu Hareketi • 70
3) Enver Paşa ve Çevresi • 71
G) Marksist-Leninist Tezler • 73
III) İKTİDAR SORUNU • 77
A) Etkinlik Kaybı • 77
B) Bağımlılaşma • 78
C) Kişiselleşme ve Mutlaklaşma • 79
D) Kurumlarda Bozulma • 81
E) Haklar, Özgürlükler ve Yargı • 83
F) Sentez • 84

İKİNCİ BÖLÜM: Yerel Kongre İktidarları
I) KONGRE HAREKETLERİ • 93
A) Kongre Kavramı • 93
B) Kongreler Tablosu • 97
C) Kongre Sistemleri • 99
1) Elviye-i Selâse (Sınır Doğu) Kongreleri Grubu • 100
2) Trakya Kongreleri Grubu • 100
3) Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu Grubu • 101
4) Batı Anadolu Kongreleri Grubu • 101
5) İstanbul'da "Millî Kongre" Hareketi ve "Şûra-yı Saltanat" • 101
D) Kongre Sistemleri Arası İlişkiler • 103
E) Kapsamları Açısından Kongreler • 105
F) Evrim Şeması • 107
II) İKTİDARLAŞMA • 110
A) Örgütlenme • 111
1) Nedenler • 111
2) Öncülük • 113
3) İttihatçıların Rolü • 116
4) Model ve Perspektifler • 118
B) Temsil • 120
1) Meşruluk ve Temsil • 121
2) Temsil Gücü • 124
C) Yapılanma • 128

1) Kurucu ve Kuralkoyucu Organlar • 128
2) Yürütme ve Yargılama Organları ve Organlar Kademelenmesi • 132
3) Silahlı Güçler • 138
D) Kurallılık • 141
E) Karar ve Faaliyetler • 145
1) Savunma • 145
2) Malî Konular • 148
4) Suçlar ve Yaptırımlar • 151
5) Ekonomik ve Sosyal Konular • 151
6) İdareye İlişkin Uygulamalar • 153
7) Siyasal-Diplomatik Alanlar • 153
8) Karar ve Faaliyetler Konusunda Bazı Saptamalar • 154
III) HÜKÜMETLEŞME / DEVLETLEŞME • 156
A) Batı Trakya Türk Hükümetleri • 156
B) Sınır Doğu Şûra Hükümetleri • 159
1) Öncü Şûra Hükümetleri • 162
2) Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti • 163
3) Artçı Şûra Hükümetleri ve Oltu Şûra Hükümeti • 170
IV) VARGILAR • 174
A) Kongrelerin İktidarlaşması • 174
B) Kongresiz İktidarlaşma • 177
C) Kongre Devletleri • 178
D) İktidarlaşmanın Sınırları • 179
E) İleriye Köprü • 179

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: Ulusal Kongre İktidarı • 221
I) ULUSALLAŞMA / MERKEZÎLEŞME • 185
A) Amasya Günleri • 185
B) Erzurum Kongresi • 186
C) Sivas Kongresi • 187
1) Ulusallaşma • 187
2) Temsil Zayıflıkları • 189
3) Merkezîleşme • 191
II) HUKUKÎLEŞME • 193
A) Meşruluk • 194
1) Kendini Hukuk Fikriyle Meşrulaştırma • 194
2) Demokratik Meşruluk • 194

3) Dünyasal (seküler) meşruluk • 195
4) Seçim • 196
5) Sivilleşme • 197
6) Kurumsallaşma • 198
7) Anayasaya Bağlılık • 199
B) Yasallık • 200
III) ORGANLAŞMA • 204
A) Amasya'da Organik Yapı • 204
B) Erzurum ve Sivas Kongrelerinde Organik Yapı • 206
1) Kurucu Organ-Kurulmuş Organ Ayrışması • 206
2) Kurulmuş Organlar Arasında İşlev Ayrışması • 208
a) Umumî Kongre • 209
b) Heyet-i Temsiliye • 209
c) Yürütme Kolları • 211
d) Organlar Piramidi • 213
C) Heyet-i Temsiliye Dönemi • 214
IV) ÖZERKLEŞME • 217
A) Örgütsel-Yönetsel Özerkleşme • 217
B) Siyasal Özerkleşme • 221
C) Hukukî Özerkleşme • 224
D) Karar Alma Yöntemleri • 226
V) GEÇİCİ VE ARA SONUÇLAR • 230

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: İktidar ve Devlet Sorunlarının Aşılması
I) İKTİDAR ÇOKLUĞU • 237
A) Geleneksel İktidar Merkezi ve Yerel Kongre İktidarları İlişkisi • 237
B) Yerel Kongre İktidarlarının Sönüşü • 239
1) Sınır Doğu Grubu • 240
2) Trakya Kongreleri Grubu • 240
3) Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu Grubu • 241
4) Batı Anadolu Grubu • 243
5) Toplu Görünüm • 245
C) YKİ'lerin Direniş ve Sönüş Sorunsalı • 246
II) İKTİDAR İKİLİĞİ • 252
A) UKİ'nin İç (Öznel) Sınırlılığı • 252
1) Kanun-ı Esasî'ye Bağlılık • 252
2) Meclisin Toplanmasını İstemek • 253

3) İlke Olarak Hükümetleri Meşru Saymak • 254
4) "İdare-i Muvakkate" İlânından Kaçınmak • 254
5) UKİ'nin Terminolojisi • 255
B) UKİ'nin Dış (Nesnel) Sınırlılığı • 256
C) İkili İktidar Olgusu • 257
III) İKTİDARLAR ÇATIŞMASI • 261
A) GİM Saldırısı • 261
B) Ulusal Hareketin Kendini Savunması • 263
C) Ulusal Hareketin Karşı Taarruzu • 265
IV) ÇELİŞKİNİN AŞILMASI • 268
A) Taşra Yönetimi • 268
B) Meclis-i Mebusan • 270
1) Toplanmanın Nedenleri • 270
2) Seçimler • 272
4) İşgal ve Meclis'in Sonu • 274
C) TBMM Rejimine Geçiş • 277
1) Geçiş Olayı • 277
2) Dönüşümün Anlamı • 279

BEŞİNCİ BÖLÜM: Kongre İktidarlarının ve Büyük Dönüşümün Dinamikleri
I) TARİHİN MİRASI • 285
A) Ekonomik ve Sosyal Alan • 285
B) Siyasal Düşünce ve Kültür • 287
C) Siyasal-Yönetsel Alan • 291
II) ORTAMIN ÖZGÜLLÜĞÜ • 295
A) Uluslaşma • 295
B) Siyasallaşma ve Demokratikleşme • 299
C) Uluslararası Durum • 303
III) ÖNDERLİĞİN ROLÜ • 309
A) Önderlik ve Önder • 309
B) Katkıları • 315

SONUÇLAR • 325
SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA • 329
KONGRELER DÖNEMİ KISA TAKVİMİ • 346
DİZİN • 349

GİRİŞ

Eğer Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş köprüsü TBMM ve dönemi ise, bunun bir de prelüd'ü olmalıdır. Bu hazırlanma ve mayalanma aşaması, olsa olsa *kongreler dönemi* olabilir.

Bu dönem uzunca bir süre Türk tarih yazıcılığında (historiografi) sisli kalmış, daha çok da Erzurum ve Sivas kongrelerine yapılan vurgularla yetinilmiştir. Ancak, son yıllarda yapılan tarih çalışmaları ve yayınları sayesinde, bu dönemin farklı ve zengin boyutları da ortaya konmaya başlanmış bulunuyor.

Bu kitap, kongreler dönemiyle ilgili tarihsel bilgileri özümseyerek, kullanarak ve sistemleştirerek şu iki ana temaya açıklık getirmek niyetiyle hazırlanmıştır: *Devlet* ve *İktidar*. Çalışma, siyasal sosyolojinin ve kamu hukukunun bu iki temel sorununun, 1918-1920 Türkiyesi'nde aldığı özel biçimleri ve aşılma yollarını konu edinmiştir.

Bu durumda kitap başlığı "*Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*" olmasaydı, "*Türkiye'de Devlet ve İktidar Sorunu (1918-1920)*" şeklinde de düzenlenebilirdi.

Baştan belirtmek gerekir ki, bu iki sorundan kitap boyunca ağır basanı iktidar sorunu ve bunun aşılması teması olacaktır. Çünkü dönemin somut gerçekleri bu yönde belirmiştir.

Kitap beş ana başlıktan oluşuyor. İlkin, Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesi ertesinde karşılaştığı *Devlet ve İktidar Sorunları* ile söze giriyoruz (Birinci Bölüm). Ardından, bunlara karşı doğan yerel ve ulusal tepkilerle, yani *Yerel Kongre İktidarları* (İkinci Bölüm) ve *Ulusal Kongre İktidarı* (Üçüncü Bölüm) adını verdiğimiz olgularla ilgileniyoruz. Sonrası, *İktidar ve Devlet Sorunlarının Aşılması* konusuna ayrılmıştır (Dördüncü Bölüm).

Bitirmek için de, *Kongre İktidarlarının ve Büyük Dönüşümün Dinamikleri* sorusuna giriyoruz (Beşinci Bölüm).

BİRİNCİ BÖLÜM

DEVLET VE İKTİDAR SORUNLARI

Birinci Dünya Savaşı'nın bitimiyle başlayan Mütareke döneminde Osmanlı Devleti'nin siyasal-anayasal gündemindeki ilk madde bir *devlet sorunu* olarak belirmiştir. Bu bölümde ilkin bu konuda yarışan ve çarpışan *devlet tezleri* incelenecektir (I ve II).

Birinci Dünya Savaşı'nın yenilgiyle kapanması, Osmanlı Devleti için bir devlet sorunu doğurmuştu. Gerçi o zamana kadar Osmanlı Devleti az askerî yenilgi görmüş değildi, ama bu defaki farklıydı. Savaşın çapı büyüktü, bir dünya savaşıydı. Ayrıca niteliği önemliydi; bir yeniden paylaşım kavgasıydı. Bu yüzden savaş yenilgisi Osmanlı toprakları üzerinde bir devlet sorunu da yarattı. Buralarda hangi devlet ya da devletler var olacak ve nasıl yapılanacaklardı? Devlet sorununun özü budur.

Bu konuda çeşitli program ve tezler üretilmiştir. Bunların bir bölümü savaş yıllarına hattâ öncesine uzanır; İtilâf devletlerinin gizli antlaşmalarından kaynaklanır. Bir kısmı ise savaşın bitimiyle birlikte üretilmiştir; ya da eski tezlerin yeni koşullarda gözden geçirilmiş yeni baskılarıdır.

İlk aşamada bu tezlerin dökümü ve tanıtımı hangi ölçüte (kıstas, kriter) göre yapılırsa daha iyi bir kavrama halkası yakalanabilir? Devlet ve devlet tezlerini kabul ettirebilme sorunu, bir güç ve iktidar işi de olduğuna göre, ilk dökümü *ana tezler* ve *yan tezler* diye yapmak yanlış olmaz. *Ana tezler,* arkalarında önemli bir devlet ya da kitle gücü bulunanlardır. Bunlar, sonucu belirleme gücü en fazla olan ya da öyle görünenlerdir. İlkin bunları ele alacağız (I). *Yan tezler* ise ana tezlerin uzantısı ya da destekçisi durumunda olanlardır; bunlar tâbi ve ikincil karakterdedir (II).

Dönemin ikinci ana gündem maddesi *iktidar sorunu* ekseninde belirmektedir. Yine Mütareke'nin imzalanmasından hemen sonra yaşanmaya başlayan bu sorun, aslında bir *iktidar boşluğu* şeklinde ortaya çıkmaktadır (III).

I) DEVLET ANA TEZLERİ

Ana tezler, arkalarında aktif bir devlet gücü ya da yerel/ulusal kitle mevzilenmesi bulunan programlardır. Mütareke döneminde bu sıfata layık tezler dört tanedir: İtilâf Bloku ve Osmanlı Tezleri ile yerel hareketlerden ve ulusal (Kemalist) hareketten çıkan program ve talepler. Neden bunlar?

Bu tezlerin siyasal ve/ya da toplumsal arkaplanı şu ya da bu ölçüde oldukça güçlüdür. İtilâf tezlerinin ardında "düvel-i muazzama", bugünkü deyimle süper devletler vardır. Bunlar üstelik savaş galibidir ve mütareke dönemi başlarında en güçlü gibi görünen programlar bunlardan gelmektedir. Osmanlı yönetiminin tezlerine gelince, bunlar gerçi yenik bir güçten çıkmaktadır, ama yine de arkalarında bir siyasal otorite ve devlet aygıtı vardır. Osmanlı sistemi de sanıldığı kadar çökmüş ve bitmiş değildir. Yerel ve ulusal (Kemalist) hareketler ise azımsanmayacak ve giderek artan kitle gücüne sahip olacaklardır.

Bu dört ana tezin bu şekilde sıralanışı kronolojik çizgiyi de yansıtır. Mondros ertesinde ilk ve en etkili tezler İtilâf Bloku'ndan gelmekteydi. Bunlara da bakarak Osmanlı yönetimi yeni koşullar altında birtakım tezler üretmeye koyuldu. Hemen hemen aynı tarihlerden itibaren, *kendiliğinden* doğan (spontane) yerel hareketler kendi tezlerini dile getirmeye başladılar. Ulusal (Kemalist) tez ise Haziran 1919'da Amasya Kararları ile belirmeye başladı ve dördüncü sırada yerini aldı. Pekiştirilip kesinleşmesi, Sivas Kongresi kararları ve Mîsâk-ı Millî ile (Eylül 1919 ve Ocak 1920) gerçekleşti.

Tezlerin bu şekilde sıralanışı, bunların zaman içinde değişen güç çizelgelerini de gösterir. İlk başta İtilâf tezi en güçlü olan ya da görünendi. Karşısındaki tek seçenek de, iyi-kötü bir devlet kaynağından gelen Osmanlı teziydi. Yerel hareketlerin potansiyeli bundan sonra oluştu. Ulusal tez ise Sivas günlerinden sonra siyasal ve kitlesel dayanak bulmaya başladı. Karşılaşmanın son raundu da esas olarak birinci ve dördüncü sıradaki tezler arasında cereyan edecektir: İtilâf tezleri ve ulusal tez.

A) Asıl İtilâf Bloku Tezleri

Birinci Dünya Savaşı başlarında İtilâf Devletleri Bloku (Müttefikler), İngiltere-Fransa-Rusya üçgeninden oluşuyordu. 1915'te İtalya da bunların safına geçti. 1917'de ise Rusya'da çarlık rejimi yıkıldı ve devrimci iktidar ülkesini savaştan ve İtilâf Bloku'ndan çekti. Buna karşılık ABD ve Yunanistan İtilâf Devletleri cephesinde savaşa katıldı. Böylece Osmanlı Devleti, değişik tarihlerde Müttefik saflarını oluşturan ve kendisiyle ilgili devlet programları üreten altı gücün Doğu siyasetleri ile karşı karşıya kaldı.

İtilâf Bloku iki gruba ayrılabilir: Asıl İtilâf Bloku ile buna eklemlenenler. 1914-1917 arasında Asıl İtilâf Bloku İngiltere, Fransa ve Rusya demekti. Savaş yıllarında İtalya (1915) ve arkasından ABD ve Yunanistan da (1917) bunlara eklemlendiler. 1917'de Rusya'nın aradan çekilmesinden sonra Asıl İtilâf Bloku şöyle belirginleşti: İngiltere, Fransa ve İtalya. İtalya, adeta Rusya'nın yerini almıştı.

İşte bu üç devletten oluşan Asıl İtilâf Bloku, Mütareke döneminde Türkiye'deki devlet sorunuyla ilgili en etkili Batı odağı olmuştur. Burada onların tezlerine yer verilecektir. Gerçi 1921'den itibaren Fransa ve İtalya'nın yolu İngiltere (ve Yunanistan) ekseninden ayrılmaya başlamıştır ama bu dönem bu kitabın inceleme alanına girmez. Dolayısıyla İtilâf Bloku tezleri bu üçlünün tasarı ve eylemleri çerçevesinde incelenebilir.

Asıl İtilâf Bloku tezlerinin önemi nerededir? Bunların tarihsel malzemesi nedir? Neden bunlara ön sırada yer vermek gereği vardır? İlkin bu soruları yanıtlamak gerekiyor.

1) Tezlerin Önemi ve Tarihsel Malzemesi

Asıl İtilâf Bloku tezleri Mütareke dönemi başlarında adeta rakipsiz gibidir; arkalarında Düvel-i Muazzama, önlerinde ise yenik ve bitkin düşmüş bir Osmanlı Devleti vardır. Yerel tezler cılızdır. Ulusal tez ise henüz oluşmuş değildir. Bu durumda süper güçlerin Osmanlı Devleti ve Türkiye halkına kendi tezlerini dayatmak konusundaki avantajları apaçık ortadadır. Osmanlı yönetimi ise savaş bozgunu psikolojisi, İttihatçı önderlerin ülkeyi terk etmelerinden doğan iktidar boşluğu ve yeni geçiş kabinelerinin zayıflığı gibi handikapları yaşamaktadır.

Ortada varolan başka birtakım devlet tezleri ise, Asıl İtilâf Bloku'nunkilerden kopuk programlar değil, bunun parçaları ya da yan unsurları niteliğindedir. Yunan alt-emperyalizminin *Megali Idea*'sı, azınlıkların ayrılıkçı tasarıları ya da İngiliz himayesi talepleri gibi. *Wilson İlkeleri*'ne gelince, bunlar da tıpkı ABD'nin o zamanki dış siyaseti gibi somut bir devlet programı niteliğinde değildir.

Asıl İtilâf Bloku tezleri köklü bir geçmişten kaynaklanıyordu. Bu devletler 19. yy'dan beri "Şark Meselesi"nin çözümü senaryolarında ustalaşmışlardı. Daha 1915'te yayımlanan bir kitap *Yüz Paylaşım Tasarısı* adını taşımaktaydı.[1] Bu tarihten sonra da Müttefikler gizli paylaşım anlaşmalarıyla hedeflerini iyice somutlaştırdılar. Mondros Mütarekesi'nin "işgaller" konusunda açtığı kapılarla da büyük bir olanak elde ettiler. İşte, Sèvres Antlaşması ile Üç Taraflı Antlaşma bu deneyimlerin ürünü olarak ortaya çıkacaktır.

Bu tablo, Asıl İtilâf Bloku tezlerinin neden ana tezlerden olduklarını, hattâ neden bunların başında yer aldıklarını göstermeye yeterlidir. Bunların başat tezler arasındaki seçkin yeri şuradan da bellidir ki, Lozan barış görüşmelerinde asıl kapışma, ulusal tez ile bunlar arasında cereyan edecektir.

Asıl İtilâf Bloku'nun devlet tezlerinin malzemeleri nelerdir? Hangi verilere bakılarak bu tezler toparlanabilir?

Burada bir noktaya dikkat etmek gerekiyor. Bu da, asıl amacı örtülemek ve ortalığı yatıştırmak için zaman zaman takınılan iğreti ve diplomatik tavırları ayıklamak gereği diye ifade edilebilir. Buna birkaç örnek verelim. Fransa, 6 Eylül 1917'de Başbakanı, 27 Aralık 1917'de de Dışişleri Bakanı aracılığıyla, "istila amacı gütmedikleri"ni öne sürerken böyle bir tutum içindeydi. İngiltere Başbakanı Lloyd George 5 Ocak 1918'de, "Türkiye'yi başkentinden ve nüfusunun çoğunluğu bakımından Türk olan Anadolu ve Trakya'daki zengin ve şanlı ülkelerinden yoksun bırakmak için savaşmıyoruz (...). Türk soyunun yaşamakta olduğu ülkede, Türk imparatorluğunun, başkenti İstanbul olmak üzere devamına engel olacak değiliz" derken, Bolşevikler tarafından açığa vurulan gizli paylaşım antlaşmalarından vazgeçmiş gibi görünüyor, muhtemelen ortalığı yatıştırma ve oyalama taktiği içinde bulunuyordu.[2] İtilâf devletlerinin, Wilson İlkeleri'nin ve özellikle ulusların kendi kaderlerini belirleyebilme hakkının Türkler için de geçerli olacağı yolundaki gösterileri de bu bağlam içinde ölçülmelidir.[3]

Asıl İtilâf Bloku'nun gerçek tezini diplomatik söz ve davranışlarda değil, sahicilikleri zaman içinde sınanmış bulgularda aramak gerekir. Bunları da sırasıyla: *Şark Meselesi*'ne yaklaşımlarında, Batı kamuoylarına ve siyasetlerine egemen olan cezalandırıcı ve yayılmacı görüşlerde, bunları belgeleyen gizli paylaşım

1 T. G. DJUVARA, *Cent projets de partage de la Turquie* (1881-1913), Felix Alcan, Paris 1915. Ayrıca bkz. E. E. ADAMOF, *Anadolu'nun Taksimi* (çev.: H. Rahmi, yayıma hazırlayan H. Mutluçağ), Belge Yay., İstanbul 1992.

2 H. BAYUR, *Türkiye Devletinin Dış Siyasası,* İstanbul 1942, s. 22. Lloyd George'un bu dönüşüyle (!) ilgili yorumlar için bkz. S. TANSEL, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar,* c. I, Başbakanlık basımevi, Ankara 1973, s. 161.

3 Belge ve kaynaklar: S. R. SONYEL, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika,* c. I, TTK basımevi, Ankara 1973, s. 3-4.

antlaşmalarında, bunların uygulanma biçimleri olan Mondros Mütarekesi'nde, Sèvres Antlaşması'nda ve Üç Taraflı Antlaşma'da bulmak mümkündür.

Şark Meselesi, bir Batılı kavram ve yaklaşımdır. 19. yy'da Balkan devletlerinin doğumundan ve Batılı güçlerin rekabet ve müdahalelerinden hız alan, Batı yayılmacılığının göstergesi olan bir kavramdır.[4] Batı kamuoyu ve siyasetleri 20. yy'da, özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında ve hemen ertesinde, açıkça intikamcı ve cezalandırıcı akımların etkisi altındaydı. Bir önceki yüzyılda Urquhart ve Disraeli gibi kişilerce dile getirilen ve Osmanlı İmparatorluğu'na dışarıdan müdahaleyi Batı çıkarlarına uygun saymayan görüşler artık revaçta değildi. Yine İngiltere eksenli ve Gladstone - Lloyd George patentli saldırgan çizgi şimdi önplandaydı.[5] Türklerin tamamen yenildiklerinin dünyaya ve özellikle İslam âlemine gösterilmesi, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun akıbeti konusunda "sert ve kesin" kararlı olduğunun kanıtlanması gerekiyordu.[6]

Bu politikanın somut hedefleri, Rusya'nın tek vârisi olan İngiltere'nin Boğazlar bölgesini denetimi altına alması, İmparatorluğun tâbi halklarının (Ermeniler, Kürtler, Araplar, Rumlar, Yahudiler) özgürleştirilmesi, halifeliğin İngiltere gözetimindeki bir Arap devletine aktarılması şeklinde özetlenebilir.[7]

İşte bu bağlamdadır ki İngiltere parlamentosu 1919 yılında Türk imparatorluğunun parçalanması ve Türklere küçük bir yurt bırakılması yolunda görüş birliğine varacaktır.[8] Bu politikalar ilkin Arap illerinin işgali yoluyla uygulanmıştır. Daha sonra da Yunan ve Ermeni güçleri bu programın geri kalan bölümlerinin hayata geçirilmesi amacıyla desteklendiler.

Aslında yalnız İngiltere değil, Batılı kamuoyları da, "medeniyete ehil olmayan ve suçlu Türklerin cezalandırılması" tezi çevresinde kümelenmişti. Edebiyatçılardan tarihçilere, polemikçilerden basın mensuplarına uzanan geniş bir yelpaze, bağımsız ve ulusal bir Türk devletinin olmayacağı fikrinde birleşmişti.[9] Elbette bunun istisnaları da vardı; ama burada konumuz bu değildir.

Paylaşım antlaşmalarına gelince, Batı'nın sömürgeci ve emperyalist devletlerinin Rusya ile de zaman zaman anlaşarak (ya da çatışarak) Osmanlı İmparatorluğu'nu bölme ve paylaşma tasarıları, hem hayli eskilere uzanır hem

4 J. ANCEL, *Manuel historique de la question d'Orient,* 2 e éd., Libr. Delagrave, Paris 1926, p. 5-28, 289.

5 F. VALYI, *Un bon européen. L'Europe en Asie Mineure,* Thomas Murby Co., Londres 1921, p. 19, 25; "La réforme de l'Islam et le problème turc", *Extrait de la Vie des Peuples,* 1923, p. 11-12.

6 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele,* c. I, Cem yay., İstanbul 1976, s. 93-97.

7 R. REŞAT SAGAY, *La nouvelle Turquie et la communauté internationale,* Thèse, Strasbourg 1936, p. 53-54.

8 Ö. KÜRKÇÜOĞLU, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926),* AÜSBF yay., Ankara 1978, s. 63.

9 T. Z. TUNAYA, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük,* Turhan ktb., İstanbul 1981, s. 42-47.

de sayıca epey boldur. İmparatorluğun bölünmesi yolundaki ilk adım 1878 Berlin Antlaşması'yla atılmıştı. Birinci Dünya Savaşı günleri çattığında, gizli antlaşmaların sayısı 100'ü bulmuştu. Bu tür belgelerin 1918 sonrası Türkiyesini asıl etkileyecek olanları ise, savaş sırasında yapılan gizli paylaşım antlaşmalarıdır. Savaştan zaferle çıkılması durumunda dört müttefik, İmparatorluk topraklarını aralarında paylaşacaklardı. Bu metinlerde Türkler için de küçük bir İç Anadolu devleti öngörülmüştü.[10]

Gizli antlaşmalardan bazıları (Rusya'nın da taraf oldukları), 1917 Ekim Devrimi'nden sonra yeni iktidar tarafından açığa vuruldu ve Sovyet Rusya Halkları Komiserliği'nin kararıyla tek yanlı olarak hükümsüz sayıldı.[11] Bunların dışındakiler ise esas olarak geçerli kalıyorlardı. İşte Üç Büyükler, Yunanistan'ın da katılmasıyla, temelde bu metinlere bağlı kalarak Osmanlı topraklarını paylaşmaya koyuldular.

Gizli antlaşmalardan Sèvres'e geçişi Mondros köprüsü sağladı. 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin metni, bir yandan her türlü yoruma açık yönleriyle, öte yandan da Boğazlar'ın açılmasını ve buralarda kalelerin işgalini öngören (md.1), İtilâf devletlerine "kendi güvenliklerini tehdit edecek herhangi bir durum ortaya çıkarsa, herhangi bir stratejik noktayı" (md.7), bir karışıklık çıkarsa "Altı Ermeni Vilayeti"nin "herhangi bir bölümünü işgal etme hakkı" tanıyan (md.24) hükümleriyle dikkati çeker.[12] Ayrıca, hâlâ bir değer taşıyan Osmanlı silahlı güçleri, araç-gereç ve insan bakımından en aza indirilerek, direnme yolları da kesilmiş oluyordu.

Bu özellikleriyle Mondros metni, karşılıklı askerî konumları saptayıp donduran bir silah bırakma belgesi olmaktan çok, yeni paylaşımlara zemin hazırlayan, ilerisi için kalıcı sonuçlar doğuran bir "siyasal belge"ydi. Bununla Osmanlı İmparatorluğu ruhunu teslim etmiş görünüyordu.[13]

Uygulama da bu yönde oldu. Kısmen bu metne dayanılarak, kısmen de zorlamalarla, paylaşımın somut adımları atıldı. Yayılmanın sömürgeci-emperyalist karakteri o kadar açıktı ki, 1914'te Osmanlı yönetiminin tek yanlı işlemiyle kaldırılmış olan adlî ve ticarî kapitülasyonlar, işgalcilerin baskısıyla 1919 başında yeniden yürürlüğe konuldu.[14]

10 A. Z. POLAR, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Sebepleri,* Ak ktb., İstanbul 1962, s. 98; O. OLCAY *Sèvres Andlaşmasına Doğru,* AÜSBF yay., Ankara 1981, s. LIV-LXVI; M.C. BİLSEL, *Lozan,* c. I, İstanbul 1933, s. 274-281.

11 E. H. CARR, *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*, vol. III, Penguin Books, p. 24.

12 Metin: S. MERAY-O.OLCAY, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri,* AÜSBF yay., Ankara 1977, s. 1-5.

13 G. YOUNG, *Constantinople* (trad. par Dart et Ténine), Payot, Paris 1934, p. 375.

14 bkz. *Türk İstiklâl Harbi*, c.I, *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genelkurmay basımevi, Ankara 1962; T. BIYIKLIOĞLU "Mondros Mütarekenamesinde Elviye-i Selâse ile ilgili vesikalar", *Belleten,* C.XXI, sayı 84, Ekim 1957, s. 567-580.

Osmanlı Devleti'nin kaderini çizen belgeler, 10 Ağustos 1920 tarihli *Sèvres Antlaşması* ile yine aynı tarihte İngiltere, Fransa ve İtalya arasında imzalanan Üç Taraflı Antlaşma'dır (Accord Tripartite). Sèvres, gizli antlaşmaların bir ürünüydü, Şark Meselesi'ni çözme niyetiyle hazırlanmış ve Osmanlı Devleti'ne dayatılmıştı.[15] Üç Taraflı Antlaşma ise bu paylaşımdan umduklarını bulamayan Fransa ve İtalya'yı doyurmak amacıyla üç devlet arasında varılan yeni bir uzlaşmanın eseridir.[16] Bu açıdan da metin, gizli paylaşım antlaşmalarının havasındadır, bunların uzantısı niteliğindedir. Ne var ki Milletler Cemiyeti (Cemiyet-i Akvam) Mîsâkı ile gizli anlaşma yapmama yükümlülüğü altına girmiş olan taraflar, bu metni açıklamak ve yayımlamak zorundaydılar. Bununla birlikte, yayımlanacak bir antlaşma metninde gizli emeller ne kadar söylenebilirse o kadarı söylenmiştir.[17]

Gerçi, eski gizli paylaşım antlaşmalarından farklı olarak Üç Taraflı Antlaşma, Fransa ve İtalya'nın işgal ve nüfuz bölgelerini topraklarına katmalarını öngörmüş değildi. Ama işgal ordularının Türkiye'den çekilmesi de, Osmanlı Devleti'nin Sèvres hükümlerini yerine getirmesi ve azınlıkların korunması gibi ezici koşullara bağlanmıştı. Müttefiklerin bu politikası ve emelleri 1921 Londra Konferansı'nda ve sonrasında da esas olarak değişmeyecek, sadece Sèvres Antlaşması ile Üç Taraflı Antlaşma'da önemsiz bazı değişiklikleri kabule yanaşmaktan ibaret kalacaktır.[18]

Her iki antlaşma da yeterince incelenmiş olup, bunları buraya aktarmanın gereği yoktur.[19] Bizi ilgilendiren, devlet programı açısından ifade ettikleri anlamdır.

2) Nasıl Bir Osmanlı Devleti?

Asıl İtilâf Bloku tezlerinde ne tipte bir Osmanlı Devleti öngörülmüştür? Bu soru, bir devletin kurucu unsurları olan *ülke* (toprak), *toplum* (halk) ve *egemenlik* kavramları açısından cevaplandırılabilir.

Ülke unsuru açısından durum açıktır. Sèvres ile güneydoğu illeri Fransa'ya, Trakya hukuken, İzmir ve çevresi de fiilen Yunanistan'a verilmekte, doğuda Ermenistan devleti ve özerk bir Kürdistan yaratılmaktadır. "Vatikanlaştırılmış" İstanbul ise zaten şarta bağlı olarak Türklere bırakıldığından, yeni devletin bir

15 K. MELEK, *Doğu Sorunu ve Millî Mücadelenin Dış Politikası,* Boğaziçi Üniversitesi yay., İstanbul 1978, s. 157.

16 R. SAGAY, *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler,* Türkiye İşbankası yay., Ankara 1972, s. 148.

17 M. CEMİL, *Lozan,* c.I, s. 327.

18 Ö. KÜRKÇÜOĞLU, *Türk-İngiliz İlişkileri,* s. 77-78, 167-168, 184-192, 204-206, 218-220.

19 bkz. H. BAYUR, *Türkiye Devletinin Dış Siyasası,* s. 51 vd.; SUAT TAHSİN, *Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve Haliki Gazi Mustafa Kemal,* Akşam matb., İstanbul 1933, s. 245-262.

parçası olarak kabul edilemez. Marmara ve Boğazlar bölgesinin gerçek egemeni ve yöneticisi Uluslararası Komisyon'dur. Üç Taraflı Antlaşma da Anadolu'nun geri kalan bölümünün aşağı yukarı üçte ikisini çıkar ve nüfuz alanları olarak Fransa ve İtalya'ya sunmaktadır. Bu durumda "Yeni Türkiye", eski Kastamonu vilayetiyle Sivas (şehir hariç), Ankara ve Bursa vilayetlerinin birer parçasına inmekte, denizlerle tek bağlantısı da Karadeniz'den ibaret kalmaktadır. Ne var ki bu kıyı doğuda yeni kurulan Ermenistan'ın Karadeniz kıyılarıyla, batıda ise Boğazlar bölgesinin özel statüsü ve Trakya'nın Yunanistan'a verilmiş olması nedeniyle iyice daralmıştır. Böylece, dış dünya ve denizlerle bağı büyük çapta kopmuş bir *mini yurt* tablosu ortaya çıkmaktadır.

Toplum unsuru açısından duruma gelince; bunun da üretken ve dinamik kesimleri yabancı egemenlikler altına sokulmuştur. Mini yurt içinde kalan nüfusta, ticaret ve sanayi kesimi son derece azınlıktadır. Burada demografik yapı, kapalı ekonomi koşullarında yaşayan bir *köylü toplumu* profili vermektedir. Üstelik, yabancı uyrukluğa geçmeyi adeta özendiren Sèvres hükümleri nedeniyle, ülke, elinde kalan nüfus bakımından da sürekli kan kaybına uğrayabilecek, az sayıdaki dinamik unsurlarını da yabancı devletlere kaptırabilecektir. Osmanlı uyruklarının hiçbir kayda bağlı olmadan İtilâf devletlerinin ya da yeni kurulan bir devletin yurttaşı olabileceklerini (md.128) ve böylece bu devletlere tanınan kapitüler ayrıcalıklardan yararlanabileceklerini (vergi bağışıklığı vb.) bildiren (md.261) antlaşma hükümleri, "Osmanlı Devletini az zamanda hemen hiç tebasız bırakacak mahiyettedirler".[20] Bu durumda yeni devlete nüfussal özellikleri bakımından bir ad takmak gerekirse, "*köylü devleti*" deyimi herhalde en uygun düşeni olacaktır.

Egemenlik unsuru açısından durum nedir? Bir yazar, "bağımsız bir köylü devleti" deyimini kullanmaktadır. İfadeyi bütünüyle aktarırsak: "Boğazlar ve İstanbul'dan vazgeçmiş, denizlerle bağlantısını yitirmiş, Anadolu içlerine kurulu bağımsız bir köylü devleti".[21] Oysa, mini yurtlu köylü devleti aslında bağımsız, yani egemen de değildir. Bu da her şeyden önce onun aşırı küçültülmüş, dış dünyadan kopartılmış, kapalı köy ekonomisi koşullarına mahkûm edilmiş, ekonomik açıdan kendine yeterli olamayan bir köylü devleti olmasından ileri gelmektedir.

Sèvres Antlaşması, egemenliği doğrudan kısıtlayan hükümleri bakımından da zengindir. Bunlar askerlik, ekonomi, maliye, adliye ve eğitim alanına ilişkin dayatmalardır: Silahtan tecrit edilme, kendi bütçesini yapamama, özel borçlarına

20 H. BAYUR, *Türkiye Devletinin Dış Siyasası,* s. 59.
21 R. P. PETERS, *Histoire des Turcs* (trad. par L. Piau), Payot, Paris 1966, p.134, 162.

karşılık bütün gelirlerine elkonması, malî ve adlî kapitülasyonlar, yabancı eğitim kurumlarına tanınan ayrıcalıklar, vb. Bütün bunlar siyasal bağımsızlığın, egemenlik hakkının da kaybı demektir. Getirilen hükümler, kendine sözde yaşama hakkı tanınan devletin egemen olmadığını, olamayacağını açıkça bildirmektedir.[22]

Buraya kadarki bulguları bir senteze bağlamak gerekirse şu söylenebilir: Asıl İtilâf Bloku'nun Türkiye için öngördüğü devlet modeli *yarı sömürge tipi bir köylü devleti* modelidir.

Bu modelin yaşama şansı var mıydı? O gün bugün pek çok gözlemci ve yazar bu soruya olumsuz yanıt vermişlerdir. Yunan isteklerini inceleyen komisyonun Fransız delegesi, "bu devlet de yaşayacak bir devlet değildir; pek az sonra yok olacaktır" diyordu. Gerçekten, yalnız Osmanlı İmparatorluğu için değil, Türkler için de bir devlet halinde yaşama olanağı kalmıyordu.[23] İç Anadolu'ya kapatılmış bir devletin yaşaması hemen hemen imkânsızdı. Ama Sèvres'in amaçladığı da zaten bundan başka bir şey değildi.

Bir başka soru şöyle düzenlenebilir: Asıl İtilâf Bloku bu modeli dayatırken neye güveniyordu? Elbette sorunun çeşitli yanıtları olabilecektir: Osmanlı Devleti'nin savaş yenilgisi, halsizliği, dağılmışlığı, halkın bezginliği, süper güç olmanın sağladığı olanaklar, vb. Fakat bir nokta özellikle derinleştirilmeye değer niteliktedir. Bu da, dayatılmak istenen *Köylü Devleti* modelinin sömürgeci-emperyalist sisteme olan uyarlığıdır. Bunu görmek için, karşılaştırmalı bir tahlilin getirebileceği ipuçlarından yararlanabiliriz.

1925-1929 yılları arasında Mısır'da Yüksek Komiserlik görevinde bulunan Lord Lloyd, 1933'te sömürgeci yönetimlerin başarısını şu tılsımlı formülün uygulanmasında bulmaktaydı: *Yasa ve Düzen* (Law and Order). Yani, bir yönetimin "iyi" sayılması için iç barışı ve adaleti sağlaması gerekli ve yeterlidir. Geri kalan bütün sorunlar buna tâbidir.[24]

Görüldüğü gibi bu anlayış halkların bağımsızlık hakkını ve özlemini yok saymakta, onların sorununu bir "iyi yönetim" ve "barış" davasına indirgemektedir. Bunlar da dışarıdan, sömürgeciler tarafından sağlanacaktır. İşte burada bu sömürgeci mantığın bel bağladığı güvenceye gelmekteyiz. Sömürgecilerin ilgi ve dikkatlerinin odak noktası, "gerçek halk" dedikleri kesimdir. Yani, sömürgeciliğin "iyiliksever paternalizmi"ni minnetle kabul edecek, kendi işlerinde ve dünya işlerinde aktif bir rol oynamaya yeltenmeyecek basit *köylü* yığınlarıdır. Bu man-

22 D.C. BLAISDELL, *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Malî Denetimi: Düyûn-u Umumiye* (çev. A.İ. Dalgıç), Doğu-Batı yay., İstanbul 1979, s. 176-180.

23 M. CEMİL, *Lozan,* c.I, s. 345.

24 Lord LLOYD, *Egypt Since Cromer,* II, London, 1933, p. 358.

tığa göre, ortalığı karıştıranlar "gerçek halk" değil, "bağımsızlık saplantısı"na akıllarını takmış olan ulusçulardır.[25]

Bu satırlar, Osmanlı topraklarının paylaşılmak istenmesinden 15 yıl kadar sonra (1933), benzer nitelikler gösteren Mısır'la ilgili niyetleri ve yorumlarını bize aktarmaktadır. Türkiye açısından anlamlı nokta, sömürgeci-emperyalist modelin *köylülük* ile *sömürge tipi devlet* arasında kurduğu köprüdür. Köylülük, sömürge tipi devlet modeli dayatmasının güvencesi olarak görülmektedir. Bir başka deyişle, *köylü devleti*, emperyalist teorinin ideal devlet biçimidir.

Bu yaklaşım, 1918 sonrasında Türkiye'ye dayatılmak istenen devlet modelinin de daha iyi kavranmasını sağlar. Asıl İtilâf Bloku'nun Türkiye'ye ve Türklere ilişkin devlet tasarımını bu nedenle, *yarı sömürge tipi köylü devleti* şeklinde tanımlamış bulunmaktayız.

Ama tarihin anlamlı bir cilvesidir ki, bu planın bozulmasında da, emperyalist teorinin doğal müttefik saydığı "pasif köylüler" temel bir rol oynayacaklardır. Şöyle ki, Türkiye'deki ulusal kurtuluş savaşına, "bağımsızlık saplantısı" içindeki ulusçular öncülük ederken, hareketin kitle temelini genç köylü nüfus ve orduları oluşturacaktır.

B) Osmanlı Devleti'nin Tezi

Savaşın bitimiyle birlikte Osmanlı Devleti'nin siyasal yaşamında önemli değişiklikler meydana geldi. Savaş yenilgisinin ardından önderleri yurt dışına kaçan İttihatçılar etkilerini yitirdiler. Arkasından, İttihatçı kompozisyondaki Meclis-i Mebusan feshedildi (21 Aralık 1918). Bu koşullarda gittikçe güçlenen Saray'dı. Birbiri ardı sıra kurulan hükümetler Saray'a tâbi hale geldi. Savaş yenilgisiyle birlikte Türkçülük de son bulmuş, iktidara Osmanlıcı hava egemen olmuştu. Mütareke döneminde üretilen resmî tezler bu iki kanaldan, Saray ve hükümetlerinden gelecektir.

1) Ülke ve Toplum

Osmanlı tezinde *ülke* ve *toplum* anlayışı açısından dikkat çekici bir durum vardır. Bu da, Arap illerinin ve halkının Osmanlı Devleti'ne bağlılığının devamının istenmesi, buna karşılık Anadolu ve Rumeli'de Türklerin çoğunlukta olduğu topraklar için duyarlılık gösterilmeyişi, hattâ bunların bazılarının bırakılmasının kabul edilmesidir.

25 R. EMERSON, *From Empire to Nation: The Rise of Self-Assertion of Asia and African Peoples,* Harward University Press, 1960, p. 37-38, 42.

Suriye, Filistin, Yemen, Hicaz, Irak gibi Arap nüfuslu topraklara idarî özerklik tanıyarak bunları Hilafet ve Saltanat'a bağlı tutma görüşü, Osmanlı yönetimleri tarafından uzun süre ve ısrarla savunulmuştur. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın 17 Ekim 1918'de Townshend'e yaptığı önerilerden,[26] hükümetinin güvenoyu alan 19 Ekim 1918 tarihli Beyannamesi'nden,[27] Vahdettin'in Mondros görüşmeleri için Ahmet İzzet Paşa'ya talimatından,[28] Rauf Bey'in Agamemnon zırhlısında Townshend'e uzattığı öneriler demetinden,[29] bunu anlamaktayız. Mütareke döneminin birinci kabinesinin başı Ahmet İzzet Paşa ile Mondros'taki Osmanlı delegasyonu "İmparatorluk anlayışı"na sâdıktılar. Bu yüzden de, artakalan ulusal vatan topraklarında direnmeyi değil, İngilizlere yaranarak Suriye ve Irak'a geri dönmeyi yeğliyorlardı.[30]

Sonraki Tevfik Paşa ve Damat Ferit Paşa kabineleri de aynı doğrultuda talep ve tezlerle ortaya çıkacaklardır. "İmparatorluğun toprak anlayışı"na bağlılık, bunların da temel görüşüdür. Tevfik Paşa'nın Paris Barış Konferansı'na iletilmek üzere İstanbul'daki İtilâf Devletleri Yüksek Komiserlerine gönderdiği 12 Şubat 1919 tarihli muhtırada,[31] Ferit Paşa'nın dört ay sonra Paris Barış Konferansı'na sunduğu 21 Haziran 1919 tarihli muhtırada,[32] Arap ülkeleri ve hattâ Mısır ve Kıbrıs üzerinde "hayalperestçe", Batı Trakya için de artık "gerçeklerle bağdaşmayan" iddia ve talepler yer almaktaydı.[33] Müttefikler bunları çok sert biçimde yanıtlayıp geri çevireceklerdir.[34]

Osmanlı yönetim çevreleri feodal ve dinsel bir anlayışla İmparatorluğun Arap toprakları konusunda duyarlıydılar. Ama, Anadolu topraklarının yabancı egemenliklere verilmesi yolundaki planları anlayışla karşılıyor, hattâ bunlara destek bile oluyorlardı. Sadrazam Tevfik Paşa 12 Şubat 1919 tarihli muhtırasında, kurulması tasarlanan yeni Ermenistan devletine doğu illerinden bazı bölgeler verilmesi niyetini dikkate almaya hazır olduğunu açıklamıştır.[35] Onu izleyen Damat Ferit Paşa aynı düşünceyi paylaşmaktadır.[36] İzmir bölgesinde İn-

26 S. TANSEL, *Mondros'tan Mudanya'ya*, c. I, s. 25-26.
27 *Türk İstiklâl Harbi,* c.I, s. 28-29.
28 A.F. TÜRKGELDİ, *Görüp İşittiklerim,* 2. basılış, TTK yay., Ankara 1951, s. 155.
29 S. TANSEL, *Mondros'tan Mudanya*'ya, c.I, s. 33-34, not 96.
30 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri,* c.I, s. 62.
31 H. BAYUR, "Birinci Genel Savaştan sonra yapılan barış antlaşmalarımız", *Belleten,* c.XXX, no 117, 1966, s. 123-124.
32 Metin: T. BAYTOK, *İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı,* Başnur matb., Ankara 1970, s. 12-14 (özellikle madde 5).
33 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri,* c.I, s. 399-409.
34 Müttefik Cevabı: O. OLCAY, *Sèvres Andlaşmasına Doğru,* s. LXXI.
35 H. BAYUR, "Birinci Genel Savaştan Sonra", s. 123.
36 Mazhar Müfit'e şifreli telgrafı, Nisan 1919 (M.M. KANSU, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber,* c.I, TTK yay., Ankara 1966-1968, s. 10-11).

giliz işgalini isteyen Ferit Paşa, Paris Barış Konferansı'nda Arap ülkeleri, Kıbrıs ve Batı Trakya için yukarıda değinilen hayalci tutumu takınırken, Brest-Litovsk Antlaşması'yla Rusya'dan geri alınmış olan Kars, Ardahan ve Batum sancaklarından vazgeçebilmekte, "Türklüğün sınırı" olarak da Toroslardan söz etmektedir. Müttefiklerin geri çevireceği "Muhtıra"sında da "Osmanlı birliği" anlayışını sürdürür.[37]

2) Egemenlik

Osmanlı devlet tezinin egemenlik anlayışını da iki boyutuyla ele alacağız: Dış egemenlik ve iç egemenlik.

Osmanlı resmî görüşü, dış egemenlik (bağımsızlık) sorununa nasıl yaklaşıyordu?

Padişah Vahdettin, Mondros Mütarekesi'nin ağır koşullarını öğrenince sadrazamına, "Şartlar ne kadar ağır olursa olsun hemen kabul edelim. İngiltere'nin Şark'taki bize dost politikası değişmemiştir. Daha sonra af ve mürüvvetlerini kazanabiliriz" demişti.[38] Padişahın "af ve mürüvveti"ne nail olmayı umduğu İngiltere'nin "dost politikası" ise belliydi: Osmanlı Devleti'ni parçalamak ve sömürgeleştirmek. Bolşeviklerin açığa vurduğu gizli paylaşım antlaşmaları İstanbul basınında bile yayımlanmıştı. En hafif deyimle "acz" içerisinde bulunan Saray ve çevresi, bunları bile bilmezlikten geliyordu.[39]

Bu doğrultuda birkaç örnek daha vermek gerekir. Tevfik Paşa kabinesinin Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa, Yüksek Komiser'e 30 Aralık 1918'de, Sultan'ın ve umumun arzusunun "İngiltere tarafından idare edilmek" olduğunu söylemişti... Damat Ferit Paşa da Yüksek Komiser'e sunduğu projede (30 Mart 1919), İngiltere'nin gerekli gördüğü yerleri 15 yıl süreyle işgalini öngörmüştü. Nezaretlerde İngiliz müsteşarlar bulunacak, her vilayette vali muavini İngiliz konsolosu olacaktı. Seçimler bunların denetimi altında yapılacak, ülke maliyesi İngiltere'nin sıkı denetimine verilecekti. Bu projeyi sunarken sadrazam, Vahdettin'in amacının "Osmanlı hükûmetini İngiltere Devlet-i fahîmesine mutlak bir teslimiyetle bağlamak olduğu"nu da belirtiyordu.[40]

Osmanlı yönetimi savaş sonrası döneme bu anlayışla girdi. Bir silah bırakma sözleşmesi olmaktan çok, devletin egemenliğini yok eden bir belge olan Mondros Mütarekenâmesi bu ruh hali içinde imzalandı. Bu anlayış, Sèvres dik-

37 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri,* c.I, s. 253-256, 398-409; T. BAYTOK, *İngiliz Kaynaklarından Tük Kurtuluş Savaşı*, s. 12-18.

38 T. BIYIKLIOĞLU, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921),* c.I, 2. basım, Kent basımevi, 1981, s.9.

39 H. BAYUR, *Türkiye Devletinin Dış Siyasası,* s.21.

40 G. JAESCHKE, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri* (çev. C. Köprülü), TTK yay., Ankara 1971, s.4-8.

tasına boyun eğmeyle noktalanmazdan önce, Paris Barış Konferansı görüşmeleri sürecinde de kendini belli etti. İzmir çevresindeki Rumların çıkarabilecekleri olayların Konferans görüşmelerini etkilemesini önlemek için bu bölgede İngiliz işgalini isteyen Damat Ferit, konferans boyunca bir yandan hayalci bir tutumla Arap topraklarını korumaya çalışıyor, öbür yandan ise en hayatî taleplerden vazgeçiyordu; malî, iktisadî ve hukukî konulara hiç girmiyordu. Böylece, harita üzerinde kopartılmaya çalışılan toprakların genişliği, bu toprakların statüsünden ve bunlar üzerinde hükümran olacak devletin egemenlik ve bağımsızlık hakkından çok daha fazla önemseniyordu. Geniş yüzölçümlü olması koşuluyla, bağımlı bir ülke ve devlete önceden rıza gösteriliyordu.[41]

Bağımsızlığın ve dış egemenlik hakkının terk edilmesi yolunda daha ileri adımlar atıldığı da anlaşılmaktadır. Osmanlı hükümeti adına Damat Ferit Paşa ile İngiliz hükümeti adına M. Fresner ve Churchill arasında imzalandığı anlaşılan bir antlaşma ya da anlaşma taslağı (12 Eylül 1919) bunun belirtisidir. Bugüne kadar orijinal metni bulunamamış olan bu anlaşmanın özet ya da mealî versiyonları vardır.[42] Bazı yazarlar böyle bir anlaşmanın varlığından kuşku duymakta ya da varlığını reddetmektedir.[43] Buna karşılık büyük bir çoğunluk böyle bir anlaşmanın ya da anlaşma taslağının imzalandığı görüşündedir. Örneğin H. Bayur bu belgenin kesin olarak doğrulanmadığını, ama dönemin verilerine ve İngiltere ile Vahdettin'in isteklerine uygun düştüğünü, F. Bouillon'un da bu belgenin varlığını kendisine doğruladığını yazmıştır.[44] S. Akşin anlaşmanın Damat Ferit tarafından imzalanıp Vahdettin tarafından onaylandığını yeni kanıtlarla ortaya koymuştur.[45] Anlaşmanın ya da anlaşma taslağının Fransız Dışişleri Bakanlığı (Quai d'Orsay) arşivindeki Fransızca örneği de bulunmuştur.[46] Başka bazı yazarlar da böyle bir anlaşmanın varolduğu kanısını paylaşmışlardır.[47]

Bu anlaşmanın ya da anlaşma taslağının özet ya da mealî metinlerinde yer alan hükümler, bağımsızlıktan vazgeçmenin tipik belirtileridir. Bunlarla İngiliz mandası ve Boğazlar'da İngiliz denetimi kabul edilmekte (md.1ve 2), bağımsız

41 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri,* c.I, s.253-256, 409-410.

42 bkz. C. BAYAR, *Ben de Yazdım*, c. VII, Baha matb., İstanbul 1969, s. 2211-2212, Belge 130; H. BAYUR, *Atatürk, Hayatı ve Eseri*, c.I, Ankara 1963, s.205; *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, TTK basımevi, Ankara 1991, s. 146.

43 S. R. SONYEL, "İngiltere Dışişleri Bakanlığı belgelerinin ışığı altında 1919 İngiliz-Osmanlı gizli anlaşması", *Belleten*, c.XXXIV, sayı 135, 1970, s.440, 449; M. PERNOT, *La question turque*, B. Grasset, Paris 1923, p. 76.

44 H. BAYUR, *Atatürk,* c.I, s. 204-206.

45 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri,* c.I, s. 571-574.

46 Ü. YAVUZ, "Tarihsel bir belge", *Cumhuriyet*, 8.6.1991.

47 K. KARABEKİR, *İstiklâl Harbimiz,* 2. baskı, Türkiye yay., İstanbul 1969, s.403; A.K. MERAM, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi,* Kitaş yay., İstanbul 1969, s. 223; Ö. KÜRKÇÜOĞLU, *Türk-İngiliz İlişkileri,* s. 58.

bir Kürdistan oluşturulmasına karşı çıkmama (md.3) ve hilafet gücünü İngiliz sömürgelerinde İngiltere'den yana kullanma sözü verilmekte (md.4), içteki ulusal direnişi bastırmak için de (anlaşma ya da taslak, Sivas Kongresi'nin kapanış günü imzalanmıştır) İngiltere'nin bir zabıta kuvveti oluşturması kabul edilmektedir (md.5).

Buraya kadar olan bulgular yeterince ortaya koymuştur ki, Osmanlı Sarayı ve hükümetlerinin devlet tezi, bağımsızlık değil bağımlılık esasına dayanmaktadır. Dış egemenlik anlayışı açısından bu devlet bağımlı ya da yarı bağımlı bir devlettir. Bunun daha somut terimi, *İngiliz himayesi* ya da *mandası* olarak belirir.

Her ne kadar 1920 Temmuz ayında Osmanlı hükümetinin barış antlaşması tasarısına verdiği cevapta sınırlar konusunda daha gerçekçi ve nispeten daha ulusal bir hava sezilmekteyse de, burada da adlî, askerî ve malî bağımsızlık konusunda titiz bir yaklaşıma rastlanmamaktadır.[48] Zaten Sèvres Antlaşması'nın kabulü, Osmanlı devlet tezinin baştan beri tutturduğu teslimiyetçi ve bağımsızlığı gözden çıkarıcı tutumun tescili demek olacaktır.

İç egemenlik, yani egemenliğin sahipliği, kullanılışı ya da yönetim biçimi konusunda Saray hükümetlerinin tutumu neydi?

Ulusal toprakların ve egemenlik hakkının devri konusunda her türlü tâvizi verebilen Osmanlı yönetiminin titizlik gösterdiği tek nokta, saltanat ve hilâfet makamının korunmasıydı. Mütareke koşullarını tevekkülle karşılayacak olan Padişah Vahdettin,[49] delegelere verilecek direktifler arasında "Hilâfet-i celîle ve Saltanat-ı seniyye ve Hânedân-ı Osmânî hukukunun temamî-i mahfûziyyetinin (tam dokunulmazlığının) temini" şartını koydurmayı ihmal etmemişti.[50] 12 Eylül 1919 tarihli gizli antlaşmayla da Padişah, vermiş olduğu toprak ve egemenlik tâvizleri karşılığında tahtını kurtarabilmeyi (md.1 ve 2) umuyordu.

Osmanlı tezinin yönetim anlayışının bir başka boyutu mutlakiyete geri dönüşü amaçlamasıdır. Meclissiz çalışmak zaten bu siyasetin ana tercihiydi. Vahdettin bu konudaki tutumunu şu sözleriyle açığa vurmaktan kaçınmamıştır: "Ortada bir millet var, koyun sürüsü. İdaresi için bir çoban lazım. O da benim".[51] İleride ayrıntılı olarak görüleceği gibi, Saray ve hükümetlerinin politikası bu yönde yürümüş, Meclis-i Mebusan'ın toplanabilmesi ancak Anadolu hareketinin baskısıyla olmuştur. Kısacası Osmanlı tezi, bunalımı otokratik yöntemlerle aşmaya çabalamaktaydı.

48 Cevap metni: S. MERAY-O. OLCAY, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri,* s. 3-7.
49 bkz. yuk. dn. 38
50 A. F. TÜRKGELDİ, *Görüp İşittiklerim,* 2. bas., TTK, Ankara 1951, s. 155.
51 "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz,* c.II, s. 241.

3) Tezin Özü

Osmanlı yönetiminden çıkan tezin ülke, toplum ve egemenlik noktalarından ana çizgileri bunlardır. Bu çizgilerle nasıl bir tablo oluşur?

Osmanlı tezinin hedefi, ulusal topraklar ve vatan üzerinde ulusal topluma dayalı ulusal bir devletin kurulması değil, çokuluslu imparatorluğun sürdürülmesidir. Uluslaşma çağında ve çokuluslu imparatorlukların dağıldığı bir dönemde böylesine bir talebin, ulusöncesi ve çağa ters (anakronik) karakteri ortadadır.

Kalkış noktasının ve hedeflerin ulusal olmayışı, dayanılan ideolojinin niteliğinden de bellidir. İmparatorluğu sürdürme niyetinin ideolojik temeli, ulusöncesi ya da ulusüstü ideolojiler olarak Panislamizm ve Osmanlıcılıktır. Damat Ferit Paşa, Paris'te bunu "Osmanlı birliği" diye formüle etmişti. H. Bayur'un işaret ettiği gibi, Osmanlı yönetimi panislamizm tehdidini savurarak sömürgeci güçlerden daha hafif barış koşulları koparma umudu içindedir.[52]

Tezlerin ulusal olmayan niteliği, bunları kabul ettirmek için kullanılan siyasal yöntemlerden de bellidir. Savaş ertesinde Hindistan, Mısır, Afganistan, İran gibi ülke halkları ulusal bağımsızlıkları yolunda esaslı bir silkinişe geçerlerken, Osmanlı yönetimi ancak yabancı desteğiyle savunulabilecek bir devlet tezi getirmekteydi.[53]

Bu desteğin İngiltere'de ya da İngiliz emperyalizminde aranması özel bir dikkat gerektirir. Bunda gizli anlamlar olmalıdır. Çünkü, İtilâf Bloku'nun planları çokuluslu imparatorluğun dağıtılması esasına dayandığından, bir bütün olarak İngiltere-Fransa-İtalya üçlüsüne belbağlama olanağı pek yoktu. Öte yandan ABD'nin tercih edilebilmesi de zordur. Her ne kadar Osmanlı diplomatik belgelerinde sık sık *Wilson İlkeleri* anılıyorsa da, ulusların kendi geleceklerini belirleyebilme düsturunu getiren bu ilkelerle çokuluslu bir imparatorluğu sürdürebilme şansı fazla değildir. Üstelik ABD'nin, saltanatla yönetilen bir rejimle uyuşmama olasılığı da çok yüksektir. Buna karşılık İngiltere, Arap vilayetlerinin önemli bölümünü zaten işgal altında tuttuğundan, bu devlete teslimiyet ileride yeniden Arap illeriyle birleşmenin yolunu açabilecektir. Üstelik Büyük Britanya İmparatorluğu en gerici yerel güçlerle işbirliği yapma alışkanlığına ve deneyimine de sahiptir.[54]

Bu hesaplar Osmanlı yönetimini, saltanat ve hilâfetin korunması pahasına her türlü ödünü vermeye itmektedir. Çünkü feodal imparatorluk geleneğinin baş-

52 H. BAYUR, *Atatürk,* c.I, s. 227.

53 Örnekler: S. TANSEL, *Mondros'tan Mudanya'ya,* c.I, s. 24; S. MERAY-O.OLCAY, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri,* s. 7-30; T. BAYTOK, *İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı,* Başnur matb., Ankara 1970, s. 13.

54 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*, c.I, s. 121-122.

tâcı, bu kurumlardır. Bu geleneğin sürdürülmesi uğruna anayurt toprakları ve bağımsızlık gözden çıkartılmıştır. Sèvres Antlaşması'nın imzalanabilmiş olması bununla yakından ilgilidir.

Dolayısıyla Osmanlı devlet tezi yalnız ülke ve nüfus anlayışı bakımından değil, devletin egemenliği ve bağımsızlığı noktasından da *yarı sömürge tipi devlet* anlayışıdır. Bu tutum, Bayur'un işaret ettiği gibi, son Osmanlı hükümetine kadar sürecektir.[55]

C) Yerel Hareketlerin Tezleri

Mütareke döneminde yerel direniş hareketlerinin sivil örgütlenme modelleri cemiyet ve kongre tipi kuruluşlardır. İkinci Bölüm'de görüleceği gibi yerel kongre hareketleri dört ana bölgede oluşmuştur: Sınır Doğu (Elviye-i Selâse),* Trabzon vilayeti dahil Kuzey ve Doğu Anadolu, Batı Anadolu ve Trakya.

Yerel hareketler Türkiye'nin devlet sorununa ilişkin tezler de oluşturdu. Bunlardan nasıl bir *ülke, toplum* (nüfus) ve *egemenlik* tasarımı çıkmaktadır? Bu görüşlerin çoğu, ulusal (Kemalist) devlet tezinin etkisi dışında biçimlendirilmiştir. Bu bakımdan, önderliğin dışında oluşturulmuş olmaları anlamında söz konusu tezler *kendiliğinden* (spontane) karakterdedir. Yerel hareketlerin ürettiği tezlerin zaafları kadar önemleri de buradan kaynaklanır.

1) Ülke

Yerel hareketler ve bunların önderleri *ulusal topraklar* ya da *anavatan* anlayışına sahiptirler. Dört "kongre sistemi"nde de bunun göstergeleri bulunabilir.

Sınır Doğu bölgesindeki (Elviye-i Selâse) hareket yerel bir hükümet kurmaya yönelik olmasına karşın, daha başından itibaren ve sonuna kadar, bölgeyi aşan bir ülke ve anavatan anlayışına oturmuştu. Örneğin Birinci Ardahan Kongresi'nde (3-5 Ocak 1919) hedef, "anavatanı kurtarmak" şeklinde ifade edilmiştir.[56]

Doğu Anadolu kongreleri grubunda da durum böyledir. Erzurum'da kurulan ilk derneğin adı yöresel değil, bütün yurdu kucaklayıcıdır: *İstihlâs-ı Vatan*. Sonraki Vilâyât-ı Şarkıye Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum şubesi bölgesel bir ad altında, ama aslında "bütün vatana şâmil" bir anlayıştaydı. Bunun vilayet kongresinde (17-25 Haziran 1919) *vatanın bütünlüğü* tezi vurgulanmıştır.[57] Bun-

55 H. BAYUR, "Son Osmanlı Hariciye Nazırının bir lâyihası", *Belleten,* c.I, sayı 2, 1937, s. 449-499.

* Elviye-i selâse: Üç livâ: Kars, Ardahan, Batum.

56 F. KIRZIOĞLU, *Millî Mücadelede Kars (I),* Hamle matb., İstanbul 1960, s. 10.

57 M. Sadık YİĞİTBAŞ, *Kigı ve Folkloru,* Hüsnü Tabiat matb, İstanbul 1965, s. 173-175; R. ÇİÇEK,

dan sonra, Trabzon Vilayeti dahil bütün Doğu İllerini (Vilâyât-ı Sitte) birleştiren ünlü Erzurum Kongresi'nde de aynı talep dile getirildi. Kongrenin kurduğu Şarkî Anadolu Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin (ŞAMHC) tüzüğünde (Nizamname), derneğin "maksadı"ndan söz edilirken, "Osmanlı vatanının tamamiyeti (...) ve istiklâl-i millînin masuniyeti" (dokunulmazlığı) hedefi konmuştur. Aynı ifadeler Kongre Beyannamesi'nin 2. maddesinde de tekrarlanmış bulunmaktadır.[58]

Batı Anadolu'daki hareketlerde de *ulusal vatan anlayışı* çok belirgindir. Bu nedenle, bölgesel olsalar bile *bölgeci* değillerdir. Balıkesir'deki sivil örgütlenmenin ilk toplantısının açılış konuşmasını yapan Vehbi Bey (16 Mayıs 1919) "*vatan-ı azizimiz*", "*menâfi-i memleket*" gibi kucaklayıcı terimler kullanıyordu. Rum ve Ermeni cemaatlerinin dinsel temsilcileri de orada hazırdılar.[59] Daha sonra, İkinci Balıkesir Kongresi (26-30 Temmuz 1919) kararlarında "Kongre'nin maksad ve gayesi istihlâs-ı vatan" (vatanın kurtarılması) şeklinde saptanmış (md.4), aynı hedef Alaşehir Kongresi (16-25 Ağustos 1919) kararlarında da (md.5) yinelenmiştir.[60] Balıkesir Kongresi kararlarının niteliğine dikkati çeken Celal Bayar daha sonraları, "Bu devletleşme şuuru mahallî tefekkür de değildir, millî misak sınırları içinde bütün vatana şâmildir" diyecektir.[61] Yine Balıkesir'den İstanbul'daki bir miting heyetine çekilen telyazısında "İzmir Anadolu'nun kalbi ise, İstanbul da dimağıdır. Onun tahlisi (kurtarılması) uğrunda Türk bütün mevcudiyetini fedaya amâdedir" denmekteydi.[62]

İlginçtir ki, aslında yöresel bir kongre olan İkinci Balıkesir Kongresi kendisini "*Millî Kongre*" olarak ilân etmiştir. Almış olduğu kararların 4. maddesinde "Kongre'nin maksat ve gayesi"nin, yalnız bölgenin ya da yörenin değil bütün vatanın kurtuluşu ("istihlâs-ı vatan") olduğunu vurgulayan kongre çok anlamlı bir isim değişikliği de yapmıştır. Kongre kararıyla, o zamana kadar kullanılmış olan "*Redd-i İlhak*" deyimi yetersiz ve eksik görülerek yerine "*Hareket-i Milliye Redd-i İlhak Hey'eti*" deyimi konmuştur (md.6).

Görülüyor ki, yerel ya da bölgesel karakterli iki önemli örgütlenme hareketi olan Erzurum ve Balıkesir kongreleri *ulusal vatan* anlayışında birdirler. Yetişme

"Erzurum Vilayet Kongresinde alınan kararlar ve etkileri", *Atatürk Yolu,* Mayıs 1991, s. 518; M.A. ÖZDER, *Artvin ve Çevresi,* Ay matb., Ankara 1971, s. 192, dn. 73; Ş. TURAN, *Türk Devrim Tarihi,* c.I, Bilgi yay., Ankara 1991, s. 204; Z. BAŞAR, *Erzurum Kongresi*, Erzurum 1979, s. 39-40.

58 M. GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi,* Ankara 1968, s. 190, 201.

59 A. AYHAN, "İzmir'in işgali sırasında Balıkesir", *Millî Mücadelede Balıkesir,* Türkpetrol Vakfı yay., İstanbul 1986, s. 36.

60 Metinler: *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri,* s. 112. Ayrıca bkz. Alaşehir Kongresince "Dersaadet, İngiltere, Amerika, Fransa, İtalya Siyasî Mümessillerine" gönderilen yazı (a*ynı kaynak,* s. 212-213).

61 akt. M. KUTAY, "Millî Mücadelede devletleşen belde: Balıkesir", *Millî Mücadelede Balıkesir*, s. 28.

62 K. ÖZALP , *Millî Mücadele (1919-1922),* c.I, TTK yay., Ankara 1971, s. 83.

tarzları açısından ulusallık anlayışına sahip Kemalist önderliğin etkisindeki Erzurum Kongresi'nin bölgesel kimliğini aşarak, Mondros Mütarekesi sınırları içinde kalan bütün vatanın birliği ve kurtarılması programını ortaya koyması doğaldı. Batı Anadolu'da ise büyük çoğunluğu yerli eşraf ve aydınlardan oluşan ve yalnız üç emekli subayın katıldığı bir kongrenin[63] aynı programla ortaya çıkması ilginçtir. Bu veriler yerel/bölgesel hareketlerin *bölgeci olmadıklarını* gösterir.

Bu nedenle, "eşraf öncülüğü" yüzünden "Batıdaki kongrelerin yalnızca bölgesel kurtuluş üzerinde durmakla yetindikleri" görüşü[64] tamamlanması gereken bir saptamadır. Şöyle ki, bu hareketler bölgesel savunmayı ve kurtuluşu amaçlamakla birlikte, *ulusal toprakların bütünlüğü* ve bütün *vatanın kurtarılması* perspektifine sahiptiler. Zaten; İstanbul, Diyarbekir, Muğla, Milas ve Manisa gibi yerlerde kurulan cemiyetlerin çoğunun adları bile *Müdâfaa-i Vatan* ya da *İstihlâs-ı Vatan*'dır.[65]

Buna karşılık, Trakya kongrelerinden ilk bakışta farklı bir izlenim edinilebilir. Burada güdülen amaç yalnız Doğu Trakya'nın işgallere karşı korunması ve Osmanlı ülkesinden kopulmaması değil, aynı zamanda Doğu ve Batı Trakya'nın birliği idi. Bunun sağlanması için de gerekirse *özerk* ya da *bağımsız* bir *Trakya Devleti* kurulabilirdi. Bu tavır ve beklenti TBMM'nin oluşmasından sonra bile bir süre daha devam etmiştir. Örneğin, TBMM'nin açılışından 17 gün sonra toplanan Büyük (Üçüncü) Edirne Kongresi (9-13 Mayıs 1920), Paris barış görüşmelerinde Osmanlı heyetinin yanında çalışacak ve Trakya'nın birliğini savunacak bir kurulun oluşturulmasını kararlaştırmış, bunu da Heyet-i Temsiliye'nin ve Mustafa Kemal'in tepki ve uyarılarına karşın gerçekleştirmiştir.

Ancak, Sivas Kongresi ve Mîsâk-ı Millî'ye ters düşen bu görünüme rağmen Trakya kongre hareketi de Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü ve gerek Trakya gerekse Asya'da Türk ulusal bütünlüğünü savundu. Hem Büyük Edirne Kongresi kararlarından hem de Avrupa'da (özellikle Roma) temaslarda bulunan delegasyonun başkanı Galip Kemalî Bey'in İtalyan Başbakanı Giolitti'ye verdiği 16 Haziran 1920 tarihli muhtarıdan, bu açıkça anlaşılmaktadır.[66] Dolayısıyla, (Doğu) Trakya kongre hareketinin de *ülke* anlayışı bakımından diğerlerinden özde farklı olmadığını kabul etmek gerekir.

Görülüyor ki, yerel hareketlerden çıkan ülke anlayışı, fethe ve ümmete da-

63 Ş. TURAN, "Kurtuluş Savaşında Kongreler", *Cumhuriyetin 50. Yıl Semineri,* TTK, yay., Ankara 1975, s. 150-151.

64 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri,* c.I, s. 495.

65 Y. ÖZKAYA, "Ulusal bağımsızlık savaşı boyunca yararlı ve zararlı dernekler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* c.IV, Kasım 1987, sayı 10, s. 140-141.

66 T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Millî Mücadele,* c.I, s. 287, vd.

yalı imparatorluk toprakları yerine, *anavatan* ilkesini getirmektedir. Saray'ın ve bazı hükümetlerinin savunduğu feodal toprak (mülk) anlayışından farklı olarak burada ulusallık esastır. Yerel direnişçilerin ülke tasarımı ne *bölgeci* ne de *emperyal*'dir; ulusal karakterdedir.

2) Toplum

Yerel hareketler nasıl bir *toplum* anlayışına sahipti? Kimliklerini ve toplumsal aidiyetlerini nasıl tanımlıyorlardı?

Bu hareketlerin "vilayetlilik hisleri", "mahallî vatancılık" ya da "régionalisme" (bölgecilik) esasına dayandığı, "kavim ve kabile hislerini takviye eden bir irtica hareketi" olduğu ileri sürülmüştü.[67]

Gerçek, burada bunun tam tersidir. Yerel hareketlerde ulusal toplum, ulus ve ulusal birlik perspektifi egemendir. Bunu dile getirme biçimi yer ve zamana göre değişmektedir.

İlk sivil örgütlenmelerin gerçekleştirdiği Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum), "Türklük", "Türkler", "Türkiy(a)e" gibi deyimler sıkça kullanılmıştır. Bunlar kendilerini bu kimlikler altında tanımlamaktadır. Bölgede kurulan Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti'nin İngilizler tarafından yıkılmasından sonra Malta'ya sürülenlerin TBMM'ye gönderdikleri mektuptaki "Türklük" vurgulamaları da bunun belgelerindendir.[68]

Sınır Doğu'dan Doğu Anadolu bölgesine geçelim. Burada da, Vilâyât-ı Şarkıye Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Erzurum şubesinin bir belgesinde, 9 Mart 1919 tarihli Beyannamesi'nde geçen "Türk Milleti" deyimi dikkat çekicidir.[69] İzmir'in işgalinin yarattığı tepkiler ulusallık bilincini daha da derinleştirmişti. Bunun izdüşümleri Doğu Anadolu'da net olarak görülmektedir. İzmir'in işgali, kendileri de bir başka tehdit (Ermeni tehdidi) altında bulunan Doğu Anadolu illerinde protesto hareketlerine ve kitle gösterilerine yol açmıştır.[70] Yukarıda anılan dernek şubesinin 17-25 Haziran 1919 tarihli vilâyet kongresinde "camia-i Osmaniye"nin bütünlüğü ve ona bağlı kalma ilkesi benimsenmiştir.[71]

Bölgesel birleşmelerin de daha geniş bir birlik anlayışının gereği olarak algılandığı görülmektedir. Erzurum'da bir bölgesel kongre hazırlığı içinde olan Trabzon ve Erzurum yerel örgütlerinin karşılıklı yazışmalarında geçen "ırkî, dinî,

67 Sadri ERTEM, *Türk İnkılabının Karakterleri,* Maarif Vek., yay., İstanbul 1933, s. 68-71.

68 O. YENİARAS, *Kurtuluş Savaşında Kars* (Yüksek Lisans Tezi), İÜ-AİİE, 1993, s. 127.

69 *Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası*, c.I, TBMM yay. 1993, s. 32.

70 B.S. BAYKAL, "İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali ve bu olayın Doğu Anadolu'daki tepkileri", *Atatürk Konferansları III,* TTK yay., Ankara 1970, s. 109-126.

71 C. DURSUNOĞLU, *Millî Mücadelede Erzurum,* Ankara 1946, s. 64-69.

tarihî vahdet" (birlik), "maksad-ı milliye", "yekdiğerine merbutiyetlerini (birbirlerine bağlılıklarını) her zaman izhar eden (ortaya koyan) Anadolulular"[72] ibareleri dikkat çekicidir.

Güney ve Güneydoğu Anadolu'daki örgütlenmeler de ulusal bir topluma aidiyeti bildiren deyim ve kavramları kullanmışlardır. Kilikya bölgesindeki (Çukurova) direniş kendisini özellikle "millî haklar" kavramıyla meşrulaştırmakt adır.[73]Güneydoğuda Antep direnişinin ürettiği mücadele şiarları "Türklük" ve "Yurtseverlik" temaları üzerine kuruludur.[74]Feodal ilişkilerin ve karışık bir etnik yapının egemen olduğu Mardin'de bile Müdâfaa-i Hukuk hareketi "Türklük" ve "Türk Yurdu" gibi kavramlarla dışa karşı kimliğini tanıtmaktadır.[75]

Batı Anadolu kongre sisteminde bu ulusal kavrayış daha baştan kendini belli etmiştir. İzmir Büyük Kongresi (17-19 Mart 1919) tarafından İstanbul'daki İtilâf Devletleri Yüksek Komiserlerine gönderilen uzun telyazılarında, "Türk milleti", "Türk halkının millî iradesi" ile ilgili vurgulamalar bu bilince tanıklık etmektedir.[76] Sonraları, Balıkesir Kongresi'nden ARMHC Heyet-i Temsiliyesi'ne gönderilen mektupta "millî varlık", "millî hareket" ve "mukadderat-ı milliye" gibi terimler ağırlıklı olarak kullanılmıştır. Alaşehir Kongresi karar, beyanname ve muhtıralarında aynı kavramların Wilson İlkeleri'ne ve "milliyet" esaslarına dayanılarak savunulduğu görülmektedir. Balıkesir ve Alaşehir kongrelerinden İngiltere, ABD, Fransa ve İtalya siyasal mümessillerine yollanan muhtıralar, "Türklük ve Müslümanlık", "Türkler", "Anadolu Türkleri" gibi hiç de yerellik kokmayan, kapsamlı ve ulusçu terimlerle bezenmiştir.[77]

Ulusal kavrayış ve milliyet esası Trakya'daki hareketin, özellikle Lüleburgaz ve Edirne kongrelerinin de temel fikri durumundadır.[78] Wilson İlkeleri ve milliyet esası bütün yerel hareketlerin tezlerini dayandırdıkları ortak gerekçelerdir.[79]

Özetle, yerel hareketlerin arzuladıkları siyasal birliğin (devlet) insan (toplum, nüfus) unsuru, ümmet ya da bölgecilik esasına değil, *ulusal toplum* anlayışına yaslanıyordu.

72 M. GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi,* Ankara 1968, s. 52-54. Ömer Fevzi Bey de Selâmet gazetesindeki yazılarında "Şarkî Anadolu vilayetleri halkları" deyimini kullanmıştır (V. USTA, "Erzurum Kongresi'nin 'casusu' Ömer Fevzi Bey ve kongre kararları aleyhindeki yazıları", *Toplumsal Tarih,* sayı 45, Eylül 1997, s. 56).

73 bkz. K. ENER, *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi,* San matb., Ankara 1970, s. 27-28.

74 A. ÖZTÜRK, *Millî Mücadele'de Gaziantep,* Geçit yay., Kayseri 1994 (bütün kitap).

75 İ. ÖZÇELİK, *Millî Mücadelede Güney Cephesi: Urfa,* Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1992, s. 331.

76 N. TAÇALAN, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken,* Hür yay., İstanbul 1981, s. 159-163.

77 *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri,* s. 87, 117-120, 205 vd.

78 T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Millî Mücadele,* c.I, s. 217 vd.

79 Ş. TURAN, "Kurtuluş Savaşında Kongreler", s. 150; S. F. ERTEN, *Millî Mücadelede Antalya,* Antalya Müzesi yay., 1996, s. 24.

3) Egemenlik

Önce yine dış egemenlik (bağımsızlık) kavramı açısından konuya eğilelim.

Yerel hareketlerden çıkan tezlerin bir diğer ortak paydası, direnişi ve gerektiğinde silahlı mücadeleyi öngörmüş olmalarıdır. Bütün yerel dernek ve kongre faaliyetlerinde bu husus değişmez bir gündem maddesidir. Bu da şaşırtıcı değildir; çünkü zaten bu amaç için (özsavunma) oluşturulmuşlardır.

Bunlara birkaç örnek verelim: Vilâyât-ı Şarkıye Müdafâa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin 17-25 Haziran 1919 tarihli Vilayet kongresinde almış olduğu silahlı direniş kararı,[80] Lüleburgaz (31 Mart - 2 Nisan 1920) ve Edirne (9-13 Mayıs 1920) kongrelerinin,[81] Balıkesir ve Alaşehir kongrelerinin[82] Kars'taki Millî Şûra Hükümeti'nin[83] aynı yöndeki kararları, vb. Dernekler de bu yönde kararlar alıp faaliyetlerde bulunmuşlardır. Redd-i İlhak Cemiyetleri ile Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti bunların başında gelir.[84]

Bu özellikleriyle yerel hareketler, boyun eğmeyi savunan Osmanlı tezine uzak, ulusal bağımsızlığı ve direnişi öngören ya da öngörecek olan Kemalist teze yakın düşmektedir.

Şu da var ki, yerel hareketlerdeki direnme kararlılığı, daha çok Yunan ve Ermeni tehditleriyle sınırlıdır. Zaten halkta, aydınlarda ve kamuoyunun büyücek bir diliminde, "İngiltere, Fransa, İtalya gibi düvel-i muazzamayı (süper devletler) gücendirmeme" kaygısı egemendi.[85] Bu eğilimler yerel hareketlerin saflarında da güçlüydü. Büyük devletlerle uzlaşma arayışları oldukça yaygındı.

Örneğin, Batı ve Doğu Trakya'daki hareketlerin ileri gelenleri zora düştüklerinde İngiltere ve özellikle Fransa'dan yardım (manda) umuyor, İtilâf Devletleri temsilcileriyle anlaşma yolları arıyorlardı.[86] Dahası, Alaşehir Kongresi Reisi tarafından "İzmir Asya-yı Suğrâ (Küçük Asya) Ordusu Kumandanı General Milne Cenaplarına" gönderilen 23 Ağustos 1335 (1919) tarihli mektupta, İzmir'in mutlaka işgali gerekiyorsa bunun Yunanlılar tarafından değil, geçici bir süre için İtilâf kuvvetlerince gerçekleştirilmesi istenmişti.[87]

Öte yandan, Trakya ve Boğazlar bölgesinin Müttefiklerce ortaklaşa işgali, Kilikya'nın Fransızlar, Güneybatı Anadolu'nun İtalyanlar, Kuzeydoğu Karade-

80 C. DURSUNOĞLU, *Millî Mücadelede Erzurum,* Ankara 1946, s.64-72.
81 T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Millî Mücadele,* c.I, s. 133, 217, 219, 251, 273.
82 *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri,* s. 112-115, 206-208.
83 T. Z. TUNAYA, *Türkiye'de Siyasî Partiler,* İstanbul 1952, s. 486-488.
84 M. GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi,* s. 23 vd.
85 *Nutuk,* c.I, Devlet matb., İstanbul 1934, s. 8.
86 bkz. T BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Millî Mücadele,* c.I, s.229, K. S. BATIBEY, *Batı Trakya Türk Devleti,* İstanbul, 1979, (bütün kitap).
87 *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri,* s. 216.

niz kıyılarının da yine Müttefikler tarafından işgali girişimleri pek fazla tepki çekmemişti. Ne zaman ki Kilikya'da Ermeni tehlikesi, batıda da Yunan işgali başgösterecektir, işte o zaman yerel unsurlar direnme yoluna gireceklerdir.[88] Fakat bu direnme de somut düşmanla sınırlıdır, İtilâf Bloku'nu hedeflemez.[89]

Bu açıdan yerel tezler, Erzurum Kongresi'nde liderliğini kabul ettiren Mustafa Kemal ile arkadaşlarının geliştirdikleri *her türlü işgale karşı direnme* tezindeki antiemperyalist tavırdan geri konumdadır.

Bunun tersine bir örneğe, yerel hareketlerde antiemperyalist bir bilinç göstergesine, hattâ "Üçüncü Dünya"lı bir kavrayışa da işaret etmek gerekir. 8 Aralık 1918'de "Kars İslam Şûrası Hükûmeti" adına Japon imparatoruna gönderilen bir telyazısında geçen "Asya Asyalılarındır" şiarı son derece dikkat çekicidir.[90]

Egemenlik kavramının öbür yönü içe dönük yüzüdür. Buradan da iki ana soru çıkar: Yerel hareketler kendilerini hangi egemenlik (devlet) küresine bağlı hissetmektedir ve bu çerçeve içinde egemenlik kimindir?

Yerel hareketler söylem düzeyinde Osmanlı egemenlik sistemine (paradigmasına) bağlıdır. Bu aidiyet tanımlaması çeşitli şekillerde yapılmıştır. 5 Kasım 1918'de Kars İslam Şûrası ile başlayan hareket 1919 başlarında hükümetleşinceye kadar Osmanlı Devleti'ne bağlılığını vurgulamıştı.[91] Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Nizamnamesi'nde "Devlet-i Osmaniye'ye merbutiyet" (md.1 ve 2), Şarkî Anadolu Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti tüzük ve ilkelerinde "Camia-i Osmaniye'nin bir rüknü olmak" (md.1), "Hâkimiyet-i Osmaniye ve Hukuk-ı İslamiye"yi kabul etmek (md.2), gerektiğinde bir "Hükümet-i Muvakkate" kurulacak olsa bile "halen mevcut olan teşkilât ve kavanini mevzua-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye dairesinde tedviri umura devam" etmek (md.4), Erzurum Kongresi kararlarında da "Camia-i Osmaniye'den ayrılmak imkânı tasavvur edilmeyen bir kül" oluşturmak (Beyanname md.1) gibi formülasyonlar kullanılmıştır.[92] Balıkesir ve Alaşehir kongreleri ile[93] Trakya'daki örgütlenme esasları ve kongrelerinde de aynı bağlılık bildirimlerine rastlıyoruz.[94]

88 P. DUMONT, *Mustafa Kemal,* Edition Complexe, Bruxelles 1983, p. 32.

89 Temmuz 1919 tarihli bir İngiliz gizli raporu da bunu saptamıştır: "Türkler sadece Yunanlıların istilasına uğradıklarını sanıyorlar ve onlarla savaşmaya hazırlanıyorlar. Fakat Yunanlılar müttefik planının bir parçasıdır" (akt. E. ULUBELEN, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye,* İstanbul 1967, s. 188-189).

90 "Haşmetlû Japon İmparatoru Hazretlerine, Tokyo: Asya Asyalılarındır davasının alemdârı sıfatı ile size müracaat ederiz ki..." (Metin: F. KIRZIOĞLU, *Millî Mücadelede Kars,* c.I, s. 14).

91 S. E. DAYI, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Millî Teşkilatlanma,* Kültür ve Eğitim Vakfı yay., Erzurum, s. 90 vd.

92 M. GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi,* Ankara 1968, s. 143, 187-189, 201.

93 *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri,* s. 115-116, 162, 194, 206.

94 T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Millî Mücadele,* c.I, s. 129, 217, 287.

Bununla birlikte, hem bu kongrelerin bazılarında hem de başka birtakım yerel örgütlenmelerde, Osmanlı yönetim sisteminin ve hattâ egemenlik küresinin dışına kayma eğilimleri de vardır.

Osmanlı egemenlik sistemi içinde kalmakla birlikte, bu siyasal bağlılık çerçevesi içinde idarî yerinden yönetim (adem-i merkeziyet) talebiyle ortaya çıkmak bu eğilimlerin en yumuşak örneğidir. Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin tutumu buydu.[95]

Daha ileri bir adım, Erzurum Kongresi'nin kabul ettiği ŞAMHC tüzüğünün 4. maddesinde, koşullar gerektirdiğinde bir "idare-i muvakkate" (geçici yönetim) kurulmasının öngörülmüş olmasıdır.[96]

Balıkesir ve Alaşehir kongreleri başta olmak üzere Batı Anadolu kongre sisteminden çıkan söylem, Osmanlı Devleti egemenlik sistemine tam bağlılıktı. Buna karşılık eylem düzeyinde bunun tersi olmuştur. İkinci Bölüm'de görüleceği gibi bu bölge de merkezî iktidar sisteminden koparak iktidarlaşmanın belirgin örneklerini vermiştir. Ancak bu bir fiilî durumdur, "tez" haline gelmiş sayılamayacağı için burada sadece işaret edilmesi yeterlidir.

Osmanlı egemenlik sisteminin dışına çıkma teori ve pratiğinin en köktenci örnekleri iki uç (periferik) bölgede yaşanmıştır. Bunlar Elviye-i Selâse ile Trakya'dır.

Üç livâ'da (Kars, Ardahan, Batum) egemenlik anlayışında çarpıcı değişmeler vardır. Burada ilkin bir geçici ulusal hükümet kuruldu (*Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkate-i Milliyesi)*. Bir süre sonra bu geçici hükümet kendini bağımsız hükümet olarak (Hükûmet-i Müstakille) yeniledi ve "Cumhuriyet" ilân etti (*Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümet-i Cumhuriyesi*). Zaten bu kadarı mevcut Osmanlı egemenlik küresinin dışına çıkıldığını gösterir.

Kars merkezli bu oluşumların egemenlik anlayışı ve tezi olarak taşıdığı ikinci bir anlam daha vardır. Kars'taki geçici hükümeti yaratan "*Şûra-yı Millî*"nin çıkardığı 18 maddelik "*Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu"*, bu yönetimin egemen olduğu topraklarda "*Türkiye Devleti*"nin askerî ve mülkî örgütlenme şekil ve usullerinin uygulanacağını, bu devletle sürekli bağlantı kurulacağını bildirmekteydi (md. 8 ve 9). Metinde, "Avrupa hükümetleri Vilâyât-ı Sitte'yi (Altı Doğu İli) *Türkiye*'den alıp âhar (başka) bir hükümete verirlerse, hükümetimiz *Türkiye*'den ayrılmamayı katiyen kabul etmiştir" (md. 11) deniyordu.[97]

95 T.Z. TUNAYA, *Türkiye'de Siyasî Partiler,* İstanbul 1952, s. 444-445. S. I. Aralov bu durumun Anadolu hareketlerindeki "heterojenliğe" de iyi bir örnek oluşturduğunu belirtir (*Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları,* çev. H. Ali Ediz, Burçak yay., İstanbul 1967, s. 69).

96 M. GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi,* s. 188-189.

97 Metin: F.KIRZIOĞLU, *Millî Mücadelede Kars I,* s. 21-22.

Dikkat edilsin ki o tarihlerde (1919) ülkenin resmî adı "*Türkiye*" değil "*Memâlik-i Osmaniye*", devletin resmî adı da "*Türkiye Devleti*" değil "*Devlet-i Osmaniye*"ydi. "Türkiye" ve "Türkiye Devleti" deyimleri sırasıyla 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla ve 1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu ile resmiyet kazanacaktır.

Böylece Kars merkezli hareket bir yandan iktidarlaşarak, hükümet ve cumhuriyet kurarak Osmanlı egemenlik sisteminden kopuşunu dile getirmiş, öbür yandan da o tarihlerde henüz var olmayan hattâ tasarı olarak dahi ortaya atılmış bulunmayan bir "sanal" egemenlik odağına bağlanma tezini üretmiş oluyordu.

Batı ve Doğu Trakya'dan yükselen tezlerde de, gereğinde Osmanlı egemenlik dairesinden kopma, özerkleşme ve hattâ bağımsızlaşma seçenekleri açık tutulmuştur. Batı Trakya'da Gümülcine ve çevresinde art arda iki geçici Türk yönetimi oluşmuştu. Buradaki hareketlerin devlet tezi ve siyasal stratejisi iki kademelidir: İlkin "muhtariyet" (özerklik) elde etmek ya da bağımsızlaşmak, son kertede de anavatanla yeniden bütünleşmek.[98]

Doğu Trakya'daki Edirne'de kurulan Trakya-Paşaeli Müdâfaa Heyet-i Osmaniyesi de (7 Kasım 1918), Cemiyet'in maksadının Doğu ve Batı Trakya'nın Osmanlı yönetimi altında birliğini sağlamak olduğunu açıklamıştı (md.1 ve 9). Bu cemiyet Anadolu hareketiyle birleşip Trakya-Paşaeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti adını aldıktan sonra bile bu amacından vazgeçmeyecek, özellikle Batı Trakya ve Bulgaristan'daki faaliyetleriyle "Trakya birliği ve tamamiyeti" yolundaki çalışmalarını sürdürecektir. Cemiyet'in bazı ileri gelenlerinin Anadolu'dan ayrı ve bağımsız bir *Trakya Cumhuriyeti* fikrine sonuna kadar bağlı kaldıkları, hattâ TBMM'nin toplanmasından altı ay sonra bile (Kasım 1920), Trakya'da *müstakil bir hükümet* kurmak suretiyle ve *federal* bir yapı içinde Osmanlı Devleti'yle birleşmek istedikleri anlaşılmaktadır.[99]

Egemenlik sorununun içe dönük yüzüyle ilgili birinci soru şuydu: Yerel hareketler *hangi* egemenlik küresi içinde olmayı istemektedir? Buna ilişkin saptamalar yukarıda yapılmış bulunuyor. Egemenlik sorununun içe dönük yüzündeki ikinci soru ise şudur: Yerel hareketler bu egemenlik yetkisini *kime* ait saymakta ya da öyle görmek istemektedir? Padişaha mı, millete mi, yoksa ikisine birden mi? Monarşik ya da meşrutî monarşik bir egemenlik türü mü, yoksa demokratik-ulusal bir egemenlik anlayışı mı? Burada da bir kez daha ince ayrımlara ihtiyaç vardır.

98 bkz. *İkinci Bölüm.*

99 Belgeler: T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Millî Mücadele,* c.I, s. 129, 135, 156, 159, 382. Mustafa Kemal de, Cemiyet ileri gelenleriyle İstanbul'da yaptığı temaslardan, "hedeflerinin bir *Trakya Cumhuriyeti* teşkili olduğu" sonucunu çıkarmıştı (*Nutuk,* c.I, s.3). Ayrıca bkz. Z. GÜNER, *Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, Ankara 1998, s. 141.

Osmanlı egemenlik sistemi Kanun-ı Esasî'yle belirlenmiş biçimiyle bir meşrutî (anayasal) monarşidir. Egemenlik hakkı ve yetkisi hükümdar ile millet arasında paylaşılmıştır. Özellikle 1908-1909'dan sonraki teorik esas budur. Şu var ki, Mütareke ertesinde fiilî durum farklılaşmıştır. Meclis feshedilmiş (21 Aralık 1918), Saray ve hükümetleri öne çıkmış, padişah bütün yetkileri yeniden kuşanmış, adeta mutlakiyete geri dönülmüştür.

Yerel hareketler Osmanlı egemenlik alanına bağlı kaldıkları ölçüde, bu egemenliğin meşrutî monarşi tarzına da bağlıdırlar. Saltanat ve hilâfet makamlarına bağlılık çeşitli vesilelerle açığa vurulmaktadır. Hattâ meclisin yeniden toplanması ve milletin de egemenlikten payına düşeni kullanması yolunda talepler pek görülmemektedir.[100]

Ancak bu ilk izlenimler biraz deşildiğinde, yerini kısmen farklı tabloya da terk etmektedir. Burada bir kez daha söylem, söylemsizlik ya da fiilî durum arasındaki bağlara girmek gerekecektir.

Padişaha, hilâfete ve sisteme olan bağlılıklarını ilân eden yerel ve bölgesel direniş hareketleri, dış egemenlik (bağımsızlık) konusunda çok duyarlıydılar. Bu yönden de geleneksel monarşinin politikalarından ayrılıyorlardı. Bu duyarlılık onları iç egemenlik konusunda da farklı bir çizgiye götürmüştür. Şöyle ki, bağımsızlık konusunda resmî kurumlardan umut kesilince, halkın kendi kaderini bizzat kendisinin ele alması gereği ve buna uygun yeni ve farklı bir söylem (tez) de doğmuştur. Bu yeni söylemde artık "Millet" öne çıkmaktadır.

İzmir Büyük Kongresi (17-19 Mart 1919) "*Türk halkının millî iradesi*"nden söz etmiştir.[101] Trakya'daki hareket ve Lüleburgaz Kongresi (31 Mart - 2 Nisan 1920) hakların savunulması işinin bizzat üstlenilmesi gereğine işaret etmiş, "*memleketin hakk-ı hâkimiyeti*" ve "*hâkimiyet hakkı*" gibi vurgulamalarda bulunmuştur.[102] Kemalist önderliğin yönlendirdiği Erzurum Kongresi bunu "*irade-i milliyeyi hâkim kılmak*" formülüyle ifade etmiştir.[103]

Dahası, Osmanlı egemenlik sisteminin temel kurumu monarşiyi reddeden ve cumhuriyete yönelen yerel hareketler vardır. Elviye-i Selâse'de cumhuriyet kurulmuş, Trakya'daki hareketlerde padişahsız yönetim mesafe almış, cumhuriyetçi düşünce örgütlenmiş, Batı Trakya'da da fiilî (adı konmamış) iki cumhuriyet deneyi sahneye konulmuştur.

Bu veriler, saltanat ve hilâfet makamına bağlılık bildirimlerinin sözde kal-

100 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri,* c.I, s. 496. Yazarın bu gözlemi Batı Anadolu hareketiyle ilgilidir.

101 N. TAÇALAN, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken,* Hür yay., İstanbul 1981, s. 159-163.

102 T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Millî Mücadele,* c.I, s. 125, 129, 218.

103 M. GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi,* Ek 14 ve 17.

dığını göstermektedir. Gerçekte, dışa karşı millî irade ve millî haklar savunusu, içerde de halkın kaderini kendi ellerine alması demek olmaktadır. Böylece yerel hareketler *ulusal ve demokratik bir egemenlik* tezi üretmişlerdir. Bunun da temeli *millet* ve *millet iradesi* kavramlarıdır.

Bu demektir ki yerel hareketler meşruluk zeminlerini de dinsel ideoloji ve kavramlarda (din savaşı, cihat, Müslüman-Hıristiyan çatışması) değil, dünyasal (laik) değerlerde bulmaktadır. Kurulan derneklerin adları da din değil, *millet* ve *milletin hakları* eksenli olup seküler karakterlidir. Dinsel motifler çok sınırlı olarak ve hareketi meşrulaştırmaktan çok kitle ajitasyonu için kullanılmıştır. Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Bey'in cihat çağrısı ve sancak-ı şerif çıkartması gibi (15 Mayıs 1919).

Şimdi, yerel hareketlerden çıkan devlet tezlerini özetleyelim. Tezlerin özellikleri şunlardır:

a) Bölgeciliği ya da İmparatorluğun feodal toprak anlayışını değil, *ulusal toprak* ve *anavatan* anlayışını benimsemek,
b) Bölgeciliği ya da Osmanlı tarzı çokuluslu, ulusüstü, ulusöncesi, ümmet yapılı, kozmopolit bir siyasal birliği değil, *ulusal toplum* modelini kabul etmek,
c) Yunan ve Ermeni işgalleri tehdidi karşısında teslimiyeti değil *direnme yolunu* seçmek, bunun da silahlı biçimini göze almak (ama İtilâf devletlerine de "hayırhah" gözle bakmak),
d) Osmanlı siyasal sistemine ve otoritesine söylem düzeyinde bağlı görünmek, gerçekteyse onu yoksaymak, *ulusal-demokratik egemenlik* anlayışını hayata geçirmek.

Bu dört nokta, yerel hareketlerin Osmanlı sistemine ne kadar uzak, ulusal (Kemalist) teze ise ne kadar yakın düştüklerini ve buna hammadde sağladıklarını gösterir.

D) Ulusal Tez

Mütareke dönemi ana tezlerinin dördüncüsü ulusal ya da Kemalist tezdir. Bilindiği gibi bu tez, dönemin sonunu belirleyen en önemli etken de olacaktır. Ama ilk dökümde ulusal tez ancak dördüncü sırada yer alabilir. Çünkü, bir devlet tasarımı olarak biçimlenip açıklanması İtilâf ve Osmanlı tezlerinden sonraya rastladığı gibi, bazı yerel hareketlerden çıkan tezler de ondan öncedir. Ayrıca Eylül 1919 başlarına kadar bu tezin arkasında önemli bir sivil-siyasal güç de yoktur.

Ulusal tez bir tek kişiye ya da kaynağa indirgenemez. Savaş yenilgisini hisseden İttihatçılardan yerel hareket önderlerine kadar geniş bir alanda bunun kökenleri bulunabilir. Ancak, bu dağınık ve ham malzemeyi toplayıp birleştiren, yeniden yoğurarak bir tutarlılığa kavuşturan Mustafa Kemal ve önderliğindeki çekirdektir.

Bu nedenle, burada daha çok Mustafa Kemal Paşa ekseninde kalınacak, ulusal devlet tezinin oluşması bu şekilde yakalanmaya çalışılacaktır.

Ayrı bir devlet programı olarak ulusal tez, olayların akışı içinde adım adım oluşmuş, esas olarak da Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçmesinden sonra somutlanıp açıklanmıştır. Mustafa Kemal açısından bu tezin hazırlık dönemi İstanbul'da geçirdiği altı aylık süreye denk düşer (13 Kasım 1918 - 15 Mayıs 1919). Bu dönem birtakım aranışlar dizisi olarak gelişmekte, ulusal devlet tezi de buradan filizlenmektedir.

1) Aranış ve Hazırlık Dönemi

Mustafa Kemal İstanbul'a gelmeden önce ve buradaki günlerinde birtakım siyasal girişimlerde bulunmuştur. Yakın hedefi, devlet yönetiminde önemli bir mevkiye gelmek, somut olarak da Harbiye Nazırı olmaktı. Bu tasarısını 11-13 Ekim 1918'de Adana'dan İstanbul'a iletmişti.[104]

Bu istek gerçekleşmedi; fakat Mustafa Kemal İstanbul'da bazı temaslarda bulundu ve etkili olabilmenin başka yollarını aradı. Bu faaliyetler dış temas ve yoklamaları da içermiş olmakla birlikte, esas olarak iç politika düzleminde cereyan etmiştir.

Dış temaslar, başta İngiltere olmak üzere İtilâf devletleri temsilcilerine dönüktü; bunları yoklama, kollama, etkileme gibi amaçlara yönelikti. Mustafa Kemal 17 Kasım 1918 tarihli *Minber*'de yayımlanan bir mülâkatında, "İngilizlerin Osmanlı milletinin hürriyetine riayette gösterdikleri hürmet ve insaniyet karşısında yalnız benim değil, bütün Osmanlı milletinin İngilizlerden daha hayırhah bir dost olamayacağı kanaatiyle mütehassis (duygulanmış) olmaları pek tabiidir"[105] diyordu. 18 Kasım 1918 tarihli *Vakit*'te çıkan demecinde de "Britanya hükümetinin Osmanlılara olan hüsnüniyetinden şüphe etmek istemem" diyecek, diplomatik ve siyasal çözümlerin önemi üzerinde duracaktı.[106] Mülâkat İngilizlere, Osmanlı

104 F. R. ATAY, *Atatürk'ün Hatıraları* (1914-1919), Türkiye İş Bankası yay., Ankara 1965, s. 73. Mustafa Kemal'in Padişah Başyaveri Naci (Eldeniz) Bey'e "gayet mahremdir" kaydıyla gönderdiği telyazısı için bkz. H. BAYUR, "1918 Bırakışmasından az önce Mustafa Kemal Paşanın Başyaver Naci Bey yolu ile padişaha bir başvurması", *Belleten,* c. XXI, sayı 84, Ekim 1957, s. 563-564; S. BORAK, *Öyküleriyle Atatürk'ün Özel Mektupları,* Çağdaş yay., İstanbul 1980, s. 132; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri,* s. 13-14.

105 akt. G. JAESCHKE, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri,* s.99.

106 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,* c.III, İkinci Baskı, TTK basımevi, Ankara 1961, s. 1-2.

bağımsızlığına ilişmeme, padişahın değil halkın dostluğunu kazanmaya çalışma mesajını veriyordu. *Vakit*'te çıkan demeç de meşrutiyetin ve Meclis-i Mebusan'ın hayatî önemini vurgulamaktaydı.[107] Bu demeçlerde, İngilizleri ürkütmeme ve onlara güven verme gibi taktik hesaplar da rol oynamış olmalıdır.[108]

Bazı kaynaklara göre Mustafa Kemal, İngilizlerin daha aktif bir sorumluluk yüklenmeleri durumunda herhangi bir görev alıp alamayacağı konusunda da bu çerçeveleri yoklama yoluna gitmiştir. İddiaya göre Perapalas'ta İngiliz *Daily Mail* gazetesi muhabiri G. W. Price'a şöyle denmiştir: "Eğer İngilizler Anadolu içinde sorumluluk kabul edecek olurlarsa, Britanya idaresinde bulunan tecrübeli Türk valileri ile işbirliği halinde çalışmak ihtiyacını duyacaklardır. Böyle bir selahiyet dahilinde hizmetlerimi arz edebileceğim münasip bir yerin mevcut olup olmayacağını bilmek isterim". Muhabirin ilettiği bu önerinin İngiliz istihbaratı tarafından ciddiye alınmadığı da iddialar arasındadır. Ayrıca muhabir Price, bu görüşmede hazır bulunan Rıfat (Refet?) adlı Türk generalini İkinci Dünya Savaşı ertesinde yeniden gördüğünde, General'in (Refet Bele?), Mustafa Kemal'in bu önerisinde içten olduğunu, öneri kabul edilmiş olsaydı Yakındoğu tarihinin farklı olmuş olacağını söylediğini de ileri sürmektedir.[109]

Bu bilgileri aktaran G. Jaeschke'ye göre Mustafa Kemal'e aitliği kesin olan bu öneri, onun Ahmet İzzet Paşa kabinesinde Harbiye Nazırlığına atanması için göstermiş olduğu çabalarla aynı yönde yorumlanmalıdır.[110]

Mustafa Kemal asıl iç politika alanında etkili olmaya çalışmıştır. Fethi Bey'le *Minber* gazetesi girişimi, Meclis'te bir lobi oluşturma çabaları, Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'na üye olması, Ahmet İzzet Paşa kabinesinin yerini alan Ahmet Tevfik Paşa kabinesine mecliste güvensizlik oyu verilmesine çalışması, İzzet Paşa'nın kuracağı bir kabinede nazır olarak görev almak istemesi, muhtemelen Mart 1919'a kadar kabineye girme çabalarına devam etmesi, bu arada Saray'la temas olanağı yaratarak Vahdettin'le görüşmesi, hattâ "Padişahı değiştirmek, kabineyi düşürmek, yeni bir kabine kurarak daha azimli hareketlere başvurmak" gibi (...) ihtilâlci tedbirler düşünmeye başlaması[111] bu faaliyetlerin en tipikleridir.

Mustafa Kemal bu denemelerinden birinde başarılı olup arkadaşlarıyla birlik-

107 H. BAYUR, "1918 Bırakışması sırasındaki tinsel durum ve Mustafa Kemal'in iki demeci", *Belleten,* c. XXXII, sayı 128, 1968, s. 490-493.

108 B. ÖZ, *Atatürk'ün Anad olu'ya Gönderiliş Olayının İçyüzü,* Okan yay., İstanbul 1987, s. 30.

109 G. W. PRICE, *Extraspecial Correspondent*, 1957, p. 104 (akt. G. JAESCHKE, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri,* s. 98).

110 G. JAESCHKE, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri,* s. 99.

111 F. R. ATAY, *Atatürk'ün Hatıraları,* s. 82-89; E. J. ZÜRCHER, *Millî Mücadelede İttihatçılık* (çev. N. Salihoğlu), Bağlam yay., İstanbul 1987, s. 194-200.

te etkili bir yere gelebilseydi ne yapmaya çalışacaktı? Soru daha sonraları kendisine de yöneltilmiştir. Mustafa Kemal, Nisan 1920'de Ankara'da Yunus Nadi'ye, Harbiye Nazırı olabilseydi "işi daha İstanbul'un eşiğindeyken halledebileceği"ni, İtilâf güçlerinin karaya çıkmasına karşı koyacağını, hükümeti Padişahın "keyif ve iradesi"ne bağlı olmaktan çıkaracağını söylemekte, "icap ederse tahtını Padişahın başına geçirirdim, fakat hükümet yerinde kalırdı" demektedir.[112] Daha sonraları ise Hikmet Bayur'a, "Padişah ve hükümeti alıp Anadolu'ya çekilir, bırakışma ve barış görüşmelerini oradan idare ederdim" diyecek, bu da Bayur tarafından, İmparatorluğu yaşatmak için "Mustafa Kemal'in son deneme (proje)lerinden biri" olarak değerlendirilecektir.[113]

Bu anlatımlarda, mücadelenin nerede verileceği (İstanbul'da mı yoksa Anadolu'da mı?) ve Vahdettin'in şahsına karşı nasıl bir tutum takınılacağı konusunda bazı farklar vardır, ama bunlar burada işlenen konu açısından önemli değildir. Devlet tezi açısından altı çizilmesi gereken, bu aşamada Mustafa Kemal'in varolan Osmanlı devlet statüsü (meşrutî monarşi) içinde bir çözüm aramasıdır. Amaç, mevcut devletin muhtemelen Arap illerinden arınmış olarak bağımsız varlığını sürdürmesini sağlamaktır. Küçülmüş ama bağımsız bir Osmanlı devleti ana hedeftir. Bunu sağlayacak yöntemler de, hiç değilse ilk başlarda, yepyeni siyasal kurumların yaratılması değil, mevcut sistemin meşrutî ve temsilî mekanizmalarının (meclis, meclise karşı sorumlu hükümet) işletilmesi ve yabancı devletlere gerçeklerin anlatılması yoluyla onurlu bir barış antlaşmasının imzalanmasıdır.

Mustafa Kemal'in İstanbul günleri, özellikle buradaki ikâmetinin sonlarına doğru, Anadolu'ya dayalı bir eylem programının da oluştuğu bir dönem olmuştur. Ali Fuat Paşa, Rauf Bey (Orbay) ve Fethi Bey'le (Okyar) birlikte hazırlanan ya da Mustafa Kemal tarafından bunlara açıklanan bu yeni strateji Anadolu güçlerini esas alan bir direnişe dayalıydı.[114] Bu plan Mustafa Kemal tarafından Fethi Bey'e İstanbul'da şöyle özetlenmiştir: "Devletin hayatına ecnebiler hâkim olup Saray ve Babıâli bunların elinde oyuncak ve âlettir. Saray, devleti hemen kayıtsız şartsız ecnebilere teslim eden bir Babıâli'yi tutmamağa icbar edilecektir. Eğer, o da o yolda inat ederse kendisinin de millete hiyanet ettiği sabit olarak milletçe hakkında verilecek hüküm ve iradeye göre hareket olunacaktır. Yani Saray ısrar ederse ona karşı da gerektiği gibi hareket olunacaktır(...). İlk iş olarak Meclis-i Mebusan'ın içtimaı (toplanması) temin oluna-

112 YUNUS NADİ, *Kurtuluş Savaşı Anıları,* Çağdaş yay., İstanbul 1978, s. 259.

113 H. BAYUR, *Atatürk,* c.I, Ankara 1963, s. 166 ve "1918 Bırakışmasından önce", s. 562-564.

114 A.F. CEBESOY, *Millî Mücadele Hatıraları,* Vatan Neşr., İstanbul 1953, s. 29-30, 37; "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz,* c.III, s. 16-17.

caktır. Milletin gaspedilmiş haklarını harice karşı müdâfa etmeğe gelince, merkezi Anadolu olacak bir hareketle, bunun azamisinin yapılabileceğine kanaat getirmiş bulunuyorum".[115]

Görülüyor ki bu dönemde Mustafa Kemal'in önünde, biri İstanbul öbürü Anadolu güçlerine dayalı iki seçenek vardı. Birincisi, başkentin egemen güçlerini kollamak ve siyasal taktiklerle yürümek anlamına geliyordu.[116] İstanbul günlerinde Mustafa Kemal'in haysiyetli bir barışa ve devletin bağımsızlığına yönelik faaliyetleri siyasal ve diplomatik çözüm aranışları niteliğindeydi; İ. İnönü'nün deyimiyle "Türkiye'yi siyasî yoldan, siyasî tedbirlerle kurtarmak esasına dayanıyordu".[117]

Ne var ki, önce hükümeti mecliste güvensizlik oyuyla düşürme girişimleri ürün vermedi. Bunda üyelerin "başka bir Enver" korkusunun da payı vardı.[118] Padişahın güvenini alarak ya da darbe yöntemleri deneyerek etkili bir duruma gelmeye çalışan Mustafa Kemal bunlarda da başarılı olamadı. Yabancı denetimi ve Saray'ın egemenliği altındaki bir kentte yapabilecek başka bir şey kalmamıştı. Üstelik tutuklamalar başlamış, Teceddüt ve Hürriyetperver Avam Fırkaları kapatılmıştı. Bu durumda yurtseverler için Anadolu'ya geçmekten başka bir yol kalmıyordu. Karabekir ve Ali Fuat Paşalar zaten Anadolu'ya gitmiş bulunuyorlardı. Böylece Mustafa Kemal, yerleşik sistem içinde yapılacak başka bir şey kalmadığını gördü. Bunu sonraları, "Bütün bu ikâmetler esnasında (Beyoğlu, Şişli) hep Anadolu'ya geçerek memleketi artık buradan kaldıracak bir manivela ile kurtarmak zihniyetine sâlik oldum" (bağlandım) şeklinde ifade edecektir.[119]

Yine daha ilerki tarihlerde Mustafa Kemal, vaktiyle İstanbul'daki iktidar çevresi dışında kalmış olmasından duyduğu hoşnutluğu da şöyle dile getirecektir: "Osmanlı Devleti felâkete uğrayıp sarsıldıktan ve her şey çamurlar içine battıktan sonra dahi yapılan bu işlerde müspet hiçbir mana ve maksat yoktu. Esasen devirleri ayıran bir çizgi olmak gerekir. Şimdi çok memnunum ki, beni geçmiş işlere karışmaktan menetmişlerdir. Gerçekten insan yaşadığı, bulunduğu ve çalıştığı muhit içinde, o devri sevk ve idare edenlerle hemhal ve bir kanaatte olursa aynı muhit ve devrin adamı olmaktan çıkmaz. Beni bu felâketten uzak kalmak (?) için ellerinden gelenleri yapanlara teşekkür etmeği vazife sayarım".[120]

115 akt. YUNUS NADİ, *Kurtuluş Savaşı Anıları,* s. 81.

116 F. MONNIER, *L'itinéraire politique de Mustapha Kemal Atatürk,* Mémoire DEA, Paris II, 1986-1987, p. 35.

117 İ. İNÖNÜ, *Hatıralar,* c.I (haz. S. Selek), Bilgi yay., Ankara 1985, s. 166-167.

118 P. di RACCOLTA, *Angora e Kemal Pascia,* Roma 1932, p. 17.

119 YUNUS NADİ, *Kurtuluş Savaşı Anıları,* s. 260. Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçme kararını 15 Nisan 1919'da verdiği tahmin edilmektedir (E.J. ZÜRCHER, *Millî Mücadelede İttihatçılık,* s. 200).

120 akt. F. R. ATAY, *Atatürk'ün Hatıraları*; s. 9. Son cümledeki "kalmak" sözcüğü "kılmak" olsa gerektir. Hatıraların bu önemli bölümü ne daha önceki basıda (F. R. ATAY, *19 Mayıs*, Ankara

Anlaşılıyor ki, 1918 sonlarından beri Mustafa Kemal Paşa için esas hareket üssü Anadolu'ydu; askerî bakımdan dayanılacak yer burasıydı. Ama kendisi bunun siyasal yollarını bir süre geleneksel iktidar merkezinde denedi. Bu yollar tıkanınca, mücadele merkezinin Anadolu'da kurulması zorunluluğu kendini kabul ettirdi.[121]

Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu müfettişi olarak görevlendirilişi, bu geçiş köprüsünü ve meşruiyetini sağlamak açısından önemli oldu. Şu var ki, bu görevlendirmede Saray-Hükümet ikilisinin niyeti Anadolu'da düzeni sağlamak ve İngilizleri tedirgin eden durumlara bir son vermek iken, Mustafa Kemal'in planı ulusal kurtuluşu örgütlemekti.[122]

2) Tezin Esasları

Mustafa Kemal Paşa'nın başka bir "muhit ve devrin adamı" olması ve ulusal tezleri netleştirmesi, "Anadolu günleri"ne rastlar. Burada temel belgeler Amasya kararları ve Tâmimi, Erzurum ve Sivas Kongre karar ve beyannameleri ve Mîsâk-ı Millî'dir. Son belgenin de Heyet-i Temsiliye ve Mustafa Kemal çıkışlı olduğu hesaba katılırsa, bu metinlerdeki esaslara *Anadolu programı* denebilir.

Bu devlet tezleri hangi devlet için oluşturulmuştur? Varolan Osmanlı Devleti için mi yoksa tasarlanan yeni bir devlet için mi? Bu sorunun yanıtı, "Osmanlı Devleti için" şeklinde olmalıdır. TBMM öncesi dönemde yerel ve ulusal kongre iktidarları oluşmuş olmakla birlikte, yeni bir ulusal devlet olgusu ("Türkiye Devleti") ancak meclisin açılmasından sonra gündeme girecektir. Bu dönemeç noktasına kadar Kemalist önderliğin bütün çabaları, Osmanlı meşrutî kurumlarının işlerliğini sağlamaya çalışmaktan ibaretti.

Ama hemen şunu da eklemek gerekir ki, bu dönemin sorunları "hangi devlet?" sorusuna kilitlenmiş değildi. Öncelikle kurtarılması gereken, padişahlık, halifelik ya da Osmanlı Devleti değil, ulusal özgürlüktü.[123] Ulusal devlet tezi işte bunun bir parçası olarak ortaya çıkmaktadır.

a) Ülke

Aslında Mustafa Kemal, II. Abdülhamit döneminde de İmparatorluğu ayakta tutmanın hayal olduğu görüşünü savunmuştu.[124]. Birinci Dünya Savaşı bitiminde

1944) vardır, ne de bunları sonradan "sadeleştirerek" (aslında yer yer bozarak) yeniden yayımlayan İsmet Bozdağ versiyonunda (*Atatürk'ün Anıları*, Bilgi yay., Ankara 1982) yer almaktadır.

121 Y. T. KURAT, "Anadolu'da kurtuluş savaşını başlatmak kararı", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, c. III, 1976, TTK yay., Ankara 1983, s. 1959-1966.

122 B. ÖZ, *Atatürk'ün Anadolu'ya Gönderiliş Olayının İçyüzü*, (bütün kitap); E. BERBER, *Kurtuluş Savaşında Mustafa Kemal ve Vahdettin*, Ayraç yay., Ankara, 1997 (bütün kitap).

123 T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Millî Mücadele*, c. I, s. 166.

124 F. R. ATAY, *Kurtuluş*, Bateş yay., İstanbul 1981, s. 14-15.

ortaya çıkan askerî ve fiilî durum bu öngörüyü doğrulamıştır. Ama bundan sonra bile bu olgunun kabulü herkes için kolay değildi. Yukarıda değinilen Osmanlı tezleri ve özellikle Saray görüşü, feodal-emperyal toprak anlayışını sürdürmekte ve Arap topraklarını da içeren eski haritanın her türlü tâviz pahasına korunmasını amaçlamaktaydı. Bunun, ulusal vatan anlayışıyla ilgisi bulunmadığı açıktır. İşte bu noktada, ulusçuların soruna bakışları özel bir önem taşıyacaktı.

Kemalistlerin ülke anlayışı, *anavatan* kavramıyla sınırlıdır. Bu tutum, Türkçülük, İslamcılık ve Osmanlıcılık akımlarının reddi demektir.

Gerçekten de, ulusal devletin sınırlarını Anadolu ve Doğu Trakya'yla çerçeveleyen Kemalistler, bu siyasal sınırları, Türklüğün kültürel coğrafyasından daha dar tutmuş oluyorlardı.[125] Mustafa Kemal her fırsatta, İslamcılığı olduğu kadar Turancılığı da kınayıp reddediyordu. 21 Eylül 1919'da Sivas'ta General Harbord'a şöyle demişti: "Turanizmin zararlılığına inanıyoruz. Sınırlarımız dışındaki amaçlar için maddî ve manevî güçlerimizi dağıtmak için değil, yalnız anavatanın ve onun kalbi olan saltanat ve hilâfetin savunulması için çalışıyoruz".[126] Mustafa Kemal, Türk ve Tatarları kucaklayacak, çokuluslu ve çokdilli Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini alacak bir Pantürkist İmparatorluk fikriyatı yapan iç ve dış Türk çevrelerinin kesin ve sürekli olarak karşısına çıkmıştır.[127]

Osmanlıcılık ya da İslam birliği konusuna yaklaşımları da aynıydı. Kemalistler, Arapların çoğunlukta bulunduğu topraklara artık ülke gözüyle bakmıyorlardı. O kadar ki, "ecza-yı memâlik-i Osmaniye" (Osmanlı ülkesinin parçası) sayılan Halep ve Musul'dan Sivas Kongresi'ne kimse çağrılmamıştı.[128] Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı ile Birinci TBMM'ye de sadece bugünkü Türkiye sınırları içindeki yerlerden temsilci alınmıştır.[129]

Bu durumda Kemalist devlet tezinin, "ülkesel temeli Türkiye Türkleri olan bir ulus devlet" olduğu söylenebilir.[130] "Türk ulusunun bağımsız (özgür) devleti",[131] "budanmış ama bütünlüğü olan bir Türk devleti"[132] şeklindeki nitelemeler de bunu ifade eder.

125 Ö. OZANKAYA, *Atatürk ve Laiklik*, Türkiye İşbankası yay., Ankara 1981, s. 169.

126 S. AKGÜN, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu*, Tercüman yay., İstanbul 1981, s. 112-113.

127 B. LEWIS, *The Emergence of Modern Turkey*, Second Edition, Oxford University Press, 1968, p. 358.

128 C. DURSUNOĞLU, "Erzurum Kongresi sırasında Atatürk'ün düşünceleri", *Belleten*, c. XXVII, sayı 108, 1963, s. 638. Musul ve Mîsâk-ı Millî açısından yeri konusundaki tartışmalar için bkz. N. KAYMAZ, "Mîsâk-ı Millî üzerine yapılan tartışmalar hakkında", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, 1976, Bildiriler, c. III, TTK yay., Ankara 1983, s. 1941-1958.

129 C. DURSUNOĞLU, "Atatürk'ün kişiliği" *Çeşitli Cepheleriyle Atatürk*, Robert Kolej yay., İstanbul 1964.

130 B. LEWIS, The Emergence of Modern Turkey, p. 352.

131 N.de BISCHOFF, *La Turquie dans le monde*, Paris 1936, p. 167.

132 J. C. HUREWITZ, *Middle East Politics*, NY 1969, p. 423.

Bu ülke anlayışı belgelere de yansımıştır. Erzurum ve Sivas Kongreleri Beyannamelerinde (md. 6), Mütareke sınırları içindeki topraklar ülke sayılmış, bu topraklar üzerindeki "vahdet-i mülkiye" (mülkî birlik, bütünlük) üzerinde durulmuştur. Bunun anlamı, "soy kümelerine dayalı devletçiklerin kurulmasına karşı" çıkmaktır.[133]

Aynı esaslar Mîsâk-ı Millî'de de kabul edilmiştir. Burada ayrıca, Arapların çoğunlukta olduğu topraklarla Batı Trakya'da ve gerekirse Elviye-i Selâse'de yeniden halkoylaması yapılabileceği belirtilmişti (md. 1, 2 ve 3). Bütün bu kararlar Anayasa Hukuku açısından da son derece önemlidir ve doğrusunu söylemek gerekirse Kanun-ı Esasî'ye de aykırıdır. Çünkü 1876 Anayasası şöyle demektedir: "Devlet-i Osmaniye, memâlik ve kıtaat-ı hazırayı ve eyâlât-ı mümtazeyi muhtevi ve yekvücud olmağla hiçbir zamanda hiçbir sebeple tefrik kabul etmez" (md. 1). Bunun günümüz Türkçesiyle kısa anlamı şudur: Osmanlı Devleti varolan toprakları ve imtiyazlı eyaletleriyle bölünmez bir bütündür.

Dolayısıyla Mîsâk-ı Millî'yi kabul ve ilân etmek hem anayasayı değiştirmek ya da başkalaştırmak anlamına geliyordu, hem de Saray'a ve İtilâf Bloku'na meydan okuyup Kemalist (ulusal) devlet tezini benimsediğini ilân demek oluyordu. Zaten Mîsâk-ı Millî esasları ve hattâ metni Anadolu çıkışlıydı, Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal'in damgasını taşıyordu.

Bu özelliğiyle Mîsâk-ı Millî, "Türkler için bir Türkiye" amacına yönelikti; emperyalist hedefler gütmeyen sadece ulusal niyetlere dayalı yeni anlayışı tescil etmişti. Bu ise Osmanlı İmparatorluğu'nun dağıldığı, onunla birlikte Osmanlıcılık, İslam birliği ve Turancılık politikalarının da terk edildiği, yeni sınırlarıyla bir ülkenin çizildiği anlamına geliyordu. Bu nitelikleriyle de "yeni Türkiye'nin nüfus kâğıdı" durumundaydı.[134]

Mîsâk-ı Millî'den çıkan bu sonuçlar Arap ülke ve halkları için de bir anlam taşıyordu. İ. İnönü bunu sonradan şöyle açıklayacaktır: "Osmanlı İmparatorluğu'ndan çıkan Türk Milleti, Araplar üzerinde herhangi bir amaç iddiasından kesin surette vazgeçiyor ve Arap milletini kendi evinde, kendi kaderinin sahibi olarak yaşamak selahiyetinde görüyor ve gösteriyordu(...). *Millî Misak'la Arap ihtilâli ilânı*, istilâcı devletlerin Arap davasında takip ettikleri tezin ciddî ve samimî olmadığını derhal meydana çıkarmıştı".[135] Bu tespit, Mustafa Kemal ve

133 D. ERGİL, *Millî Mücadelenin Sosyal Tarihi*, Turhan kitabevi, Ankara 1981, s. 161.

134 E. BISBEE, *The New Turks: Pioneers of the Republic (1920-1950)*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1951, p. 53; J. SCHLICKLIN, *Angora. L'aube de la Turquie nouvelle (1919-1922)*, Berger-Levrault, Paris 1922, p. 13; M. SARICA, *Siyasal Tarih*, Filiz ktb., İstanbul 1980, s. 318.

135 "İnönü'nün Anıları: İstibdattan Demokrasiye", *Akis* 30 Ağustos 1959, s. 15 (akt. S. R. SONYEL, *Türk Kurtuluş Savaşı*, c. I, s. 189) (abç).

arkadaşlarının ulusal devlet tezinin temelinde "Asya Asyalılarındır" esasının yattığını doğrulamaktadır. Ulusal hareket önderliğinin zaman zaman Arap ülkeleriyle (Suriye ve Irak) ulusal devletler temeli üzerinde bir "konfederasyon" yaratma tasarılarına karşı takındıkları olumlu tavırlar ise,[136] ulusal devlet tezinin inkârı niteliğinde sayılamaz. Bu noktaya ileride yeniden dönülecektir.[137]

b) Toplum

Kemalist tezin nüfus terminolojisinde dikkati çeken ilk husus *ulus öncesi* kavramlardır. Erzurum ve Sivas Kongreleri Beyannameleri ile Mîsâk-ı Millî'de "Osmanlı Cemiyeti", "Camia-i Osmaniye", "Osmanlı-İslam ekseriyeti"gibi çokuluslu luğu ve ümmet ideolojisini çağrıştıran terimler vardır. Ulusal nitelikli bir tezde bu deyimlerin kullanılmış olması yadırgatıcı değil midir?

Bu terimlerin seçilmiş olması, her şeyden önce modern ulus anlayışının berraklaşmamış ve yaygınlaşmamış olmasıyla ilgili olmalıdır. Hanedan adıyla anılan bir devlete ve bir ümmet topluluğuna ait olma inancı, o dönemde hâlâ etkilidir. İnsanların kendilerini ya da devletin nüfus unsurunu tanımlamasında, geleneksel referans noktalarının etkisi sürmektedir. Bunun hızla değişmesi de beklenemez.

Bu bir geçiş dönemidir ve izleri her alanda olduğu gibi burada da görülür. Örneğin, özünde ulusçu bir program olan Mîsâk-ı Millî'de toplum (nüfus) unsurundan söz edilirken milliyet esası yerine "Osmanlı-İslam ekseriyeti" deyimine yer verilmiş olması, Meclis-i Mebusan'ın özel konumu ve güçlükleri dikkate alındığında, "eski ile yeni arasında bir uzlaşma"[138] sağlama niyetini yansıtır.

Ama bu seçimin politik ve taktik nedenleri de olmalıdır. Mondros'la belirlenen sınırlar içinde "Osmanlılık" vurgusu, sınırlar ötesi bir ırk ve din birliğinin amaçlanmadığını belli ediyordu. "İslam nüfusu" vurgulaması da, İtilâf blokunun Anadolu müslümanları (özellikle Türkler ve Kürtler) arasında etnik farklılıklardan yararlanma planlarını boşa çıkarmak için elverişliydi.

Toplum unsurunun tanımlanmasına ilişkin terminolojide, TBMM döneminde anlamlı bir değişiklik görülmektedir. 1920-1925 yılları arasında "Türkiye Milleti",[139] "Türkiye halkı", "Türkiye Devleti" formülasyonları genel-geçer hale gelmiştir.[140]

136 Ö. KÜRKÇÜOĞLU, *Türk-İngiliz İlişkileri*, s. 321, dn. 4: S. R. SONYEL, *Türk Kurtuluş Savaşı*, c. I, s. 193.

137 bkz. *Birinci Bölüm*, II, ("*Konfederasyon Tezleri*").

138 E. ROSSI, "Dall Impero Ottomano alla Republica de Turchia: Origine e sviluppi del nazionalizmo turco sotto l'aspetto politico-culturale", *Oriento Moderno*, vol. XXIII, No: 9, 1943, p. 380.

139 Bekir Sami Beye şifreli talimat, 16.10.1920 (*Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, TTK, Ankara 1991, s. 371).

140 B. ORAN, Atatürk Milliyetçiliği, Dost yay., Ankara 1988, s. 44-53, 98-101, 131, 164.

Ama bu yeni formülasyonlar da geçici oldu. Mustafa Kemal Paşa'nın devlet tezi, Ziya Gökalp'in de büyük etkisiyle başından beri "Türk kültür koduna dayalı"ydı.[141] Nitekim, Kurtuluş'tan ve özellikle 1925'ten sonra (Şeyh Sait ayaklanması), "Türkiye halkı" ya da "Türkiye milleti" anlayışı yerine "Türk ulusçuluğu" öne çıkacaktır.[142]

c) Egemenlik

Egemenlik kavramına ilişkin Kemalist tezleri de dışa dönük (bağımsızlık) ve içe bakan (yönetim biçimi) yönleriyle inceleyeceğiz.

Anadolu programında esas hedef, ülkenin, ulusun ve devletin tam bağımsızlığı olarak saptanmıştır. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının bu tercihi, Kemalist devlet tezini İtilâf ve Osmanlı tezlerinden ayıran temel noktadır. Bu esas amaç, ilk bağımsızlık bildirisi niteliğindeki Amasya Tâmimi'nde belgelendikten sonra, bölgesel kapsamlı oluşuna rağmen Erzurum Kongresi tarafından da benimsenmiş, Sivas Kongresi kararları ile Mîsâk-ı Millî metninde de "istiklâl ve serbestî-i tammeye mazhar olmak üssülesası" şeklinde tanımlanmıştır.[143] Erzurum ve Sivas beyannamelerindeki esaslar üzerine kurulan ve tam bağımsızlık ilkesini çeşitli yönleriyle (toprak, siyaset, yargı, ekonomi, vb.) ilân eden Mîsâk-ı Millî, bu özellikleriyle Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi tipi belgelerle de açık bir benzerlik içindedir.[144]

Asıl amacın bu şekilde belirlenebilmesi için, özellikle, *Amerikan mandası* fikrinin etkisizleştirilmesi gerekmiştir. İtilâf tezlerine ve işgallere karşıkoyma konusunda aralarında bir görüş ayrılığı bulunmayanlar, özellikle Sivas Kongresi'nde Amerikan mandası seçeneğini tartışmak zorunda kalmışlardır. Mandacı görüşler İstanbul'daki bazı aydınlar arasında tutulmuştu. Kâzım Karabekir'in, İsmet Bey'in yanı sıra Mustafa Kemal'i de mandacı gibi göstermesine karşılık,[145] başta Mustafa Kemal olmak üzere Anadolu'daki ulusçu önderlerle yerel kadroların çoğunluğu bu fikre karşıydı.[146] Önderlik katında ve özellikle Mustafa Kemal'de görülen "manda tartışmalarına açık olma" hali, ulusal direnişi hazırlamak için

141 R. DAVISON, "Nationalism as an Ottoman Probem and the Ottoman Response", *Nationalism in Non-National State*, ed. by W.Haddad and W. OchenWald, Ohio Univ. Press, 1977, p. 52.

142 O. TÜRKDOĞAN, *Atatürk'te Millî Devlet Anlayışı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yay., İstanbul 1981, s. 67-118; F. R. ATAY, *Kurtuluş*, Bateş yay., İstanbul 1981, s. 14-15.

143 *Erzurum ve Sivas Kongreleri Beyannameleri*, md. 2 ve 7; *Mîsâk-ı Millî*, md. 6.

144 E. D. SMITH, *Turkey: Origins of the Kemalist Movement (1919-1923)*, Washington DC 1959, p. 25.

145 K. KARABEKİR, *İstiklâl Harbimiz*, s. 51, 58, 119.

146 M. M. KANSU, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, c. I, s. 171,179; S. R. SONYEL, *Türk Kurtuluş Savaşı*, c. I, s. 126, 128; P. PARUŞEV, *Atatürk*, Cem yay., İst. 1981, s. 146-147.

zaman kazanmak[147] ve İngilizci Damat Ferit hükümetini düşürmek için ABD nüfuzunu kullanmak[148] gibi taktik hesaplardan kaynaklanıyordu.

Ayrıca Mustafa Kemal Paşa ve çevresi "manda" sözcüğünü bilerek ya da bilmeyerek gerçek anlamı dışında kullanıyorlardı. Bu durum yabancı gözlemcilerin de dikkatini çekmiştir. General J. Harbord'ın raporunda buna işaret edilir: "Onların manda sözü ile anladıkları, bizim görüşümüzden farklıdır. Onlara göre manda, ağabeyin kardeşine önerileri gibi bir şey. İçişlerine veya uluslararası ilişkilerine karışmadan, herhangi bir otorite ortaya koymadan uygulanan bir ilişki".[149]

Sonuçta, amaçlanan taktik hedeflere ulaşıldığı gibi, manda tezi ve mandacılık akımı da göğüslenebildi. Sivas kararları, ABD'nin adı anılmadan, "Devlet ve milletimizin dahilî ve haricî istiklâl ve vatanımızın tamamîsi mahfuz kalmak şartiyle 6. maddede musarrah (açıkça belirtilen) hudut dahilinde milliyet esaslarına riayetkâr ve memleketimize karşı istilâ emeli beslemeyen herhangi bir devletin fennî, sınaî, iktisadî *muâvenâtını* (yardımlarını) memnuniyetle karşılarız" şeklinde kaleme alındı.[150]

Ulusal devlet tezinin *iç egemenlik* açısından özellikleri nelerdir? Asıl amacın padişah, hilâfet ya da Osmanlı Devleti'nin kurtarılması değil, ulusal özgürlüğün sağlanması oluşu, bu sorunun da cevap anahtarıdır. Osmanlı devlet tezi ulusal kimlik taşımadığı gibi demokratik bir program da içermiyordu. Anadolu programı bu noktadan da farklıdır. Amasya Tâmimi'nde "Milletin istiklâlini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır" formülü halkı açıkça İmparatorluğun meşru hükümetine karşı tavır almaya çağırdığından, "gerçek bir siyasal devrim" önerisiydi.[151] Bu fikir Erzurum ve Sivas Kongreleri Beyannamelerinde, "irade-i milliyeyi hâkim kılmak" (md.2) düsturu haline gelecektir. TBMM döneminde ise bu tavır, "egemenlik kayıtsız-şartsız milletindir", "BMM'nin üstünde güç yoktur" ve "idare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına dayanır" şeklindeki demokratik formülasyonlarla tescil görecektir. İlginçtir ki, ulusal program bakımından kongre kararlarının uzantısı durumunda olan Mîsâk-ı Millî'de, bu demokratik ilkelere yer verilmemiştir.

Böylece, *Anadolu Programı'*nın *demokratik* yönünün, onun *ulusal* yönünü tamamladığı açıkça görülmektedir. Program, ulusun yalnız dışa karşı özgürlü-

147 M. GÖNLÜBOL-C. SAR, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası*, Devlet Kitapları, Ankara 1973, s. 13. ABD Büyükelçisine (1932-1933) göre, zaman da kazanılmıştır (SHERRİLL, *Mustafa Kemal*, p. 63-64).

148 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*, s. 533.

149 akt. S. AKGÜN, *General Harbord'un Anadolu Gezisi*, Tercüman yay., İstanbul 1981, s. 111; S. R. SONYEL, *Türk Kurtuluş Savaşı*, c. I, s. 161, not 11.

150 *Sivas Kongresi Beyannamesi*, md. 7 (abç).

151 P. DUMONT, *Mustafa Kemal,* Ed. Complexe, Bruxelles 1983, p. 42.

günü ve dış egemenliği (bağımsızlık) değil, onun içte de özgür ve egemen olmasını öngörmektedir. *Ulusal* ve *demokratik egemenlik* teorisi ve halkın siyasal katılımının sağlanması, ulusal kurtuluşun da tek dayanağı ve siyasal hedefidir.

Bu durumda denklem açıkça kendini göstermektedir: Ulusal bağımsızlık eşittir ulusal-demokratik egemenlik. Bir başka deyişle, ulusal özgürlüğe demokrasiyle ulaşılabilecektir. Çünkü halkın gücü ve iradesi, dayanılabilecek tek kaynaktır. Bunu seferber etmeden kurtuluş yoktur. Osmanlı devlet tezi ise, ulusal ve bağımsızlıkçı olmadığı gibi demokratik de değildi. Dışa karşı baş eğme politikası, içerde Meclis-i Mebusan'ın feshi ve Saray mutlakiyetine geri dönüş çığırını açmıştı. Teslimiyetçilik mutlakiyetçiliği davet etmişti. Ulusal (Kemalist) tez ise hem bağımsızlıkçı hem de demokratiktir. Bağımsızlığa götürecek yolun demokrasi olduğunu ortaya koymuştur. Bu yönüyle bir *millî demokratik devrim* ya da *millî demokratik devlet* tezidir.

* * *

Görüldüğü gibi ulusal devlet tezi, ülke, toplum ve egemenlik unsurlarıyla birlikte mücadelenin başından beri ortaya konmuştu. Bu açıdan, "mücadele boyunca gayenin bir *millî* devlet kurmak mı yoksa eski hanedan rejimini ihdâs etmek mi olduğu kesinlikle açıklanmamıştır"[152] şeklindeki görüş, buradaki devlet sorununu yansıtmamaktadır.

Şöyle ki, devletin "millî" olma niteliği sürekli işlenmiştir. Açıklanmayan ya da Mustafa Kemal'in bir "millî sır"[153] olarak vicdanında sakladığını ileri sürdüğü nokta, devletin niteliğine (ulusallığına) değil, sadece biçimine ilişkindir. Yani meşrutî monarşi mi yoksa cumhuriyet mi?

Ama kabul edilsin ki, "millî devlet" mutlaka cumhuriyet demek olmadığı gibi monarşiler de mutlaka millî devlet karşıtı değillerdir. Avrupa ve Asya monarşileri mutlakiyetçi ya da meşrutî biçimler altında millî devlet örnekleri sunagelmişlerdir.

152 İ. TURAN, *Cumhuriyet Tarihimiz: Temeller, Kuruluş, Millî Devrimler,* Çağlayan ktb., İstanbul 1969, s. 67 (abç).

153 *Nutuk,* c.I, Devlet matb., İstanbul 1934, s. 12.

II) DEVLET YAN TEZLERİ

1918-1920 döneminde Türkiye'ye ilişkin olarak üretilen devlet tezlerinin çoğu, etkileri ve rolleri bakımından yukarıda incelenen ana tezlere göre ikinci planda kalır. Bunlar genelde ana tezlere ya da birbirlerine dayanılarak savunulabilen görüşlerdir. *Yan tezler* deyimiyle ifade edilebilecek olan bu programların arkasında, ya bunların gerçekleşmesini sağlamaya yetecek önemli bir siyasal güç yoktur (azınlık talepleri, himaye ve manda tezleri, konfederasyon modelleri) ya da böyle bir siyasal güç olsa bile bu kuvvet tek başına bir tez dayatma durumunda değildir (ABD tezleri, Yunan tezi, sosyalist-bolşevik tez).

Yan tezler demeti; ABD tezleri, Yunan tezi, azınlıkların talepleri, İngiliz himayesi ve Amerikan mandası aranışları, konfederasyon modelleri ve Marksist-Leninist tezlerden örülüdür.

A) ABD Tezleri

ABD tezleri, Wilson İlkeleri ile ABD'nin Türkiye politikalarından oluşmaktadır. Bunlar arasında zaman zaman farklılıklar bulunduğu gibi, gerek İlkelerin yorumlanışı gerekse yürütülen politika kısa aralıklarla önemli değişmeler de göstermiştir. Bu çeşitlilik büyük çapta, Başkan Wilson'ın ve yürütme organının Türkiye üzerinde daha aktif davranma eğiliminde olmasına karşılık, Kongre'nin ve özellikle Senato'nun pasif kalmayı yeğlemesinden kaynaklanmıştır. Bu nedenle, tek bir "tez"den değil, "ABD Tezleri"nden söz etmek daha doğrudur.

Bunların ana değil yan tezler oluşunu da kısaca açıklamak gerekir. Bir kere ABD tezleri yukarıda ele alınan ana tezler ölçüsünde etkili olamamıştır. ABD, Ortadoğu ve Türkiye sorunlarına çok geç girmiş olduğundan, geliştirmeye çalıştığı politikalar da köklü bir geçmişe dayanmıyordu. Oysa İtilâf Bloku'nun, Çarlık Rusyası da katılırsa, 19. yüzyıl ortalarına kadar uzanan bir Şark Meselesi anla-

yışı ve tasarıları vardı. ABD tezleri ise köksüzlüklerinin yanı sıra, savunulabilmeleri için gerekli aktif dış politika desteğinden de yoksundular. Bu yüzden de çok kısa ömürlü olmuş, esas olarak 1918-1920 arasında bir yanıp bir sönmüşlerdir. Birinci Londra Konferansı (Şubat-Mart 1920) günlerinden itibaren, ABD politikasının mimarı Başkan Wilson'ın sağlık durumunun bozulmasının da etkisiyle bu devlet, Türkiye sorununda devredışı kalmaya başlamıştır.[154]

ABD'nin kesin ve etkili bir Türkiye programı üretememesinin başka nedenleri de vardır. Avrupa işlerine karışmamayı öngören *Monroe doktrini*'nin etkisini sürdürmesi bunların başında gelir. Ayrıca ABD'nin Ortadoğu'daki ekonomik ve askerî gücü Müttefiklerinkiyle karşılaştırıldığında oldukça zayıf kalmaktadır. Mandaterliğe tâlip olma konusunda Dışişleri'ni duraksatan kaygılar da vardır. Bunlar, "ABD'nin Ortadoğu'daki kültürel ve ekonomik çıkarlarının, bu çıkarların gerektirdiği siyasal sorumlulukları yüklenmeden nasıl korunabileceği" sorusunda düğümleniyordu.[155] Nihayet, ülke kamuoyunun ve Senato'nun Avrupa işlerine karışmak konusundaki isteksizliği vurgulanmalıdır. Nitekim mandaterlik tartışması, bu yoldaki önerilerin Senato tarafından reddi üzerine son bulacaktır.

ABD'nin alacağı tavrın önemi ise bu devletin gücünden doğmaktaydı. Bu yüzden Müttefikler onun arabuluculuğunu ve hattâ aktif görevler yüklenmesini istemişlerdir. İngiltere, Fransa ve İtalya'nın, Osmanlı Devleti ile yapılacak antlaşmanın esaslarını kararlaştırabilmek için ABD'nin tutumunu görmek istemeleri ve bu yüzden de bir yıl kadar beklemek zorunda kalmaları bunu gösterir.

Wilson İlkeleri ile ABD'nin Türkiye için üretmeye çalıştığı devlet tezlerinin esasları nelerdir?

Başkan Wilson'ın 8 Ocak 1918'de Amerikan Kongresi'nde açıkladığı ünlü *Ondört Nokta*'sında, gizli antlaşmalar yerine açık diplomasi ve antlaşmalar düsturu (md.1), denizlerde mutlak dolaşım serbestliği (md.2), uluslararası ticaret engellerinin kaldırılması (md.3), ordu mevcutlarının azaltılması (md.4), sömürge halklarının siyasal-ulusal özgürlük ve eşitlik hakları (md.5) gibi esaslar yer alıyordu. Büyük-küçük bütün devletlerin siyasal bağımsızlıklarının ve ülke bütünlüklerinin korunması için de uluslararası bir örgütün kurulması önerilmişti (md.14).

Wilson İlkeleri'nin Türkiye'yle ilgili 12. Noktası şöyleydi: "Bugünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olan kesimine güvenilir bir egemenlik, bugün Türk yönetimi altında bulunan öbür milliyetlere ise her türlü kuşkudan uzak bir yaşama

154 O. OLCAY, *Sèvres Andlaşmasına Doğru,* s. XVI, XLII.

155 J. A. de NOVO, *American Interest and Politics in the Middle-East (1909-1939),* The University of Minnesota Press, Minneapolis 1963, p.389.

güvenliği ile, kendilerini özerkçe ve engelsiz bir şekilde geliştirebilmeleri olanağı sağlanmalı; Boğazlar serbest geçişler için bütün ulusların gemilerine ve ticaretlerine sürekli olarak açık tutulmalı, bu husus da uluslararası güvence altına alınmalıdır."

Görüldüğü gibi Türkler için "umut verici" bir izlenim sunan Wilson'ın 12. Noktası, aslında iki önemli kayıt getirmekteydi: Türk olmayan milliyetlere (özellikle Ermeniler) tanınan "kendilerini özerkçe ve engelsiz bir şekilde geliştirebilme" güvencesi ile Boğazların uluslararası bir yaptırım ve güvence sistemi altında "açık tutulması". İlkelerin uygulanma biçimi ise bunlara yenilerini katacaktır. Öyle ki, ABD'nin eski ve şimdiki Osmanlı toprakları üzerinde herhangi bir talebi bulunmadığı halde, onun ürettiği devlet maketleri ile İtilâf Bloku'nunkiler arasında pek fark olmayacaktır.

Gerçekten, 12. Nokta'nın Wilson tarafından da "sevindirici" bulunan Amerikan resmî yorumunda; Boğazlar ve İstanbul'un uluslararası denetime alınması, Ege kıyı bölgelerinin Yunan mandasında özel bir uluslararası denetime bağlanması, Akdeniz'de limanı bulunacak şekilde bir Ermenistan devleti kurulması, Anadolu'daki mandater devletleri bağlayacak bir genel güvenlik yasası hazırlanması gibi esaslar yer almaktaydı.[156]

Dış politikadaki rota da bunlara uygun olmuştur. ABD Dışişleri 21 Eylül 1918 tarihli muhtırasında, Türklerin Avrupa'daki topraklarının ellerinden alınmasını, İstanbul'un uluslararası yönetimin sınırlarına kadar olan toprakların Bulgaristan'a verilmesini istemekle işe başlamıştı.[157] Ardından, Paris Barış Konferansı'nda (Ocak 1919) Boğazlar ve Marmara bölgesinde Milletler Cemiyeti gözetiminde bir uluslararası yönetim, sonra da bir "*Constantinople Devleti*" planı (Mart) yapılacaktı.[158] Batı ve Güney Anadolu konusundaki ABD tutumu da açıktır. Wilson 13 Mayıs 1919'da *Dörtler Konseyi*'nde Anadolu'nun güneyinde İtalyanlara bir bölge verilmesini kabul etmiş, İzmir'in bütünü ile 12 Adanın ve uzmanların üzerinde anlaşacakları toprakların Yunanistan'a verilmesini, Aydın vilayetinin bir bölümünün de Milletler Cemiyeti adına Yunan yönetimine bırakılmasını önermiş ve bunları kabul ettirmiştir. Wilson, Yunanistan'ın İzmir'i işgali kararının alınmasında da aktif rol oynamıştır. Ayrıca ABD Senatosu da Trakya'nın (21 Ocak 1920) ve Batı Anadolu kıyılarının Barış Konferansı

156 L. EVANS, *Türkiye'nin Paylaşılması,* 1919-1924 (çev. T. Alanay), Milliyet yay., İstanbul 1972, s. 80-82.

157 D. AVCIOĞLU, *Millî Kurtuluş Tarihi*, c. I, İstanbul 1974, s. 305.

158 P. C. HELMREICH, *From Paris to Sèvres. The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920.* Ohio State University Press 1974, p. 22-23; H. N. HOWARD, *The Partition of Turkey,* p. 232 (akt. D. AVCIOĞLU, *age,* s. 317-318).

tarafından Yunanistan'a verilmesini (17 Mayıs 1920) kabul etmiştir. Böylece Yunanistan'ın bütün istekleri ABD onayıyla yerine getirilmiş oluyordu.[159]

Paris'te toplanan "Dört Büyükler" arasında yer alan ABD, "Ermenistan ve Kürdistan'ın Türk imparatorluğundan tamamen ayrılması"na karar verenlerdendi (30 Ocak 1919). Ayrıca, "bu kararın, Türk imparatorluğunun öbür parçalarıyla ilgili olarak getirilecek çözümleri etkilemeyeceği" de belirtilmişti. Türklere kalacak topraklarda da, Wilson'a göre (Mayıs 1919), Kuzey Anadolu'da gerçek bir Fransız mandası altında bir Türk Devleti kurulmalı, Güney Anadolu ise başkenti Konya olmak üzere, seçimle gelen bir genel valinin yönetiminde kendi kendini yöneten bir birim haline getirilmeliydi.[160]

Mandaterlik konusunda ise ABD organları ve kamuoyu başından beri isteksizdi. Konuyu inceleyen *King-Crane* Komisyonu raporu ile Harbord raporlarında bir Türk mandasının sakıncalarının da vurgulanması dikkat çekicidir. Wilson ve Dışişleri, Müttefiklerin ısrarı üzerine Ermenistan mandasının kabulü tasarısını Senato'ya önerecek, fakat tasarı redde uğrayacaktır.[161]

Görülüyor ki, Wilson İlkeleri'nin "tarafsız" ve ulusların kendi geleceklerini belirleyebilme haklarına saygılı görüntüsüne karşılık, ABD'nin Türkiye ile ilgili politikaları zıt yöndedir. Wilson İlkeleri, kaynağını gizli antlaşmalardan alan ve Anadolu'nun paylaşılıp sömürgeleştirilmesini amaçlayan planları bozacak esaslara yer veriyordu. Siyasal pratikte ise Yürütme'nin tutumu, Türkiye'nin sömürgeleştirilmesi ve paylaştırılması politikalarına destek vermek olmuştur. Aslında bunun da tohumlarını bir ölçüde 12. Nokta'da bulmak mümkündür. Sonuç olarak, ABD tezlerinin İtilâf Bloku'nunkilerle büyük çapta birleştiği ortadadır. Bu yönüyle de Türk ulusal devlet teziyle yer yer çatışma halindedir. ABD'nin uluslararası konferans ve barış görüşmeleri ortamında devre dışı kalması (1920), bu çatışmanın daha net bir şekilde yaşanmasını önlemiş olmalıdır.

Bununla birlikte ABD kamuoyunun ilgisi kesilmedi. 1920 yılında basında çıkan yazılarda, İslam ülkelerini bölmek ve etkisiz hale getirmek için milliyetçi parçalanmaları teşvik önerileri revaçtaydı.[162]

159 G. JAESCHKE, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 73, 82; D. KITSIKIS, *Yunan Propagandası,* Meydan neşr., İstanbul 1964, s. 53-54; P. C. HELMREICH, From Paris to Sèvres, p. 87-93.

160 bkz. D. AVCIOĞLU, *Millî Mücadele Tarihi,* c. I, s. 307-314.

161 S. R. SAGAY, *La Nouvelle Turquie et la Communauté Internationale,* p. 66-67; S. AKGÜN, *General Harbord,* s. 135-158.

162 Örnekler için bkz. O. ULAGAY, *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı,* İstanbul 1974, s. 65 vd.

B) Yunan Tezi

Yan tezler içinde en etkilisi Yunan tezidir. İtilâf Devletleri'nin Türkiye'yi paylaşma planlarının uygulanmasında Yunanistan bir koçbaşı rolü oynayacaktı. Ama Yunan tezi, azınlık talepleri ya da himaye-manda tezleri gibi basit bir uydu tez değildir. Yunanistan kendiliğinden "Türkiye programları" üretip Müttefiklere dayatabilmiştir.

Yunan tezi, 1909 ihtilâliyle iktidara yükselen genç bir burjuvazinin eseridir. Venizelos önderliğindeki bu sınıf Avrupa burjuvazilerini de örnek alarak şansını denemek, Bizans Grek İmparatorluğu'nu ve Büyük Yunanistan'ı yeniden kurmak, "Büyük İdeali" (Megali Idea) gerçekleştirmek istiyordu. Büyük kesimiyle İngiliz ve Fransız burjuvazilerine bağlı olan bu burjuvazi yalnız Yunanistan'da tutunabilmenin değil, aynı zamanda yabancı ülkelerde ve özellikle de Küçük Asya'da yayılma alanları bulmanın yollarını arıyordu.

Birinci Dünya Savaşı'na girme karşılığında İzmir'i elde etme teklifini Venizelos İngilizlere götürdü. Bu teklif kabul gördü ve uzlaşma gerçekleşti. Ancak Kral ve Genelkurmay Başkanı Metaxas buna karşıydılar. Bunun üzerine Venizelos başbakanlıktan çekildi. Ardından da Müttefikler Kral Konstantinos'u kovdu. Venizelos yeniden hükümeti kurdu ve Yunanistan da 30 Haziran 1917'de savaşa girdi.[163]

Yunan talepleri Batı'da neden destek buldu? Bunun psiko-kültürel bir boyutu vardır. Batı Avrupa ve hattâ ABD ulusları, kendi uygarlıklarının uzak temellerini kısmen Antik Yunanistan'da bulmaktaydılar. 19. yy'dan beri Yunanistan'ın taraf olduğu çatışmalarda Avrupa'nın ve özellikle İngiltere'nin bu yana eğilim göstermesi bir ölçüde bu kültürel akrabalık duygusuyla ilintilidir. ABD'nin de Yunan taleplerine arka çıktığını görmüştük.

Fakat asıl neden çıkar ilişkileriyle ilgili olmalıdır. İngiltere, özellikle Hindistan yolunda "güvenilir bir bekçi" aranışı içindedir. Türkiye'nin Ermenistan ve Yunanistan tarafından küçültülüp kıskaca alınmasını amaçlayan Yunan tezi, Lloyd George'un İngiliz emperyalizmi adına savunduğu programla uyuşuyor, bunu tamamlıyordu.[164]

Osmanlı Devleti'nin savaş sonunda fiilen dağılmış olması, Yunan burjuvazisinin Bizans'ı diriltme ülküsünün depreşmesi için iyi bir vesile oldu. Yunan tezi, Mütareke'yi izleyen günlerden başlayarak, gerek Venizelos'un usta diplomasisi gerekse yoğun bir propaganda faaliyetiyle Batı Avrupa kamuoyları ve hükümet çevrelerinde son derece etkili olmaya başladı.[165]

163 *A. A. PALLIS, Yunanlıların Anadolu Macerası (1915-1922),* çev. O. Azizoğlu, Yapı Kredi yay., İstanbul 1995, s. 29-37.

164 S. R. SAGAY, *La nouvelle Turquie et la communauté internationale,* p. 73.

165 D. KITSIKIS, *Yunan Propagandası,* s. 21, 23, 26, 78; S. VELİKOV, *Kemalist İhtilâl ve*

Yunanistan 1918-1920 arasında bu taleplerini uluslararası arenada enerjik bir şekilde savunmayı ve büyük çapta da benimsetmeyi başardı. Venizelos Fransız Başbakanına "Küçük Asya'daki ordusu sayesinde Yunanistan'ın yalnız Yunan metâlibatının (taleplerinin) değil, sulh şartlarının heyet-i umumiyesinin Türkiye'ye kabul ettirilmesi" için en mühim âmil olduğunu tebarüz ettirdiğini yazıyordu.[166]

Yunanistan sonuna kadar yeni tezler üretmekten geri durmadı. O kadar ki, 1922 yılının ilk yarısında Anadolu'yu boşaltmak zorunda kalabileceğini hissedince, Anadolu Rumlarının bir kesiminin de girişimini değerlendirerek, bütün Batı Anadolu'da Çanakkale'yi de içine alacak bir *İyonya Devleti* projesiyle ortaya çıktı. Bu tasarı Başbakan Lloyd George'un da desteğini aldı. Bu devletin ya da yönetimin kuruluşu Yunan hükümetince kararlaştırılıp (27.2.1922) ilân edildiyse de (30.7.1922), bunu ciddiye alan olmadı.[167]

Bütün bu örnekler gösterir ki, Yunan alt-emperyalizminin Küçük Asya'ya ilişkin devlet tezleri basit birer "gölge tez"den ibaret değildi; Yunanistan basit bir "taşeron" değildi. Bu tez ve talepler belli bir hareket serbestliğinden de doğmaktaydı.

Yunan tezinin konumuzu ilgilendiren yönü, İtilâf programının tamamlayıcısı ve yürütücüsü olarak, *yarı sömürge tipi bir köylü devleti* boyutlarına indirgenecek bir Türkiye tezine sağladığı destektir. Venizelos'un 30 Aralık 1918 tarihli Muhtırasıyla Paris Barış Konferansı'nda açıklanan Yunan talepleri, Doğu Trakya'nın, bütün Doğu Akdeniz adalarının ve Batı Anadolu'nun Yunanistan'a verilmesi esasına dayalıydı. Teorik olarak İstanbul da istenmekle beraber, bu kentin Milletler Cemiyeti koruması altında "uluslararası bir devlet statüsü"ne sokulmasına karşı çıkılmayacağı belirtiliyordu. Venizelos raporunda "Pontus" deyimi kullanılmamakla birlikte, her zaman bu adla kastedilen bölgenin Milletler Cemiyeti üyesi bir büyük devletin mandası altına konulmak üzere, bağımsız bir Ermeni devleti haline getirilmesi fikri savunuluyordu.[168]

Bulgaristan (çev. N. Yılmaer), Kitaş yay., İstanbul 1969, s. 57; C. G. BELLO, *Aperçu sur l'illégitimité du Sultan Turc en tant que Khalife: Quelques remarques relatives aux prétendues visées turques sur Constantinople,* Paris 1919.

166 Paris'teki Venizelos'tan Atina Hariciye Nezareti'ne, 25.2.1920 (akt. H. BAYUR, *Türkiye Devletinin Dış Siyasası,* s. 45).

167 B. ŞİMŞİR, *İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e* (1921-1922), Milliyet yay., İstanbul 1972, s. 404 vd.; B. UMAR, *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri,* Bilgi yay., Ankara 1974, s. 246 vd.; M. L. SMITH, *Ionion Vision*, London 1999, pp. 253-265, 280; C. ÖZSOY, *Kurtuluş Savaşı'nın Perde Arkası*, Aksoy yay., İstanbul 1999, s. 448-449.

168 D. KITSIKIS, *Yunan Propagandası,* s. 29-32.

C) Azınlıkların Talep ve Tezleri

Azınlık talep ve tezleri Türkiye içinden ya da dışından bazı Ermeni, Rum, Kürt ve Çerkez çevreleri tarafından ortaya sürülmüş siyasal programlardır. Bunlar, İtilâf Bloku planları sayesinde, kısmen de ABD ve Yunanistan desteğiyle ayakta durabilecek taleplerdir. Bu nedenle de *yan* ve *bağımlı* karakterdedirler. İtilâf Bloku tezleriyle birleştirildiklerinde bunların işlevi, Türkiye'yi bir *İç Anadolu devleti* derekesine indirmekti. Dolayısıyla bunlar da İtilâf Bloku'nun dayatmak istediği *yarı sömürge tipi köylü devleti* tezinin tamamlayıcı parçalarıydı.

Şu var ki batı ülkeleri bu yan tezleri desteklemekte oybirliği içinde değillerdi. Avrupa kapitalizminin bir kanadı, özellikle Osmanlı Devleti'ne kredi açmış olan finans burjuvazileri, ülkenin doğal kaynaklarına tam olarak elkoyabilmek için, kendilerine bağımlı ama fazla ufalanmamış bir Türkiye'yi tercih ediyorlardı. Bu nedenle, bunlarla yerli azınlık talepleri arasında her zaman tam bir örtüşme aranmamalıdır.

Burada kısaca; Ermeni, Rum, Kürt ve Çerkez talep ve tezleri üzerinde durulacaktır.

İngiliz ve Fransızlar tarafından kollanan *Ermeniler,* taleplerini 30 Kasım 1918'de İtilâf Devletleri'ne başvuran Bogos Nubar Paşa eliyle dile getirdiler. Ermeni programı, Milletler Cemiyeti koruması altında *bağımsız bir Ermenistan* kurulmasını amaçlıyordu. 24 Şubat 1919'da toplanan ve Türkiye, Rusya, İran, Mısır, Suriye, Avrupa ve Amerika Ermenilerini temsil ettiğini ileri süren *Ermeni İttihadı Kongresi* de, Kafkas Ermeni Cumhuriyeti temsilcisiyle birlikte *Onlar Konseyi* önünde Ermeni isteklerini açıkladı (26 Şubat 1919). Ermeni toprak istekleri, Maraş'la birlikte Kilikya'yı, Altı Doğu İlini ve Trabzon'un bir bölümünü kapsıyordu.[169]

Yerli Rum talepleri, 9 Mart 1919'da "Patrikhane ile Osmanlı hükümeti arasındaki münasebetleri kesen ve Rumları tebaa görevlerinden affeden" Patrikhane bildirisinin yayımlanmasıyla ortaya dökülmeye başladı. Bu talepler, İstanbul'un Yunanistan'a ya da uluslararası bir yönetime bağlanması ile Kuzey ve Doğu Anadolu'da bir "*Pontus Devleti*" kurulması noktalarında odaklanmıştır.[170] Yerli Rumların devlet tezlerinin de sığınağı İtilâf Bloku'dur. "*Pontus Devleti*" davasını *La Question du Pont-Euxin* başlıklı muhtırasıyla (2 Mayıs 1919) Paris Barış Konferansı'na taşıyan "Trabzon Metropolidi ve Gayri Müstahlas (kurtarılmamış) Rumların Murahhası Hrisantos", yalnız Pontus Devleti'ni değil "*Müstakil*

169 S. TANSEL, *Mondros'tan Mudanya'ya,* c.I, s. 127-128.
170 S. TANSEL, *Mondros'tan Mudanya*'ya, c.I, s. 94-105.

Ermenistan"ı da savunmakta, "bu her iki muhtar memleketin de istiklali kat'isi" üzerinde ısrarla durmaktadır.[171]

Fener Patrikhanesi ve buna bağlı kiliselerin *Megali Idea*'cı ve Pontus destekçisi tutumuna karşılık, Papa Eftim başkanlığındaki *Türk Ortodoks Cemaati*'ne bağlı unsur ve kiliseler ise devlet sorununa Rumların değil Anadolu'nun kurtuluşu açısından bakmaktaydılar.[172]

Yerli Rumlar arasında, bağımsız bir Pontus Devleti yerine, idarî adem-i merkeziyet talebiyle ortaya çıkan bir kanat da vardı. Hattâ bunlar, Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin İstanbul merkeziyle bu çerçevede bir uzlaşmaya da varmışlardı. Ancak, bunların savunduğu idarî yerinden yönetim modelinin bir amaç mı, yoksa sonu siyasal bağımsızlıkla bitecek bir yol mu olduğu sorusunun cevabı verilebilmiş değildir.[173]

İyonya Devleti de yerli Rumların bir ürünüydü. Bu tez Yunanistan tarafından benimsendi, İngiltere'nin de desteğini aldı. Hattâ bu devletin kurulduğu ilân edildi (İzmir, 30 Temmuz 1922). Yunan bozgunu ise sonunu getirdi.[174]

Kürtler arasında da, Osmanlı devletine bağlı kalmak isteyenlerle ondan ayrılmayı amaçlayanlar şeklinde bir bölünme vardı. Radikaller, Teşkilât-ı İçtimaiye Cemiyeti, Kürt Millet Fırkası, Kürt Demokrat Partisi gibi kuruluşlarda örgütlenmişlerdi. Bunlar, Doğu Anadolu'da bağımsız bir Kürdistan devleti kurulması talebiyle ortaya çıkıyorlardı. Aralarında bazı Kürt feodallerini de barındıran ayrılıkçı bir kanat, İstanbul'daki Kürdistan Teâli Cemiyeti içinde de vardı. Ayrılıkçı ve bağımsızlıkçı tez, Wilson İlkelerinin "Kürt milleti"ne de uygulanması talebine dayandırılıyor, bunun gerçekleşmesi de İngiliz destek ve yardımından bekleniyordu.[175] Diyarbekir'de de bazı gençlerin kurduğu Kürt Cemiyeti "İngiliz himayesinde bir Kürdistan istiklâliyeti" teziyle faaliyet gösteriyordu.[176] Ayrılıkçı tez, 22 Mart 1919'da Paris Barış Konferansı'na sunduğu bir muhtırayla, söz konusu taleplerini uluslararası forumlara da taşıdı.[177] Öte yandan, Ermenistan mandasını ABD'nin

171 Muhtıra metninin, 1338 tarihli "Pontos Meselesi" adlı kitaptan alınma çevirisi için bkz. M. GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi,* Ankara 1968, s. 147-150, Ek 4.

172 Ü. TÜRKEŞ, *Kurtuluş Savaşında Muğla,* İstanbul 1973, s. 27-28; S. ŞAHİN, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye,* Ötüken yay., İstanbul 1980 (bütünü).

173 M. GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi,* s. 40-41.

174 B. ŞİMŞİR, İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e (1921-1922), Milliyet yay. İstanbul 1972, s. 404 vd.; A. MÜDERRİSOĞLU, "Batı Anadolu'da kurulan kısa ömürlü bir devlet: Ionya", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, c. IX, sayı 27, 1993, s. 569-579. Ayrıca bkz. yuk. dn. 14.

175 MALMISANIJ, *Yüzyılımızın Başlarında Kürt Milliyetçiliği ve Dr. Abdullah Cevdet,* Uppsala 1986, s. 76.
bkz., T. Z. TUNAYA, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Hürriyet Vakfi yay. İst. 1986* c. II, s. 186-228.

176 Vali Vekilinin 8/6/1919 tarihli gizli telyazısı (GAZİ MUSTAFA KEMAL, *Nutuk,* c.III, s. 5-6), ves. 11).

177 M. GOLOĞLU, *Üçüncü Meşrutiyet,* Ankara 1970, s.85-90; S . TANSEL, *Mondros'tan Mudanya'ya,* c.I, s. 135-141.

üstüne yıkmak isteyen İngiltere, petrol çıkarları dolayısıyla Kürtlerin mandaterliğine de istekli görünüyor, bu arada Güneydoğu Anadolu'da birtakım tertiplere girişiyordu.[178] Kısacası *Bağımsız Kürdistan* tezi de İtilâf güçlerine dayanılarak savunulabilmiştir.

Çerkezler cephesinde de ayrılığı ve birliği savunanlar olmak üzere başlıca iki eğilim görülür. *Garbî Anadolu Çerkezleri Mümessilleri* adındaki grubun Yunan ordusunun koruması altında İzmir'de kurduğu (Ekim 1921) *Şark-ı Karîb (Yakın Doğu) Çerkezleri Temin-i Hukuk Cemiyeti*'nin talepleri bunlardan birincisine girer. Bu derneği kuran Çerkez Kongresi'nin yayımladığı "Çerkez Milletinin Düvel-i Muazzama ve Âlem-i İnsaniyet ve Medeniyete Umumî Beyannamesi"nde bu talepler dile getirilmiştir. Burada, "Çerkezlerin şark-ı karîbde Türk idare-i meş'umesinden tahlisiyle (uğursuz yönetiminden kurtarılmasıyla) Yunan himayesi altında" yaşatılmaları istenmiştir.[179] Çerkezler için "bundan böyle âmâl-i milliyesinin husulüne hâdim (millî emellerinin gerçekleşmesine yarayacak) teşkilât-ı siyasiye ve içtimaiyeyi yapmak" isteği de buna katılırsa, ortaya çıkan Yunan koruyuculuğu altında bir özerklik tezi olmaktadır. Bu suretle Çerkezler, "bir alt emperyalizmin himayesine sokulmuş oluyorlardı".[180]

Bu açıdan söz konusu tez, İtilâf Bloku ile İngiltere ve özellikle Yunanistan'ın devlet tezlerine yeni bir dolgu malzemesi sunuyor, bunlarla eklemleşiyordu. Zor durumdaki Yunanistan, Batı Anadolu'da kendi koruması altında bir Çerkez Kölemen hükümeti kurmayı istemekteydi.[181]

Bu tez ve arkasındaki güçler yine Çerkezler tarafından göğüslenmemiş değildir. "Türk ve Çerkez kavimleri"nin birliği temasını işleyen "İstanbul Çerkezlerinin Beyannamesi" başlıklı bir karşı-bildiri bunun göstergesidir.[182]

D) İngiliz Himayesi ve Desteği Tezleri

Mütareke günlerinde Osmanlı resmî çevrelerinde İngiltere'ye bel bağlama duygusu yaygındı. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa Mondros'a giderken Rauf Bey'e, "Türkiye, İngiltere ile dost olmak ve himayesini kazanmak istemektedir" direktifini vermişti. Mütareke imzalanınca Rauf Bey Lord Curzon'a Türkiye'nin "İngiltere

178 Ö. KÜRKÇÜOĞLU, *Türk-İngiliz İlişkileri,* s. 67-68; A. MERAM, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi,* s. 229-231.

179 Metin: *Millî Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını,* s. 267-271.

180 T. Z. TUNAYA, *Türkiye'de Siyasal Partiler,* Hürriyet Vakfı yay., İstanbul 1986, c.II, s. 606-613.

181 Z. SARIHAN, *Çerkez Ethem'in İhaneti*, Kaynak yay., İstanbul 1984, s. 126.

182 Metin: *Millî Mücadele Dönemi Beyannameleri*, s. 110-111.

için çok sâdık bir müttefik olabileceği" mesajını iletmişti. Bir sonraki Sadrazam Tevfik Paşa da İngilizlere, "Türk milletinin, Padişah'tan aşağı halk tabakasına kadar Büyük Britanya'ya güveni vardır ve bu güveni başka herhangi bir devlete duymaz" diyecekti.[183] Mütareke koşullarını öğrenen Vahdettin'in tepkisi de şu olmuştur: "Şartlar ne kadar ağır olursa olsun hemen kabul edelim. İngiltere'nin şarktaki, bize dost politikası değişmemiştir. Daha sonra af ve mürüvvetlerini kazanabiliriz."[184]

Bu aşırı güvenden iki türlü aranış doğmuştur. Birincisi, iyice sığınma anlamına gelen *himaye* tezi, ikincisi de bu kadar ileri gitmeyen ama İngiltere'siz iş yapılamayacağı noktasından yola çıkan *destek arama* tezi.

Himaye tezi; Saray, bazı Saray kabineleri (özellikle Damat Ferit Paşa'nınkiler), varlıklarını Osmanlı hanedanı sayesindesürdürebileceklerini anlayan Saray aristokrasisi ve bürokratları ile Hürriyet ve İtilâf Fırkası gibi odaklardan kaynaklanıyordu. Bu kliklerin başı, zaten İngilizlerin güdümü altına girmiş olan, bunu yakınındakilere de açıklayan, sonunda da işi İngiltere'yle gizli bir anlaşma yapmaya kadar götüren Vahdettin'di.[185]

Padişahın "Osmanlı gücünü tamamen İngiliz hükümetinin emrine verme" niyetine aracılık eden, Türkiye'nin "ancak İngiltere'ye bîat ettiğini" İngiliz temsilcilerine resmen bildiren Sadrazam Damat Ferit Paşa ile Tevfik Paşa kabinesinin Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa, bu akımın hükümet düzeyinde başını çekmişlerdir.[186] Himaye tezinin toplum kesitindeki öncüleri de Abdullah Cevdet, Ali Kemal gibi aydınlarla, Hürriyet ve İtilâf Fırkası ve onun yan örgütü durumundaki İngiliz Muhipleri Cemiyeti'dir.[187]

Bu tezin esası, İngiltere'nin doğrudan ya da dolaylı yönetimi altında saltanat ve hilâfet kurumlarını sürdürebilmek, çokuluslu imparatorluğu, bağımsızlığın terki pahasına da olsa İngiliz koruması altında yaşatabilmektir. Bu içeriğiyle de, "Osmanlı Tezleri" başlığı altında verilen Vahdettin-Damat Ferit Paşa eksenli politikada ifadesini bulmaktadır.

İngiltere bağlantılı ikinci çizgi, himaye talep etmeyen, ama Türkiye için İngiltere desteğinde bir devlet programı tasarlayan eğilimdir. Himayeci tezlerin hiç de yandaşı olmayan, hattâ Anadolu hareketine belli bir sempati duyan Veliaht

183 Kaynaklar için bkz. D. AVCIOĞLU, *Millî Kurtuluş Tarihi* c.I, İstanbul 1974 s. 209-210.

184 akt. T. BIYIKLIOĞLU, *Atatürk Anadolu'da,* I, s. 9.

185 Bu yoldaki İngiliz raporları için bkz. S. SONYEL, *Türk Kurtuluş Savaşı*, c.I, s. 43-44; A. F. TÜRKGELDİ, *Görüp İşittiklerim,* s. 182-183.

186 S. SONYEL, *Türk Kurtuluş Savaşı,* c.I., s. 49-50; D. AVCIOĞLU, *Millî Kurtuluş Tarihi,* c.I, s. 209.

187 T. Z. TUNAYA, *Türkiye'de Siyasal Partiler,* c.II, s. 279, 296, 317-318, 475; D. AVCIOĞLU, *Millî Kurtuluş Tarihi,* c.I, s. 221-225.

Abdülmecit ile Sadrazam Ahmet İzzet Paşa ve Tevfik Paşa, İngiliz desteği beklentisinin çekim alanı içindeydiler.[188] Yalnız bunlar değil, ulusal hareketin önder kadrosunda yer alan ya da alacak olan bazı isimler de (Rauf ve Refet beyler, Fevzi ve Kâzım Karabekir paşalar) bir süre bu destek aranışı içinde olmuşlardır.[189]

Devlet tezleri açısından önemli olan nokta, İngiltere desteğine bağlanıp bunu sağlamaya çalışan bazı ulusçu önderlerin, ulusal hareketin devlet tezini çıkmaza sokabilecek politikalara eğilim göstermeleridir. Bu görüşlerin temeli, İngiltere'nin desteğiyle kurulacak bir "Kafkas Devletleri Federasyonu"yla Bolşevik Rusya'ya karşı bir "*Kafkas seddi*", bir *tampon bölge* yaratılmasıdır. Tasarı ilkin Mondros'ta resmî görüşmeler dışında Rauf Bey tarafından General Townshend'e açılmıştır.[190] Sonraları, Ankara hükümetinin ilk Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey de Mustafa Kemal'e danışmadan Lloyd George'a aynı yolda öneride bulunacaktır.[191] TBMM hükümetinin Moskova Elçisi Ali Fuat Paşa'nın da Moskova'daki bazı İngiliz temsilcileriyle kurduğu temaslarda bu fikri işlediği görülmektedir.[192] Nitekim kendisi daha sonra anılarında, birleşik bir Kafkas Federasyonu'nun sağlayabileceği "tampon"un yararlarına değinmiştir.[193]

Kafkas Federasyonu tasarısının ulusal devlet tezi ve programını zora sokacak nitelikte olduğu ve asıl hedefin gözden kaçmasına yol açabileceği, Mustafa Kemal'in 5 Şubat 1920 tarihli gizli telyazısında ortaya konmuştur. Heyet-i Temsiliye adına imzaladığı "Kânun-ı sânî (Ocak) 336 (1920) nihayetinde vaziyet-i siyasiyemizin muhakemesi" sunuş başlıklı bu yazısında Mustafa Kemal, İngiliz desteğini aramanın yanlışlığını, asıl düşmanın İtilâf ve İngiltere olduğunu, Bolşeviklere karşı "*Kafkas seddi*" projesinin gerçekleşmesine değil gerçekleşmemesine çalışmak gerektiğini, Bolşeviklerle sınır birliğinin ve dayanışmanın vazgeçilmezliğini vurgulamıştır.[194]

188 bkz. B. ŞİMŞİR, *İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e,* s. 389-392; D. AVCIOĞLU, *Millî Kurtuluş Tarihi*, c.I, s. 202, 209.

189 A. F. CEBESOY, *Millî Mücadele Hatıraları,* Vatan neşriyatı, İstanbul 1953, s. 328, 333; B. ŞİMŞİR, *İngiliz Belgeleri*, s. 78-81, 318-320; D. AVCIOĞLU, *Millî Kurtuluş Tarihi,* c.I, s. 238-243.

190 "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz,* c.II, s. 50.

191 RIZA NUR, *Hayat ve Hatıralarım,* c.3, Altındağ yay., İstanbul 1967-1968, s. 679-803, Ayrıca bkz. H. E. ADIVAR, *Türkün Ateşle İmtihanı,* 9. baskı, Atlas kitabevi, İstanbul 1987, s. 165; D. AVCIOĞLU, *Millî Kurtuluş Tarihi,* c.I, s. 230-234.

192 B. ŞİMŞİR, *İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir*'e, s. 325.

193 A. F. CEBESOY, *Moskova Hatıraları*, İstanbul 1955, s. 8.

194 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri,* TTK basımevi, Ankara 1991, s. 192-196.

E) ABD Desteği ve Mandası Tezleri

ABD desteği ve mandası tezlerine geçmeden önce bunları besleyen ortamın psikolojik özelliklerine değinmek yerinde olacaktır.

Wilson İlkeleri, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nu ilgilendiren "*12. Nokta*", Osmanlı aydınları ve kamuoyu tarafından çok olumlu karşılanmıştı. O kadar ki, tam bağımsızlık yanlıları kadar Amerikan mandası yandaşları da tezlerinin gerekçelerini kısmen bu ilkelere dayandırmaya çalışacaklardır.[195] Ulusların kendi geleceklerini belirleyebilmeleri ilkesinden ve Türklere "güvenilir bir egemenlik" hakkı tanınmasından söz eden bölümler bunda başlıca rolü oynamıştır. Öyle ki, gerek Anadolu'da gerekse Trakya'da ulusal direniş ve bağımsızlıktan yana olan kişi ve kuruluşlar, bu talepleri *Wilson İlkeleri* açısından da pekiştirmeye özen gösteriyorlardı.[196]

Yine bu dönemde İstanbul aydın çevrelerinde yılgınlık ve çaresizlik duyguları pek yaygındı. Çözüm anahtarı içeride ve halkın gücünün seferber edilmesinde değil, dışarıda ve yabancı desteklerde aranıyordu. Bu noktada ABD'nin özel bir konumu ve Müttefiklerden farklı bir görünümü vardı. ABD sömürgeci ve emperyalist bir ülke sayılmadığı gibi, başkanı da "idealist" ve "iyiliksever" bir kişi olarak tanınıyordu. İşte bu ülkeye beslenen güven duygusudur ki, Amerikan desteği ve mandası aranışlarının da kaynağı olmuştur. Manda tezini yaratan özel psikolojik ve siyasal gerekçeleri az ilerde daha da açmak üzere şimdi "destek", sonra da "manda" tezleri üzerinde durmanın yeridir.

ABD desteği ile kastedilen, manda talebine kadar varmayan bir dış dayanak arama programıdır. Bunun başlıca üreteci (jeneratör), tıpkı manda tezlerinde olduğu ve az sonra görüleceği gibi *Wilson Prensipleri Cemiyeti* adlı kuruluştur. Karışık bir oluşuma sahip bulunan bu örgütün anatüzüğü de çelişik aranışlarla bezeliydi. Bir yandan burada Wilson ve Milletler Cemiyeti ilkelerine dayanılarak Osmanlı Devleti'nin uluslararası alanda eşit haklara sahip olması, "siyasî ve iktisadî istiklâli"nin sağlanması, dış denetim ve vesayet önerilerine yer bırakmayacak onurlu bir "millî program"la ortaya çıkılması gereğine işaret ediliyordu. Öte yandansa bunlarla çelişecek şekilde ABD ve İtilâf Devletleri desteğine bel bağlanıyor, bunlara "itimat ilka'sı"ndan (verilmesinden) ve ortaya konacak "millî

195 D. E. WEBSTER, *The Turkey of Atatürk,* Philadelphia 1939, p. 83; G. JAESCHKE, "Mondros'a giden yol", *Belleten,* c. XXVIII, sayı 109, Ocak 1964, s. 141-143.

196 Örneğin, Harbord heyeti Sivas ve Erzincan'da "*Vive l'article 12 des principes de Wilson*" (Yaşasın Wilson ilkelerinin 12. maddesi) dövizleriyle karşılanmıştır (S. AKGÜN, *General Harbord'un,* s. 120-121). Trakya'da da Wilson İlkeleri'ne dayanılıyordu (T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Millî Mücadele,* c.I, s. 121).

program"ın da "İtilâf devletleriyle Amerika için şâyân-ı kabul" olması gereğinden söz ediliyordu.[197] Dış destek ve kabule bağlı bir "millî program" anlayışının, Kemalistlerin ABD'yi iç ve dış taktik nedenlerle "kollama" siyasetlerinden ne kadar farklı bir çizgide olduğu meydandadır.[198]

Manda tezi ise, Wilson ilkelerine dayanmak ya da ABD desteği aramaktan öteye bir programdır. ABD'nin eski büyükelçisinin de belirttiği gibi bu tez ABD'de değil Türkiye'de doğmuştur.[199] Bu görüş, yine *Wilson Prensipleri Cemiyeti* başta olmak üzere İstanbul'daki bazı aydın ve asker/sivil bürokrat çevreler tarafından savunuluyordu. İstanbul basınında da bu fikrin savunuculuğunu yapan epey gazete vardı.[200] Manda tezinin billurlaştığı belge, *Wilson Prensipleri Cemiyeti*'nin ABD Başkanı Wilson'a gönderdiği bir muhtıradır. 5 Aralık 1918 tarihli bu mektupta, düşünülen devletin yasama, yürütme ve yargılama yetkilerinin kısıtlılığı, ordudan söz edilmeyişi, bütün yönetimin Amerikan müsteşarlarından oluşan komisyonlara bırakılması gibi noktalar ilk başta dikkati çeken hususlardır. Sistem 15-25 yıllık bir süre için öngörülmüştür. Türklerin siyasal rüştlerine erişmedikleri varsayımından yola çıkan bu model, İmparatorluğun parçalanmasını önlemeyi amaçlamaktadır.[201]

Wilson Prensipleri Cemiyeti kısa ömürlü olduysa da, fikirleri bir süre daha canlı kaldı. ABD mandası tezi, İngiliz himayesi ya da mandası istemeyenlerin buluştuğu bir cephe oldu.[202] Erzurum ve özellikle Sivas Kongresi'nde bu tez uzun uzadıya savunulup tartışıldıktan sonra, manda aranışları Mustafa Kemal tarafından cevaplandırılıp geçiştirildi. ABD Kongresi'ne gönderilmesi kararlaştırılan ve bir inceleme kurulu yollanması talebini içeren mektup da büyük olasılıkla gönderilmedi.[203] Zaten ABD de mandaterliğe hiç hevesli değildi.

Manda rejimi ile neyin kastedildiği konusunda tam bir açıklık olduğu söylenemez. Halide Edip tarafından Mustafa Kemal'e gönderilen mektupta mandanın

197 Metin: T. Z. TUNAYA, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c.II, s. 249-250.

198 Sivas'ta Harbord Heyeti'ne, ülke bütünlüğünü korumak için ABD konusunda çok hayırhah duygular beslendiği izlenimi verilmiştir (P. F. SUGAR, "A Reinterpretation of the Significance of General James G. Harbord's Mission", *Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri,* c.II, Boğaziçi Üniversitesi yay., İstanbul 1981, s. 450)

199 Général SHERILL, *Mustafa Kemal; L'Homme, l'Oeuvre, le Pays* (trad. par P. Carolet), Librairie Plon, Paris 1934, p. 63.

200 The New York Times (27 Kasım 1918), İstanbul'da çıkan 7 Türkçe ve 2 Fransızca gazetenin bu fikirleri işlediğini belirtiyor (akt. O. ULAGAY, *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı,* s. 64).

201 M. EROL, *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi (1919-1920),* İleri Basımevi, Giresun 1972, s. 41.

202 M. EROL, *Türkiye'de Amerikan Mandası*, s. 47-49.

203 *Sivas Kongresi Tutanakları* (haz. U. İğredimir). TTK yay., Ankara 1969, s. 47 vd.; *Nutuk*, c.I, s. 64-82; P. PARUŞEV, *Atatürk,* s. 146-147; K. KARABEKİR, *İstiklâl Harbimiz,* s. 116; S. R. SONYEL, *Türk Kurtuluş Savaşı,* c.I, s. 85, 103, 124-135, 161; S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri,* s. 524 vd.

içeriği konusuna girilmemiştir. Sivas Kongresi'nde de manda kavramı konusunda tam bir belirsizlik görülmekte, olmayan manda türleri yaratılmaktadır.[204] Bu arada mandanın bağımsızlıkla bağdaştırılmasına çalışılmakta, ondan yer yer "müzâheret" adı altında söz edilmektedir. Terim, adeta karşılıksız ve iyiliksever bir iktisadî yardım fikri halinde kavranmakta ya da öyle tanıtılmaktadır.[205] Bu yüzden de, manda tezini savunanların tek ve belirli bir devlet programı getirdikleri söylenemez. Bu görüşlerde, devletin ülke ve nüfus unsurları, egemenlik anlayışı ile manda'nın içeriği gibi konularda bulanıklık ve çeşitlilikler vardır. Ama yine de birtakım belgeler temel alınarak bazı genel saptamalar yapılabilir.

Ülke ve *Nüfus* unsurlarının tanımlanması konusunda mandacıların Osmanlıcı bir yaklaşımla işe başladıkları görülmektedir. Bunlardan bazılarının Başkan Wilson'a yazdıkları (5 Aralık 1918) ve manda talebini içeren mektubun 9. maddesinde ülke sınırlarının saptanması işinin Barış Konferansı'na bırakılması önerilmişti.[206] Buradaki bulanıklığa karşın, özlem ve beklentiler oldukça belirgindi ve İmparatorluğun savaş öncesi sınırlarının korunması doğrultusundaydı. Bekir Sami, "iki üç vilayete münhasır kalacak istiklâle, tamamiyeti mülkiyemizi temin edecek mandaterlik müreccahtır" (yeğlenir) diyor, "Memâlik-i Osmaniye'nin cümlesine şâmil" bir manda öneriyordu.[207] Halide Edip, "bütün eski ve yeni Türkiye hudutlarını şâmil" manda fikrini yineliyordu.[208] Kara Vasıf'a göre de ABD'ye "bütün Kafkasya ve kadim Türkiye'nin mandaterliği" önerilmeli; bu devlet, Suriye, Irak, Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Trakya ve Türkiye'nin sınırlarını bizzat saptamalı, "umumumuzu bir Federasyon islamik halinde birleştirmeği temin et"meliydi.[209] Sivas Kongresi'ne iletilmek üzere Kâzım Karabekir'e bir "lâyiha" gönderen Ahmet İzzet Paşa da, 15-30 yıl süreyle ABD'ye tanınacak mandaterlik hakkı karşılığında Irak ve Suriye'yi bir "muhtariyeti kâmile-i idariye" çerçevesi içinde elde tutmaya niyetleniyordu.[210] İstanbul'daki mandacı cemiyet ve partiler bazı Arap ülkeleri üzerinde hak iddiasından vazgeçmezken, Anadolu toprakları konusunda ödün vermeye hazırdılar. Bunlar, ABD'nin mandaterliği kabul etmesini sağlamak için *King-Crane* komisyonuna yaptıkları başvuruda,

204 Örneğin, Vasıf ve Hami Beylerin yarattıkları üçüncü manda çeşidi (savaş öncesinde bağımsız olan devletler için öngörülen manda!), Milletler Cemiyeti Misakı'nın 22. maddesinde yer almamaktadır (S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*, c.I, s. 529).

205 *Sivas Kongresi Tutanakları,* s. 47-48, 51, 54, 59, 63, 70.

206 Metin: D. AVCIOĞLU, *Millî Kurtuluş Tarihi,* c.I, s. 255-258.

207 Mustafa Kemal'e Amasya'dan gönderilen 25/26 Temmuz 1919 tarihli telyazısından (*Nutuk,* c.I, s. 65).

208 Mustafa Kemal'e gönderilen 10 Ağustos 1919 tarihli mektup, (bkz. *Nutuk,* c.I, s. 68-70).

209 "Amerikan mandasını kimler istiyor ve nasıl öneriyordu?", BTTD, c.XII, sayı 67-68, 1973, s. 33.

210 Metin: K. KARABEKİR, *İstiklâl Harbimiz,* s. 170-177.

Doğu Anadolu'da belli bir bölgedeki Türk ve Kürtlerin başka yerlere göçertilerek, buradaki Ermenilere toprak verilebileceğini bildirmişlerdi.[211]

Demek ki, sonradan çoğu ulusal harekete katılacak olan bu kişilerin "vatan" anlayışı ulusal değildi. Bunlar, feodal imparatorluk ideolojisinden ulusal vatan ve toprak kavrayışına geçememişlerdi. Bu yüzden de, olabildiğince geniş toprakları her ne biçimde ve ne pahasına olursa olsun elde tutma anlayışına dayalı olan Osmanlı tezleriyle bu noktada uyum içindeydiler. Ama Sivas Kongresi'nde manda tezini öne sürenler, bir yandan tam bağımsızlık ilkesini savunanların öbür yandan da manda ile Ermenistan arasındaki bağı görüp buna karşı çıkan Doğu delegelerinin etkisiyle, hayalci isteklerini terk ederek, "hududumuzun milliyet esası mucibince adilâne tahdidi"[212] ilkesini benimseyeceklerdir.

Manda tezinin devletin *egemenlik* unsurunu ilgilendiren yönleri Wilsoncılar Cemiyeti'nce Başkan Wilson'a sunulan mektupta[213] şöyle sıralanmıştır: Padişahın hükümranlığı ve meşrutiyetin korunması (md.1); nispî temsil yoluyla azınlık haklarının sağlanması (md.2); maliye, tarım, sanayi, ticaret, bayındırlık ve eğitim bakanlıklarında Amerikalı başmüsteşar ve uzmanlara yer verilerek gerekli reformlar için bunlara olanak yaratılması (md.3); adliye reformunun da Amerikalı başmüsteşar ve onun seçeceği yabancı uzmanlara yaptırılması, yeni yasaların bunlar tarafından hazırlanması (md.4); jandarma ve polis örgütlerinin Amerikalılarca yönetilmesi (md.5); yerel yönetimlerde Amerikan başmüfettiş uzmanlarının yönetim ve reformlar konusunda yetkili kılınması (md.6 ve 7). Bu esasların incelenmesinden çıkan sonuç, Türk yönetiminin yasama, yürütme ve yargılama yetkilerine sahip olamayacağı, ancak biçimsel olarak varolacağıdır.[214] Nitekim Kara Vasıf yukarıda anılan mektubunda açıkça, "Münasip bir müddet-i muayyene ile muvakkaten istiklâlimizin bir kısmını feda edeceğimiz tabiîdir" demekteydi.[215] Aynı kişi Osmanlı kara ordusunu, Doğu Akdeniz'de varlığını göstermeye başlayacak olan ABD donanmasının yardımcısı olarak görüyordu.[216] Ahmet İzzet Paşa da, mandayı savunduğu lâyihasında "milis tarzı" bir ordudan söz etmekteydi.[217]

Manda tezinin gerekçeleri ve psişik temelleri nelerdi? Bu fikri şu ya da bu ölçüde benimsemiş görünenler, İmparatorluğu parçalanmaktan kurtarmak ve bir bütün olarak korumak (İsmet, Bekir Sami, Rauf Beyler), yeni "sergüzeşt ve

211 K. KARABEKİR, *İstiklâl Harbimiz,* s. 136-137; *Nutuk,* c.I, s. 71-72; M. EROL, *Türkiye'de Amerikan Mandası,* s. 96.

212 *Sivas Kongresi Tutanakları,* s. 50-51.

213 Metin: D. AVCIOĞLU, *Millî Kurtuluş Tarihi*, c.I, s. 257 vd.

214 F. TEVETOĞLU, *Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar,* TTK yay., Ankara 1988, s. 173.

215 "Amerikan Mandasını kimler istiyor?", s. 32.

216 *Sivas Kongresi Tutanakları,* s. 71.

217 K. KARABEKİR, *İstiklâl Harbimiz,* s. 170-177.

cidal"lerden uzak durmak (Halide Edip Hanım), ülkenin ekonomik ve kültürel ilerlemesini sağlamak (Refet, Vasıf Beyler) gibi nedenlere dayanmışlardır. Asıl düşman olan İngiltere'den bu yolla kurtulunacağı (Refet Bey), Amerikan mandasının "ehven-i şer" olduğu (İsmet ve Vasıf Beyler, Halide Edip) ileri sürülmüş; İtilâf tipi paylaştırıcı girişimlere karşı ülkeyi parçalanmaktan kurtaracak "tek bir manda"nın yararları üzerinde de durulmuştur.[218]

ABD'nin sömürgeci ve emperyalist bir güç olmadığı, el attığı ülkeleri geliştirdiği ve uygarlaştırdığı yolundaki inançlar da bunda pay sahibi görünmektedir.[219] Oysa ABD 1868'de Filipinler'i, 1898'de de Küba ve Porto Riko'yu sömürgeleştirmiş bulunuyordu.[220] Demek oluyor ki mandacılarda, umutsuzluk ve güvensizliğin yanı sıra bilgisizlik ve hayalcilik gibi önemli zaaflar da vardı.

Görülüyor ki, Amerikan mandası tezi ile İngiliz himayesi tezinin tasarladıkları devlet modelleri arasında kâh benzerlikler, kâh farklılıklar vardır.

Devletin *ülke* ve *toplum* (nüfus) unsurları açısından bunların ortak noktası, her iki tezin de Osmanlı İmparatorluğu'nu bir bütün olarak sürdürmek esasına dayanmaları, yani ulusal devlet anlayışına yabancı olmalarıdır. Osmanlıcılık ideolojisi ve kimliği burada baskındır.

Devletin *egemenlik* unsuru açısından varolan benzerlik ise her iki tezin de bağımsız devlet fikrine ters düşmesidir. Şu farkla ki, İngiliz himayesi tezinde bu eğilim tam teslimiyet noktasına kadar uzanırken, ABD mandası yanlıları buna tepki duyan ama henüz bağımsız ulusal devleti tasarlayamayan kişilerdir. İnce ama önemli fark buradadır. Nitekim, büyük ölçüde İstanbul koşullarından beslenen manda tezinin savunucuları, Anadolu'yla ilişkiler kurdukça ulusal ve bağımsız devlet tezine bağlanacaklardır. Bunda, ABD'nin mandaterliğe yanaşmamasının payı bir kez daha hatırlanmalıdır.

F) Konfederasyon Tezleri

Mütareke döneminin pek işlenmemiş ama ilginç tasarılarından biri de konfederasyon tezleridir. Bu yöndeki görüş ve öneriler üç ana öbekte toplanabilir: İstanbul, Anadolu ve Orta Asya (Enver Paşa) eksenleri. Bunlar bir "İslam" ya da "Türk-İslam Devletleri Konfederasyonu" maketi üzerine kurulmuştur.

218 İsmet Bey'in K. Karabekir'e mektubu (*İstiklâl Harbimiz*, s. 58, 171); Bekir Sami Bey'in Mustafa Kemal'e ilettiği görüşler (Nutuk, c.I, s. 68-70); Halide Edip'ten Mustafa Kemal'e mektup (*Nutuk*, c.I, s. 68-70); Sivas Kongresi'nde bu yoldaki görüşler (*Sivas Kongresi Tutanakları,* s. 47 vd.)

219 H. Edip'in Mustafa Kemal'e mektubu (*Nutuk,* c.I, s. 69); Şükrü ve Refet beylerin Sivas Kongresi'ndeki konuşmaları (*Sivas Kongresi Tutanakları,* s. 50, 58).

220 H. van LOON, *Histoire de l'Humanité* (trad. M. Soulié), Payot, Paris 1946, p. 361.

1) İstanbul Grupları

Bir *İslam Konfederasyonu* umudunun, Kemalist (ulusal) tezin biçimlenmesinden önce, 1918 sonları ile 1919 başlarında, İstanbul'daki bazı yurtsever aydınların ve çevrelerin bir süre zihnini çeldiği anlaşılıyor. Daha önce "ABD Mandası ve Desteği Tezleri" başlığı altında değinildiği gibi, Kara Vasıf bunlardan biridir. Bu eski İttihatçı, ABD'nin sınırlarını çizeceği ve himaye altına alacağı bir "Federasyon islamik" (İslamî Federasyon) fikri peşindeydi. Bunun alanı Trakya'dan Kafkaslara kadar uzanacak, bu arada elbette Suriye ve Irak'ı da içine alacaktı.[221]

İslam Konfederasyonu ülküsünün İstanbul'daki asıl yuvalarından biri "*Millî Kongre*"dir. Günümüzdeki deyimle bir "ortak platform" yaratmaya çalışan *Millî Kongre* adlı topluluk (kuruluşu: 11 Aralık 1918), böyle bir devlet modelinin aranışı içinde görünmektedir. Bu topluluk, Beyanname'sinde "*bilumum anâsır-ı Osmaniyenin* memleketin hakikî menâfi' (çıkarları) ve ihtiyacaatını müdrik mümessil ve erkânile temas ve bunlar arasında ahenk ve mukarenet" (yakınlaşma) sağlama amacında olduğunu ilân etmişti. Programda da, "*Anâsır-ı Osmaniye arasında* itilâf ve muhadenet (barış) tesisi"ne çalışılacağı açıklanmıştı.[222]

Bu Osmanlıcı üslûp ve yaklaşımın ne anlama geldiği, *Millî Kongre*'nin bundan bir yıl sonra yayımladığı bir Fransızca broşürde daha iyi anlaşılacaktır.[223]

Ulusçu bir prelüd'le başlayıp antiemperyalist hattâ sosyalizan bir finalle biten bu metnin gövdesi, "içte ve dışta mutlak bağımsızlığa sahip, doğal sınırlarıyla dokunulmaz kılınmış bir Türkiye'nin merkezini oluşturacağı bir *İslam Konfederasyonu*'nun yaratılması" fikrine ayrılmıştır. Türkiye'nin "*Arap vilayetleri*"yle oluşturacağı bu birlik İran, Mısır ve Mezopotamya'yı da içine alacak ve İngiltere'nin "himaye"sinde gerçekleşecektir. Ancak bunun olabilmesi için bu ülkenin "emperyalistlikten vazgeçmesi gerekecek"tir; bunu yaptığı takdirde İslam âleminin minnetini kazanacak, ayrıca "siyasal ve ekonomik yararlar" elde edecektir!

İslam konfederasyonu düşüncesini savunanların bir ortak noktası dikkatlerden kaçmamıştır: Büyük devletlerden birinin himaye ve mandasını istemek. Kara Vasıf ABD mandası, Millî Kongre grubu ise İngiliz himayesi istiyordu. Muhtemelen, ulus-devlet düşüncesi kalıplarının kendilerine dar gelmesinden, imparatorluk fikrinden kolayca vazgeçememelerinden olmalı ki, yabancı destekli İslam Konfederasyonu fikrine bağlanmışlardı. Bu bağlanmada, İstanbul'un halktan kopuk, kozmopolit ve Müttefik baskısı altındaki ortamı da rol oynamış olmalıdır.

221 "Amerikan mandasını kimler istiyor?", s. 33.
222 T. Z. TUNAYA, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c.II, s. 156-157 (abç).
223 *La Turquie devant le Tribunal Mondial*, Constantinople 1919.

2) Anadolu Hareketi

Kurtuluş savaşının asker kadroları içinde de, Erzurum ve Sivas kongrelerinden sonra bile konfederasyoncu fikirler besleyenler olmuştur.

Diyarbekir'deki 13. Kolordu Komutanı Cevdet Paşa, Heyet-i Temsiliye'ye (HT) gönderdiği 16-17 Kasım 1919 tarihli gizli telyazısında şöyle demekteydi: "Binaenaleyh, Irak, Suriye, Hicaz ve cezîret-ül-Arap (Arabistan yarımadası) akvâmını, ayrı ayrı birer hükûmet-i arabiye teşkil ederek cümlesinin zât-ı akdes-i hazret-i hilâfetpenâhîye suveri münasibe ile merbutiyetini (uygun bir şekilde bağlanmasını) temin ve *konfederasyon teşkili,* neticede, Hükümet-i Osmaniye'nin Araplarla her suretle uyuşması mümkündür. Osmanlı sancağı da Amerikan sancağındaki yıldızlar gibi hükümetlerin adedince hilâl ihtivası (çözülememiş) makamât-ı mukaddeseye halife namına memurlar ve bir miktar Osmanlı askeri ikamesi kabildir".[224]

Ulusal önderlik kadrosunun da bu tür fikirleri dinlemeye kapalı olmadığı ya da açık görünmeyi yeğlediği anlaşılmaktadır. HT'nin 11 Aralık 1919 tarihli toplantısında, "Suriye'nin müstakil bir Arap hükümeti teşkil etmesi ve ba'dehû (sonradan) *konfederasyon halinde birleşme* esası takip olunması" kararlaştırılmıştır.[225] Mustafa Kemal de, Suriye, Irak ve Türkiye arasında, bağımsızlıkların kazanılmasından sonra bir "*konfederasyon*" kurulması yönünde Halep'teki "Teşkilât-ı Milliye"den gelen önerinin kabul edildiğini bildirmişti.[226] TBMM açıldıktan sonra da Suriye ile federasyon fikrinin bir süre daha devam ettiği yolunda İngiliz gizli raporları vardır.[227] Aynı doğrultuda bir tanıklık da, dönemin dışişleri bakanlarından Tevfik Rüştü Bey'e aittir. T.R.Aras sonraları yapmış olduğu bir açıklamada, "Türkiye (...) Musul'u Irak'a verip bu ülkeyi memnun bırakarak ilerde onunla bir konfederasyon yapmağı da düşünmüştür" diyecektir.[228]

Ancak bu görüş ve tutumlar, yukarıda çizilen hatlarıyla ulusal devlet tezinden cayma olarak anlaşılmamalıdır. Bunlar, ulusal devletin kurulması durumunda gündeme sokulması düşünülen taslaklar ya da taktik destek senaryolarıdır.

Bununla birlikte, 600 yıllık bir imparatorluk geleneğinden ve ideolojisinden bir çırpıda kurtulunamayacağı da hesaba katılmalıdır. Nitekim, değil o zamanlar, ulusal kurtuluşun ve devletin gerçekleşmesinden çok sonraları bile, bazı simaların hâlâ imparatorluk fikrinin "iğva"sından, baştan çıkarıcılığından sıyrılamadıkları görülmüştür.

224 *Nutuk*, c.III, Ves.156, s.187(abç).

225 *Heyet-i Temsiliye Kararları*, haz. B.S. Baykal, TTK yay., Ankara 1974 s.75, (abç).

226 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s.214-215; K. KARABEKİR, *İstiklâl Harbimiz*, s. 476-477; S.R. SONYEL, *Türk Kurtuluş Savaşı*, c.I, s.193.

227 F.O/5170/E 10708, 5.8.1920 (akt. S.R. SONYEL, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, c.II, TTK yay., 1991, s.66).

228 akt. Ö. KÜRKÇÜOĞLU, *Türk-İngiliz İlişkileri*, s.321.

Örneğin, önde gelen Cumhuriyetçi ve Kemalist yazarlardan Falih Rıfkı Atay yıllar sonra şöyle yazmıştır: "İlk ihtilâl (1908) olduğu vakit kendimizi Japonya gibi toplasak, Arap medresesini yıkıp Batı üniversitesini kursak, Adriyatik'ten Fars körfezine kadar, Afrika'da Mısır ve Libyası ile koskoca bir imparatorluk olarak kalırdık";[229] "Osmanlı İmparatorluğu pekâlâ Birinci Dünya Savaşı'na girmeyebilir, tarafsız kalabilir ve böylece imparatorluğu sürdürebilir, koruyabilirdi".[230] Tarihçi Hikmet Bayur'a göre, İkinci Meşrutiyet'te komitacılar yerine Mustafa Kemal işbaşında olsaydı ya da onu dinleselerdi, "Osmanlı devleti dağılmayabilirdi ve bazı bölgelere yersel muhtariyetler vererek yine toplu olarak yaşıyabilirdi".[231] Kurtuluş Savaşı gazilerinden Damar Arıkoğlu da, Birinci Dünya Savaşı'na girilmeseydi Irak ve Hicaz'ın "bizde" kalacağı, sınırlarımızın bugünkü gibi dar ve sıkışık olmayacağı düşüncesindedir.[232] Yakın tarihlerde de, "beş milyon km karelik" imparatorluk toprağının artık varolmayışını doğal bir süreç olarak görmek yerine, basiretsizlik eseri saymaya devam eden yazarlar olmuştur.

3) Enver Paşa ve Çevresi

Konfederasyon tezinin bir savunucusu da Enver Paşa'dır. "Orada (İstanbul) İngilizleri görmektense, *İslama hizmet etmek* için Kafkasya'ya gitmeye azmettim" diyen Paşa,[233] 1919'da "*İslam milletlerinin kurtarılması*"na programında ilk sırayı veriyor, Dörtler Konseyi'nin Anadolu'yu paylaşma tasarılarından adeta habersizcesine bunlara hayırhah bir gözle bakıyor, önce İngilizlerden destek umarken, sonra ümitleri kırılınca bu defa Fransızlara yöneliyordu. 26 Şubat 1920 tarihli bir mektubunda hâlâ "Türk ve İslam âleminin kurtarılması"na çalışacağını bildiriyor, Pantürkist-Panislamist ülkülerini sürdürüyordu.[234]

Enver Paşa, Ankara'da TBMM'nin toplanmasından altı ay sonra bile, "Eski Memâlik-i Osmaniye'nin *konfederasyon* şeklinde ipkası (sürekli kılınması) lâzımdır" düşüncesini rehber alarak, *İslam İhtilâl Cemiyetleri Teşkilâtı* biçiminde örgütlenilmesini öneriyordu. Moskova'da görüştüğü Ali Fuat Paşa'ya, Rus Şûralar Cumhuriyeti'ne benzer bir yapıda, Türkiye'nin de hilâfet ve saltanatını koruyarak katılacağı bir *Şark ve Müslüman Milletleri Federasyonu* fikrini telkine çalışıyordu.[235]

229 F.R. ATAY, *Kurtuluş*, Bataş yay., İstanbul 1981, s.12.

230 F.R. ATAY, *Dünya*, 11.4.1962 (akt. R.F. PETERS, *Histoire des Turcs*, p.122).

231 H. BAYUR, "İkinci Meşrutiyet devri üzerine bazı düşünceler", *Belleten*, c.XXIII, 1959, sayı 90, s.285.

232 D. ARIKOĞLU, *Hatıralarım*, İstanbul 1961, s. 68.

233 Enver Bey'den Kâmil Bey'e, 12.11.1919 (akt. M. YAMAUCHI, *The Green Crescent under the Red Star: Enver Pasha in Soviet Russia, 1919-1922*, Tokyo 1991, p.79).

234 Ş.S.AYDEMİR, *Enver Paşa*, c.III, Remzi ktb., İstanbul 1978, s.493-494, 501, 506.

235 A.F. CEBESOY, *Moskova Hatıraları*, s.163, 179, 182.

Bu doğrultuda "*İslam İhtilâl Cemiyetleri İttihadı Nizamnamesi*" yapıldı,[236] her şark milletinden (Mısır, Suriye, Şimalî Afrika, Hindistan) üye olan ve reisi de Enver Paşa olan *Şark İslam İhtilâl Cemiyetleri* birliği oluşturuldu.[237]

İngiliz ve Fransız desteklerini alamayınca Bolşevik rejimin katkılarına bel bağlayan Enver Paşa, bir yıl kadar sonra bu defa da Bolşeviklere karşı Asya Türklerinin mücadelesine katılmak için Türkistan'a geçti (Ekim 1921).

Devlet tezini Türkiye'nin kurtuluşundan çok İslam milletlerinin kurtarılması eksenine oturtan ve sürekli "müttefik" değiştiren Enver Paşa, ulusal devlet düşüncesine yabancı olduğu gibi, bunun temeli olan ulusal vatan anlayışına da sığamıyordu. Bu ruh ve düşünce yapısı, Buhara Emiri Alimcan'la yaptığı bir yazışmadan da anlaşılmaktadır. Emir'in Şubat 1922 tarihli bir mektubunda kendisine, "Siz Türkiyelisiniz.. Kudret ve kuvvetinizi kendi vatanınızı kurtarmak için sarfetmeniz daha iyi olur" şeklinde nasihatına karşılık olarak Enver Paşa, "Burası da benim vatanımın parçasıdır" cevabını verecektir.[238]

Burada bir kere daha ulusal (Kemalist) ülke anlayışının farkına değinmenin sırasıdır. Mustafa Kemal Paşa Cemal Paşa'ya hitaben yazdığı ve Enver Paşa'yı da muhatap alan mektubunda (Ankara, 1.10.1921), kendisinden istenen askerî yardımı yapamayacağını bildirirken, "dört taraftan düşmanla muhat (kuşatılmış) olan *asıl anavatanın müdafaası*" gereğini vurgulamıştır.[239]

Görüldüğü gibi, Kemalist ulusal devlet tezi, anavatan kavramı ve Mîsâk-ı Millî çerçevesiyle sınırlıyken, Enver Paşa'nın devlet tezi ve programı İmparatorluğu diriltmek ve sürdürmek, hattâ bir Müslüman-Turan birliği kurmak esasına yönelikti. Eğer Anadolu'da yönetimi ele alıp Yunanlıları da yenmeyi başarsaydı, büyük bir olasılıkla bunlarla yetinmeyip Arap ve İslam ülkeleri için de Batı'yla çatışmaya girişecekti.[240] Böylece, bir tür *Türk-İslam Troçki'si* rolü oynamaya çalışacaktı.

Ulusallığı temsil eden Kemalist tez ile ulusüstü ya da ulusöncesi bir konfederasyon devletini programlamaya çalışan Enver Paşa'nın dayandığı sınıf güçleri de anlamlı bir şekilde farklıydı. Türkiye'deki eylemin öncü gücünü ülkenin en dinamik kesimi olan kentli orta sınıf ve tabakalar oluşturmuş, köylü kitleleri de bu mücadeleye ordu saflarında katılmıştır. Enver Paşa'nın dayandığı toplumsal güçler ise büyük toprak ve mülk sahipleri ile, beyler ve aşiret reisleri gibi feodal-

236 Metin: K. KARABEKİR, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı*, Menteş yay., İstanbul 1967, s.123-125.

237 M. YAMAUCHI, *The Green Crescent*, p.144-147.

238 A.F. CEBESOY, *Moskova Hatıraları*, s.320.

239 Metin: M.YAMAUCHI, *The Green Crescent*, p.108, (abç).

240 Ö. KÜRKÇÜOĞLU, *Türk-İngiliz İlişkileri*, s.96.

ler olmuştur. Halk kitleleri de kendisine umut vermeyecektir.[241] Umut bir yana, hayal kırıklıkları acı bir şekilde yaşanacaktır.[242]

Enver Paşa beklediği toplumsal desteği elde edemeyince, birara umudunu başka yöne çevirdi ve Çerkez Ethem'i yanına çağırdı. Oysa Ethem bu tarihte Yunanistan'a sığınmış durumdaydı. Tarihin garip bir cilvesi, bu ikisi de yakın zamana kadar ateşli birer Şûracı ya da Bolşevik sempatizanıydı. Şimdiyse antisovyetçi olmuşlardı.[243]

Enver Paşa'nın Türk-İslam konfederasyonu tezi ulusüstü ya da ulusöncesi bir tezdi. Tasarladığı örgütlenme modeli de Komünist Enternasyonal'inkini andırıyordu. Şu var ki, gerek İslam İhtilâl Cemiyeti İttihadı'nın gerekse bu hareketin yayın organı olan ve Berlin'de yayımlanan *Liva-El-İslam*'ın tavırları 1921'den itibaren farklı bir çizgiye oturmaya başladı. Bunlar Türkiye'nin kurtuluşu davasına katıldılar ve Mîsâk-ı Millî programına bağlandılar. Bu durum, cemiyetin kuruluş amacından saparak gizli bir Türk milliyetçiliği porgramını su üstüne çıkarıp Türk milliyetçiliği davası gütmeye başladığını ileri süren Arap temsilcilerin, Haziran 1921'de bu hareketten kopmalarına yol açtı.[244]

G) Marksist-Leninist Tezler

1917 Devrimi'nden sonra Sovyet iktidarı, vaktiyle Rusya'nın taraf olduğu gizli paylaşım anlaşmalarını açığa vurmuş ve tek yanlı olarak feshetmişti. 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması'yla da Ardahan, Kars ve Batum bölgelerindeki Rus işgaline son verildi.[245] Türk-Sovyet ilişkilerindeki bu olumlu başlangıç havası, ilerleyen yıllarda tam bir dostluğa dönüştü. Burada bizi ilgilendiren soru, dünya Marksist-Leninist hareketinin Türkiye'deki devlet sorununa nasıl baktığıdır.

Lenin'in Ankara hükümeti temsilcileriyle kurulan ilişkilerdeki bakış açısı, "bağımsız Türkiye" hedefini paylaşmak şeklinde oldu.[246] 1920'de Bakü'de top-

241 Ş.S. AYDEMİR, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1965, s.277, 279.

242 Bir örnek olarak, Buhara'daki Nafi Bey'den Ankara'daki arkadaşı üsteğmen Cavit Bey'e 12.1.1921 tarihli mektuptan: "Biz bura halkı tarafından tepeden tırnağa kadar hiçbir şeyimiz kalmamak üzere soyulduk. Bu sebepten bervech-i âti (aşağıdaki) listedeki eşyayı göndermenizi rica ederim(...). Kemali süratle gönder. Çünkü çırılçıplak haldeyim. İslamlara hizmet böyle oluyormuş(...)" (Metin: M. YAMAUCHI, *The Green Crescent*, p.290, vesika 144).

243 Z. SARIHAN, *Çerkes Ethem'in İhaneti*, s.165.

244 S. GÜRSOY, "İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı ve Liva-El-İslam Dergisi", *Toplumsal Tarih*, sayı 49, Ocak 1998, s.37-46.

245 3 Aralık 1917 tarihli bildirge (Metin: S. YERASİMOS, *Türk-Sovyet İlişkileri*, Gözlem yay., İstanbul 1979, s. 35-37); Antlaşma metni: *aynı kaynak*, s.43, Belge 4.

246 bkz. V.I. LENİN, *Doğu'da Ulusal Kurtuluş Hareketleri* (çev. T. Ağaoğlu), Ant yay., İstanbul 1970, s.347. Resmî temas ve yazışmalar için bkz. T. ATAÖV, "On the Correspondence Between the Kemalists and the Bolcheviks During the Turkish War of National Liberation", AÜSBFD, c.XXIX, No: 1-2, 1974, s.52-67.

lanan *Birinci Doğu Halkları Kurultayı* Türkiye'deki "ulusal devrimci hareketi" desteklediğini ilân eden kararını aldı.[247] İçte ve dıştaki Türk komünistleri de aynı doğrultuda davranıyorlardı.[248] Millî mücadele boyunca, az sonra değinilecek birkaç pürüzlü nokta dışında, Sovyet yönetimi Türkiye'deki antiemperyalist savaşı ve dolayısıyla da ulusal-bağımsız devlet tezini kararlı bir şekilde destekledi. Bu durum İngiliz belgelerinde, "Bolşevikler, medeniyet ile savaşta Türk milliyetçileri ile işbirliği yapıyorlar"[249] şeklinde değerlendirilmiştir.

Dünya sosyalist hareketini ve özellikle Sovyet yönetimini Türkiye'deki bağımsızlık mücadelesi ve ulusal devlet teziyle buluşturan teorik ve pratik gerekçeler nelerdi?

Sosyalist teori, emperyalizm konusundaki tahlillerini Lenin'le derinleştirmişti: "*Emperyalizm: Kapitalizmin En Üst Aşaması*"(1916). Bunun ışığında Türkiye'deki hareket bir "burjuva ulusal devrimi" olarak görülüyor, uluslararası devrimler zincirinin emperyalizmi sarsan önemli bir halkası sayılıyordu.[250] Sovyetlerin "yalnız dünya proleterlerinin değil, mazlum (ezilen) halkların da temsilciliği" işlevini yüklendiğini belirten Lenin,[251] sömürge ve geri ülkelerdeki antiemperyalist mücadelelerin ilerki büyük toplumsal dönüşümler için de itici rol oynayacağına işaret ediyordu.[252]

Sovyetlerin pratik kaygı ve çıkarları da vardı. Türkiye'nin bağımsız ve egemen bir devlete kavuşması, Rusya Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin yaşamı açısından büyük önem taşıyordu. Emperyalist kuşatma ve iç savaş sıkıntıları içinde bunalan genç sosyalist rejim, güney komşusu Türkiye'nin Müttefik (emperyalist) hegemonyasından kurtulup bağımsızlaşmasını istemekteydi. Her iki ülkenin düşmanları ortaktı; işbirliği gerekliydi.[253]

Bu "kader ortaklığı" duygusu, bazı bocalamalardan sonra Türkiye'deki

247 *Birinci Doğu Halkları Kurultayı, Tutanaklar* (çev. A. Alev), Koral yay., İstanbul 1975, s.128-129; T. ATAÖV, "1-7 Eylül 1920 Doğu Halkları Birinci Kongresi'nde (Bakû) Enver Paşa'nın konuşma metni ve bununla ilgili kongre kararı", AÜSBFD, c.XXIX, No: 1-2, 1974, s.43-51.

248 Belgeler: *Türkiye Komünist ve İşçi Hareketi, Komünist Enternasyonal Belgeleri* (çev. F. Bursalı), Aydınlık yay., İstanbul 1979, s.19-20, 36-38; D. ŞİŞMANOV, *Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi* (çev. A.R. Zarakolu), Belge yay., İstanbul 1978, s.89 vd.; MUSTAFA SUPHİ, *Türkiye'nin Mazlum Amele ve Rençberlerine*, Aydınlık yay., İstanbul 1976, s.29 vd. Bunlardan Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi'nin millî mücadeleye karşı "zararlı" kuruluşlar arasında gösterilmesi (*Cephelerden Kurtuluş Savaşına, İmparatorluktan Cumhuriyete*, TC Kültür Bakanlığı yay., s.307) bütünüyle yanlıştır (Bkz. T.Z. TUNAYA, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c.II, s.499).

249 Amiral Wehb'ten Lord Curzon'a, 16.1.1920 (akt. E. ULUBELEN, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul 1967, s.222).

250 *Türkiye Üzerine* (*Lenin, Stalin, Mao, Dimitrov*), Aydınlık yay., İstanbul 1977, s. 115 vd.

251 B. LOUNINE, *Lénine et les peuples d'Orient,* Moscou 1970, p. 103.

252 V .I. LENINE, "Première ébauche des thèses sur les questions nationale et coloniale" (1920); *Recueil de trois textes,* Pekin 1967, p. 21-30.

253 bkz. *Komintern Belgelerinde Türkiye Kurtuluş Savaşı* (çev. F. Mercan), Kaynak yay., İstanbul 1985, s. 19-26; A. K. MERAM, *Türk-Rus İlişkileri Tarihi*, Kitaş yay., İstanbul 1969, s. 238.

ulusal hareket tarafından da paylaşılmıştır. İtilâf Devletleri'nin dayattığı sömürgeleştirici programlara karşı dayanılabilecek dış desteklerden biri belli ölçüler içinde Wilson İlkeleri idiyse, öbürü ve asıl önemlisi genç sovyet rejimiydi.[254] Bu durum, ulusal hareket önderliğini kuzeyde politik destek aramaya yöneltmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın "Kanun-ı sânî (Ocak) 336 (1920) nihayetinde vaziyet-i siyasiyemizin muhakemesi" sunuş başlıklı yazısı bunu ortaya koyan, bazılarının bağlandığı "*Kafkas seddi*" stratejisini çürüten önemli bir tahlil metnidir.[255]

Yukarıda değinildiği gibi, Sovyet görüşünün Türkiye'deki ulusal devlet programını ve mücadelesini destekler duruma gelmesi birden olmamıştır. Bunun olabilmesi için birtakım pürüzlü noktaların giderilmesi gerekmiştir. Şimdi kısaca bunlara işaret edelim.

Bir kere, Bakü Kongresi'ne katılan bazı Bolşevik önderlerin tavırlarının da gösterdiği gibi, Türkiye'deki direnişi ulusal ve bağımsız devlet perspektifinden öteye geçişin, yani sosyalizme sıçrayışın bir ara aşaması olarak görme istekleri vardı. Öte yandan, Anadolu'daki Ermenilerin kendi kaderlerini kendilerinin belirlemelerini kabul eden Sovyet yönetiminin bazı ileri gelenleri, "Kürdistan'ın, Lazistan'ın kendi kendine hâkim olmaları üzerinde de duruyorlardı." Bu durum, Türkiye'deki ulusal hareketin kendine çizdiği programla ters düşüyordu. Ayrıca ulusal hareketin önderlik kadrosu sınıf mücadelesi perspektifi içinde değildi; ulusal mücadele ve bağımsızlık için bütün güçleri (özellikle doğudaki feodal unsurları) birleştirmeyi amaçlıyordu.

Sosyalistlerle Kemalistler arasında Türkiye'deki devlet sorunu çerçevesinde ortaya çıkan bu gibi pürüzlü ve çelişik noktalar, Sovyetlerin Türkiye'deki mücadeleyi olduğu gibi kabul etmeleri, Ermenistan vb. konulardaki görüşlerini düzeltmeleri sonunda giderildi. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşının toprak, maliye ve hukukla ilgili sonuçlarını silen, kapitülasyonları kaldıran, taraflara birbirlerinin içişlerine karışmama borcu yükleyen 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması ile Kafkasya'daki sınırları düzenleyen 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması, Türkiye ile Sovyet yönetiminin Türkiye'deki devlet sorunu konusunda buluşmalarını ve ortak çözüme ulaşmalarını sağladı. Mustafa Kemal'in büyük önem verdiği Moskova Antlaşması, *Mîsâk-ı Millî*'yi ilk defa olarak uluslararası düzeyde tescil eden bir belge olmuş oluyordu.

Böylece, gizli antlaşmaların açıklanmasından (1917) başlayarak 1921'deki bu gelişmelerle somutlaşan sosyalist tez, yukarıda özetlenen çelişkilerin de giderilmesinden sonra Türkiye'de üretilen ulusal devlet teziyle çakışır duruma

254 *Olaylarla Türk Dış Politikası* (1919-1965), AÜSBF yay., Ankara 1969, s. 19.

255 Belge: *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri,* s. 192-196. Ayrıca bkz. R. N. İLERİ, *Atatürk ve Komünizm,* Anadolu yay., İstanbul 1970, s. 35-40.

gelmiştir. Bu buluşma, iki ülkenin yakın tarihlerinde birbirlerinin devlet tasarımlarına sağladıkları destek açısından da ilginçti. Birinci Dünya Savaşı sırasındaki Çanakkale direnişi ile Türkler, Rusya'daki Çarlık rejiminin bunalımına ve yıkılmasına katkıda bulunmuşlardı; şimdi de Rusya'daki devrim ve Sovyet yönetimi Türkiye'deki ulusal ve bağımsız devlet programına pratik ve hukukî (Moskova Antlaşması) destek sunmuş oluyordu.[256] Böylece Rusya'daki devrim Türkiye'deki devrimi mümkün kılacak ana etkenlerden biri durumundaydı.[257] Bu, sosyalist tezin, Türkiye'deki ulusal-bağımsız devlet teziyle uyuşan tek resmî tez olması anlamına da gelmekteydi.[258]

256 H. ALİYEV, "Kemal Atatürk'ün Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında dostluğun kurulması ve sağlamlaştırılmasındaki rolü", AÜSBFD, c. XXXVI, No: 1-4, 1981, s. 77.

257 LEONID-FRIEDRICH, *Ankara 1922* (çev., G. Gürtürk), Kaynak yay., İstanbul 1985, s. 39.

258 Bununla çelişik olarak, Sovyet yönetiminin Mayıs 1922'de Yunan Sosyalist İşçi Partisi'ne, Batı Anadolu kıyısında bir bölgenin Türk yönetiminden "bağımsız" kalması yolunda bir öneri iletti-ği ileri sürülmüştür. Bu bilgi, söz konusu partinin o tarihlerde sekreteri olan "komünist tarihçi" Yani Kortados tarafından Atina'da 1958'de yayımlanan *Modern Yunanistan Tarihi* adlı kitapta geçmektedir. Kartados'un ileri sürdüğüne göre bu "öneri", Stratos kabinesinde görüşülmüş ama sonuca bağlanamamıştır (akt. D. KITSIKIS, *Yunan Propagandası,* s. 68-70).

III) İKTİDAR SORUNU

Devlet sorunu, program ve tezler şeklinde belirmişti. Tartışmanın ortak noktası, "ne olmalıdır" sorusunda düğümleniyordu.

İktidar sorunu ise pratik, olgusal, somut ve eylemsel (fiilî) karakterdedir. Bunun kilit noktası "ne olmalıdır" sorusu değil, "ne olmaktadır" sorusudur.

Ülkede siyasal iktidar hangi güç(ler) tarafından ve nasıl kullanılmaktadır? Bu soru, içinde bulunulan somut zeminde kendi tersini de içerir ve içermiştir: "İktidar olamama" durumu.

Gerçekten de Mütareke döneminde iktidar sorunu ilk kertede bir *iktidar boşluğu* şeklinde belirmektedir. Bundan sonraki bütün gelişmeler ve bu kitabın ilerki bölümleri buna göre biçimlenecektir.

Geleneksel İktidar Merkezi olan Osmanlı Devleti'nin Mütareke döneminde uğradığı iktidar kaybı çeşitli ölçeklere bakılarak anlaşılabilir.

A) Etkinlik Kaybı

Savaştan yenik çıkan Osmanlı Devleti yalnız İmparatorluk topraklarının büyük bölümünü yitirmekle kalmamış, Mütareke sınırları içindeki alanda da etkisiz ve yönetemez hale gelmiştir. *Etkinlik* (müessiriyet, efficacité) kaybının, bir başka deyişle "iktidar olmak"tan çıkmaya başlamanın çeşitli işaretleri vardır.

Bir kere yönetim "malî bakımdan iflas" halindeydi,[259] memurlarının birikmiş alacaklarını bile ancak borçlanarak ödeyebiliyordu.[260] Devletin merkez ve taşra örgütleri arasındaki bağın örselenmesi yüzünden başkentte alınan kararların uygulanma alanı da gittikçe daralmaktaydı.

259 İngiliz gizli raporlarından (akt. E. ULUBELEN, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, s. 190).

260 S. AKŞİN, "Mütarekenin ilk yılında Osmanlı hükümetinin malî durumu", *Seha L. Meray'a Armağan,* c. I, AÜSBF yay., Ankara 1981, s. 317-324.

İşgal ve işgal tehditlerinin yarattığı kargaşa ortamı ve buradan türeyen silahlı çetelerin faaliyeti merkezî otoritenin daha da zayıflamasına yol açıyordu. İlk başlarda pek çok bölge bunların, özellikle de kendilerini "emir ve nehye" (yasak) koymaya yetkili sayan millî çetelerin etkisi altına girdi.[261] Bunu daha sonra, yerel kongre hareketleri ekseninde oluşan yeni otorite odaklarının oluşumu izledi. Böylece merkezî otoritenin gücü daha da budanmış oldu. Öyle ki, daha Ocak 1919'dan itibaren, bazı yörelerdeki İttihatçı kökenli memurların da etkisiyle taşraya sözünü geçiremez hale gelen Babıâli,[262] bir süre sonra etkisini ancak Pendik'ten Yeşilköy'e kadar olan alanda duyurabilir duruma düştü.[263] Lüleburgaz Kongresi'nden (31 Mart - 2 Nisan 1920) sonra İstanbul hükümetinin nüfuzu Doğu Trakya'da sıfıra inmişti.[264] Bu yüzden de Geleneksel İktidar Merkezi daha çok bir başkent gücü, *İstanbul iktidarı* durumundaydı.

B) Bağımlılaşma

Bu bağımlılık İtilâf devletleri karşısındadır. Meclis'in feshini (21.12.1918) anlatırken, Vahidettin, "Ecnebiler(...) bizi tazyik ile Meclisi Mebusanı dağıttırdılar" diye itirafta bulunur. İzzet Paşa kabinesinin çekilmeye zorlanıp yerine yenisinin oluşturulmasındaki Saray hesabı da, İtilaf güçlerini hoş tutmaktır. Bunlar, nota vererek nazırların ve genel kurmay başkanlarının istifasını isteyebilmekte ve sağlamakta,[265] Padişahtan bazı kişiler için tutuklama ve cezalandırma sözü alabilmekte, infaz kurumlarına ve yerlerine müdahale edebilmekte, azınlıkların askerlikten bağışlanması ya da mitinglerin yasaklanması gibi siyasî ve idarî kararları hükümete aldırabilmekte,[266] Osmanlı makamlarıyla birlikte basına sansür uygulayabilmektedir.[267]

Adalet sistemi de bu bağımlılaşma olayından yara almaktadır. Bir kere işgal, bazı yargılama kollarında, sonuçta fiilî yollardan doldurulacak boşluklara yol açmış görünmektedir. Osmanlı Devleti adlî kapitülasyonları canlandırma ve savaş öncesinde Osmanlı uyrukları ile yabancılar arasındaki davalara bakma-

261 H. ERTÜRK, *İki Devrin Perde Arkası* (yayıma hazırlayan: S. N. Tansu), Pınar yay., İstanbul 1964, s. 431.

262 Calthorphe'un telyazısı (S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri,* c.I, s. 112).

263 H. ERTÜRK, *İki Devrin Perde Arkası,* s. 431.

264 T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Millî Mücadele,* c. I, s. 221, 233.

265 A. F. TÜRKGELDİ, *Görüp İşittiklerim,* s. 182, 254-260; T. BAYTOK, *İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı,* s. 48-50; S. AKŞİN, *İstanbul Hükûmetleri*, c. I, s. 64-65.

266 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri,* c.I, s. 145-146, 174-176, 197, 201-202, 215, 307, 313, 452.

267 T. GÖKBİLGİN, *Millî Mücadele Başlarken,* 1. Kitap, Türkiye İşbankası yay., Ankara 1959, s. 48-49.

ya yetkili olan ticaret mahkemelerini yeniden kurma yoluna gitmemişti. Buna karşılık işgalci devletler kendi konsolosluk mahkemelerini de beraberlerinde getirmişler, ama bunların yalnız ilgili devletlerin kendi yurttaşları arasındaki uyuşmazlıklara bakmalarını kabul etmişlerdir. Bu durum *yargılamadan kaçınma* olgusuna (déni de justice) yol açmıştır. İtilâf Devletleri'nin İstanbul'daki jandarma ve güvenlik karakollarının giderek Türklerle İtilâf Devletleri vatandaşları arasındaki ticari uyuşmazlıkları bile "çözer" duruma yükselmesi, bu boşluğu doldurma ihtiyacından da kaynaklanmış olmalıdır. Suç ve ceza hukuku alanında ise İtilâf İnzibat Mahkemeleri, özellikle suçüstü durumlarında fiilen yetkili sayılmıştır. Böylece, aslında hiçbir yasal ve usulî kurala bağlı kalınmaksızın, bunların yetki ve görev alanları alabildiğine ve keyfî bir şekilde genişletilmiştir. 1921 Kasımı'nda ceza davalarına işgalci devlet mahkemelerinde, hukuk ve ticaret davalarına da karma mahkemelerde bakılması kararlaştırılacak, söz konusu karma mahkemeler 1 Ocak 1922'de göreve başlayacaklardır.[268]

Böylece beliren tablo, Osmanlı yargı sisteminin çöküşü ve ulusallığını bütünüyle yitirişidir. Özellikle Harp Divanlarının kuruluş ve işleyişi bu yabancılaşma ve bağımlılaşmayı iyice ortaya koyar. Bunlar zaten olağanüstü mahkeme olmaları nedeniyle hukuken ayıplıydılar. Ama asıl, oluşumlarında kendini gösteren İtilâf baskısı dikkat çekicidir. İlki 16 Aralık 1918'de kurulan Harp Divanı'nın yedi üyesinden üçünün azınlıklardan olmasının (ikisi Ermeni) ve dolayısıyla azınlıklara nüfussal oranlarının çok üstünde bir temsil olanağı sağlanmasının kaynağında işgalci devletlerin baskısı yatar. Bu devletler, *Divan-ı Harb-i Örfî* kararlarını da kolayca etkileyebilmişlerdir. Vahdettin İngilizlere, istedikleri herkesi bu mahkemelere tutuklatıp cezalandırma sözü vermekte, İngilizlerin bu mahkemelerin yargı çevresine giren sanık ve tutukluları ülke dışına götürmelerini de Adliye Nazırı ile birlikte onaylamaktadır.[269]

C) Kişiselleşme ve Mutlaklaşma

Geleneksel İktidar Merkezi'nin üçüncü özelliği meşrutî niteliğini yitirip *kişisel* ve *mutlakiyetçi* karaktere bürünmesidir. Bu sürecin baş aktörü Padişah'tır. Vahdettin daha Mütareke öncesinde meşrutî-parlamenter sisteme karşı olduğunu belli

268 P. GENTIZON, *Mustapha Kemal ou l'Orient en Marche,* Ed. Bossart, Paris 1929, p. 4-5; M. PERNOT, *La Question turque,* Ed. B. Grasset, Paris 1923, p. 14-17.

269 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri,* c.I, s. 141-146, 174-176, 197, 200-202, 313; H. ERTÜRK, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 298-301; Müslim AKALIN, *Urfa Mutasarrıfı Şehit Nusret Bey'in Nemrut Mustafa Divan-ı Harbindeki Savunması,* Şanlıurfa İli Kültür, Eğitim, Sanat ve Araştırma Vakfı yay., Ankara 1992, s. 17.

etmişti. Şöyle ki; İslam şeriatındaki "müşâvere"nin kapsamına yalnız ulema ve din uluları girerdi; bu nedenle de parlamentonun lağvı ve bunun yerine kendisi tarafından seçilecek bir istişare heyetinin konması gerekirdi. Ama hilâfet ve imamet makamının, sırf müşavir niteliğindeki heyet üyelerinin oy ve görüşleriyle bağlı olmayacağı da açıktı.[270] Ülkenin siyasal-anayasal pratiği de bu yönde seyretmiş, Vahdettin önce hükümetleri kendine bağlamış, sonra da parlamentodan kurtulmanın yollarını denemiştir.

Vahdettin, saltanatının ilk günlerinden başlayarak, meşrutî-parlamenter sisteme ters davranışlarla kabine üzerinde egemenlik kurdu, parlamenter rejim devletbaşkanının üstlenemeyeceği yetkileri kendinde buldu. Sadrazam ve nazırların belirlenişinde adeta tek seçici gibi davrandı,[271] icraat programı niteliğindeki Hatt-ı Hümâyunlarla hükümetlere yön vermeye çalıştı ve yetkilerini aşan istemlerde bulundu.[272] Meşrutî bir monarşide devlet başkanına düşen işlev, sorumlu başbakan ve bakan tarafından imzalanan kararnamelerin altını imzalamakken, Vahdettin kararnamelerin "bâlâsı"na (üstüne) imza koymaya özen gösterdi.[273]

Hükümetlerin kurulma ve çalışmalarında olduğu gibi, son bulmalarında da Vahdettin birinci dereceden rol oynadı, baskılarıyla sadrazamların istifalarını sağladı;[274] bazı nazırların kabineden çıkarılmaları konusundaki ısrarlarıyla bezdirdiği sadrazamlara istifadan başka yol bırakmadı.[275] Bu koşullar altında kurulan yeni hükümetin de (Tevfik Paşa), II. Abdülhamit hükümetleri gibi bir "Padişah kabinesi" ya da "Saray fırkası" niteliği alması kaçınılmazdı.[276]

Meclis-i Mebusan'ın dağıtılmasından sonra parlamentoya hesap verecek hükümetler kurma külfetinden tamamen kurtulmuş olan Vahdettin iyice mutlaklaşmıştır. O kadar ki; Damat Ferit'in sadrazamlığa getirilmesinin ülke ve bu makam için felaket getireceğini söyleyen Meclis-i Mebusan Başkan Vekili Hüse-

270 Vahdettin'in eski Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'ye sözleri (akt. C. BAYAR, *Ben de Yazdım,* c.V, s. 1438).

271 A. F. TÜRKGELDİ, *Görüp İşittiklerim,* s. 246, 258, 261.

272 Bu yönde bir Hatt-ı Hümâyun ile Lütfî Fikri Bey'in Vahdettin'i "ilk meşrutiyet padişahı" olarak görme isteğini yansıtan ilginç bir arîzası için bkz. S. TANSEL, *Mondros'tan Mudanya'ya,* c. I, s. 12-14.

273 A. F. TÜRKGELDİ, *Görüp İşittiklerim,* s. 141.

274 "Hünkâr, Talat Paşayı, Veliahd da (Abdülmecit) Enver Paşayı istifaya sevk eylemişlerdir" (A. F. TÜRKGELDİ, *Görüp İşittiklerim,* s. 150).

275 Bu yolla istifa ettirilen Ahmet İzzet Paşa, istifanamesinde bu durumun Kanun-ı Esasî'ye aykırılığını vurgulamıştır: "Zat-ı Hümâyunları ile heyet-i hükûmet arasında hâdis olmuş (çıkmış) hiçbir ihtilâf esası mevcut değilken, kabine reisine teveccüh eden (düşen) mesuliyetin birtakım kuyut ve şurut (kayıt ve şartlar) ile tahdit ve takyidini, riayet-i ahkâmına kasem (hükümlerine uymaya yemin) etmiş olduğumuz Kanun-ı Esasî ile kabil-i telif (uzlaşır) görmemekteyiz" (akt. C. BAYAR, *Ben de Yazdım,* c. IV, s. 1351, dn.).

276 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri,* c. I, s. 79.

yin Kâzım Bey'e "Ben istersem Rum Patriğini de, Ermeni Patriğini de, Hahambaşıyı da getiririm" diyebilecektir.[277]

Vahdettin parlamentoya karşı da meşrutiyetçi bir hükümdar gibi davranmamıştır. Yukarıda, parlamentonun varlığına katlanmayacağı konusundaki görüşlerine yer verilen Padişah, ilk fırsatta bu yükten kurtulma yoluna gitmiştir. Tevfik Paşa'nın kurduğu "Saray kabinesi" hakkında verilen bir gensoru önergesinin görüşülmesi sırasında, güvenoylaması dahi yapılmadan Padişah adına Dahiliye Nazırı tarafından meclisin feshi iradesinin okunması bunun tipik örneğidir (21 Aralık 1918). Oysa, Kanun-ı Esasî'nin 35. maddesinin 1914'teki değişiklikle almış olduğu yeni içerik açısından, uyuşmazlık halinde "Vükelâ tarafından ısrar olunup" Meclisin de "mükerreren red" kararı vermesi durumundadır ki, feshin önkoşulu gerçekleşmiş sayılacaktı. Bu olayda bu koşulun yerine getirilmiş olmasına bakılmadığı gibi, aynı maddenin öngördüğü "dört ay zarfında" yeniden seçime gidilmesi kaydı da meclisin feshine dair iradede yer almamıştı.[278]

Meclis-i Mebusan'ın kapalı kaldığı dönemde Osmanlı siyasal sistemi "Meşrutiyeti hedef alan bir mutlakiyetçi karşı-ihtilâl"in bütün belirtilerini ortaya sermiştir. Tevfik Paşa kabinesi barışa kadar yeni seçim yapılmaması kararı almış, Damat Ferit kabineleri de sürekli olarak meşrutiyet ve parlamento karşıtı tavırlar takınmışlardır.[279] Meclissiz dönem (23 Aralık 1918 - 12 Ocak 1919) yaklaşık 13 ay kadar sürmüş ve bu süre içinde ülke kanun hükmünde kararnameler ya da "kanun-ı muvakkateler"le yönetilmeye çalışılmıştır.[280]

D) Kurumlarda Bozulma

Meşrutî-parlamenter sistemin çözülüşü, bazı kurumların işlev bozukluğuna uğramalarından, ek görevler üstlenmelerinden ya da bazı ikâme kurumların oluşmasından da anlaşılır.

Heyet-i A'yân ile ilgili işlev sapması bunun birinci örneğidir. Meclis-i Mebusan dağılmış durumdayken, Kanun-ı Esasî'nin izin vermemesine karşın (md.43) Heyet-i Ayân toplantıya çağrılmış (17 Mayıs 1919) ve iki gün üstüste

277 A. F. TÜRKGELDİ, *Görüp İşittiklerim,* s. 261.

278 S. TANİLLİ, *Türk Anayasaları ve İlgili Mevzuat,* İÜHF yay., İstanbul 1980, s. 25-26 (kanun metni); S. AKŞİN, *İstanbul Hükûmetleri,* c. I, s. 135-136.

279 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri,* c. I, s. 591-592.

280 Vahdettin döneminde çıkartılan bu metinlerin sayısı 621'dir (T. Z. TUNAYA, *Siyasî Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, 3. baskı, İstanbul 1975, s. 113 dn 22). Meclissiz dönem için, Zeki Sarıhan 240 rakamını vermektedir (*Kurtuluş Savaşı Günlüğü II,* Ankara 1984, s. 345).

toplanmıştır.[281] Burada, seçilmiş meclis boşluğunun, üyeleri Padişah tarafından atanmış bir heyetle kapatılmak istendiği açıktır. Zaten Heyet-i Ayân Reisinin anılarında da bu dönemde kendisinin Meclis-i Mebusan'ın işlerine bakmakta olduğu anlaşılmaktadır.[282] § ile ilgili işlev saptırmasının tipik belirtisi, bu kurulun kabineyi denetleme görevi içine itilmesidir. Padişah'ın, Ahmet İzzet Paşa'nın yukarıda sözü edilen ve kendisine yapılan baskıları protesto eden istifanamesine tepkisi, Ayân Reisi ve kendi yakını olan Ahmet Rıza Bey'e Heyet-i Ayân'ı toplantıya çağırttırıp bu sorunu görüşmeye ve karar almaya zorlaması olmuştur. Oysa, Kanun-ı Esasî'yi yorumlama yetkisi olan Ayân'ın, gensoru anlamına gelecek böyle bir yetkisi yoktu. Nitekim üyelerinin çoğu bu gerekçeyle toplantıyı terk edecekler, bazı basın organları da bu olayı "Meşrutiyet'e darbe" sayacaklardır.[283]

Hükümet katındaki değişimler de işlevsizleşme anlamındadır. Saray karşısında silinen ve meclisin dağıtılmasıyla yalnız parlamentonun değil kamuoyunun da desteğini yitiren hükümetin durumunu kurtarmak için yaratılan "sandalyesiz nazırlar" formülü bunun bir örneğidir. Özellikle İzmir'in işgalinden sonra kamuoyu tepkisini yatıştırmak için, İttihatçı olmadıkları gibi Hürriyet ve İtilâfcı da olmayan, Saray yandaşı da sayılamayacak ulusçu bazı devlet adamları "meclis-i vükelâya memur" atanmışlardır. Bunlar, görüşme ve kararlarda rol oynayabilmekte, ancak iktidarın hiçbir yetkisini kullanamamaktaydı. Ne var ki bu formül de hükümetlere saygınlık kazandırmaya yetmeyecektir.[284]

Şûra-yı Saltanat ise ikâme kurumlara bir örnektir. Meclis yokluğunda Padişah tarafından toplantıya çağırılan bu danışma kurulu, "Mütareke çoğulculuğu"nu temsil etmek şöyle dursun, müzakere ve tartışma hakkına bile sahip değildi; sadece belli konularda öneriler getirmeye mezundu. 26 Mayıs 1919'da toplanan Şûra ortaya bir ağırlık koyamamış, hiçbir karar alamamış, bazı yazarlar tarafından da bir "fiyasko" olarak değerlendirilmiştir.[285]

Partiler dünyasındaki değişme de Saray mutlakiyetini beslemekteydi. Talat ve Enver paşaların İttihat ve Terakki ile subaylara dayandığı günlerde iyice

281 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri,* c.I, s. 299.

282 AHMED RIZA BEY'in Anıları, Arba yay., İstanbul 1988, s. 71.

283 C. BAYAR, *Ben de Yazdım,* c.IV, s. 1348-1352.

284 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri,* c.I, s. 301.

285 T. Z. TUNAYA, "Mütareke döneminin özellikleri", s. 394; T. GÖKBİLGİN, *Millî Mücadele Başlarken,* c.I, s. 93 vd.; S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri,* s. 322-328. Şûra-yı Saltanat 22 Temmuz 1920'de bir kez daha toplanacak ve Topçu Feriki Rıza Paşa dışında bütün üyeler Sèvres antlaşmasının imzalanmasını uygun bulacaklardır (Z. SARIHAN, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü,* c.I, Öğretmen Dünyası yay., Ankara 1982, s. 279-280). 26 Mayıs toplantısında hükümetten açıklama isteyen Âyân Reisi Ahmed Rıza Bey, Damat Ferit Paşa tarafından azarlanmıştır (H. ERTÜRK, *İki Devrin Perde Arkası,* s. 317).

sinmiş olan saltanat makamı, savaş yenilgisi ve İttihatçı önderlerin kaçmasından sonra yalnız anayasal haklarına değil, "müstebid padişahların geleneksel hakları"na da sahip çıkmıştır.[286] Böylece, meclisin dağıtılmasından ve İttihatçıların tutuklanmasından sonra siyaset alanı tamamen Vahdettin'e kalmıştır. Kurum olarak siyasal partilerin, özellikle de anamuhalefet partisi durumundaki Hürriyet ve İtilâf'ın zayıflığı bu durumun başlıca nedenlerindendi. Öyle ki, tıpkı 31 Mart ayaklanması günlerinde olduğu gibi İttihat ve Terakkî'nin silindiği bir ortamda siyasal muhalefet de yeterince güçlü olmadığı ve bir seçenek sunamadığı için, iktidarın doğal adayı bir kez daha Saray oluyordu.[287]

E) Haklar, Özgürlükler ve Yargı

Bu dönemin, sivil toplumla ilgili iki önemli sorunu vardır. Bunlar, kişi hak ve özgürlükleri ile bunları koruduğu varsayılan yargı güvenceleridir. Son olarak kısaca bunlardan söz etmek gerekir.

Mütareke dönemi İstanbulu'nda kişi hak ve özgürlükleri amansız bir baskı altında tutulmuştur. Önce savaş yıllarının baskıcı ve kargaşa dolu ortamı, şimdi de işgaller ve mutlakiyete gidiş, kişi güvenliğini ve özgürlüğünü ortadan kaldırmış bulunuyordu. Adlî soruşturmaların keyfiliği, rüşvetle sağlanan salıverme ve aklama kararlarının çokluğu bunun tipik göstergeleridir.[288] Hukukî güven ortamının çürümüşlüğü o dereceye varmıştır ki, aslında bu durum büyük çapta işgaller yüzünden doğduğu halde, kişi hak ve özgürlüklerinin işgalci devletlerce güvence altına alınmasını isteyen bir akım bile belirmiştir.[289]

Basın, Osmanlı ve işgalci devletler temsilcilerinden oluşan ortak kurulların sansürü altındadır. 2 Aralık 1918 tarihli basında yayımlanan bir emre dayandırılan bu uygulama esas olarak 20 Ocak 1919'da başlamıştır. Bununla; İtilâf'ın askerî hareketleriyle ilgili, heyecan verici ve Osmanlı uyrukları arasında husumet yaratacak yayınlar ile; Padişah ve Osmanlı memurları ve yabancı yetkililere karşı "münâfî-i hürmet" (saygısız), yabancı devletlere yönelik "hakaretâmiz", "münakaşaat-ı şahsiye" niteliğinde ya da "şekl-i idare-i hükümetin tebeddülü"ne (değiştirilmesi) dair ve devlet çıkarlarına aykırı her türlü haber ve yazıların yayımlanması yasaklanmıştır. 5 Şubat 1919 tarihli bir kararname sı-

286 H. BAYUR, *Atatürk*, c.I, 232.
287 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*, c.I, s.39-40, 80.
288 F. R. ATAY, *Çankaya*, c.I, Dünya yay., İstanbul 1960, s.127 vd.
289 *The New York Times*, 29 Ocak 1918 (akt. O. ULAGAY, *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı*, s.38).

kıyönetim bölgelerinde basın özgürlüğünü daha da kısıtlayacak, ancak basının büyük tepkisi üzerine hükümet bunu değiştirmek zorunda kalacaktır.[290] Kuşkusuz, bütün bu kısıtlamalar Anadolu hareketini destekleyenler içindi; Padişah ve İtilâf yanlısı basın ise açık bir hoşgörüden yararlanmaktaydı.[291]

Bu arada, dinsel baskıların artışının kişi özgürlüğü ve özellikle kadın hakları üzerindeki izdüşümlerine işaret etmekte yarar vardır. Bu dönemde dinsel bağnazlığın koyulaşması ve bunun Devlet tarafından da (Saray) beslenmesi, oruç tutmayanların cezalandırılması, kadın haklarına saldırı ve özellikle kadınların örtünmeye zorlanması gibi sonuçları da beraberinde getirmiştir. Erkeğin mutlak boşanma hakkına ve çokkarılılığa sınırlar getiren 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin de kaldırıldığı (19 Haziran 1919) ayrıca belirtilmelidir.[292]

Yargı alanındaki hastalıklı durumun ilk göstergesi, yukarıda işaret edildiği gibi, bağımsızlık ve ulusallığın kaybıdır. İkincisi, yasallık ilkesinin terki ve özellikle olağanüstü yargı mercilerinin kurulmasıdır. Yukarıda üyelerinin ilginç kompoziyonuna değinilen harp divanlarının görev ve yetkileri geçmişe etkili bir şekilde genişletilmiştir. Bunlar gerek kuruluş biçimleri gerekse yetkileri bakımından tipik birer "*istisnaî*" ve "*hususî*" mahkeme durumunda olup tabii hâkim ilkesine,[293] Kanun-ı Esasî'nin 23 ve 89. maddelerine aykırı düşmekteydi. Öte yandan yargı alanında teokratik esaslara da geri dönüş hissedilmektedir. Şer'î mahkemelerin "merbutat ve levazımı" ile Adliye Nezaretinden alınıp şeyhülislamlığa bağlanmaları (10 Haziran 1919) bu açıdan çok dikkat çekicidir.[294]

F) Sentez

Geleneksel İktidar Merkezi'nin buraya kadar çizilen tablosu, onun etkinlik ve bağımsızlığından sonra, meşrutî-parlamenter niteliğini de yitirdiğini ortaya koymuş olmalıdır. Bu mutlakiyetçi tutum, Anadolu hareketi tarafından da açık bir şekilde teşhis ve teşhir edilmiştir: "Bilhassa hükümet-i hazıranın (Damat Ferit Paşa) takip etmekte olduğu siyaset-i dahiliye, şekl-i idaremizi *mutlakiyetten teferrik edilemez* bir hale getirmiştir".[295]

290 T. GÖKBİLGİN, *Millî Mücadele Başlarken*, c.I, s.48-49; S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*, c.I, s.111, 116, 155, 319-320.

291 R.E. ÜNAYDIN, *İstiklâl Yolunda*, TTK yay., Ankara 1960, s.X.

292 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri,* c.I, s.318-322.

293 C. BAYAR, *Ben de Yazdım*, c.V. s.1520.

294 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*, c.I, s.320.

295 Sivas'ta Münakid Umumî Kongre Heyeti adına Mustafa Kemal tarafından yabancı devletlere gönderilen 12 Eylül 1919 tarihli muhtıra (akt. G.K. SÖYLEMEZOĞLU, *30 Senelik Siyasî*

Geleneksel İktidar Merkezi parlamentolu yönetimden koptuğu ölçüde ve sürece, bunalımı aşma yöntemlerini de seçmiş olmaktadır. Bunların esası, dışa karşı tâviz ve teslimiyet, içte de baskı ve mutlakiyettir. Bir bakıma, ödün ve teslimiyet politikası, içerde baskıcı bir rejimin kurulmasını da zorunlu hale getirmektedir. Çünkü bunsuz, bir teslimiyet diplomasisi yürütmeye olanak yoktur. Nitekim Vahdettin, Meclise karşı emellerini açığa vururken, İngilizlerin de parlamentodan memnun olmadıklarını belirtmeye özen göstermektedir.[296] Kendisi, İttihatçı ya da ulusçu her türlü muhalefet unsurundan kurtularak halksız ve parlamentosuz bir barışa hazırlanmaktadır. Halk ve kitle ürküntüsü, hanedanın başka üyelerinde de marazî boyutlar alabilmektedir.[297]

Meşrutiyet'ten kaçışın, *zaruret hali* teorisini andıran gerekçelerle meşrulaştırılmaya çalışıldığı da görülmektedir. Şöyle ki; yerli ve yabancı basının Padişah yanlısı kanatları Mütarekenin daha ilk günlerinden başlayarak, "*Buhran zamanlarında* kabineyi teşkil edecek olan adamı (Padişah) tâyin eder (...). O adam Padişahın vekilidir" (Rıza Tevfik) yolundaki tezlerle ortaya çıkmışlar ya da Fransa ve İngiltere'de cumhurbaşkanı ve kralın kabine üzerinde ne kadar etkili olduğunu anlatmaya özen göstermişlerdir.[298]

Geleneksel İktidar Merkezi'nin etkinliğini yitirip başkente sıkışması, kuklalaşması ve meşrutiyetten mutlakiyete savrulması gibi olgular çok anlam yüklüdür.

Bir kere artık ortada sadece bir *başkent monarşisi* vardır. İkincisi, devlet ve iktidar asgarî işlevlerini yerine getirmediğinden, *varlık sebebi*'ni de inkâr etmektedir. Bütün bunlar bir *iktidar boşluğu* ve *meşruluk krizi* de demektir.

Hatıralarımın Üçüncü Cildi, Kısım I, 1918-1922, Ülkü basımevi, İstanbul 1953, s.211-212) (abç).

296 Vahdettin'in Mabeyn Başkâtibine sözleri: "Ecnebiler bu meclisi mebusanı müntehap (seçilmiş) addetmiyorlar" (A.F.TÜRKGELDİ, *Görüp İşittiklerim*, s.168).

297 Halka nasihat için Trabzon'a gönderilen Şehzade Cemalettin buradaki sıradan bir okul gürültüsünü "gelecekte milletin sinesinde doğacak isyanın başlangıcı mı?" diye sorgular, Erzurum'da da Padişaha bağlılıklarını iletmeye gelen kalabalıktan ürküp dilekçelerini yaverine aldırtır (F. BELEN, *Türk Kurtuluş Savaşı*, s.90-91).

298 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*, c.I, s. 80-81 (abç).

İKİNCİ BÖLÜM

YEREL KONGRE İKTİDARLARI

Türkiye, Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) ile başlayan sancılı döneme iki ana gündem maddesiyle girmişti: *Devlet sorunu* ve *iktidar sorunu*. Bunlardan birincisi, nasıl bir devletin olabileceğine ya da olması gerektiğine ilişkindi. İktidar sorunu ise olgular dünyasına aittir. Bu konudaki ilk gözlem, bir *iktidar boşluğu* durumunun saptanması olmuştu.

Kitabın bu ve bundan sonraki bölümleri, iktidar sorununa ve boşluğuna hayatın getirdiği yanıtlarla ilgilidir. Birinci küme, bu bölümde incelenecek olan yerel hareketler ve kongrelerdir. Ama önce, konunun öneminin vurgulanması gerekiyor.

Türk Kurtuluş Savaşı ile ilgili yayınlarda askerî boyutun ve önderin rolünün öne çıkması doğaldır. Ancak bu, liderlik öncesinde ya da etkisi dışında oluşan sivil-toplumsal canlılığı görmeye engel olmamalıdır.

Mustafa Kemal Atatürk'ün *Nutuk*'ta ulusal direnişin başlangıcı olarak Samsun'a çıktığı tarihi (19 Mayıs 1919) esas alması anlaşılabilir bir durumdur. Çünkü Mustafa Kemal bir tarih kitabı yazmamakta, içinde ve başında yer aldığı gelişmeleri anlatmaktadır.

Ancak, buradan yola çıkan ve önder eksenli yoruma sâdık kalan bir resmî ya da ortodoks Türk tarih yazıcılığının (historiyografi) varolgeldiği de açıktır.[1]

Böylece, "milletçe direnmenin ve teşkilâtlanmanın" başlangıcını 19 Mayıs 1919 olarak gösteren,[2] önderin kendisini kabul ettirmesini "zuhur",[3] sıfatını da "Hâlik"[4] (Yaratıcı) gibi mistik ve yarı dinsel terimlerle anlatan bir edebiyat hayli etkili olmuştur.

Bir resmî yayında geçen, "Mustafa Kemal, halk teşkilâtını etrafında toplayıp aydınlatmağa, aralarında fikir ve emel birliği kurmağa başladı(...). Milleti büyük ve heyecanlı mitingler yapmaya, millî tezahürleri artırmaya ve canlılaştırmaya,

1 E.J. ZÜRCHER, *Millî Mücadelede İttihatçılık* (çev. N. Salihoğlu), Bağlam yay., İstanbul 1987, s. 191.

2 A. AFETİNAN, *Tarihten Geleceğe*, Türkiye İş Bankası yay., Ankara 1973, s. 53.

3 F. BELEN, *Türk Kurtuluş Savaşı,* Başbakanlık basımevi, Ankara 1973, s. 65.

4 SUAT TAHSİN, Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve Haliki Gazi Mustafa Kemal, Akşam matb., İstanbul 1933.

bunu tekmil memlekete yaymaya teşvik etti"[5] şeklindeki ifadelerden de, o tarihte ülkede adeta bir uyuşukluğun hüküm sürdüğü anlamı çıkmaktadır.

Önder eksenli tarihçilik her halde Önder'e olan saygı ve sevgiden filizlenmektedir. Çağdaş tarihçiliğin Türkiye'deki öncüsü sayılan Fuat Köprülü bile bir aralar şöyle yazmıştı:

> "Kahramanların tarihteki rolü hakkında Carlyle'dan beri ileri sürülen nazariyeler, Türk inkılâbında kendilerine çok kuvvetli bir istinatgâh bulacaktır. Çünkü Türkiye'nin, tarihte eşi olmayan bir kurtuluş, uyanış, yükseliş hareketi, yine tarihte eşi olmayan büyük bir kahramanın, Atatürk'ün eseridir; tarihî realiteye sâdık kalmak için, Türk inkılâbı tarihinin tetkikinde mutlaka bu esastan başlamak, bu görüş zâviyesinden bakmak, araştırmaları bu merkez etrafında toplamak lâzımdır. Çünkü Atatürk, hâdiselerin yarattığı bir şef değil, hâdiseleri yaratan bir baştır".[6]

Bu tek yanlılık, eksen alınan *Nutuk*'un hazırlandığı dönemin koşullarının gözardı edilmesinden de kaynaklanmaktadır. 1925'ten sonra, Takrir-i Sükûn Kanunu, İzmir Suikastı ve İstiklâl Mahkemeleri gibi olgularla Mustafa Kemal otoritesini iyice sağlamlaştırmıştı. *Nutuk*'un söylendiği yıl (1927), yeni iktidarın iç hesaplaşmasını büyük çapta tasfiye ettiği, ittihatçıları ve muhalefeti etkisizleştirdiği, ama aynı zamanda bunlarla ideolojik hesaplaşmasını da sürdürdüğü bir yıldır. Atatürk'ün CHP Kurultayı'nda okuduğu ve 6 gün süren *Nutuk*, yakın mücadele arkadaşlarıyla ve kurtuluşçuların bir kısmıyla da hesaplaşma niteliğindedir. Burada millî mücadelenin oluşumu büyük çapta başından beri tek başına planlanmış, ama bir "*millî sır"* gibi saklı tutulmuş, yeri ve zamanı geldikçe "*kademe kademe*" uygulanmaya konmuş bir program şeklinde sunulmuştur.[7]

Nihayet, rejimin hukukî ve psikolojik tabularının da objektif bir tarihçiliğin yapılabilmesini zorlaştırdığı söylenebilir. Bununla ilgili bir tek örnek, fikir edinmeye yetmelidir. Kâzım Karabekir'in *İstiklâl Harbimiz* (1960) adlı kitabı toplatılmış, yayıncı için açılan davanın aklanmayla bitebilmesi için 1968 yılına kadar beklemek gerekmiştir.[8]

5 *Atatürk*, 1000 Temel Eser Dizisi, MEB yay., İstanbul 1970, s. 60.

6 TEKİNALP, *Kemalizm*, İstanbul 1963, Önsöz, (akt. M. TUNÇAY, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması, 1923-1931*, Yurt yay., Ankara 1981, s. 323). Köprülü, Türk Devrimi'ni 1930'larda, Carlyle'dan da esinlenerek Atatürk'ün şahsiyetiyle ve onun bir eseri olarak açıklamıştı. 1950'lerde ise "tarihî zaruret teorisi"ne eğilim gösterdi (A. CERRAHOĞLU, *Tarih Anlayışı Olmayan Tarihçi Fuat Köprülü*, İstanbul 1964, s. 6-10).

7 *Nutuk*, c. I (Gazi Mustafa Kemal), 2. basılış, Devlet matb., İstanbul 1934, s. 11-12.

8 İstanbul Basın Toplu Asliye Ceza Mahkemesinin E. 1965/149, K. 1986/126 ve 6.11.1968 tarihli kararı (T. DEMİRAY, *İstiklâl Harbimiz'in Müdafaası*, Yaylacık matb., İstanbul 1969).

Mütareke dönemi sivil toplum canlılığının göstergesi olan yerel kongreler, bazı çağdaş araştırmacıların da yeterince dikkatini çekmiş sayılamaz. Türkiye'de halk hareketlerine ya da toplumsal tarihe yönelik bazı incelemelerde bunlardan söz edildiği görülmemektedir.[9] Kurtuluş Savaşının siyasal yönlerine eğilen araştırmacıların ise, "Anadolu ihtilâli ve millî kongreler"den söz ederken yalnız Erzurum ve Sivas kongrelerine değinmeleri bir başka eksiklik örneğidir.[10] Ş.S. Aydemir *(Tek Adam)* ve S. Selek'in yayınlarında da *(Anadolu İhtilâli)* yerel hareket ve kongreler iyice hafifsenmektedir.

Kuşkusuz, bu tek yanlılık ya da eksiklikler madalyonun yalnız bir yüzüdür. Türk tarih ve siyasal bilim edebiyatı Kurtuluş Savaşının toplumsal ve siyasal temelleri konusunda ve özellikle yerel kongrelerle ilgili çok değerli çalışmalarla dolmaya da başlamıştır. Bu bölüm bunlara dayanılarak hazırlanmıştır.

Burada, tarihçilerin getirdiği malzeme hukuk ve siyasal bilim açılarından süzülüp değerlendirilmiştir. Bölümün esas konusu, kurtuluş mücadelesinin sivil-toplumsal yönünü yakalamak, özellikle de halk örgütlenmelerinin siyasal sosyoloji ve iktidar kavramı açısından taşıdığı anlamı kavramaktır.

Bölüm üç ana kesimden oluşuyor. İlkin, *kongre hareketleri* üzerinde durulmuştur(I). Ardından yerel kongrelerin kuruluş ve işleyiş özellikleri *iktidarlaşma* ekseninde incelenmiştir(II). Kongre hareketlerinden doğan hükümetleşme/devletleşme olgularını (III), *vargılar* başlıklı bir sentez (IV) izleyecektir.

9 Örneğin bkz. Ç. YETKİN, *Türk Halk Hareketleri ve Devrimler*, Milliyet yay., İstanbul 1980; D. PERİNÇEK, *Osmanlı'dan Bugüne Toplum ve Devlet*, Kaynak yay., İstanbul 1986.

10 N. H. ULUĞ, *Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı*, Milliyet yay., İstanbul 1973.

I) KONGRE HAREKETLERİ

Mütareke dönemi Türkiyesi'nde önemli bir toplumsal ve siyasal canlanma görülmektedir.

İlk dikkati çeken olgu, Cemiyetler Kanunu'na göre kurulan, ama bölgelerinin ve hattâ ülkenin siyasal kaderini belirleme amacı güden derneklerin çokluğudur.[11] Bunlar tüzük ve programlarında siyasetle uğraşmayacaklarını belirtmekle beraber, gerek amaç ve faaliyetleri gerekse işlevleri açısından düpedüz birer siyasal organizma kimliğine bürünmektedirler.

Dahası, bu örgütler bir süre sonra bir üst düzeyde birleşmekte ve özellikle de kongreler biçiminde yeniden yapılanmaktadır. Zaten Türk Kurtuluş Savaşı literatüründe Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) ile TBMM'nin açılışı (23 Nisan 1920) arasında geçen 17 aylık zaman kesitine *Kongreler Dönemi* denir.

Burada sırasıyla; kongre kavramı, kongreler tablosu, kongre sistemleri, bunlar arasındaki ilişkiler, kongrelerin sınıflandırılması ve evrim şeması gibi konular irdelenecektir.

A) Kongre Kavramı

Bu kitap kapsamında *kongre* kavramıyla kastedilen örgütlenmeler hangileridir? Hangi tipte kongreler ilgi alanımıza girer?

İkinci Meşrutiyet döneminde Türkçeye giren *kongre* sözcüğü, bugün kullanılan *briefing* sözcüğü gibi çok çeşitli ve hemen hemen her türden toplantılara verilen bir genel ad olmuştur. Bu yüzden ilk başta, Mütareke döneminde herhangi bir nedenle yapılan toplantıları ayıklama ve dışarda bırakma gereği vardır.[12]

11 bkz. Y. ÖZKAYA, "Ulusal bağımsızlık savaşı boyunca yararlı ve zararlı dernekler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. IV, Kasım 1987, sayı 10, s. 139-186.

12 Ş. TURAN, "Kurtuluş savaşında kongreler", *Cumhuriyet'in 50. Yılı Semineri,* TTK yay., Ankara 1975, s. 147.

Bu kitap çerçevesinde *kongre* deyimiyle kastedilen, temsilî güce sahip, ülkenin ya da bölgenin siyasî ve idarî geleceğiyle ilgili kararlar alan, bunların gerçekleşmesini sağlamak için gerekli yapıları kuran organizmalardır. Ancak bu genel ve geçici bir tanım olup, daha baştan bazı ayıklamalara muhtaçtır.

Bir kere Mütareke dönemi kongre hareketleri yalnız Türkler cephesinde görülen bir eylem ve örgütlenme biçimi değildir. Örneğin, Birinci Balıkesir Kongresi'nin çalışmalarını sürdürdüğü bir tarihte toplanan ve Suriye'nin bağımsızlığını amaçlayan *Genel Suriye Kongresi* de yukarki tanıma uyar (2 Temmuz 1919). Bu ulusal kongre hareketidir ki, Mart 1920'de ülkenin bağımsızlığını ilân edecek, Emir Faysal'ı da kral seçecektir. Öte yandan Pontuslu Rumlar da bir kongre düzenlemiştir (*Batum*, 19 Temmuz 1919). Bu kongre de siyasî ve idarî bir iddia taşımaktaydı.[13] Birtakım Çerkez grupları da Yunanistan güdümünde bir özerk Çerkez Kölemen yönetimi kurmak amacıyla *Şark-ı Karîb Çerkezleri Temin-i Hukuk Cemiyeti*'ni meydana getireceklerdir. Bu dernek 24 Ekim 1921'de İzmir'de büyük bir kongre düzenlemiş, ayrıca, *Çerkez Teavün Cemiyeti* de İstanbul'da buna benzer bir kongre toplamıştır.[14]

Bu kitapta ele alınan kongre hareketleri, emperyalist saldırı ve tehdit karşısında Türkiye'nin ya da Türkiye'nin bir bölgesinin direnişini temsil edenlerdir. Bu nedenle, siyasî ve idarî iddia taşımalarına karşın Arap, Rum, Çerkez, vb. kongre hareketleri bizim ilgi alanımıza girmez.

Türkiye ve Türkiyelilik çerçevesinde yer alan kongre hareketleri nelerdir? *Kongre* kavramının bulanıklığı buradan sonra da yeni ayıklamalar yapma gereğini dayatıyor.

Sıradan toplantı denemeyecek, hattâ "kongre" adı taşıyan her millici topluluk da bir kongre sayılmayabilir; ya da öyle sayılsa bile bizi ilgilendirmeyebilir. Sivas Kongresi'nden sonra Sivaslı kadınların işgalleri protesto için yaptıkları toplantıya (28 Aralık 1919) *Kadınlar Kongresi* adı verilmiştir.[15] Genelde bu isimlendirme abartılı bulunur. Bu toplantı bir "kongre" sayılacak olsa bile, bizim konumuz olan *iktidar* kavramıyla bir ilgisi yoktur. Kadınlar Kongresi'nin ne öncesinde ne sonrasında örgütsel ve yapısal bir güç vardır. Bu, bir defaya mahsus (*ad hoc*) bir topluluktur. Cemiyetlerin seçim kongreleri ile *rutin idarî* kongreleri de (vilayet, kaza kongreleri) aynı sebepten, yani bir

13 PALLIS, A. A., *Yunanlıların Anadolu Macerası, 1915-1922* (çev. O. Azizoğlu), Yapı Kredi yay., İstanbul 1995, s. 141.

14 A. AYHAN, "İzmir'in işgali sırasında Balıkesir", *Millî Mücadelede Balıkesir*, Türkpetrol Vakfı yay., İstanbul 1986 s. 51.

15 E. HASIRLIOĞLU, "Millî Mücadelede Sivas'ta toplanan kadınlar kongresi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* c. I, sayı 2, s. 16-19.

iktidar (güç) merkezi olma iddiası taşımamalarından dolayı bir yana bırakılacaktır.

Bu kitap çerçevesinde kongre kavramından beklenen özellikler artık belli olmuştur: Temsilî güce sahip, ülkenin ya da bölgenin siyasî ve idarî geleceğiyle ilgili kararlar alan, ulusal ya da bölgesel direnişi hizalayan, bu uğurda yapılanmaya dayanan kuruluşlar.

Az sonra sunulacak olan kongreler tablosunda bu çerçeveye giren 30 kongreye yer verilmiştir. Bu listeye geçmeden, durumu tartışmalı sayılabilecek bazı örnekler üzerinde durmak gerekiyor.

TBMM'nin açılmasından sonraki tarihlerde Mustafa Kemal tarafından yapılan çağrı üzerine Afyon ve Pozantı'da düzenlenen ve yerel Müdâfaa-i Hukuk temsilcilerinin katıldığı toplantılar, o tarihlerde de sonra da "kongre" olarak isimlendirilmiştir. 2 Ağustos 1920'de Afyon'da yapılan ve Uşak, Nazilli, Afyon Karahisar, Konya temsilcilerinin katıldığı bu toplantı Mustafa Kemal Paşa tarafından "kongre" olarak tanıtılmıştır.[16] Bundan üç gün sonra benzeri bir toplantı yine Mustafa Kemal'in girişimiyle Pozantı'da yapıldı (5 Ağustos 1920). Yerel Müdâfaa-i Hukuk heyetleri ile askerî ve mülkî görevlilerin katıldığı bu toplantıda Mustafa Kemal Paşa bazı açıklamalarda bulundu, askerî ve mülkî konularda fikir alışverişi yapıldı. İki oturum halinde gerçekleştirilen bütün bu görüşmeler yarım gün sürmüştür. Toplantıya katılanların sayısının 75 olduğu anlaşılmaktadır. Bu toplantı da bazı araştırmacılar tarafından "Pozantı Kongresi" adı altında gösterilmektedir.[17] Buna karşılık söz konusu görüşmelerin bir "kongre" sayılamayacağı, ancak bir "toplantı"dan söz edilebileceği, asıl Pozantı Kongresi'nin ise 8 Ekim 1920 tarihinde Vali ve Tümen Kumandanı Yarbay Mehmet Nuri Bey (Conker) tarafından düzenlendiği ve 60 üyenin katılımıyla gerçekleştiği de ileri sürülmüştür.[18]

Afyon ve Pozantı (5 Ağustos 1920) toplantıları, belli bir temsil gücünü ifade etmeleri, bölgeye ya da ülkeye ilişkin kararlar üretmiş ve sonuçlar doğurmuş olmaları nedeniyle, bu kitaptaki kongreler listesine katılmıştır. İleride açıklanacağı gibi, bunlardan birincisi Batı Anadolu kongrelerine son verdirmesi, ikincisi de TBMM'nin varolduğu bir dönemde mülkî idarenin o yerde kuruluşu

16 *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, c. I, 45. İnikat, 9 Ağustos 1920, Türkiye İş Bankası yay., Ankara 1985, s. 120.

17 Y. AYHAN, *Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi ve Adana'nın Kurtuluşu*, Adana 1963, s. 60; S. HATİPOĞLU, *Fransa'nın Çukurova'yı İşgali ve Pozantı Kongresi*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1989, s. 59 vd.

18 N. GÖYÜNÇ, "Millî mücadelede sivil ve askerî idare ilişkileri", *İkinci Askerî Tarih Semineri*, Genel Kurmay Başkanlığı yay., Ankara 1985, s. 219-221; Ş. TURAN, *Türk Devrim Tarihi*, c. I, Bilgi yay., Ankara 1991, s. 196-197.

ve organlarının seçimi ile ilgili olarak almış olduğu kararlar bakımından tarihsel öneme sahiptir.

İki örneğe daha değinelim. Fener Patrikhanesi'nden koparak millî mücadeleye destek veren *Türk Ortodoksları Kongresi*'nin de "millî kongre" kavramına girdiği, 1922'de Kayseri'de toplanan bu heyetin "*Kayseri Kongresi*" diye adlandırılması Z. Kars tarafından önerilmiştir. Bu toplantı buradaki kongre kavramına girmez. Çünkü dinsel alanla ilgili olup, siyasal-kamusal bir işlevi ve iddiası ya da yapılanması yoktur. Ayrıca, 1922 tarihi "Kongreler Dönemi" sonrasına aittir. İkinci örnek Balıkesir kongre hareketlerine yol açan Asmalı Mescit toplantısının da kongre sayılması fikridir. Bu toplantı, temsilî katılımlı değildir; kendiliğinden ve fikir alış verişi için kotarılmış, katılanlar "kapı kapı dolaşılarak" çağrılmıştır. Bu yüzden de kongre sayılması, Balıkesir Kongre'lerinin "Birincisi" diye adlandırılmak istenmesi yerinde değildir.[19]

Daha önce, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları*'nda (AFA 1992) Türkiye'nin kaderini etkileyen kongre sayısını 28 olarak göstermiştik. Bu kitapta ise 30 rakamını veriyoruz. Artış, Trabzon'da yapılan iki yerel kongrenin eklenmesindendir. *Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti*'nin bu iki kongresi, bir cemiyet kongresi olmayı aşan ve bütün Kuzeydoğu Anadolu bölgesinin (Doğu Karadeniz) kaderini ilgilendiren karakter taşımaktadır. Bunların her ikisi, ama özellikle ikincisi yukarıda işaretlenen ölçütler (kıstas) açısından bu listeye eklenmesi gereken organizmalardır. Bunlar dernek kongresi olarak değil, tıpkı *İzmir Müdâfaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti*'nin büyük kongresinin İzmir Büyük Kongresi ya da Büyük İzmir Kongresi (17-19 Mart 1919) şeklinde isimlendirilmesi gibi, vilayet adıyla belirtilmiş bulunmaktadır: *Birinci Trabzon Kongresi* (23 Şubat 1919) ve *İkinci Trabzon Kongresi* (22 Mayıs 1919). Bunlardan birincisi, bütün Doğu Karadeniz'i kucaklayan cemiyetin Osmanlı Devleti'nden kopmama şeklindeki siyasal iradesini belirtmesi, ikincisi de silahla karşı koyma, asker toplama ve Erzurum Kongresi'nin düzenlenmesine öncülük etme gibi kararlarıyla dikkat çekicidir.[20]

19 Z. KARS, *Millî Mücadelede Kayseri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s. 116-151; H. İLERİ, "Redd-i İlhak Cemiyetleri ve Balıkesir Kongrelerinin kurtuluş savaşımıza katkıları", *Rüştü Koray Yarışması*, Balıkesir 1996; M. İLGÜREL, "Millî Mücadelede Balıkesir Kongreleri", *Atatürk Araştırma Merkezi*, Ankara 1999, s. 92-93.

20 *Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliografyası*, c. 2, TBMM yay., Ankara 1993, s. 113 vd.; S. ÖZEL, *Millî Mücadelede Trabzon*, TTK yay., Ankara 1991.

B) Kongreler Tablosu

Bazı toplantıların gerçekten kongre sayılıp sayılmayacağı konusunun tartışmalı olduğuna işaret edilmişti. 5 Ağustos 1920 tarihli Pozantı toplantısı yukarıda belirtilen gerekçelerle ve S. Hatipoğlu'na da dayanılarak kongreler listesine katılmıştır. Bunun gibi, İkinci Nazilli Kongresi'nin (19-20 ya da 23-24 Eylül 1919) kurduğu *Harekât-ı Milliye Redd-i İlhak Aydın ve Havalisi Heyet-i Merkeziyesi*'nin 6 Ekim 1919'da Nazilli'de yapmış olduğu toplantı da, alınan kararların önemi göz önünde tutularak ve Ş. Turan'ın da görüşü doğrultusunda, bir "kongre" olarak değerlendirilmiştir.

Balıkesir kongrelerinin tarihleri ve sayısı konusunda da görüş birliği yoktur; bu konuda farklı düşünceler ileri sürülmüştür.[21] Biz, Balıkesir'de yapılan kongrelerin sayısını 3 ya da 4 olarak değil, İ. Tekeli/S. İlkin'e bakarak 5 olarak saptayıp tarihlendirdik. Asmalı Mescit toplantısını da kongre saymadık.

Kongre tarihleri konusundaki uyuşmazlık bundan ibaret değildir. Başka bazı kongre tarihlerini kesin olarak saptamakta da güçlük vardır. Bu konuda da farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ancak bu kitabın konusu ve alanı bakımından bunun bir önemi yoktur. Kongreler listesindeki tarihlemelerde daha çok en son monografik incelemeler esas alınmıştır.

Kongreler listesinde, Erzurum Kongresi ile Sivas Kongresi özel bir önem taşır. Birincisine Mustafa Kemal ve arkadaşları katılıp yönlendirici olmuşlar, ikincisi de doğrudan doğruya bunlar tarafından bir ulusal kongre olarak tasarlanıp düzenlenmiştir. Bu özel önemleri nedeniyle her iki kongre aşağıdaki tabloda özel vurgularla (italik ve kapital) gösterilmiştir.

Kongreler ve Tarihleri

1. Kars İslam Şûrası	(5 Kasım 1918)
2. Birinci Kars Kongresi	(14 Kasım 1918)
3. Kars İslam Şûrası Büyük Kongresi	(30 Kasım - 2 Aralık 1918)
4. Birinci Ardahan Kongresi	(3-5 Ocak 1919)
5. İkinci Ardahan Kongresi	(7-9 Ocak 1919)
6. Büyük Kars Kongresi	(17-18 Ocak 1919)

21 bkz. R. APAK, *İstiklâl Harbinde Garp Cephesi Nasıl Kuruldu?*, TTK yay., Ankara 1990, s. 116; M. İLGÜREL, "Balıkesir Redd-i İlhak Cemiyeti ve kongreleri", *Cumhuriyet'in 50. Yılına Armağan*, Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul 1973, s. 35-56; Fuat ÖZER, *Hareket-i Milliye Redd-i İlhak Hey'eti ve Balıkesir Kongreleri,* Yüksek Lisans Tezi (çoğaltma), AÜ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1988., s. 75,77; İ. TEKELİ/S. İLKİN, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*, TTK yay., Ankara 1989, s. 71; H. İLERİ, "*Redd-i İlhak Cemiyetleri ve Balıkesir Kongrelerinin Kurtuluş Savaşımıza Katkıları*, Balıkesir 1996.

7. Birinci Trabzon Kongresi	(23 Şubat 1919)
8. İzmir Büyük Kongresi	(17-19 Mart 1919)
9. İkinci Trabzon Kongresi	(22 Mayıs 1919)
10. Birinci Balıkesir Kongresi	(27 Haziran-12 Temmuz 1919)
11. *Erzurum Kongresi*	(23 Temmuz-7 Ağustos 1919)
12. İkinci Balıkesir Kongresi	(26-30 Temmuz 1919)
13. Birinci Nazilli Kongresi	(6-8 Ağustos 1919)
14. Alaşehir Kongresi	(16-25 Ağustos 1919)
15. Muğla Kongresi	(18 Ağustos 1919)
16. SİVAS KONGRESİ	(4-12 Eylül 1919)
17. Üçüncü Balıkesir Kongresi	(16-27 Eylül 1919)
18. İkinci Nazilli Kongresi	(19-20 ya da 23-24 Eylül 1919)
19. Üçüncü Nazilli Kongresi	(6 Ekim 1919)
20. Birinci Edirne Kongresi	(16 Ekim 1919)
21. Sivas İçin Muğla Kongresi	(20-31 Ekim 1919)
22. Dördüncü Balıkesir Kongresi	(19-29 Kasım 1919)
23. İkinci Edirne Kongresi	(15 Ocak 1920)
24. Oltu İslam Terakki Fırkası Kongresi	(21 Şubat 1920)
25. Beşinci Balıkesir Kongresi	(10-23 Mart 1920)
26. Lüleburgaz Kongresi	(31 Mart-2 Nisan 1920)
27. Üçüncü (Büyük) Edirne Kongresi	(9-14 Mayıs 1920)
28. Afyon Kongresi	(2 Ağustos 1920)
29. Birinci Pozantı Kongresi	(5 Ağustos 1920)
30. İkinci Pozantı Kongresi	(8 Ekim 1920)

Bu tablonun okunuşundan çıkan sonuçlar nelerdir? Özellikle, yerel kongrelerin Kemalist önderlik karşısındaki konumlarını kavramak bakımından bu soru önem kazanmaktadır.

Göze çarpan ilk özellik, Sivas Kongresi ile Afyon ve Pozantı kongreleri dışında, bütün kongrelerin yerel inisiyatiften doğmuş olmalarıdır. Bazı kaynaklarda Mustafa Kemal ve arkadaşları tarafından toplandığı ileri sürülen Erzurum Kongresi de bunlardan biridir. Bu kongre, Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey henüz İstanbul'dayken ve hattâ doğuda pek tanınmazlarken, "Doğu Eyaletlerinin Milleti" (Trabzon ve Erzurum yerel örgütleri) tarafından düzenlenmiştir.[22]

İkinci gözlem, Kemalist önderliğin girişimiyle toplanan Sivas Kongresi'nden

22 Kâzım Karabekir'in Sadarete şifreli yazısı, 6 Ağustos 1919 (akt. M. SERTOĞLU, "Erzurum Kongresinin Bilinmeyen İki Belgesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, c. III, sayı 13, s.3-5 - sadeleştirilmiş metin).

önce yerel inisiyatife dayalı 15 kongrenin yapılmış olmasıdır. Bunun anlamı, örgütlenme hareketinin Mustafa Kemal'in önder konumuna yükselmesinden önce başlamış olduğudur. Türk Devrim Tarihi yazarlarının bir kısmının Milli Mücadele'yi Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının Samsun'a çıktıkları tarihten (19 Mayıs 1919) başlatmalarına karşılık, İstanbul, Anadolu ve Trakya'da ilk örgütlenmeler (cemiyetler, şûralar, kongreler) ve silahlı direniş hazırlıkları başlamış bulunuyordu. Örneğin, Mustafa Kemal'in Adana'dan İstanbul'a Mütareke hükümlerine karşı tepkisini sıcağı sıcağına bildirdiği günlerde (3 ve 6 Kasım 1918) Kars'taki Millî Şûra hareketi başlamış (3 ve 5 Kasım 1918), Trakya için de Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi kurulmuştu (7 Kasım 1918).[23]

Dikkat çeken üçüncü nokta, Sivas Kongresi gibi ulusal kapsamlı bir hareketten sonra bile, hemen hemen, bu kongreden önce toplanan yerel kongreler sayısı kadar kongrenin yapılmış olmasıdır. Bu da, Sivas Kongresi'ne karşın yerel kongreler düzenleme inisiyatifinin sürdüğünü göstermektedir. Üçüncü (Büyük) Edirne Kongresi'nin (9-14 Mayıs 1920) TBMM'nin bile açılışından sonra düzenlenmiş olması bu açıdan düşündürücüdür. Yukarıdaki dökümde yer verilen son üç kongre ise (Afyon ve Pozantı Kongreleri), Kemalist önderliğin girişimiyle düzenlenmiş olmakla birlikte, TBMM'nin varolduğu koşullarda bile hâlâ yerel kongre düzenleme gereğinin duyulduğunu göstermeleri bakımından anlamlıdır. Zaten Afyon Kongresi (2 Ağustos 1920) Batı kongrelerine son verme ihtiyacından doğmuştur.

C) Kongre Sistemleri

Ulusal kapsamlı Sivas Kongresi bir yana bırakılırsa, kongre hareketlerinin belli ve ayrı coğrafî alanlara ait oldukları görülür. Bu mekânların ve bunlara bağlı kongrelerin ortaya konması, *bölgesel kongre sistemleri* denebilecek gruplaşmaları gözler önüne serecektir.

Bölgesel kongre sistemlerinin tek tek ortaya konulması, aralarındaki ilişkileri olduğu kadar farklılıkları da kavramaya yardımcı olur. Bu tür bir kümelendirme, parçalardan yola çıkarak kongre hareketlerinin bütünü hakkında bir fikir sahibi olmayı da sağlar.

Yapılacak olan kümelendirme *direnme* hareketleri bakımından değil, *kongre* hareketleri açısındandır. Birinci kavram ikincisine oranla daha geniş kapsamlıdır. Örneğin, Güney Anadolu (Kilikya) ile Güneydoğu Anadolu'da (Maraş, Urfa,

23 N. GÖYÜNÇ, "Milli Mücadelede sivil ve askeri idare ilişkileri", s. 215-217.

Antep) sivil ve askerî direniş ve örgütlenme vardır (cemiyetler, Kuvâ-yı Milliye); ancak Pozantı Kongreleri istisnası dışında buralarda kongre hareketi yoktur. Kongre tipi örgütlenmelerin görülmediği bu alanlar, esas konusu *kongre iktidarları* olan bu bölümün çerçevesi dışında kalır. Ancak, bu alanlarda da bir *iktidarlaşma* olayına tanık olunmaktadır. Kongre modeli dışında iktidarlaşmanın bu örneklerine ileride değinilecektir.[24]

Kongreler, ilk bakışta beş ana kümede toplanmış görünmektedir.[25]

1) Elviye-i Selâse (Sınır Doğu) Kongreleri Grubu

Üç Livâ (Kars, Ardahan, Batum) bölgesinde ve özellikle Kars, Ardahan ve Oltu yörelerinde oluşan bu grup Kars İslam Şûrası (5 Kasım 1918) ile hayat bulmuş, Ardahan ve Kars kongrelerinden sonra Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkatesi'ne dönüşmüştür. Bir süre sonra bağımsızlık ve cumhuriyet ilân eden bu yönetim, İngiliz işgaliyle yıkılmış (12 Nisan 1919), ama bundan sonra da işgale uğramayan topraklarda yerel "şûra hükümetleri" görülmüştür. Bunların en önemlisi Oltu İslam Şûrası Hükümeti olup varlığını uzun süre devam ettirmiş ve sonunda kendi iradesiyle TBMM yönetimi altına girmiştir (17 Mayıs 1920).

Elviye-i Selâse grubu kongre hareketleri bu kitapta, o zamanlar Kars bölgesi için kullanılan "*Şark Hudut*"[26] deyiminden esinlenerek, *Sınır Doğu Kongreler Sistemi* diye anılacaktır.

2) Trakya Kongreleri Grubu

Bu küme, Batı Trakya (bugünkü Yunanistan Trakyası) ile Doğu Trakya (bugünkü Türkiye Trakyası) olmak üzere iki kesimden oluşur. Her iki yörede de önemli kongre ve iktidarlaşma olayları yaşanmıştır. Hattâ Batı Trakya'da açıkça "hükümetleşme"ye gidilmiştir.[27] Fakat biz dikkatimizi bugünkü Türkiye Trakyası üzerine yoğunlaştırıyoruz.

Trakya Kongreler Sistemi'nin başlangıç tarihi, Trakya-Paşaeli Müdâfaa Heyet-i Osmaniyesi'nin kuruluşudur (7 Kasım 1918). Bu tarih, Kars İslam Şûrası'ndan iki gün sonrası demektir ki, sınır bölgelerdeki örgütlenmenin Mondros Mütarekesi'nden (30 Ekim 1918) hemen sonra başladığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

24 bkz. IV, B. *Kongresiz iktidarlaşma*.

25 Ş. TURAN, "Kurtuluş Savaşında Kongreler", s. 148. Cemiyet ve kongre hareketlerini birlikte ele alan Mete Tunçay yine beş bölgeli ama farklı (Ege, Güney, Doğu, Trakya ve İstanbul-Güney Marmara) bir kümelendirme yapmaktadır (*Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması, 1923-1931*, Yurt yay., Ankara 1981, s. 33-35, dn. 12).

26 Deyim, Birinci Dönem TBMM mebusu Yasin (Haşimoğlu) Bey tarafından kullanılmıştır (akt. N. SEÇKİN, *İlk Meclis'ten Kalanlar,* Ankara 1970, s. 170).

27 bkz. ilerde *III) Hükümetleşme / Devletleşme.*

Bu kongre sistemi Birinci Edirne (16 Ekim 1919), İkinci Edirne (15 Ocak 1920) ve Lüleburgaz (31 Mart-2 Nisan 1920) kongrelerinden geçtikten sonra, Üçüncü (Büyük) Edirne Kongresi ile (9-14 Mayıs 1920) son bulmuştur.

3) Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu Grubu

Buradaki oluşum iki vilayet kongresiyle başlar. Bunlardan birincisi Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Trabzon Vilayet Kongresi'dir ki, Birinci Trabzon Kongresi adıyla da anılır (23 Şubat 1919). Bunu İkinci Trabzon Kongresi izlemiş (22 Mayıs 1919), Altı Doğu İli (Vilâyât-ı Sitte) ile birlikte çalışmak üzere bir Doğu Anadolu Kongresi toplanması fikri burada karara bağlanmıştır. Bu grubun ikinci ayağı Erzurum Vilayeti olup, Vilâyât-ı Şarkiye Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Erzurum Vilayet Kongresi ile ilk çıkışını yapmıştır (17-21 Haziran 1919). Bu iki vilayet örgütleri karşılıklı haberleşmelerle bölgesel ölçekli Erzurum Kongresi'ni düzenlediler (23 Temmuz - 7 Ağustos 1919).

Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu Kongre Sistemi Sivas Kongresi ile (4-12 Eylül 1919) son bulacaktır.

4) Batı Anadolu Kongreleri Grubu

Bu grup da genişletilmiş bir dernek kongresinden doğmuştur. İzmir Müdâfaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin Büyük Kongresi bütün batı illeri delegelerini kapsar biçimde toplandı ve İzmir Büyük Kongresi olarak kabul gördü (17-19 Mart 1919). Batı Anadolu bölgesinde bundan sonra daha dar kapsamlı kongre hareketleri olmuştur. Kuzeybatıda Balıkesir Kongreleri, güneyde Nazilli ve "Sivas İçin Muğla Kongresi" başta olmak üzere Menteşe sancağı kongreleri bunlara örnektir.

Alaşehir Kongresi (16-25 Ağustos 1919) bütün Batı Anadolu'yu yeniden kucaklayan bir örgütlenme olmuştur. Bu bakımdan da başlangıçtaki İzmir Büyük Kongresi'ni andırır.

Batı Anadolu Kongre Sistemi TBMM'nin açılmasından sonra bile sürmüş, bunlara artık bir son vermek isteyen TBMM yönetiminin üç ay kadar sonra düzenlediği Afyon Kongresi ile (2 Ağustos 1920) sona ermiştir.

5) İstanbul'da "Millî Kongre" Hareketi ve "Şûra-yı Saltanat"

İstanbul'da toplanmış olması nedeniyle ayrı bir özellik taşıyan "*Millî Kongre*"grubu bazı yazarlar tarafından kongre hareketleri çerçevesinde ele alınmıştır. Şu var ki bu hareket (Kasım-Aralık 1918) kalıcı ve bağımsız bir örgütlenme değildir. İstanbul'daki millici dernek ve kişileri birleştiren bir tür "konfederasyon",[28] gev-

28 T. Z. TUNAYA, *Türkiye'de Siyasal Partiler,* c.II, 2. baskı, Hürriyet Vakfı yay., İstanbul 1986, s. 150-151.

şek bir birliktir. Cemiyet, fırka ve serbest aydınların birleşmesinden doğan bu "blok", faaliyetlerini fikir düzeyinde sürdürmeyi öngörmüştür.[29]

Bu kuruluş, günümüzdeki deyimle daha çok bir "ortak platform" girişimidir. Onun bir toplantıdan doğmuş olması (29 Kasım 1918) ve kendini "kongre" olarak adlandırması, böyle sayılmasına yetmez. Kalıcı bir yapılaşmaya gitmiş olmayan *Millî Kongre,* bir *iktidar* olgusu yaratmış değildir. Böyle bir iddiası bulunmadığı gibi, zaten İstanbul koşullarında bu tür bir varlık tasarlanamazdı. Dolayısıyla *Millî Kongre* grubu bu kitaptaki anlamıyla bir kongre sayılamaz, *kongre iktidarları* kavramı açısından bir anlam taşımaz.

"*Şûra-yı Saltanat*" için de aynı yargıya ulaşmak gerekir. İstanbul'da Saray ve hükümetinin girişimiyle düzenlenen bu toplantı (26 Mayıs 1919) Türkiye'deki altıncı kongre grubu olarak gösterilmişse de,[30] kongrelerden farklı olarak bu bir resmî girişimdir; devletten ve organlarından gelen dürtüyle oluşmuştur; sivil toplum inisiyatifi olmayla bir ilgisi yoktur. Ayrıca Şûra basit bir öneriler toplantısıdır; burada tartışma ve görüşme bile yasaklanmıştır. Bir tek gün sürmüş olan bu toplantı herhangi bir karar alabilmiş ya da kalıcı bir yapılanmaya gidebilmiş de değildir. Zaten varolan devlet legalitesi içinde böyle bir şey beklenemezdi. Kısacası, meclislerin yokluğundan doğan boşluğu örtülemek için yapılan bu toplantı bir "meşveret" niteliğine bile sahip sayılamaz ve kongre kavramıyla da bağlantılandırılamaz.

Bu durumda, Türkiye'deki kongre kümelenmelerinin beş ya da altı gruptan değil, *dört jeopolitik sistem*'den oluştuğu kabul edilmelidir. Mütareke dönemi Türkiyesi'nde dört tane *bölgesel kongre sistemi* görülmektedir: *Sınır Doğu* (Elviye-i Selâse), *Trakya* (Misâk-ı Millî ölçü alındığında bugünkü Türkiye Trakyası), *Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu* (Trabzon ve 6 Doğu İli) ve *Batı Anadolu* kongre sistemleri. Bu bölgesel sistemlerin her biri, çok sayıda kongreden oluşan *takımyıldızları* görünümündedir. Ayrıca, her bir kongre sistemi birbirinden ayrı hareket etmekte, takımyıldızları adeta kendi eksenleri olan *bölgesel kongre* odağı yörüngesinde dönenmektedir. Bu eksenler, bölgesel temsilin en üst noktasını oluşturan Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkatesi (Sınır Doğu sistemi), Üçüncü Büyük Edirne Kongresi (Trakya sistemi), Erzurum Kongresi (Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu sistemi) ve Alaşehir Kongresi (Batı Anadolu sistemi) biçimindeki organizmalardır.

Bu kongre sistemleri, ulusal kongre sisteminin (Sivas Kongresi) doğmasın-

29 N. A. BANOĞLU, "Millî Kongre ve faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* c.III, sayı 7, 1986, s. 197-209.

30 Ş. TURAN, *Türk Devrim Tarihi,* c.I, Bilgi yay., İstanbul 1991, s. 197.

dan itibaren yavaş yavaş bunun yörüngesine girmeye başlayacaklardır. Süreç, kendi eksenleri etrafında dönen özerk sistemlerin merkezî bir sisteme bağlanmaları, yeni ve ulusal bir kongre sistemine tâbi olmaları, sonra da bu takımyıldızlarının yavaş yavaş sönmeleri şeklindedir.

Kongreler ağıyla ilgili olarak akla gelen bir soru da, değişik kongre sistemleri arasındaki bağların ve iletişim kanallarının ne durumda olduğudur.

D) Kongre Sistemleri Arası İlişkiler

Kongre hareketlerinin yukarıda çizilen coğrafî kümelenişi oldukça nettir. Gruplar sadece bulundukları coğrafî-mülkî alanlarla ilgili olup başka bölgelere taşmamaktadır.

Bununla birlikte, Trabzon ve Erzurum'daki direniş hareketleri ile, aslında apayrı bir kongre sistemi olan Elviye-i Selâse (Sınır Doğu) grubu arasında bir ara farklı bir durum yaşanmış, Sınır Doğu Kongre Sistemi kendi alanı dışına da bir ölçüde elatmıştır. Şöyle ki, Sınır Doğu sisteminin öğelerinden olan Ardahan Kongresi'ne, bu bölgeye girmeyen Trabzon ve Erzurum'dan delegeler katılmıştır. Aynı şekilde Büyük Kars Kongresi de (17-18 Ocak 1919) Trabzon'daki direniş örgütlenmesi için bazı görevlendirme kararları almıştır. Nihayet, Erzurum Kongresi'nin örgütlenmesinde "Kars Millî Şûrası"nın da desteği görülür.[31]

Ancak dikkat etmek gerekir ki, bu tarihlerde Trabzon ve Erzurum'da yerel örgütlenmeler vardı ama bunlar henüz Kuzey ve Kuzeydoğu Anadolu Kongre Sistemini oluşturmuş değillerdi. Bu oluşumun adımları Haziran 1919'da atılacak ve ardından da Erzurum Kongresi toplanacaktır (23 Temmuz - 7 Ağustos 1919).

Bir kongre sisteminin kendi bölgesi dışına taşmasının örneklerinin yukarıdakilerle sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır. O kadar ki, Sınır Doğu sistemi Trabzon ve Erzurum'dan gelen delegeleri kabul eder ve buradaki örgütlenmelere ilişkin kararlar alırken, Erzurum Kongresi ile hayat bulan Kuzey ve Kuzeydoğu Anadolu Kongre Sistemi bunun tam tersine bir tutum takınmıştır.

Gerçekten de, Erzurum Kongresi'ne Elviye-i Selâse'den gelen üç sancak temsilcisi, Mondros hükümlerine ve uygulamasına aykırı düşeceği gerekçesi ve endişesiyle bu kongreye kabul edilmemişlerdir.[32]

31 S. ÖZEL, *Millî Mücadelede Trabzon,* TTK yay., Ankara 1991, s. 52,55; *Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası,* c.I, s. 25.

32 F. KIRZIOĞLU, "Belgelerle Ardahan ve Artvin kazalarının kurtuluşu" *I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu,* Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 1994, s. 931; *Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası,* c. I, s. 25.

Kongre sistemleri arasındaki iletişim ne durumdadır? Sistemler birbirlerinden haberli midir? Bilgi alıp verme ne gibi yollardan gerçekleştirilmek istenmiştir?

Yerel kongreler, kararlarını ve faaliyetlerini duyurmak için başta basın olmak üzere çeşitli araçlardan yararlanmışlardır. Bu sayede, belli ölçüde bir bilgi akışı sağlanabilmiştir. Örneğin, Sınır Doğu'daki geçici hükümet ve şûra hükümetleri olayı, gerek Erzurum'da gerekse İstanbul'da duyulmuştu. Büyük İzmir Kongresi (17-19 Mart 1919), işgalden önce toplanmış olmasının da sağladığı avantajla, hem İzmir hem de İstanbul basınında yer alabilmişti.[33] Üçüncü Balıkesir Kongresi (16-27 Eylül 1919) ertesinde Balıkesir Heyet-i Merkeziyesi'nin önemli bir girişimi, kongre kararlarını kamuoyuna duyuracak ve Kuvâ-yı Milliye bilincini yayacak bir gazetenin yayımlanması oldu. Bu amaçla çıkarılan *İzmir'e Doğru* gazetesi 16 Kasım 1919 ve 27 Haziran 1920 tarihleri arasında yayınını sürdürdü.[34] Batı Anadolu kongre sistemine bağlı Heyet-i Milliyelerin düşüncelerini yayan bir başka organ da (Afyon) Karahisar'da çıkan *İkaz* gazetesiydi. Öte yandan Erzurum Kongresi de bazı yörelerde izlenebilmiş, almış olduğu kararlar bazı kentlerde gizlice çoğaltılıp dağıtılmıştır.[35] Büyük Edirne Kongresi'nde (9-14 Mayıs 1920) bir delegenin, "Anadolu gibi demokrasiye uygun hareket etmeliyiz"[36] sözlerinden, Trakya kongre grubunun da Anadolu kongrelerinden haberli olduğu anlaşılmaktadır.

Ne var ki, bu örnekler oldukça sınırlı kalmaya mahkûmdur; bunları çoğaltabilme olanağı pek yoktur. İçinde bulunulan koşulların elverişsizliği ve özellikle teknik olanakların zayıflığı nedeniyle, kongreler arası iletişim ağı oldukça zayıftır. Haberler geç, güç ve yanlış akmaktadır. Örneğin, Erzurum Kongresi İzmir'de "Cumhuriyet ilânı" diye algılanırken,[37] Konya'daki milliyetçilerin bu kongreden pek haberleri yoktur.[38] Birinci Balıkesir Kongresi (27 Haziran-12 Temmuz 1919) ile bunun bitiminden bir hafta sonra toplanan Erzurum Kongresi (23 Temmuz) arasında bir ilişki ve iletişim görülmemekte, İkinci Balıkesir Kongresi (26-30 Temmuz 1919) Erzurum'da çıkan *Albayrak* gazetesinde ancak bir ay sonra (28 Ağustos 1919) haber olabilmektedir. Erzurum Kongresi'nde seçilen Heyet-i Temsiliye, Alaşehir Kongresi'nden (16-25 Ağustos 1919) zamanında ve ayrıntılı haber alabilmiş değildir. Mustafa Kemal'in bu kongreye yolladığı kutlama telgrafı kongrenin bitiminden sonra yerine ulaşabilmiştir. Görüldüğü gibi, Doğu ve Batı Anadolu kongre sistemleri arasında iletişim yetersizlikleri vardır. Bunlar birbir-

33 Z. ARIKAN, *Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını*, s. 62-68; M. ÇAPA, "İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti", *Atatürk Araşırmaları Merkezi Dergisi*, Temmuz 1991, s. 558.

34 Ö. S. COŞAR, *Milli Mücadele Basını*, Gazeteciler Cemiyeti yay., İstanbul, s. 22-35.

35 M. EĞİLMEZ, *Milli Mücadelede Bursa*, İstanbul 1981, s. 20.

36 T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Milli Mücadele*, c. I, s. 284.

37 Z. ARIKAN, *Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını*, s. 87.

38 Refik Koraltan'ın anlattıkları (akt. N. SEÇKİN, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, s. 114).

lerinden zamanında ve doyurucu bilgi alamamışlardır.[39] Alaşehir Kongresi epey sonra doğuda öğrenilmiş ve coşkuyla karşılanmıştır.[40]

Kongreler arasındaki iletişim kopukluğu, farklı bölgeler bir yana, bazen aynı bölge içinde bile kendini göstermektedir. Örneğin, Kuzeybatı Anadolu ve özellikle kongreler kenti Balıkesir, Birinci Nazilli Kongresi'nden (6-8 Ağustos 1919) habersizdir.[41]

E) Kapsamları Açısından Kongreler

Kongrelerin *zaman* ve *mekân* açısından kapsadıkları alanlar nelerdir? Bu soru, kongre hareketlerinin tarihsel dilimler ve etkinlik coğrafyaları bakımından yerini daha yakından tanıma olanağı sağlar.

Zaman dilimi açısından kongreler döneminin başlangıcı Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) ya da ilk kongre hareketi olan Kars İslam Şûrası (5 Kasım 1918) olarak saptanabilir. Dönemin bitimi olarak da TBMM'nin açılışı (23 Nisan 1920), daha doğrusu son kongre tarihi (*Pozantı*, 8 Ekim 1920) gösterilebilir.

Kongreler döneminin bitim tarihi olarak TBMM'nin açılışı esas alındığında, bu dönemin yaklaşık olarak 540, ikinci seçenek benimsendiğinde de yine yaklaşık olarak 700 günlük bir zamana yayıldığı görülür. Bunlara karşılık düşen kongreli günler toplam sayısı birincisinde yaklaşık olarak 150, ikincisinde de yaklaşık olarak 160 gündür.

Bu demektir ki, kongreler döneminin bitiş tarihi olarak TBMM'yi ölçü aldığımızda bu sürenin yaklaşık olarak yüzde 30'u, son kongre olan Pozantı Kongresi'ni esas aldığımızda da yaklaşık yüzde 20'si *kongre günleri* olarak yaşanmıştır.

Mekân kavramı açısından kongrelerin kapsamı konusu daha geniş bir taramayı gerektirir. Mekân kavramıyla kastedilen, kongre hareketlerinin *coğrafî ve mülkî etkinlik* (müessiriyet) alanları ile kucakladıkları *nüfus* kitlesidir.

Önce, bu dönemin (1918-1920) yönetim bölümleri hakkında ön bilgilere ihtiyaç vardır.[42]

Millî mücadele başında merkezî idare vilayet, livâ, kaza, nahiye ve karye

39 Ş. TURAN, *Türk Devrim Tarihi*, c. I, s. 276-287; *Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliografyası,* c. I, s. 130.

40 E. AYBARS, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, c. I, İkinci baskı, İzmir 1986, s. 175.

41 *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hâcim Muhittin Çarıklı'nın Kuvayi Milliye Hatıraları (1919-1920)*, Ankara Üniversitesi basımevi, Ankara 1967, s. 41.

42 Kaynak: Kâmil ERDEHA, *Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, Remzi yay., İstanbul 1975, s. 40 vd.

(köy) gibi birimlerden oluşuyordu. Sancak ya da mutasarrıflık diye de anılan livâlar iki türlüydü: Mülhak (eklenmiş) ve müstakil livâlar.

Vilayetler ve mülhak livâları şöyledir: Erzurum (Erzincan, Beyazıt), Sivas (Amasya, Tokat, Karahisar-ı Şarkî), Mamuretülaziz (Malatya, Dersim), Diyarıbekir (Ergani, Mardin, Siverek), Bitlis (Muş, Siirt, Genç), Van (Hakkâri), Trabzon (Lâzistan, Gümüşhane), Kastamonu (Sinop, Kengiri), Ankara (Kırşehir, Çorum, Yozgat), Konya (Isparta-Burdur), Adana (Mersin, Kozan, Cebel-i Bereket), Hüdavendigâr (Ertuğrul), Aydın (Aydın, Denizli, Saruhan), Edirne (Gelibolu, Kırkkilise, Tekfurdağı), İstanbul (Beyoğlu, Üsküdar).

Müstakil livâlar da şunlardır: Eskişehir, Antalya, Urfa, İçel, İzmit, Bolu, Canik (Samsun), Çatalca, Karahisar-ı Sahip (Afyon), Karesi (Balıkesir), Biga, Kayseri, Kütahya, Maraş, Menteşe (Muğla), Niğde, Ayıntap.

Bunlara ek olarak özel bir durumu olan Üç Livâ (Elviye-i Selâse) da hesaba katılmalıdır.

Mîsâk-ı Millî sınırları içinde yaşayan Türk ve Müslüman nüfus 1919 yılı itibariyle 11-12 milyon olarak tahmin edilmektedir.[43] Kongre hareketlerine sahne olan bölgelerin nüfusunun ne kadar olduğu ve kongrelerin ne kadarlık bir kitleyi temsil ettikleri sorusunun cevabı ayrı bir hesaplamayı gerektirir. Bu rakamın 7-8 milyon civarında olması muhtemeldir.

1918-1920 arasında yapılan kongreler, temsil ettikleri *nüfus* kitlesinin çapı ve *coğrafî-mülkî etkinlik* (müessiriyet) alanları bakımından dört öbekte toplanabilir: Dar anlamda yerel, yöresel, bölgesel ve ulusal kongreler.

Dar anlamıyla yerel kongreler deyimi burada özel bir bağlamda kullanılmıştır. "Yerel kongreler" deyimini şu ana kadar ulusal olmayan bütün kongreler için kullandık; bundan sonra da yine bunları kastetmek için kullanacağız. Sırf burada yer verdiğimiz *dar anlamıyla yerel kongreler* kavramıyla, en küçük ölçekli örgütlenme (kongre) birimleri ifade edilmek istenmektedir. Bu kongreler o zamanki livâ (sancak, mutasarrıflık), bugünkü il kapsamlı örgütlenmelerdir. Kars İslam Şûrası, Birinci Balıkesir, Manisa, Muğla, Oltu kongreleri kapsama alanları bakımından en dar ölçekli örgütlenmelerdir.

Yöresel kongrelerden kasıt, yukarıdakilerden daha geniş bir nüfus ve idarî coğrafyayı kucaklayan, o zamanki mülkî bölünüme göre *Vilayet* boyutuna ulaşan örgütlenmelerdir. Yalnız o dönemin Vilayet'i günümüzün İl örgütlenmesinden çok daha geniş bir alanı kapsamaktaydı. Örneğin, bütün bir Doğu Karadeniz yöresi Trabzon Vilayeti'ni oluşturuyordu. Bu Vilayeti esas alan örgüt ve kongreler de bü-

43 T. ÇAVDAR, *Millî Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzarai Umumiye*, Milliyet yay., İstanbul 1971, s. 14-19; K. ERDEHA, *Millî Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, s. 18-19.

tün bu yöreyi temsil etmekteydiler.[44] Batı Anadolu'nun kuzey ve güney yöreleri de ayrı kongre hareketlerine sahne olmuştur. İkinci Balıkesir Kongresi (26-30 Temmuz 1919) ya da asıl adıyla Balıkesir Hareket-i Milliye Redd-i İlhak Kongresi bunlardan birincisini, yani Kuzeybatı Anadolu yöresini esas almaktaydı. Güneybatı Anadolu yöresini örgütleyen Birinci Nazilli Kongresi de (6-8 Ağustos 1919) yöresel kongreler grubuna girer.

Bölgesel kongreler, geniş anlamıyla yerel kongrelerin en kapsamlısıdır. Bunlar, ulus-altı en büyük coğrafî-mülkî alanlara yayılmıştır. Bütün Elviye-i Selâse'yi birleştiren Büyük Kars Kongresi (17-18 Ocak 1919), bütün Doğu ve Kuzeydoğu (Doğu Karadeniz) bölgesini kucaklayan Erzurum Kongresi (23 Temmuz - 7 Ağustos 1919) Batı Anadolu'nun tümünü temsil eden İzmir Büyük Kongresi (17-19 Mart 1919) ile Alaşehir Kongresi (16-25 Ağustos 1919), ve nihayet Trakya'yı kapsayan Büyük Edirne Kongresi (9-14 Mayıs 1920) birer bölgesel kongredir.

Ulusal kongre, kongre tipi örgütlenmenin en yüksek biçimidir. Bunun gerçekleşmiş tek örneği, bütün bölgeleri temsil bakımından zaaflarına rağmen, Sivas Kongresi'dir. Mustafa Kemal'in Sivas Kongresi'nden sonra bir ara düşündüğü "Büyük Anadolu Kongresi" yapılsaydı, herhalde bu da ulusal kapsamlı bir kongre olacaktı. Damat Ferit Paşa'nın sadrazamlıktan çekilmesi ve mebusan seçimlerinin yapılması olanağının doğması üzerine bu kongreye ihtiyaç kalmamıştır.[45]

F) Evrim Şeması

Coğrafî kapsamları ve etkinlik alanları bakımından dört jeopolitik sistem biçiminde beliren kongre hareketlerinin ana doğrultusu, dar çevreli kongrelerden geniş çevrelilere yükselme biçimindedir. Genelde, *yerel* kongreler *yöresel* birliği, *yöresel* kongreler de *bölgesel* birleşmeyi hizalamışlardır. Tarih sırasıyla üç ayrı mekânda bu eğilim gözlemlenebilir.

Sınır Doğu kongreler sisteminin ilk basamağı, Kars sancağında "Millî İslam Şûrası Merkez-i Umumisi" adıyla *yerel* bir hükümet kuran 5 Kasım 1918 tarihli Kars İslam Şûrası toplantısıdır. Bu kongre sistemi daha sonra Kars İslam Şûrası Büyük Kongresi (30 Kasım-2 Aralık 1918), Ardahan Kongreleri (3-9 Ocak 1919)

44 bkz. E. AYBARS, "Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye, Cemiyeti ve Ali Sait Paşa tahkik heyeti", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. II, Ege Üniversitesi yay., İzmir 1984, s. 162-164; İ. ÖZTOPRAK, "Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi yay., Samsun 1988, s. 338-346; H. ALBAYRAK, "Kurtuluş Savaşında Trabzon", *Trabzon'dan Atatürk*'e, Özkan matb., Trabzon 1981, s. 102, 128; S. ÖZEL, *Millî Mücadelede Trabzon*, s. 64 ve 98.

45 *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 6 (Ş. Turan'ın Önsöz'ü).

ile çevresini genişletmiş, nihayet Büyük Kars Kongresi (17-18 Ocak 1919) ile en üst noktası olan Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkate-i Milliyesi'ne ulaşmıştır.[46]

Doğu ve *Kuzeydoğu* kongreler grubunda, başlangıçtaki *yöresel* (Erzurum ve Trabzon) vilayet kongreleri, *bölgesel*'liğe sıçrayışı simgeleyen Erzurum Kongresi'ni örgütlemişlerdir. Ancak bu kongrenin Kürtleri temsil etmediği de ileri sürülmüştür.[47]

Batı Anadolu kongre sisteminde, yerel örgütlerin her sancak ve kazada ayrı ayrı ve kendi başlarına faaliyette bulunmaları verimsiz bir çalışma düzeniydi. Bölge önderleri bu sakıncayı alt etmek için Balıkesir, Alaşehir ve Nazilli kongrelerini toplamışlardır. Yerel hareketler önce yöreselliğe (İkinci Balıkesir ve Birinci Nazilli Kongreleri), buradan da "bütün cephelerin geometrik olarak ortasına düşen Alaşehir"de düzenledikleri *bölgesel* kongreye sıçramışlardır.[48]

Aynı yerde yapılan kongrelerin o mülkî birim içinde daha etkili bir temsile yönelerek büyüme gösterdikleri de söylenebilir. Örneğin, Ardahan, Balıkesir ve Nazilli'de yapılan ikinci kongrelerin birincilere oranla daha fazla ilçeyi kapsadıkları ve daha geniş bir katılıma açıldıkları görülmektedir. Dolayısıyla bu dar çerçeveler içinde bile temsil tabanını genişletme eğilimi vardır.

Nihayet, bölgesel kongre sistemlerinin ulusal ve tek merkezli bir kongre sistemi fikrine yabancı olmadıkları, özerkliklerini koruma isteklerini sürdürmelerine karşın, bu birleşmenin gerekliliğini de zaman içinde kavradıkları söylenebilir. Ulusal kongre sisteminin (Sivas Kongresi) oluşmasından sonra yerel kongre sistemlerinin buna katılması uzunca bir süreyi gerektirmişse de, bu katılmanın zorlama ile değil gönüllü bir şekilde gerçekleştiği açıktır.

Ama bu tespitler, ülkedeki bütün kongre hareketlerinin tek bir model-çizgi üzerinde ilerlediği, önce mutlaka yerel, sonra da sırasıyla yöresel ve bölgesel aşamalardan geçerek ulusal düzeye eriştikleri anlamına gelmez. Bazı kongreler daha baştan yerel değil yöresel, hattâ bölgesel kapsamlı olmuştur. Trakya kongreleri bunun tipik örneğidir. Öte yandan, İzmir Müdâfaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin düzenlediği ve Batı Anadolu'nun hemen hemen bütün kaza ve livâlarının temsil edildiği İzmir Büyük Kongresi ya da Garbî Anadolu Kongresi,[49] Ege

46 F. KIRZIOĞLU, *Milli Mücadelede Kars*, c. I, Hamle matb., İstanbul 1960, s. 8-11.

47 bkz. A. ARSLAN, *Samsun'dan Lozan'a Mustafa Kemal ve Kürtler* (1919-1923), Doz yay., İstanbul 1991, s. 29. Bu kongrede Van ve Bitlis delegelerinin olmayışına parmak basılmıştır (A. JEVAKHOF, *Kemal Atatürk*, çev. Z. Çelikkol, İnkılap yay., 1998, s. 85).

48 S. AYDINEL, *Güneybatı Anadolu'da Kuva-yı Milliye Harekâtı*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1999, s. 394; İ. TEKELİ/S. İLKİN, "Bölgesel Kurtuluş Savaşından Ulusal Kurtuluş Savaşına", *Atatürk'ün Düşünce ve Uygulamalarının Evrensel Boyutları* (Sempozyum), Ankara 1983, s. 282.

49 N. MORALI, *Mütarekede İzmir Olayları*, TTK yay., Ankara 1973, s. 11.

bölgesindeki ilk kongre olmakla birlikte (17-19 Mart 1919) yerel ya da yöresel değil, bölgesel nitelikteydi, bütün Batı Anadolu'yu kucaklamıştı.[50]

Kongre hareketlerinin düz bir yükseliş çizgisi içinde yürümediği şuradan da bellidir ki, bazen geniş kapsamlı bir bölgesel kongreden sonra aynı bölgede yerel ya da yöresel karakterli, yani daha dar kapsamlı kongrelerin toplandığı görülmektedir. İzmir ve Alaşehir kongrelerinden sonra bu bölgede yine dar kapsamlı kongreler (özellikle Balıkesir ve Nazilli Kongreleri) yapılmıştır. Bunun nedeni, alınmış olan ve bütün bölgeyi ilgilendiren kararları, alt bölgeler durumundaki kuzeybatı ve güneybatı yörelerinde pekiştirmek ve somutlaştırmak ihtiyacıdır. Balıkesir ve Nazilli kongreleri ile ilgili bütün belgelerden bu ihtiyaç açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Bu kayıt ve istisnalar çerçevesinde, kongre hareketlerinin belli bir evrim şeması olduğu söylenebilir. Bütün bu gelgitlere karşın süreklilik gösteren çizginin, yerellikten yöreselliğe, buradan bölgeselliğe, oradan da ulusallığa tırmanan bir sarmal (spiral, helezon) hareketi olduğu ortadadır. Bir kere daha bu durum, kurtuluş hareketinin örgütlenme çizgisinin, resmî tarihteki görüşlerin aksine, *aşağıdan yukarı* bir karakter gösterdiğini ve *sivil* özelliklerinin ağır bastığını kanıtlar.

50 Ş. TURAN, "Kurtuluş Savaşında Kongreler", s. 150.

II) İKTİDARLAŞMA

Burada yerel kongreler *iktidarlaşma* kavramı açısından incelenecektir. Önce, bu kavramdan neyi anlamak gerekir?

İktidarlaşma ya da iktidar denen olay, klasik kamu hukukçusu yaklaşımıyla ele alındığında, dikkatler sadece devletin anakuruluşu ile merkez organlarına ve bunları yayan kollara takılı kalır (Anayasa, yasama, yürütme, idare, vb.). Oysa bu bakış yeterli değildir; çünkü sosyolojik bir yaklaşımla bakıldığında, iktidar olayının devlet dışı alanda da fışkırabildiği görülür.[51]

Bu yaklaşım, Mütareke dönemi Türkiyesi'nde devlet ve geleneksel iktidar merkezi dışında (Osmanlı Devleti ve iktidarı) yeni tipte iktidarların oluşup oluşmadığını anlamaya da yarar. Yerel kongre hareketlerinin oluşum biçimi ve faaliyetleri daha ilk başta bu soruyu akla getirmektedir.

Burada "yerel" sıfatıyla, ulusaltı bütün kongreler, yani en dar anlamıyla yerel kongrelerin yanı sıra yöresel ve bölgesel olanlar da kastedilmektedir.

Yerel kongreler, Mustafa Kemal ve arkadaşlarında odaklaşan ulusal önderliğin girişimi ve etkisi dışında oluşmuş olmak gibi bir önemli özelliğe sahiptir. Dikkati çeken bir başka durum, Mustafa Kemal'in ve ulusal önderliğin damgasını taşıyacak olan Erzurum Kongresi'nin toplandığı tarihten (23 Temmuz 1919) önce, üç büyük bölgesel kongre sisteminin oluşmuş olmasıdır. Bunlar *Sınır Doğu* (Kars, Kasım 1918), *Batı Anadolu* (İzmir, Mart 1919) ve *Trakya* (Edirne, 16 Ekim 1919) kongre sistemleridir. Görülüyor ki, yerel (bölgesel) kongre sistemleri, ulusal önderliğe ve bunun birleştirici çabalarına öngelmiştir.

Erzurum Kongresi de burada ele alınacaktır. Çünkü bu kongre, ulusallık eğilimlerini açıkça taşımış olmasına karşın temelde ve özellikle temsilî niteliği açısından bölgeseldir, sadece Doğu ve Kuzeydoğu illerini kapsamaktadır. Ayrıca bu kongre Kemalist önderliğin adamakıllı etkisi altında cereyan edecek ve bunun izlerini taşıyacak olmakla beraber, yerel girişimlerin ürünü olarak ortaya

51 M. MIAILLE, *L'Etat du Droit*, Presse Universitaire de Grenoble/F. Maspéro, Paris 1978, s. 10-12.

çıkmıştır. Bu kongrenin Mustafa Kemal tarafından toplandığı yolundaki hayli yaygın görüşler[52] tarihsel gerçeklere aykırıdır. Erzurum'da bölgesel bir kongre toplama fikri, Trabzon ve Erzurum'daki yerel örgütlerden geldi ve kongre bu ortak girişimlerin sonucu olarak toplandı.[53] Mustafa Kemal ve arkadaşları buna katılıp kongreye ağırlıklarını koydular.

Başta da belirtildiği gibi, bu başlık altında yerel kongreler *iktidarlaşma* kavramı açısından irdelenecektir. Kongrelerin oluşum biçimi ve faaliyetleri, daha ilk bakışta, bunların birer *siyasal iktidar çekirdeği* olup olmadıkları sorusunu akla getirmektedir. Kongre biçimi örgütlenme modelinin değişik unsurları açısından yapılacak bir inceleme bu soruya cevap bulma yollarını da açacaktır.

Tahlil edilmek üzere ayıklanan bu unsurlar şu başlıklar altında ele alınmıştır:

A) Örgütlenme

B) Temsil

C) Yapılanma

D) Kurallılık

E) Karar ve Faaliyetler

A) Örgütlenme

Yerel kongreler biçiminde örgütlenmeyi doğuran ihtiyaç nedir? Burada ilk olarak karşımıza çıkan soru bu olmaktadır.

İkinci kademede, bu örgütlenmenin önderliğini yapanların kimler olduğu sorusuyla başbaşa kalmaktayız. Bu noktada, İttihatçı kökenli unsurların rolünü ayrı olarak ele almak gerekecektir.

Son olarak da, yerel kongre biçimi örgütlenme modelini ve yerel kongrelerdeki daha geniş kapsamlı aranışları (perspektifler) ele almak durumundayız.

1) Nedenler

Kurtuluş Savaşı başlangıcındaki örgütlenmelerin ortaya çıkışında "Rum ve Ermeni sorunu"na özel olarak dikkat çekilmiştir.[54] Hattâ müdâfaa-i hukuk örgüt-

52 Bunlara örnek olarak bkz. *La Guerre de l'Indépendance turque*, Ministère de l'Intérieur, Imprimerie d'Etat 1937, p. 220; M. PERNOT, *La question turque*, B. Grasset, Paris 1923, s. 69; BENOIST-MECHIN, *Le loup et le léopard, Mustapha Kemal ou la mort d'un Empire*, Albin Michel, Paris 1954, p. 235; Y. ÖZKAYA, "İstiklâl Savaşı'nda Türk Halkının Kuva-yı Milliye'ye ve Milli Ordu'ya katkıları", *İkinci Askeri Tarih Semineri*, Genelkurmay Başkanlığı yay., Ankara 1985, s. 244; C. BAYAR, *Atatürk'ten Hatıralar*, Sel yay., İstanbul, s. 32; A. C. BALİ, "Atatürk'ün Tarih Görüşü", *Trabzon'dan Atatürk'e*, Özkan matb., Trabzon 1981, s. 4.

53 M. SERTOĞLU, "Erzurum Kongresi'nin Bilinmeyen İki Belgesi", BTTD, c. III, sayı 13, s. 3-5. K. Karabekir, kongrenin "Doğu eyaletlerinin milleti" tarafından düzenlendiğini Sadarete telyazısında bildirmişti (6.8.1919).

54 D. AVCIOĞLU, *Milli Kurtuluş Tarihi*, c. 3, ikinci baskı, Tekin yay., İstanbul 1976, s. 1053 vd.

lenmesinin, Rum ve Ermenilerin dönerek mallarını geri istemeleri korkusundan kaynaklandığı, bu nedenle paniğe kapılan eşrafın çıkarlarını dile getirdiği ileri sürülmüştür.[55]

Bu saptamalarda gerçek payı bulunmakla birlikte, konunun daha kapsamlı açıklamaları gerektirdiği de ortadadır.

Yerel kongreler, Merkez'e (İstanbul) göre Çevre ya da Taşra diye isimlendirilebilecek coğrafî birimlerde doğmuştur. Bunları ortaya çıkaran temel ve ortak neden, bölgelerinin işgal tehdit ve eylemlerine karşı korunmasını sağlayacak kurumsal yapıların olmayışıdır. Bürokrasi, ordu, belediye ve şehir meclisleri, partiler, sendikalar, demokratik ve temsilî sistem vb., çalışamaz durumdadır. Bu boşluktur ki, cemiyet ve kongre tipi örgütlenme gereğini doğurmuştur. Ağır basan itki, bölgesel savunma ve direnmedir.

Bu cemiyet ve kongrelerin hemen hemen hepsi ilk aşamada batılı devletlerden "ricacı" olarak işe başlamakta, onları "bilgilendirme" yolunu seçmektedir. Paris'te toplanacak barış konferansını Wilson İlkeleri adına etkileyebilmenin yolu da ilkin bu barışçı söylemden geçmektedir.

Ancak, cemiyet ya da kongre tipi yerel örgütlenmelerin hepsi bundan hemen sonraki aşamada silahlı direniş yoluna girmekte, buna ilişkin kararlar almakta ve uygulamaya geçmektedir.

Örneğin, Trabzon Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti kuruluşundan kısa bir süre sonra topladığı İkinci Kongresi'nde (22 Mayıs 1919) silahlı mücadeleye girişmeyi ve bütün Doğu Anadolu'yu temsil edecek bir bölgesel kongreye (Erzurum Kongresi) katılmayı kararlaştırmıştır.[56]

Aynı şekilde Batı Anadolu bölgesindeki Alaşehir Kongresi (16-25 Ağustos 1919), Kuzey ve Güney Ege'deki askerî güç ve direnişleri birleştirme ve bunları Kuvâ-yı Milliye kavramı içinde ortak esaslara bağlama ihtiyacından doğmuştur.[57]

Kuvâ-yı Milliye, hükümetle ilişiği olmayan, kendiliğinden (spontane) örgütlenmiş silahlı harekettir.[58] Batı Anadolu'da bazı çete ve eşkıya grupları da bu adı kullanmışlardı. Kongre hareketleri Kuvâ-yı Milliyeleri kendi denetimine alıp yeniden örgütledi. Bir yazarın bunlardan, biraz fazla daraltıcı bir deyim olmakla beraber, "Kuvâ-yı Milliye Kongreleri" şeklinde söz etmesi anlamlıdır.[59]

55 F. BAŞKAYA, *Paradigmanın İflası*, Doz yay., İstanbul 1991, s. 39.

56 M. GOLOĞLU, *Millî Mücadelede Trabzon ve Mustafa Kemal Paşa*, KTÜ yay., Trabzon 1981, s. 18; S. ÖZEL, Millî Mücadelede Trabzon, s. 98-99.

57 T. PARLAK, *İşgalden Kurtuluşa 2,* Sosyal Hizmetler Vakfı yay., İzmir 1983, s. 90; T. GÖKBİLGİN, *Millî Mücdele Başlarken*, c. II, Türkiye İş Bankası yay., Ankara 1964, s. 4.

58 Z. SARIHAN, *Çerkez Ethem'in İhaneti*, Kaynak yay., İstanbul 1984, s. 29.

59 Ş. S. AYDEMİR, *Tek Adam*, c. I, Remzi ktb., İstanbul 1964, s. 161 vd.

Sınır Doğu ve Trakya kongre sistemlerinde de silahlı direniş için örgütlenme daha başından beri vardır. Bunlara yeri geldikçe değinilecektir.

Görülüyor ki yerel kongreler biçiminde örgütlenme eğiliminin ana dinamosu güvenlik ihtiyacı ve resmî ya da özel kurumların bunu karşılamaya yetmemesidir. Yerel kongreler fizik özsavunmanın cihazları olarak belirmektedir.

Bu dönemin cemiyet ve kongreleri yeni tipte örgütlenme modelleridir. Bunlar ve özellikle kongreler, işgal girişimlerinin haksızlığını açıklama ve ulusal-bölgesel hakları savunma noktasından işe başlamakta, sonuç alamayınca da yerel otoriteyi bizzat üstlenme ve kendi öz direniş güçlerini yaratma ya da yeniden düzenleme yoluna gitmektedir.[60] Kongreler, bütün bu işleri başarabilmek için gerekli olan, temsile dayalı örgütler yaratma, bağlayıcı kararlar alabilme ve sorumluluklar zinciri kurabilme ihtiyacından doğmaktadır.[61]

Cemiyet ve kongreler de, Kuvâ-yı Milliyeler gibi, devletle herhangi bir organik bağ içinde değildir. Bunlar tamamen yerel inisiyatiften doğmuş *sivil toplum kuruluşları*'dır. Fakat bu herhangi türden bir sivil toplum örgütlenmesi değildir. Bir yazarın ifadesiyle "Kuvâ-yı Milliye yalnızca cephelerde çarpışan halk birlikleri değil, aynı zamanda halkın kendi kendini yönetmesi ve yönetime elkoyması şeklinde beliren bir yönetim türüdür".[62] Kısacası yerel kongreler *siyasal* ve *yönetimsel* karakterli sivil toplum örgütlenmesidir.

2) Öncülük

Yerel hareket ve kongrelerin öncülüğünü *yerel önderler* diyebileceğimiz kategoriler yapmıştır. Örgütlenmelerin başını çekenler eşraf, serbest ya da sivil-asker bürokrat aydınlar, ulema, tüccar ve esnaf gibi katmanlardır. Bölgelere ve zamana göre bunların her birinin nispî ağırlığı artmış ya da azalmıştır.

Örgütleyici kadroların sınıfsal dokusu açısından öne çıkan kategori *eşraf* tabakasıdır. Örneğin, İkinci Balıkesir Kongresi'ne (26-30 Temmuz 1919) katılan 48 kişiden 39'u kendilerini "eşraftan" diye niteleyip kararları böyle imzalamışlar ya da zabıtlara bu şekilde geçirilmeyi istemişlerdir.[63] Alaşehir Kongresi (16-25 Ağustos 1919) için de bu saptama yapılabilir.[64] Sınır Doğu bölgesinde de eşraf ağırlıklı girişimler söz konusudur.

60 S. J. SHAW-E. K. SHAW, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, Cambridge University Press, 1977, p. 310-311.

61 A. AYHAN, "İzmir'in işgali sırasında Balıkesir", *Millî Mücadelede Balıkesir*, Türkpetrol Vakfı yay., İstanbul 1986, s. 51.

62 A. MÜDERRİSOĞLU, *Kurtuluş Savaşı Malî Kaynakları*, c. I, Kastaş yay., İstanbul 1988, s. 186.

63 *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 118-120.

64 Alaşehir'deki delegelerin kimlik ve yaşam öyküleri için bkz. K. KONUKÇU, "Millî Mücadelenin başlangıcında Alaşehir", *Millî Mücadelede Alaşehir, Kongresi*, Anadolu matbaacılık, İzmir 1988,s. 23-25.

Aydınlar, bir kategori olarak daha karmaşık olup eşraf tabakasıyla iç içe geçmiş gibidir. Batı Anadolu bölgesinde ve özellikle Balıkesir yöresindeki kongre hareketlerinde "aydınların önderliği" özellikle vurgulanmıştır.[65] Ancak bunu belirtmek, bu yöredeki örgütlenmede eşrafın yukarıda değinilen rolüyle çelişen bir olgu değildir. Farklılık ya da çelişki görüntüsü, aynı nesneye değişik açılardan bakmaktan kaynaklanmaktadır. Eşrafın aydın olmayacağı gibi bir kural olmadığı gibi, eşrafın o dönem Türkiyesi taşra aydınlarının önemli bir kanadını oluşturduğunu da görmek gerekir. Kongre ve dernek belgeleri başta olmak üzere pek çok tarihsel kaynak, bunların genel ve siyasal kültür düzeyinin yüksekliği konusunda şaşırtıcı örneklerle doludur.

Sivil bürokrat unsurlar nicelikçe fazla olmayabilir. Ancak bunların nitelikçe önemli rol oynadıkları bir gerçektir. Ayrıca, az sayıdaki sivil bürokrat bu türden bir harekete girişmekle zaten büyük çapta devletle olan bağlarını gevşetmiş durumdadır. Bazıları devlet memurluğu görevlerini geride bırakmış olarak bu örgütleyici role girmiştir. Bunların en öndegelen siması Balıkesir eksenli harekette birinci derecede etkili olan Hâcim Muhittin Bey'dir, ki bu tarihlerde artık eski bir mutasarrıf olmasından başka bir "resmî dayanağı" kalmamıştı.[66]

Asker unsurların özellikle ilk aşamada ateşleyici rol oynadıkları görülmektedir. Eşrafın ve sivil yerel unsurların yılgınlık ya da şaşkınlık içinde bulundukları yöre ve tarihlerde, bunlar ilk ivmeyi verdiler. Elviye-i Selâse'de Yakup Şevki Paşa, Altı Doğu İlinde (Vilâyât-ı Sitte) 6. Ordu Kumandanı Ali İhsan (Sâbis) Paşa bu rolü oynadılar. Erzurum'daki ilk Müdâfaa-i Hukuk örgütlenmesinde, en başlarda isteksiz hattâ olumsuz bir profil veren Kâzım Karabekir'in daha sonra bu örgütlenmeyi ve kongreleşmeyi hararetle desteklediği bilinir.[67] Ege'deki direnişin örgütlenmesinde, Kuvâ-yı Milliye'nin kurulmasında ve sivil harekete zemin hazırlanmasında üç askerin ismi önde gelir. Bunlar Bekir Sami Bey (Günsav), Kâzım Bey (Özalp) ve Şefik Bey (Aker)dir. Etkili oldukları yerler sırasıyla Bursa, Balıkesir ve Aydın yöreleridir. Kâzım Bey özellikle Balıkesir kongre hareketlerinin başlamasında belirleyici bir işlev görmüş sayılır. İzmir Büyük Kongresi'nin düzenlenmesinde (17-19 Mart 1919) Vali Nurettin Paşa'nın payı olmuştur.[68] Trakya'daki örgütlenme için de Cafer Tayyar Bey'in adı anılmalıdır.

Nihayet, Trabzon ve Erzurum örgütlerinin düzenledikleri Erzurum Kongre-

65 A. AYHAN, "İzmir'in işgali sırasında Balıkesir", s. 50.

66 M. ALDAN, "Hâcim Muhittin Çarıklı", *İdarecinin Sesi*, sayı 40, Temmuz 1993, s. 25.

67 Mustafa Sabri Ertuğ'un yayımlanmamış anıları (akt. U. MUMCU, "Kâzım Karabekir Anlatıyor / 8", *Cumhuriyet*, 30 Haziran 1990, s. 6).

68 L. MÜFTÜLER, *Denizli Heyeti Milliyesi*, Balıkesir 1974, s. 3-4.

si'ne katılan Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in ne kadar etkili bir rol oynadıklarını uzun uzadıya açıklamak gereksizdir.

Fakat bu önemli örneklere karşın, yerel kongre hareketleri gerek girişim gerekse işleyiş modelleri bakımından *sivil* karakterlidir. İlerdeki bölümlerde bunun nedenlerini daha iyi görme olanağını bulacağız.

Direnişlerin örgütlenmesinde *din adamları* da etkili olmuş, ancak bu konu bazı yazarlarca abartılmıştır.[69] Ulemanın daha çok Batı bölgesinde ve ilk başlarda ön saflarda olduğu görülmektedir. Özellikle Denizli'deki örgütlenmenin ilk basamağına müftüler öncülük etti. Ege bölgesinde ilk başlarda (sakallı) Nurettin Paşa'nın İzmir Valiliği sırasında, *Cemiyet-i İlmiye* adlı ve ulemaya dayalı kuruluşlar teşvik görmüştü. Ancak bu bölgedeki asıl örgütlenme, dinsel olmayan başlıklar altında ve halktan kişilerce kotarılacaktır (Müdâfaa-i Hukuk, Müdâfaa-i Vatan, İstihlâs-ı Vatan, Redd-i İlhak, Heyet-i Milliye, vb.).

Başta da işaret edildiği gibi kongre hareketleri ulusal sınıf ve katmanların şu ya da bu oranlarda temsil gördüğü alaşımlar durumundadır. Bunun tipik örneği İzmir Büyük Kongresi'dir (17-19 Mart 1919). Kongreden İstanbul'daki İtilâf devletleri temsilcilerine çekilen telyazılarında, "Biz çeşitli *halk sınıfları*nın delegeleri, Türk halkının millî iradesine uyarak kongre halinde toplandık" denmesi,[70] direniş hareketlerinin sınıfsal dokusu hakkında ilginç ipuçları verir.

Yerel direniş hareketlerine öncülük eden bu katmanlar, o dönem Türk toplumunun orta sınıfları demek olmaktadır. Bunlara *ulusal burjuvazi* nitelemesi uygun düşer. Söz konusu katmanlar ülkenin parçalanmasından maddî-manevî zarar görecek durumdadır. Bütünlüğün ve bağımsızlığın yeniden sağlanması bunların başlıca isteğidir. Nitekim, İzmir Büyük Kongresi'nden çekilen ve yukarıda değinilen telyazısındaki şu ibareler bu açıdan öğreticidir: "Türk unsurunun üretici, öteki unsurların ancak mübadeleci durumda bulunması yüzünden, kıyılardaki ticaret kapılarının elden çıkması, Türk ırkının ekonomik yönden esir durumuna düşürülmesi anlamına gelecek..".[71] Ekonomik kader ortaklığı anlayışını ve bütünlük talebini Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu kongre sistemindeki ortaklarda da görürüz: "Trabzon, vilayetlerimizin (Altı Doğu İli) nefes borusu ve gözü ve buralar Trabzon'un belkemiğidir".[72]

İttihat ve Terakki'nin *Türkçü* politikaları ile *Millî İktisat* uygulamalarının bu katmanların sınıfsal konumunu ve ulusal bilinçlerini epey beslemiş olduğu

69 bkz. K. MISIROĞLU, *Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücahitler*, Sebil yay., İstanbul 1967.

70 akt. B. UMAR, *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri*, Bilgi yay., Ankara 1974, s. 73 (abç).

71 B. UMAR, *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri*, s. 73-74.

72 Erzurum Müdafaai Hukuku Milliye Cemiyeti'nin Trabzon Muhafazai Hukuku Milliye Cemiyeti'ne 30 Mayıs 1335 (1919) tarihli telyazısı (akt. M. GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi*, s. 52).

kolayca tahmin edilebilir. Şöyle ki, İttihat ve Terakki iktidarı özellikle 1913'ten sonraki millî iktisat politikalarıyla Türk kesimini burjuvalaştırmakta oldukça başarılı olmuş, 1917 yılına varıldığında Türklerin hâkim olduğu bir "millî ekonomi" doğmuş, yeni bir sınıf olarak "Türk burjuvazisi" oluşmuş bulunuyordu.[73]

Yerel direnişlerin örgütlenmesinde öncülük görevi yapanların çok önemli bir bölümünün İttihatçı olması bu bağlamda açıklamasını bulacaktır.

3) İttihatçıların Rolü

Yerel cemiyet ve kongre tipi örgütlenmelerde İttihatçıların oynadıkları roller üzerinde önemle durmak gerekir.

Bütün bu kuruluşlarda İttihatçılık şiddetle yerilmekte ve reddolunmaktadır. Bununla birlikte, az sonra açıklanacağı gibi, yerel örgütleyicilerin çok büyük bir bölümü eski İttihatçılardan ya da sempatizanlarından oluşmaktadır. Hürriyet ve İtilâf Fırkası yandaşlarının genelde uyuşmacı ve teslimiyetçi bir tavır içersinde olmalarına karşılık,[74] İttihat ve Terakki kökenli unsurlar ya da İttihatçılık sempatizanları, gerek İstanbul'da gerekse Anadolu ve Trakya'daki örgütlenmelerde öncü rol oynamışlardır. Bununla ilgili bilgileri vermezden önce, bu tavrın nedenleri üzerinde kısaca durmakta yarar vardır.

İttihatçı hareket doğuşu itibariyle radikal ve ihtilâlci, iktidardaki icraatları açısından da milliyetçi özellikler göstermiştir. Jön Türk muhalefeti, II. Meşrutiyet öncesindeki yapısı ve temsil ettiği çıkarlar bakımından bir küçük burjuva ya da orta sınıf hareketi niteliğindeydi.[75] Onun radikalizmi de büyük çapta buradan kaynaklanmıştır. İktidar yıllarında bu parti hareketi, ulusal bilincin ve orta sınıfın serpilmesi açısından önemli roller oynadı. Büyük Savaş yenilgisi ve İttihatçı önderlerin kaçmasından sonra ise, partinin maceracı merkeziyle çelişen taşra örgütleri hâlâ ayaktaydı. Bunlar, Merkez'in uğradığı prestij kaybını yaşamamışlardı. Öte yandan, Mütareke ile başlayan İttihatçı avı ve işgal tehditleri İttihatçılığın taşra kollarına direnmekten başka seçenek bırakmıyordu. Onları yerel kongreler konusunda öncülüğe iten başlıca nedenler bunlardır.

Mütarekeden sonra silinmeyen; mecliste, bürokraside, ordu ve polisteki et-

73 F. AHMAD, "Vanguard of a Nascent Bourgeoisie: The Social and Economic Policy of The Young Turks", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1977, Metaksan Ltd. Şti. yay., Ankara 1980, s. 329-350; Z. TOPRAK, *Türkiye'de "Millî İktisat" (1908-1918)*, Yurt yay., İstanbul 1982 (bütün kitap).

74 Nazilli'deki heyeti milliye ve kongre hareketlerinde bazı Hürriyet ve İtilâf üyelerine rastlanmıştır (İ. TEKELİ/S. İLKİN, "Aydın Cenub Mıntıkası", s. 179).

75 İ. TEKELİ/S. İLKİN, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, yay. O. Okyar/H. İnalcık, Meteksan Ltd. Şti. Ankara 1980, s. 377.

kisini sürdüren İttihatçılık, özellikle vilayetlerde en faal siyasal çizgiydi. Ulusal direnişi yoluna koymak için bunların elinde hayli güçlü araçlar vardı. Bu nitelikteki sosyal, siyasal ve kültürel kuruluşların başlıcaları Hilâl-i Ahmer, Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti, Türk Ocağı ve bunun yardımıyla oluşan bir siyasal platform olarak Millî Kongre, Karakol Cemiyeti, esnaf, zanaatkâr ve kadın örgütleri, Teşkilât-ı Mahsusa, Karakol teşkilâtının ardılı olan Mim Mim grubudur.

İttihatçı hareket, savaşın akıbetinin az çok belli olmasından sonra, vilayetlerdeki kamu kuruluşları eliyle ve gizli olarak kendisini savaş sonrasına hazırlamıştı. Marmara ve Karesi bölgesindeki direniş grupları böyle oluştu. İttihatçı kadrolar, Kasım 1918 - Mart 1919 arasında yerel cemiyetlerin çoğunun kurucusu oldular. Bütün bölgelerde en aktif ve örgütleyici güç bunlardı. Eşraf ve din adamları bu yolla birleştirilebildi. Bu örgütlenmelerin, Enver Paşa'nın 1915'teki buyruklarına göre oluşturulan bir plana dayandığı da ileri sürülmüştür.[76]

İttihatçıların örgütleyici rolü sayısal verilerle meydandadır. C. Kutay, "millî mücadeleyi başaran Müdâfaa-i Hukuk'un 197 şubesinin 164'ü aynen İttihatçı"ydı[77] demektedir. İttihatçıların cemiyet ve kongre çalışmalarındaki aktif ve öncü rolü, dönemin yabancı askerî gözlemcilerince de saptanmıştır. Örneğin, Batı Anadolu'da zemin yoklamaları yapan ve bu arada Balıkesir Kongresi üyeleriyle temas kurduğunu bildiren bir İngiliz askerî görevlisi, yerel liderlerin dörtte üçünün İttihat ve Terakkî Fırkası kökenli olduklarını rapor etmiştir.[78] Gerçi, İngilizlerin ve Müttefiklerin "İttihatçı vehmi" hesaba katılırsa, bu oranın abartılmış olduğu düşünülebilir. Ancak, olayların içinde yaşayanların tanıklığından çıkan sonuç da, özellikle Batı Anadolu örgütlenmesinde İttihatçıların birinci derecede roller oynadıklarını kanıtlamaktadır.[79]

Durum buyken, İttihatçıların oynadıkları bu öncü rol uzun süre Türk tarih yazıcılığında (historiyografi) sisli kalmıştır. Bunun nedenleri çok çeşitli olmakla birlikte, genç Cumhuriyet'teki iktidar mücadele ve hesaplaşmalarına özellikle dikkat çekilebilir. 1926 İzmir suikastı girişimi ve bunu izleyen "temizlik" operasyonu ile Mustafa Kemal'in kişisel otoritesinin iyice pekiştirilmesinden sonra, Kemalistler ile İttihatçıların bütünüyle farklı iki grup oldukları görüşü, gerek yerli gerekse yabancı tarihçileri uzun süre etkisi altında tutmuştur.[80]

İttihatçıların yerel direnişlerin örgütlenmesindeki payını doğru kavramak

76 E. J. ZÜRCHER, *Milli Mücadelede İttihatçılık,* Üçüncü Bölüm.

77 C. KUTAY, *Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları*, İkinci baskı, c. I, İstanbul 1983, s. 7.

78 Captain Hadkinson'dan Vice-Admiral Sir J. de Robeck'e, 12/11/1919 (B. ŞİMŞİR, *British Documents on Atatürk*, 1919-1938, c. I, TTK yay., Ankara 1973, s. 239). Rapor tarihine bakılırsa, söz konusu kongre 16-27 Eylül 1919 tarihli Üçüncü Balıkesir Kongresi olmalıdır.

79 bkz. C. BAYAR, *Ben de Yazdım*, c. IV, s. 1347-1348.

80 E. J. ZÜRCHER, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s. 129.

gerekir. Bunun duyarlı noktası, İttihatçı zihniyet ve örgütlenme yöntemleri ile, yerel direnişlere hâkim olan anlayış ve örgütlenme felsefesi arasındaki farktadır. Örneğin, "Kuvâ-yı Milliye, İttihat ve Terakki Partisi rejiminin kurumlarını tevarüs ederek örgütsel sürekliliği sağlamıştı" görüşü[81] bu farkı göz ardı etmektedir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti (Fırkası) "rejiminin kurumları" (partinin kendisi, güdümlü meclis, silahlı kuvvetler), zaten savaş yenilgisi ve mütareke koşullarıyla takatten düşmüşlerdi. Öte yanda, İttihatçı kişi ve kuruluşların yerel direnişlerin örgütlenmesindeki rolleri ne kadar açıksa, yerel örgütlenmelerin çok farklı bir yapı ve anlayışa dayandıkları da o kadar meydandadır. Bir kere, kongre tarzı örgütlenme son derece yeni ve orijinal bir modeldir. İkincisi, yerel örgütlenmelerde yöntem, İttihatçı usulü konspiratif, komplocu ve kapalı çalışma tarzından farklı olarak, kuralcı ve saydam bir örgütlenme ve çalışma anlayışıdır. Nihayet, İttihat ve Terakki ırkçı, maceracı ve yayılmacı eğilimler içindeydi, ideolojisi de Pantürkçü ve İslamcı bir karışımdı. Yerel kongrelere öncülük eden İttihatçı unsurlar ise Anadolu milliyetçisiydiler.

Hemen hemen bütün cemiyet ve kongre faaliyetlerinde İttihatçılığın reddedilmesi ve hattâ İttihatçılık yapılmayacağına andiçilmesi bu farklılaşmanın bir göstergesidir. İttihatçı kökenlilerin ya da sempatizanlarının da öncülük ettikleri bu tavır, "oportünizm ya da riyakârlıktan çok, bir kimlik değiştirmenin" ifadesi olarak görülmelidir.[82]

4) Model ve Perspektifler

Kongre tipi örgütlenmenin tabanı cemiyetlerdir. Anadolu ve Trakya, Mondros Mütarekesi'ni izleyen günlerden başlayan yoğun bir dernekleşme olayına sahne oldu. Cemiyet ve kongreler, devletle herhangi bir organik bağ içinde olmadıkları gibi, henüz Kemalist önderliğin de ortaya çıkmadığı bir dönemde örgütlenmişlerdir. Bu anlamda hem *sivil toplum kuruluşları* hem de kendiliğinden (spontane) oluşmuş organizmalar durumundadırlar. Cemiyet ve kongrelerin önemine değinen Rıza Nur'un, "Her tarafta *binefsihi* (kendiliğinden) bir kaynaşma başlıyor" demesi, kongrelerin padişah ve hükümete rağmen toplandığını vurgulaması dikkat çekicidir.[83] Bu durumda, ulusal ve toplumsal bir tabana oturan bu harekete "*Anadolu İnkılâbı*" adının verilmesi doğaldır.[84]

81 B. GRISS, *İşgal Altında İstanbul* (çev. A. Kaçmaz), 2. baskı, İletişim yay., İstanbul 1994, s. 15.
82 T. TİMUR, *Türk Devrimi ve Sonrası*, 3. baskı, İmge yay., Ankara 1994, s. 31, dn. 55.
83 RIZA NUR, *Hayat ve Hatıratım*, c. 3, Altındağ yay., İstanbul 1968, s. 558-560, 567.
84 MEHMET ARİF, *Anadolu İnkılâbı* (1919-1923), (yayına haz. B. Demirbaş) Arba yay., İstanbul 1987.

Dolayısıyla, yerel kongre biçiminde örgütlenme modeli açıkça *aşağıdan yukarı* bir karakter göstermektedir.

Yerel kongreler, siyasal coğrafyaları ve etki alanları bakımından dar çerçeveli, *ulusaltı* birimlerdir. Şu var ki, bu dar kalıplarla yetinmemek ve sürekli daha geniş birleşmeleri hizalamak da bunların bir özelliğidir. Hattâ asıl önemli potansiyelleri bu noktadadır. Bu büyüme isteği ve ufuk genişliği birkaç noktadan yakalanabilir.

Bir kere, en dar anlamıyla yerel kongreler bir üst düzeye, yani yöresel çerçeveye ve oradan da bölgesel ölçeğe sıçrama eylemi içindedir. Elviye-i Selâse kongreler grubunun sürekli olarak yerellikten yöreselliğe, oradan da bölgeselliğe yükselme eğilimi gösterdiğine işaret edilmişti. Doğu kongreler grubunu oluşturan iki ayağın, Trabzon ve Erzurum'daki yerel kongre hareketlerinin de hedefi bu olmuştur. Bunların Erzurum'da bölgesel bir kongre düzenlemek için birbirlerine yolladıkları yazılar, bölgesel kader ortaklığı bilincinin belgeleridir. Bu noktada, Erzurum Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ne çektiği 30 Mayıs 1919 tarihli telyazısındaki şu satırlar ilginçtir: "Irkî, dinî, tarihî vahdet (birlik) ile beraber mukadderatı müşterek olan Trabzon ve Vilâyât-ı Şarkıye'nin (Doğu illerinin) tevhid-i mesai (işbirliği) etmesi lâzım gelen an-ı tarihî hulûl etmiştir (tarihsel an çıkagelmiştir). Trabzon, vilayetlerimizin nefes borusu ve gözü; ve buralar Trabzon'un belkemiğidir. Trabzon'un bizsiz, dahilî vilayetlerimizin de Trabzonsuz yaşaması imkânsızdır".[85]

Batı Anadolu'daki kongre hareketleri de dar çerçevelerini sürekli genişletme çabası içindeydi. Burada da kongre hareketleri bir piramit biçiminde yükseliyordu. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları Erzurum Kongresi'nden sonra ulusal bir kongrenin toplanması (Sivas) hazırlıklarını yoğunlaştırmışken, aynı tarihlerde Batı Anadolu'da yerel ve yöresel Balıkesir Kongrelerinden sonra, bütün bölgeyi kucaklayacak Alaşehir Kongresi'nin toplanması yoluna gidilmiştir.[86] Doğuda ulusal önderliğin yönetimi altındaki hareket bölgesellikten ulusallığa yükselişi planlarken, batıdaki kongreciler de yerellik ve yöresellikten bölgesel kongre sistemine yükselişi gerçekleştirmiş oluyorlardı.

Yerel kongre hareketlerinin örgütlenme perspektiflerinin genişliğini gösteren ikinci nokta, bunların *ulusal* bütünleşmeyi de hedef almalarıdır. Bunlar için, bölgesel birleşmenin bir ara durak, ulusal örgütlenmenin ise asıl amaç olduğu söylenebilir. Sınır Doğu kongreler sistemi, Birinci Ardahan Kongresi'nden başlayarak (3-5 Ocak 1919) "*Anavatanı kurtarmak*" parolasında ısrarlı olmuş-

85 akt. M. GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi*, s. 52.

86 Ş. TURAN, "Milli Mücadele dönemindeki kongreler arasında Alaşehir Kongresi'nin yeri", *Milli Mücadelede Alaşehir Kongresi*, Anadolu matb., İzmir 1988, s. 43-44.

tur.[87] Kuzeydoğu ve Doğu Anadolu kongreler sistemini oluşturan Trabzon ve Erzurum'daki yerel hareketlerde de aynı bilinç görülmektedir. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Kongresi'nin, Vilâyât-ı Şarkıye Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Erzurum Şubesine çektiği 30 Mayıs 1919 tarihli telyazısında geçen "*Anadolular*" deyimi bölgeselliği aşan bir bilince ve örgütlenme isteğine işarettir. Zaten Erzurum'daki ilk cemiyetin adı "*İstihlâs-ı Vatan*"dır.[88]

Batı Anadolu kongreleri sisteminde de durum böyledir. Bu bölgedeki bütün kongrelerde vatanın kurtarılması (*istihlâs-ı vatan*) için ortak program oluşturma ve birlikte çalışma isteği açıkça vurgulanmıştır. En küçük yerel birimlerde de görülen budur. Örneğin, muhtemelen Temmuz 1919'da "Muğla görüşü"nü saptayan yerel önderler, ulusal birleşmeyi amaçladıklarını ilân etmişlerdir. Bunlar daha sonra "Sivas İçin Muğla Kongresi"nde (20-31 Ekim 1919), "Şarktaki harekâtla Garp'taki harekâtımızın hedefi bir olmalıdır" parolası altında birleşmişlerdir.[89]

Bu konuda, ulusal önderliğin damgasını taşıyan Erzurum Kongresi ile bundan üç gün sonra toplanan ve Kemalist önderliğin etkisini taşımayan İkinci Balıkesir Kongresi (26 Temmuz 1919) arasındaki paralellik ilginçtir. İkinci Balıkesir Kongresi de tıpkı Erzurum Kongresi gibi, yöresel kurtuluşu değil ulusal kurtuluşu esas hedef bellemiştir. Bu, "Anadolu'da ortak bir kamuoyunun oluştuğunu" gösterir.[90]

Sunulan veriler, yerel kongrelerin sadece kendi bölgelerini kurtarmaktan ibaret dar bir perspektife sahip bulunmadıklarını ortaya koymuş olmalıdır. Olsa olsa bunların, etkinlik alanları bakımından bölgesel oldukları söylenebilir.

B) Temsil

Mütareke döneminin çok büyük bir bölümünü, Osmanlı anayasal sistemi fiilen parlamentosuz geçirdi. İngilizlerin baskısıyla Padişah Vahdettin'in Meclis-i Mebusan'ı feshetmesinden sonra (21 Aralık 1918), yeni ve son meclisin toplanması için 12 Ocak 1920 tarihine kadar uzunca bir zaman geçmesi gerekti. Seçimlerin yapılması ve son Meclis-i Mebusan'ın toplanması da Anadolu hareketinin baskısıyla oldu. Bu meclisin İngiliz işgalinden sonra (16 Mart 1920) çalışamaz duruma düşüp faaliyetlerini tatil kararı almasının ardından (18 Mart 1920), Osmanlı sistemi yine parlamentosuz kaldı. Bu seçimsiz, meclissiz ve temsilsiz

87 F. KIRZIOĞLU, *Milli Mücadelede Kars I*, s. 12.
88 bkz. M. GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi,* s. 53-54; M. S. YİĞİTBAŞ, *Kiğı ve Folkloru*, s. 171.
89 Ü. TÜRKEŞ, *Kurtuluş Savaşında Muğla*, s. 316, 335-336.
90 K. KAHRAMAN, *Milli Mücadele*, Ağaç yay., İstanbul 1992, s. 48.

düzen, hükümetlerin meşruluğunu da sürekli olarak sallantıda bıraktı. Bunun sonucunda, Osmanlı Devleti etkisiz ve yönetemez duruma düştü.

Yerel kongreler dünyasında ise durum farklı gelişiyordu. Bunlar, seçim yoluyla temsil mekanizmaları yaratmışlardır. Bu sayede, meşruluk sorununu da büyük ölçüde çözmüşler, aldıkları ya da alacakları kararları uygulatma gücüne sahip olmuşlardır. Kısacası, *seçim, temsil, meşruluk* ve *yaptırım gücü* gibi yapı taşları kongre sistemlerinin temeli olmuştur.

Burada ilkin, *meşruluk* ve *temsil* arasındaki bağlar araştırılacak, daha sonra da *temsil gücü*'nün pratikteki değeri sınanacaktır. Kongrelerin *yaptırım gücü* de bu ikinci çerçeveye giren bir konudur.

1) Meşruluk ve Temsil

İşgallerin gönüllülerle önlenememesi, direniş örgütlenmesinde yeni bir aşamaya geçilmesini adeta zorunlu kılıyordu. Şöyle ki; direniş artık yalnız gönüllü katkılarla değil, hem insan gücü hem de malî-maddî kaynak sağlamak için konacak *yükümlülükler* (mükellefiyetler) yoluyla yürütülebilirdi. Bu ise devlete ait bazı işlevlerin üstlenilmesi demektir ki, bunun için de iki sorunun aşılması gerekiyordu: *Meşruluk* temeli sağlanması ve yükümlülükleri yerine getirtmek için *yaptırım* uygulanabilmesi.

Kongreler bu iki hususun sağlanabilmesinin başlıca aracı olmuşlardır. Seçim ve temsil bunlara meşruluk ve yaptırım gücü sağlamıştır. Bu bağı somut olarak görmek için Denizli merkezli bir deneyi aktarmakta yarar vardır.

Aydın mıntıkasının savunulması için Denizli'de oluşturulan gönüllü düzeni yetersiz kalmıştı; zorunluluk ve yaptırımlar getiren bir yapılanmaya ihtiyaç vardı. Bu doğrultuda, Müdâfaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyeti lağvedilip yerine Denizli Heyet-i Milliyesi'nin kurulmasına karar verildi (12 Temmuz 1919). Bu yeni örgütlenmenin asıl önemli tarafı, seçim esasının ve dolayısıyla buna bağlı meşruluk anlayışının kabulündeydi. Seçim ilkesi, meşruluğu sağlamanın ve yaptırımlar koyabilmenin ön koşulu olarak beliriyordu. Nitekim bundan sonra Denizli Heyet-i Milliyesi yükümlülükler koymak (seferberlik, silah altına alma) ve yaptırım uygulamak (cezalar, idam kararları) yolunda kararlar alabildi (18 Temmuz 1919). Bu arada bölgedeki Kuvâ-yı Milliye kumandanı ile Demirci Efe de benzeri kararlar alıyorlardı (20 Temmuz 1919). Ne var ki Demirci Efe'nin bu "kararları"nın (askere alma, idam, hane yaktırma) meşruluk temeli yoktu. İşte bunu da sağlamak içindir ki, yeni bir atılıma, Birinci Nazilli Kongresi'nin toplanmasına gerek duyuldu.[91]

91 İ. TEKELİ/S. İLKİN, "Aydın Cenub Mıntıkası Heyet-i Merkeziyyesinin Kongre mukarreratıyle Nizamnamelerini mübeyyin risale üzerine", *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu*, c. I, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara, s. 168-175.

Bu dönemde Kuvâ-yı Milliye tipi ya da kitlesel direniş hareketlerinden (Maraş, Antep, Urfa, Kilikya) farklı olarak, kongre tarzı örgütlenme modelinde aşağıdan yukarı doğru bir seçim ve temsil ağı oluşmaktadır. Yetki ve görevler bu yolla meşrulaştırılmaktadır. Cemiyetler, "*heyet-i müteşebbise*"ler dışında, genel kurullarının seçtiği ve temsil gücüne sahip "*heyet-i merkeziye*" ya da "*heyet-i idare*"lerce yönetilmektedir. Daha üst düzeyde ve adeta konfederatif tarzda birlikler oluşturmak için düzenlenen kongrelere de, derneklerin ve bölge sakinlerinin seçtiği temsilciler katılmaktadır.

Bu kongrelerde delegelerin temsilcilik belgeleri dikkatle incelenmekte, "*mazbatalar*"a özel bir önem verilmektedir.[92] Aynı şekilde, cemiyet ya da kongre gücü adına dış temaslarda bulunacak "*murahhaslar*" için de, adeta birer diplomatik belge olan "*itimatnameler*" düzenlenmektedir.[93] Cemiyet ya da kongrelerin saptadığı ilke ve yönergeler dışına çıkan murahhasların azledildiği de olmuştur. Örneğin, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti adına temaslarda bulunmak üzere İstanbul'a gönderilen heyet üyelerinden Ömer Fevzi, burada ABD mümessilliğine başvurup "Amerikan mandası" talebinde bulunduğu için Cemiyet tarafından azledilmiştir.[94]

Temsil olayı, kurumsallaşmanın *sivil* karakterini de vurgulamakta ve pekiştirmektedir. Bu durum, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının doğrudan etkisini taşımayan kongre hareketlerinin hemen hemen hepsinin zaten ortak niteliğidir. Temsil olayının sivilleşmeye etkisi, asıl Mustafa Kemal ve arkadaşlarının etkin ve önder durumunda oldukları kongrelerde önem kazanacaktır. Bunun da dönüm noktası Erzurum Kongresi'dir. Burada, askerlik görevinden ayrılan, askerî kimliği ve yetkileri son bulan Mustafa Kemal'i yine güçlü kalmaya devam ettiren faktör, sadece asker arkadaşları tarafından (özellikle Kâzım Karabekir) desteklenmesi değil, aynı zamanda Erzurum Kongresi'ne ve kongrenin oluşturduğu Heyet-i Temsiliye'ye başkan seçilmiş olmasıdır. Kaynağını sivil temsilden alan bu yeni meşruluk güvencesi, Mustafa Kemal'i de, askerî örgütlenme ve direnişe tanıdığı öncelikten, sivil ve siyasal faaliyete ağırlık verme yönüne doğru çekecektir.[95]

Temsil olayının bir başka önemli yanı, sıradan cemiyetlerin günlük temsil mekanizmasını aşması, bölgenin ve giderek ülkenin kaderine el koyan geniş tabanlı kongreleri yoluyla bir *siyasal temsil*'e dönüşmesidir. Kars'taki ilk Büyük

92 Erzurum Kongresi'nde Trabzon delegelerinin bu konudaki duyarlılığı için bkz. M. GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi*, s. 179.

93 bkz. *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 135, 169; F. KIRZIOĞLU, *Milli Mücadelede Kars I*, s. 13.

94 "Gümüşhane Delegesi Zeki Bey'in Hatıra Notları" (M. GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi*, s. 173-174).

95 P. DUMONT, *Mustafa Kemal*, Edition Complexe, Bruxelles 1983, s. 44-45.

Kongre'ye (30 Kasım 1918) katılan halk mümessillerinin kendilerini "milletvekili"[96] diye sanlandırmış olmaları çok ilginçtir.

Temsil ilişkilerinin işleyişinde fırka ve benzeri *aracı kuruluşları* dışlayan bir *saflık* aranışı da dikkati çeker. Bunun ilk örneklerinden birine 7 Kasım 1918'de kurulan Trakya-Paşaeli Müdâfaa Heyet-i Osmaniyesi'nin Edirne Merkez yönetiminin *Trakyalılara Beyanname*'sinde rastlamaktayız. Burada, "her fırkanın fevkinde (üstünde) bir Heyet-i Vahdet" (birlik) yaratılması gereği vurgulanmıştır.[97] Bundan sonraki bütün cemiyet ve kongre faaliyetlerinde de *fırkacılık* ve özellikle *İttihatçılık* karşısında kesin tavır alınacaktır. *Fırka* (parti) temelli tek kongre ve iktidarlaşma örneğine Oltu İslam Şûra Hükûmeti olayında rastlanmaktadır. Bu istisna dışında, *fırkasız temsil* ya da *saf temsil* rotasının bütün kongre hareketlerine egemen olduğu söylenebilir. Birinci TBMM dönemindeki durum da ilk başlarda böyle olacaktır.

Görülüyor ki, bu dönemde temsil olayı büyük önem taşımıştır. Yarışan ya da çarpışan siyasal güçlerden hiçbiri, temsil kozunu arkasına almadan ortaya çıkamamaktadır. Yerel kongrelerle ulusal kongreyi toplayanların bu ihtiyacı duydukları ve bilinçli bir şekilde bu yola gittikleri açıktır. Meclis-i Mebusan'ın toplanık olmamasından dolayı temsil dayanağı ve dolayısıyla siyasal gücü zayıflayan İstanbul hükümetleri bile bu zaaflarının farkındadır. Bunlar da meclislerin yeniden toplanması tezine karşı çıkamamaktadır. Öte yandan İstanbul hükümetleri kongrelerin temsil gücünün bulunmadığı yolunda görüşler ileri sürmekle, temsil olayına verdikleri önemi de itiraf etmiş olmaktadır. Aynı hükümetler, bölgesel kongrenin (Erzurum) değerini küçümsemeye çalışırken,[98] ulusal kongrenin (Sivas) toplanmasından büyük tedirginlik duymakta, bunu engellemek için askerî müdahale yolları aramaktadır.

Temsil olayının kazandığı önem o kadar açıktır ki, Cemiyet-i Ahmediye ya da Teâlî-i İslam Cemiyeti gibi odaklar bile, Kuzeybatı Anadolu'da etkinlik sağlayıp, sonra da "kongre akti" yoluyla temsilî güç ve meşruluk kazanmak niyetindedir.[99]

Trakya'da ve özellikle Batı Trakya'da görevli olup Fransız mandası için özel bir çaba gösteren Fransız istihbarat subaylarının da tutumu farklı değildir. Bunların manda için Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti gibi temsilî değeri yüksek ku-

96 F. KIRZIOĞLU, *Milli Mücadelede Kars I*, s. 8.

97 T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Milli Mücadele*, c. I, s. 131, c. II, s. 35 (metin).

98 Dahiliye ve Harbiye Nazırlarından Elaziz Valisi Galip Beyefendiye talimat: "... Erzurum'da kongre namı altında bir kaç kişi toplanarak..." (Belge: *Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1981, s. 74-77).

99 Mustafa Kemal Paşa'nın 27-28 Şubat 1336 tarihli talimatından (*Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler*, s. 82-84).

ruluşları sıkıştırmaları, temsil olayının değerini kabul ettiklerini gösterir.[100]

Görülen odur ki, Mütareke döneminde uygulanmak istenen birbirine karşıt siyasetler bile, hemen hemen bir noktada, "temsil yoluyla meşruluk" sağlamanın önemi konusunda görüş ve davranış benzerliği içindedir. Osmanlı hükümetlerini ve Sarayı, Meclis-i Mebusan'ı yeniden toplantıya çağırmak zorunda bırakacak olan asıl itki de buradadır.

2) Temsil Gücü

Yerel kongrelerin temsil gücü pratikte ne olmuştur? Bu hareketlerin mantığında varolan *seçim-temsil-meşruluk* bağı fiilen kurulabilmiş midir? Konu, *yaptırım gücü* ile de ilgilidir.

Kurtuluş Savaşı örgütlenmesini lider eksenli bir şekilde kavrayan ve anlatan yazarlar genellikle yerel kongre hareketlerini ihmal etmişlerdir. Bu hareketlere değinen bazı araştırmacıların, bunların temsil gücünü küçümsedikleri görülüyor. Bunun tipik bir örneği Sabahattin Selek'in *Anadolu İhtilâli* başlıklı kitabından verilebilir. Yazar, "Geniş bölgeleri ve Sivas'ta bütün Türkiye'yi temsil ettikleri iddiası ile toplanan bu kongrelere topu topu 300 kişi katılmıştır" demektedir.[101] Kongrelerin temsil gücünün zayıflığını ileri süren bu iddia, ulusal ama eksik katılımlı Sivas Kongresi açısından doğru, buna karşılık yerel kongreler açısından son derece temelsizdir.

Bir kere, yerel kongre tipi örgütlenmeler, Selek'in ileri sürdüğü gibi "İzmir'in işgalinden sonra"kilerden ibaret değildir. Bu işgalden önce gerek Sınır Doğu bölgesinde gerekse İzmir'de önemli kongreler toplanmıştır. Ayrıca Sınır Doğu'da "Şûra hükümetleri" ve hattâ "devletleri" oluşturulmuştur ki, bunların hepsi demokratik temsile dayanmıştır.

İkincisi, S. Selek'in iddiasının aksine, "İzmir'in işgalinden (15 Mayıs 1919) sonra Anadolu ve Trakya'da toplanan kongreler" (Sivas dahil) sekiz taneden ibaret değildir. Bu kitapta bunların en önemlilerinden olarak yirmiden fazlasına işaret edilmiştir.

Öte yandan, Selek'in adını andığı kongrelerden sırf Üçüncü Büyük Edirne Kongresi'ne 236 kişi,[102] hiç yer vermediği İzmir Büyük Kongresi'ne de 165 kişi[103] katılmıştır. Sadece bu iki kongredeki delege sayısı 401'i bulmakta, böylece Selek'in verdiği 300 rakamını şimdiden aşmaktadır. Yine değinilmeyen Kars

100 T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Milli Mücadele*, c. I, s. 228-231; K. Ş. BATIBEY, *Batı Trakya Türk Devleti* (bütün kitap).

101 S. SELEK, *Anadolu İhtilâli*, 6. basım, Cem yay, İstanbul 1976, s. 105-106.

102 T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Milli Mücadele*, c. I, s. 250.

103 Z. SARIHAN, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, c. I, s. 174.

Büyük Kongresi'ne de 131 temsilci katılmıştır.[104] Bir başka bölgesel kongre olan Erzurum Kongresi'ne de 56 kişinin katıldığı göz önüne alınırsa,[105] sırf bu dört büyük bölgesel kongre için bile toplam 588 sayısına ulaşılır. Daha küçük ölçekli kongrelere katılan temsilci sayısı da bunlara eklenmelidir.

Bu kitapta yer verilen 30 kongrenin tarihleri, delege sayıları ve bunlara ilişkin kaynaklar şöyledir:[106]

Kongreler Tablosu ve Delege Sayıları

1. Kars İslam Şûrası	(5 Kasım 1918)	(ab) 5
2. Birinci Kars Kongresi	(14 Kasım 1918)	(ab) 10
3. Kars İslam Şûrası Büyük Kongresi	(30 Kas./2 Ar. 1918)	70
4. Birinci Ardahan Kongresi	(3-5 Ocak 1919)	8
5. İkinci Ardahan Kongresi	(7-9 Ocak 1919)	20
6. Büyük Kars Kongresi	(17-18 Ocak 1919)	131
7. Birinci Trabzon Kongresi	(23 Şubat 1919)	(ab) 27
8. İzmir Büyük Kongresi	(17-19 Mart 1919)	165
9. İkinci Trabzon Kongresi	(22 Mayıs 1919)	(ab) 17
10. Birinci Balıkesir Kongresi	(27 Haz./12 Temmuz 1919)	?
11. Erzurum Kongresi	(23 Temmuz/7 Ağustos 1919)	56
12. İkinci Balıkesir Kongresi	(26-30 Temmuz 1919)	48
13. Birinci Nazilli Kongresi	(6-8 Ağustos 1919)	(ab) 16
14. Alaşehir Kongresi	(16-25 Ağustos 1919)	46
15. Muğla Kongresi	(18 Ağustos 1919)	(ab) 32
16. Sivas Kongresi	(4-12 Eylül 1919)	31
17. Üçüncü Balıkesir Kongresi	(16-27 Eylül 1919)	35
18. İkinci Nazilli Kongresi	(19-20 ya da 23-24 Eylül 1919)	52
19. Üçüncü Nazilli Kongresi	(6 Ekim 1919)	50
20. Birinci Edirne Kongresi	(16 Ekim 1919)	?
21. Sivas İçin Muğla Kongresi	(20-31 Ekim 1919)	8
22. Dördüncü Balıkesir Kongresi	(19-29 Kasım 1919)	?
23. İkinci Edirne Kongresi	(15 Ocak 1920)	?
24. Oltu İslam Terakki Fırkası Kongresi	(21 Şubat 1920)	63

104 A. E. GÖKDEMİR, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s. 89.

105 C. Dursunoğlu 54, M. Gologlu 56, M. F. Kansu 57 kişiden söz etmektedirler. Genelkurmay arşivlerine dayanan Z. Başar (*Erzurum Kongresi*, s. 60-64) 62 üyenin adlarını vermektedir. Ayrıca bkz. M. ŞENGİL, *Erzurum ve Sivas Kongreleri*, Yüksek Lisan Tezi İÜ, İstanbul 1989, s. 55.

106 Delege sayıları kitabın kaynakçasında gösterilen şu yazar ve eserlerin verdikleri bilgilere dayanmaktadır: A.E. Gökdemir, Z. Sarıhan, M. Gologlu, Tekeli-İlkin, Ü. Türkeş, Ozan Erözden, T. Bıyıklıoğlu, N. Göyünç, Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası. (ab) kısaltması kongreye katılanların tam sayısını değil, sadece adları bilinenleri ifade eder.

25. Beşinci Balıkesir Kongresi	(10-23 Mart 1920)	58
26. Lüleburgaz Kongresi	(31 Mart/2 Nisan 1920)	67
27. Üçüncü (Büyük) Edirne Kongresi	(9-14 Mayıs 1920)	236
28. Afyon Kongresi	(2 Ağustos 1920)	?
29. Pozantı Kongresi	(5 Ağustos 1920)	75
30. Pozantı Kongresi	(8 Ekim 1920)	60
		Toplam: 1396

Görüldüğü gibi, burada ele alınan 30 kongreden, katılım sayıları az çok bilinen 25'inin toplam temsilci sayısı, S. Selek'in verdiği rakamın beş katı kadardır. Temsilci sayısı bilinmeyen 5 kongre daha vardır. Listede (ab = adı bilinen) diye gösterilen 6 kongreye ise çok daha fazla sayıda delegenin katıldığı açıktır. Bu durumda, 1918-1920 döneminde bu türden kongrelere katılan temsilci sayısının 1500 civarında olması çok muhtemeldir. Bazı kişilerin birden fazla kongreye delege olarak katılmış olmaları hesaba katıldığında bile, bu dönemde temsil ilişkisine giren en az 600 civarında "*kongreci*"den söz edilebilmelidir. Örneğin, dört büyük bölgesel kongre sisteminin üst kongreleri olarak Büyük Kars Kongresi'ne 131, İzmir Büyük Kongresi'ne 165, Erzurum Kongresi'ne 56, Üçüncü Büyük Edirne Kongresi'ne 236 üye, yani toplam 588 delege (değişik isim) katılmış durumdadır.

Bu dönemde, işgal altındaki topraklardakiler de dahil, Türk-Müslüman nüfusun 11-12 milyon civarında olduğu göz önüne alınırsa, bu rakamların dile getirdiği temsil ve vekâlet gücünün ne kadar yaygın ve köklü olduğu da kolayca anlaşılır.

Üstelik bu temsil mekanizmaları *dar bölgeli* olmaları ve *çok sık yenilenmeleri* bakımından da etkileyici karakterdir. Böylece, temsil eden ve edilen arasındaki mesafe kısalmakta, temsil ilişkisi sıklaşmakta ve daha sahici bir nitelik kazanmaktadır. Nitekim, bu kitapta esas alınan kongreler bölgelere göre gözden geçirildiğinde, aşağı yukarı bir buçuk yıllık bir zaman aralığında Sınır Doğu bölgesinde 7, Batı Anadolu'da 13, Trakya grubunda da 4 kongre toplandığı görülür.

Toparlamak gerekirse; 1918-20 arasında 11-12 milyonluk nüfusuyla Türkiye, bir buçuk yıl içinde en az 600 yerel önder ("kongreci") etrafında dönen ve yaklaşık olarak 1500 defa kurulan/yeniden kurulan, yaygın ve sık dokunmuş bir temsil ilişkileri ağına sahne olmuştur. Bir karşılaştırmayla bunu tamamlayacak olursak, 1983-2000 tarihleri arasındaki 50-60 milyonluk Türkiye'de kural olarak ancak 5 yılda bir ve merkezî sisteme (TBMM) bağlı olarak 400 ya da 550 milletvekili çerçevesi içinde yaşanan bir seçim ve vekâlet sistemi varolmuştur.[107]

107 17 Mayıs 1987 tarihli yasayla 1982 Anayasası'nın 75. maddesi değiştirilerek milletvekili sayısı

Görülüyor ki, günümüzle karşılaştırmalı sayılar açısından bile kongreler dönemindeki seçim ve vekâlet ilişkisinin ciddiyeti tartışma götürmez. Bu düzeyin, Osmanlı sistemine oranla daha üstün ve *demokratik* olduğu açıktır.

Bir kere, Osmanlı sisteminin yarı-aristokratik bir kurumu olan, seçimle değil padişah tarafından ömürboyu atanmışlardan oluşan Heyet-i Ayân benzeri bir kuruluşa kongrelerde yer yoktur. Kongre üyeleri ve organları (askerî şefler dahil) seçimle ve belli bir süre için belirlenmektedir. Bölgenin ya da milletin iradesini temsil eden kongreler, TBMM'den de önce aristokratik yapıyı kırıp *tek kanallı demokratik temsili* getirmişlerdir.

Bu saptama *katılma* olayı açısından da geçerlidir. Bu dönem Türkiyesi yerel-siyasal katılma açısından çok zengin bir görünüm içindedir. Bu nedenle de, kongrelere katılanların sayısını düşük gösteren ve kongrecilerin hemen hemen aynı kişiler oluğunu yazan S. Selek'in görüşlerini paylaşan C. Erikan'ın, katılmanın düşüklüğünü ileri süren, azgelişmişliğin bunda rol oynadığını belirten, 1919'da halkın çoğunluğunun her şeyi kendi iradesi dışındaki güçlerden beklediğini savunan görüşlerinde de isabet yoktur.[108]

Dikkat çeken bir başka nokta da, kongrelerde değişik yörelerin dengeli bir şekilde temsiline değer verilmesidir. Özellikle, kongrelerin çalışma düzenlerinde buna özen gösterildiği görülmektedir. Örneğin, Büyük İzmir Kongresi (17-19 Mart 1919) başkanlık divanının oluşumunda, Batı Anadolu'daki bütün mülkî birimlerin temsili sağlanmış, dengeler kurulmuştur.[109]

Kuşkusuz, kongreler çevresinde oluşan seçim ve temsil ağı, genellikle varlıklı ve okur-yazar tabakaları içermekte, yoksul ve emekçi katmanları dışlamaktadır. Kongre hareketlerinin orta sınıf karakterli (eşraf, aydınlar, tüccar, serbest meslek sahipleri, vb.) oluşları burada bir kez daha hatırlanmalıdır. Ancak şu var ki, Osmanlı siyasal yapısı içinde de söz konusu halk tabakaları seçim ve temsil şebekesine dahil edilmiş değillerdi. Seçme ve seçilme hakkı sınırlı oy esasına dayanıyor ve varlıklı sınıfların üyelerine açık bir alan oluşturuyordu. Bu bakımdan, kongre hareketlerinin kurduğu seçim ve temsil mekanizmasının emekçi ve mülksüz sınıflara kapalılığı, Osmanlı sistemine oranla bir gerileme ifade etmez. Aksine, siyasal hareketlilik ve canlılık sayesinde (mitingler, vb.) bu katmanlar da siyasal bakımdan eskiye oranla daha aktif duruma gelmişlerdir.

Kaldı ki, Osmanlı sisteminde görülmedik bir açılım örneğine, bu kongre hareketlerinden birinde rastlamak mümkündür. Bu, seçilme hakkının köylüleri de

400'den 450'ye çıkarılmıştı. Bugünkü sayı 550'dir.

108 C. ERİKAN, *Kurtuluş Savaşımızın Tarihi*, Gerçek yay., ("100 soruda dizisi"), İstanbul 1971, s. 53.

109 bkz. Z. ARIKAN, *Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını*, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 1989, s. 65-66.

içerecek şekilde kullanılmasıdır. Trakya Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Heyet-i Merkeziyesi'nin, Büyük Edirne Kongresi (9-14 Mayıs 1920) ile ilgili hazırlıkları sırasında almış olduğu karar (2 Mayıs 1920) bu açıdan son derece dikkat çekicidir: "Nahiyeler namına intihap edilecek (seçilecek) murahhasların (delegeler) muhtelif cereyanları temsil edecek zatlardan ve tercihen *köylülerden* olmasına çalışılacaktır".[110] Daha sonraki tarihli bir Trakya-Paşaeli Cemiyeti Beyannamesi, Lüleburgaz ve Edirne kongrelerine "köylere varıncaya kadar ahali mümessillerinin iştirak eyledikleri"ni duyurmuştur.[111]

Nihayet, temsile dayalı yapılanmanın getirdiği meşruluk ve inandırıcılık, kongrelerin *yaptırım gücü*'nü de beslemektedir. Kararların uygulanabilmesi bu sayede mümkün olabilmiştir. Denizli'deki durumun canlı tanığı olan şu satırlar bunu çok iyi anlatır: "*Heyet-i milliye bütün milletin malı olduğu için* memlekette asayiş çok iyi idi.. En ufak zabıta vakası işitilmiyordu.. Kuvvetli men-i müskirat (içki yasağı) tatbik ediliyordu". 12 Temmuz 1919'da kurulan Denizli Heyet-i Milliyesi, bir Riyaset (Başkanlık) dairesi ile altı şubeden oluşuyor, bu görevlere getirilecek kişiler seçimle belirleniyordu. Bu örgüt, bir polis ve jandarma teşkilâtı kurmak ve bunların yanı sıra köy ve mahalle idare heyetlerini de kendi doğal üyesi saymak suretiyle, esaslı bir yaptırım gücüne de kavuşmuş durumdaydı.[112] Böylece burada da, seçimler meşruluğun, meşruluk da etkinliğin (yaptırım gücü) güvencesini oluşturuyordu.

C) Yapılanma

Yerel kongreler tipindeki örgütlenmelerin iç yapıları basit ve tek hücreli değil, karmaşık (complexe) ve ayrışmış (différencié) karakterdedir. Bu organik ve işlevsel (fonksiyonel) farklılaşma, ancak evrimleşmiş (évolué) siyasal iktidar türü oluşumlarda rastlanan organ ve işlevlerin belirdiği anlamına gelir.

Burada ilkin bu yapılanmanın kurucu ve kuralkoyucu nitelikteki organlarına, sonra yürütme kollarına, en sonunda da silahlı güçlerine değinilecektir.

1) Kurucu ve Kuralkoyucu Organlar

Yerel yapılanmaların en üst karar organları, dernek genel kurulları (Heyet-i Umumiye) ile çeşitli derneklerin delegelerinden ve dernek dışı temsilcilerden olu-

110 akt. T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Millî Mücadele*, c. I, s. 250 (abç).

111 *Anadolu'da Yeni Gün*, 17 Mart 1922 (akt. *Millî Mücadele Dönemi-Beyannameleri ve Basını*, Haz. Z. Güner/O. Kabataş, Atatürk Kültür Merkezi yay., Ankara 1990, s. 112).

112 L. MÜFTÜLER, *Milli Mücadelede Denizli Heyet-i Milliyesi*, s. 14 (abç); İ. TEKELİ/S. İLKİN, "Aydın Cenub Mıntıkası", s. 168 vd.

şan *kongreler* şeklinde belirmektedir. Kongreler bazen, Erzurum'da görüldüğü gibi yeni ve daha kapsamlı bir dernekleşmeye de (ŞAMHC) hayat verebilmektedir.

İleride "Kararlar" bölümünde açıklanacağı üzere, bölgenin ve hattâ ulusun geleceği ile ilgili en hayatî kararlar kongrelerde alınmakta, ana hedef ve ilkeler buralarda belirlenmektedir. Örneğin, Erzurum Kongresi'nde kurulan ŞAMHC'nin Nizamnamesi, Cemiyet'in en üst organı olan ve yılda bir kez toplanması gereken Umumi Kongre'yi, "millet ve memleketin mukadderatı hakkında *her türlü müzakerat(ı) icra ve mukarrerat(ı) ittihaz*" yetkisiyle donatmıştır. Bu tutum, Kongre'nin kendisini ve kurduğu Cemiyet'in genel kurulunu adeta bir *yasama organı,* hattâ bir *kurucu organ* olarak görmeye ne kadar eğilimli olduğunu göstermektedir. Nitekim Nizamname'nin son maddesi, "İrade-i milliyeyi hâkim kılmaktaki amâl-i Cemiyet ancak Millet Meclisinin toplanarak *hukuk-ı teşrîiye ve murakabası*na tamamen ve emniyet ve serbesti ile bilfiil sahip olmasıyla tahakkuk edeceğinden, Cemiyet'in vaziyet-i âtiyesi ancak işbu emniyetin Millet Meclisince teyidi üzerine *kongre kararıyle* taayün edecektir" demektedir. Böylece, güvenilir bir yasama meclisinin toplanmasına kadar, bunun yetkilerinin Doğu İlleri topluluğu içersinde ŞAMHC tarafından kullanılacağı ifade edilmiş olmaktadır.[113]

Bölgenin korunması için silahlanma ve silahlı direniş kararları da en üst organ olan kongrelerden çıkmaktadır. Batı Anadolu kongre sisteminde İkinci Balıkesir Kongresi'nden (26-30 Temmuz 1919) başlayarak bunu görmek mümkündür. Onu izleyen Birinci Nazilli Kongresi (6-8 Ağustos 1919) silahlı direniş, silah altına çağırma, iç güvenliği sağlama, ceza koyma, yaptırım uygulama, vergi salma kararlarıyla bölgesel bir yasama meclisi, bir tür "kural koyucu organ" ya da "halk ihtilâl konseyi" rolünü üstlenmiştir.[114]

Alaşehir Kongresi (16-25 Ağustos 1919) oturumlarından birinde delegelerden İbrahim (Tahtakılıç) Bey'in, "Kongre, heyet-i umumiye itibarile (genelde) kongredir, hususiyet itibariyle *Meclis-i Millî*'dir"[115] şeklindeki saptaması bu bağlamda son derece dikkat çekicidir.

Bir başka ilginç örnek de, İkinci Nazilli Kongresi (19-20 ya da 23-24 Eylül 1919) kararlarının 5. maddesinde, "Heyet-i Merkeziyyenin vezaifini (görevlerini) tâyin eden yedi maddelik bir *kanun* kabul edilmiştir"[116] şeklindeki ibaredir.

Demek oluyor ki kongreler birer *yasama organı*, hattâ *kurucu organ* rolünü üstlenmişlerdir. Dahası, yasakoyuculuk ya da kuruculuk görevlerini ve yetkilerini kullanırken ne yaptıklarının bilinci içindedirler. Kendilerinin bir "meclis",

113 Metinler: M. GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi*, s. 187-203, Ek 14 ve 17 (abç).
114 İ. TEKELİ/S. İLKİN, *Ege'deki Sivil Direnişten*, s. 183-184.
115 *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 125 (abç).
116 İ. TEKELİ/S. İLKİN, "Aydın Cenub mıntıkası", s. 199.

aldıkları kararların ve yaptıkları işlemlerin de bir "kanun" olduğunu ifade etmekten kaçınmamışlardır. İlginçtir ki, İstanbul hükümetleri ile Mustafa Kemal, birbirlerine zıt sonuçlara ulaşmakla birlikte, kongrelerin "meclis" karakterini saptamakta buluşmuşlardır. Dördüncü Bölüm'de görüleceği gibi, Damat Ferit Erzurum Kongresi'ni yasama yetkisinin gaspı sayıp Anayasa'ya aykırı ilân ederken, Mustafa Kemal TBMM döneminde toplanan Büyük Edirne Kongresi'ni "meclis-i fevkalade" olarak niteleyip yüceltmiştir.

Bu dönemde kongrelerin bir tür "ikinci seçmen" ya da "üçüncü seçmen" rolü oynadıklarına ilişkin de bir örnek vardır. Lüleburgaz Kongresi (31 Mart - 2 Nisan 1920) TBMM'de "Trakya'yı temsil" etmek üzere Edirne mebusu olarak üç kişi seçmiş bulunmaktadır.[117]

Organlaşma, organ teorisi ve karar alma süreci açısından *halk toplulukları* da özel bir dikkati gerektirir. Millî mücadelede halk topluluklarını biraraya getiren iki önemli mekân olmuştur: Miting alanları ve camiler.[118] Biz bunlardan birincisiyle ilgiliyiz. Organlaşma ya da organ teorisi bağlamında ilginç olan bu mekânlar, yani mitinglerdir.

İzmir'de 13 Mart 1919'da yapılan mitingde bir "Muhtıra" kabul edilmişti.[119] Yine İzmir'de 14 Mayıs 1919'da Sultani binasında kendiliğinden toplanan ve Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi'ni seçen halk topluluğu "bir çeşit halk meclisi" niteliğindeydi.[120]

Dördüncü Balıkesir Kongresi (19-29 Kasım 1919) büyük bir miting düzenlenmesi kararı almıştı. 28 Kasım günü, yani kongrenin çalışmalarını sürdürdüğü bir tarihte yapılan ve onbini aşkın kişinin katıldığı bu toplantıda alınan kararlar ("*mukarrerat*") beş madde halinde kaleme alınmış olup, Heyet-i Merkeziye üyelerinden oluşan *Miting Heyeti* tarafından "bütün cihan-ı medeniyete" (uygar dünyaya) duyurulmuştur. Daha sonra Karesi Mutasarrıflığı ile bütün kazalarında buna benzer mitingler yapılacak ve kararlar alınacaktır. İstanbul'un işgalinden sonra Balıkesir'de yapılan protesto mitingi (18 Mart 1920) ve bu toplantıda "tecavüzün tâmir" edilmesi talebi doğrultusunda kararlar alınması da bunlardan biridir. Olayların içinde yaşayan ve mitinglerin düzenlenmesinde birinci derecede rol oynayan Kâzım (Özalp) Paşa'nın bu kararlardan söz ederken, bir "halk mitinginin o gün orada verdiği kararlar" diye vurgulama yapması dikkat çekicidir.[121]

Aynı şekilde Isparta (Ağustos ve 24 Aralık 1919, 23 Nisan 1920) ve

117 N. KARAÇAM, *Ulusal Kurtuluş Savaşında Trakya*, Yaylacık matb., İstanbul 1984, s. 60.
118 Zübeyir KARS, *Millî Mücadelede Kayseri*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1993, s. 126.
119 *Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası*, c. III, s. 25.
120 B. UMAR, *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri*, s. 99.
121 K. ÖZALP, *Millî Mücadele*, c. I, s. 75-77.

Denizli'de (25 Aralık 1919) yapılan mitinglerde de *kararlar* alınmıştır.[122] Çoğu kongre hareketleri dışında kalan aşağıdaki kentlerde de büyük açık hava toplantıları düzenlenmiş, asıl konumuz bakımından önemli olan "miting kararları" üretilmiştir: Kayseri (25.1.1920), Muğla (1.2.1920), Samsun (1.2.1920), Garzan (1.2.1920), Kütahya (6.2.1920).[123]

Miting düzenleme işinin kurumsallaşma eğilimi de gösterdiğini hissettiren bir örnek vardır: "*Siirt Sancağı Mitingler Reisi Müftü Halil Hulki*"[124] ibaresi bu çağrışımı uyandırıyor.

Mitinglerde sadece konuşma ve protestoyla yetinmemek, bir de *kararlar almak*, bunları *Miting Heyeti* adına dünya kamuoyuna duyurmak, vb., bütün bunlar üzerinde dikkatle durulması gereken eylemlerdir. Bu uygulamalar *doğrudan demokrasi* çağrışımları uyandırmakta, miting topluluklarını da *asli kurucu organ* durumuna getirmektedir.

Gerçi bazı örneklerde (Balıkesir) mitingte kabul edilecek kararların daha önceden kongre tarafından kaleme alındığı ve mitingte topluluğun onayına sunulduğu anlaşılmaktadır. Fakat burada bile demokratik ve kitlesel katılımın önemi kendini belli etmektedir. Öyle ki, "Türk Milleti" ve "silahlı mücadele" gibi temalara oturan kararlar, temsilciler (kongre delegeleri) ya da Heyet-i Merkeziye tarafından değil, doğrudan doğruya halk tarafından alınmış olmaktadır.

Mitinglerde karar alma konusunda bulduğumuz en ilginç örnek Isparta'da yaşanmıştır. Burada karar, seçenekler tartışıldıktan sonra toplulukça alınmıştır. TBMM'nin açılışından sonra yapılan ve bütün halkın katıldığı ileri sürülen açık hava toplantısında bazıları İtalyan himayesini, bazıları da genel seferberlik ve silahlı direnişi savunmuş, sonuçta ikinci seçenek kabul edilmiştir.[125]

Halk girişimlerine bir başka örnek de yöneticilerin statüsü katından verilebilir. İleride işaret edileceği gibi bazı yörelerde mülkî âmirlerin halk tarafından, daha doğrusu eşraf ve ileri gelenlerin inisiyatifiyle görevden alındıkları, bu surette "azledilenler"in yerine başkalarının getirildiği olmuştur. Bu uygulamaların da, demokratik ülkelerden bazılarında (ABD) görülen *seçilenlerin azli* (recall, révocation) mekanizmasını akla getirmesi mümkündür. Şu farkla ki burada "seçilmiş"lerin azli değil, atanmışların azli ve yerlerine yenisinin "seçilmesi" söz konusudur. Ayrıca bu operasyonlar birer *fiili durum* niteliğindedir; hukukî ve yasal bir temele oturmuş değildir, ama özünde demokratiktir.

122 N. KÖSTÜKLÜ, *Milli Mücadelede Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları,* s. 76, 87, 103; BÖCÜZADE SÜLEYMAN SAMİ, *Isparta Tarihi*, Serenler yay., İstanbul 1983, s. 357-358.

123 M. ŞAHİNGÖZ, "Maraş'taki Ermeni mezalimi üzerine yapılan protesto ve mitingler", *I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 1992, s. 1109-1119.

124 İ. ÖZÇELİK, *Milli Mücadelede Güney Cephesi*, s. 358.

125 BÖCÜZADE SÜLEYMAN SAMİ, *Isparta Tarihi*, s. 357-358.

2) Yürütme ve Yargılama Organları ve Organlar Kademelenmesi

Organsal farklılaşmanın ikinci ürünü yürütme kollarıdır; özellikle de Heyet-i Merkeziye, Heyet-i Milliye ve Heyet-i Temsiliye'lerdir. Bunlardan sonuncusu Erzurum Kongresi'nin getirdiği yürütme modelidir. Balıkesir ve Alaşehir kongrelerinin öngördüğü uygulama ve yürütme organları ise *Heyet-i Merkeziye*'lerdir.[126] Uşak'ta merkezileşen *Hareket-i Milliye Redd-i İlhak Alaşehir Heyet-i Merkeziyesi* adeta "hükümet boşluğunu dolduran" bir organdı. Bu kurul bölgede yangın, çekirge âfeti, göç, hırsızlık, yolsuzluk, zorbalık, görev tazminatı gibi çok geniş alanlarda toplumsal sorunları da çözmeye çalışıyordu.[127] Birinci Nazilli Kongresi (6-8 Ağustos 1919) çerçevesinde oluşturulan *Heyet-i Milliye*'ler de adeta birer "*yerel hükümet*"ti.[128]

Batı Anadolu kongre sisteminde yaratılan yürütme kollarında, bakanlıklar benzeri bir yapılanmayla karşılaşılır. Bu modelin öncüsü Denizli Heyet-i Milliyesi olmuştur. İaşe ve maliye, irşadiye ve istihbariye, esliha ve gönüllü efrad, muhacirin, nakliyat ve mübayaat, sağlık şubeleri olarak altı icracı birimden oluşan Heyet-i Milliye'nin Reisi ve şube müdürleri seçimle işbaşına gelmekte ve kurulan işbölümüne göre değişik görevleri yerine getirmekteydiler. Burada ayrıca Başkanlığa bağlı bir de "Heyet-i Nasiha" (Öğüt Kurulu) vardı.[129]

Denizli çıkışlı ve altı şubeli bu "icra modeli"nin, İ. Tekeli ve S. İlkin'in işaret etmiş oldukları gibi, daha sonra Muğla ve Aydın yörelerinde de benimsenip geliştirildiği anlaşılmaktadır.

Örneğin, Muğla'daki Menteşe 3. Kuvâ-yı Milliye Komitesi, genel başkan ve başkan yardımcılarının yanı sıra, iktisat, askerlik, irşat, nakliyat, göçmenleri yerleştirme ve sıhhiye işlerine bakan şube yetkililerinden oluşmuştur.[130] Bu özellikleriyle söz konusu yapılanma adeta küçültülmüş bir bakanlar kurulu ya da bir *mikro kabine* kimliği göstermektedir.

Aynı modelin, Nazilli Kongreleri grubunda da benimsenip geliştirildiği görülmektedir. Bunu biraz daha ayrıntılı bir şekilde aktarmak ilginç olacaktır.[131]

Bir kere, İkinci Nazilli Kongresi (19-24 Eylül 1919) ile kurulan en üst yürütme kolu durumundaki Heyet-i Merkeziye'nin oluşma biçiminin seçime ve özel

126 *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 112-115, 205-208.

127 A. TAHTAKILIÇ, "Türk Kurtuluş Savaşının ve Alaşehir Kongresinin Ege halk direnişine katkıları", *Millî Mücadelede Alaşehir Kongresi*, s, 113-115.

128 İ. TEKELİ - S. İLKİN, *Ege'deki Sevil Direnişten*, s. 184.

129 L. MÜFTÜLER, *Denizli Heyeti Milliyesi*, s. 11-12; A. A. TÜTENK, *Milli Mücadelede Denizli*, Ahenk matb., İzmir 1949, s. 23-25; M. GOLOĞLU, *Sivas Kongresi*, s. 12-43.

130 Ü. TÜRKEŞ, *Kurtuluş Savaşında Muğla*, s. 319-320.

131 bkz. İ. TEKELİ - S. İLKİN, "Aydın Cenub Mıntıkası Heyet-i Merkeziyesinin Kongre Mukarreratıyla Nizamnamelerini Mübeyyin Risale üzerine", *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu*, c. I, 9-11 Eylül 1919, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara; M. ALBAYRAK, *Millî Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998.

(yüksek) yeter oy sayısına (nisap) bağlanmış olması, demokratik yapılanma açısından son derece dikkat çekicidir. Bu kongrede, söz konusu heyetin "suret-i teşkili" (oluşturulma biçimi) hakkında yapılan düzenlemeye göre merkezî yürütme, yerel heyetlerin en az üçte iki oyuyla seçilen ve bir "intihabname" ile gönderilen üyelerden oluşur.

> *Madde 3* – Heyet-i Merkeziye azaları, her kazanın heyet-i umumiyesinin laekal sülüsanı (en az üçte ikisi) tarafından intihab ve sülüsanın muvaffakatını mutezammın (onayını gösteren) bir intihabname (seçim mazbatası) ile Merkeze izam olunur (gönderilir).

Nazilli Kongreleri ile Aydın yöresi için oluşturulan örgütlenmenin iç yapısı ve işleyişi derin anlamlar taşımaktadır. İkinci Nazilli Kongresi'nde oluşturulan Heyet-i Merkeziye 6 Ekim 1919'da yine Nazilli'de toplandı. Getirdiği önemli katkıları hesaba katarak ve Şerafettin Turan'a da dayanarak bu kitapta Üçüncü Nazilli Kongresi diye adlandırdığımız bu toplantıda Heyet-i Merkeziye kendisi için bir *İç Tüzük* yaptı *(Heyet-i Merkeziyye Nizamname-i Dahilisi)*. İlginçtir ki, bir kongre ya da genel kurul benzeri temsilî ve taban seçimine dayalı bir yapılanmaya giden bu Heyet-i Merkeziye, kendi iç işleyişini düzenlerken yasama meclislerinin içtüzüklerine nazire yaparcasına, bu düzenlemenin adını "*Nizamname-i Dahili*" (içtüzük) olarak belirlemiştir. Dahası, bu Heyet-i Merkeziye'yi kuran İkinci Nazilli Kongresi'nin buna ilişkin "*Mukarrerat*"ının (Kararlar) 5. maddesinde, bu Heyet'in "suret-i teşkili" (oluşumu) ve "vezaifi" (görevleri) ile ilgili olarak kabul edilen metinden söz edilirken "*kanun*" deyimi kullanılmıştır:

> *Madde 5* – Heyet-i Merkeziyyenin vezaifini tâyin eden yedi maddelik bir kanun kabul edilmiştir. Sureti zirde münderecdir" (aşağıda gösterilmiştir).

Üçüncü Nazilli Kongresi'nde ya da Heyet-i Merkeziye'nin 6 Ekim 1919 tarihli toplantısında kabul edilen örgüt yapısı, Alaşehir Kongresi ile kabul edilenden çok, Denizli Heyet-i Milliyesi ile bir model şeklinde beliren ve sonra Birinci Nazilli Kongresi ile Nazilli ve Muğla'da yaygınlaştırılan örgüt yapısına benzemektedir. Burada, Harekât-ı Milliye Reddi-i İlhak Aydın ve Havalisi Heyet-i Merkeziyesi içinden, seçimle bir Riyaset ve altı tane de Encümen oluşturulmaktadır. Encümenler; Maliye, Levazım, Teşkilât, İstihbarat, Sıhhiye ve Teftişat adlarını almaktadır. Bu örgüt şemasında güçlü bir reis yoktur. Kuvvet, encümenler ile Heyet-i

Merkeziye genel kurulunda toplanmıştır. Encümenlerin Riyaset'in değil, temsilî bir kurul olarak Heyet-i Merkeziye'nin emrinde olması kabul edilmiştir. Encümen reisleri, şube müdürleri ve azaları da Heyet-i Merkeziye üyeleri arasından ve bunlar tarafından yapılan seçimle göreve gelmektedir.

Güçlü bir reise yer vermeyen, icra ile görevli encümenleri genel kurula seçtirip buna karşı sorumlu tutan bu yapılanmanın, Birinci TBMM döneminde (1920-23) ve özellikle 1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu ile geçerlilik kazanacak olan *meclis hükümeti* sistemiyle benzerliği bu arada vurgulanmalıdır.

Üçüncü Nazilli Kongresi (6 Ekim 1919) tarafından çıkartılan *Heyet-i Merkeziye Nizamname-i Dahilisi*, adından da anlaşıldığı üzere, adeta bir yasama meclisi içtüzüğü gibi ayrıntılı düzenleme ve güvenceler getirmiştir. Heyet-i Merkeziye Reisinin "rey-i hafî" (gizli oy) ile seçimine (md.3), üyelerin oy ve ifade serbestliğine (md.6), müzakerelerin sağlıklı yürümesine ve bunu ihlâl edenlerin "meclis-i müzakereden hariç" tutulmasına (md.5), ağır kusuru görülen üyelerin kademeli bir şekilde görevden alınmalarına ve son kertede de "hizmet-i vataniyyeden uzaklaştır"ılmalarına (md.10), "riyasetten iskaat"a (başkanlıktan düşürülmeye (md.11), Encümenler arasında işbirliği ve yardımlaşmaya) (md.12), Encümen üyelerinin izinlerine (md.16) ve istifalarına (md.17), Heyet-i Merkeziye üyelerinin kural olarak değiştirilmezliğine (md.20) ilişkin hükümler buna örnektir. Ayrıca, kurulan Encümenlerle ilgili ayrıntılı "*Nizamname*"ler çıkarılmıştır.

Asıl yürütme uzvu olan Heyet-i Merkeziyeler gibi, yürütme altkolları olan *Heyet-i Milliye*'lerin de seçimle işbaşına gelmeleri esastır. Hattâ, Birinci Nazilli Kongresi'nde (6 ya da 8 Ağustos 1919) alınan kararların 18. maddesinde bu seçimin *gizli oyla* yapılacağı bildirilmiştir. İkinci Nazilli Kongresi de (19-24 Eylül 1919) Heyet-i Merkeziye üyelerinin en az 2/3 gibi yüksek bir yeter oy sayısı ile seçilmelerini gerekli görmüştür. Bu merkezî yürütme kollarının denetimi konusunda da dikkatli olunduğu fark edilmektedir. Bunun yolu kongre ya da genel kurul toplantılarının sıklığından geçmiştir. İkinci Balıkesir Kongresi (26-30 Temmuz 1919) kararlarının 29. maddesinde eylül başlarında yeni kongre yapılması hususu yer almıştı. Bu kongre eylül başında değilse bile ikinci yarısında yapıldı (Üçüncü Balıkesir Kongresi, 16-27 Eylül 1919). Bunu ikişer ya da üçer ay arayla yapılan dördüncü ve beşinci kongreler izleyecekti. Birinci Nazilli Kongresi'nde de, kararların 12. maddesi olarak her ay üç gün genel kongrenin toplanması öngörülmüştü. Böylece, Umumî Merkez'in bir kez oluştuktan sonra kendi başına buyruk olması engellenmek istenmiştir.

Heyet-i Merkeziye'nin bir yürütme kolu olmaktan öteye genişlediği ve temsilî kimlik aldığı da olmuştur. Bu modele İkinci Nazilli Kongresi'nde (19-24 Eylül

1919) rastlanmaktadır. Burada Heyet-i Merkeziye'nin, Heyet-i Milliyelerden gönderilecek birer üyeden oluşması kararlaştırılmıştı. Organ, yeni Heyet-i Milliyelerin katılımına açık olduğundan Heyet-i Merkeziye'nin üye sayısı da belirli ve donmuş değildi. Kongre kararlarının eki olan 5 maddeden birincisinde, üye gönderecek 38 kaza ve nahiyenin adları sayılmıştı. Ama bu sayı daha da artırlabilecekti. Bu oluşum biçimiyle Heyet-i Merkeziye kaza düzeyi altındaki (nahiye) Heyet-i Milliyelere de temsil olanağı vermesi bakımından, Alaşehir Kongresi ile oluşan Heyet-i Merkeziye modelinden ayrılmış, daha geniş bir temsil tabanına oturtulmuş oluyordu. Böylece Nazilli Kongresi, işlerliği daha az da olsa, bütün taban kuruluşlarına doğrudan ulaşma ve dayanma olanağı veren, daha temsilî bir örgütlenme modeli seçmiştir. Buradaki biçimiyle Heyet-i Merkeziye'nin de bir icraî kurul olmaktan öteye geçtiği, adeta bir genel kurul ya da kongre niteliği kazandığı meydandadır. Nitekim, bir önceki Nazilli Kongresi'nde kongrenin her ay toplanması kararlaştırılmışken, bu defa böyle bir şeyin söz konusu edilmeyişi anlamlıdır. Gerçekten de bu oluşum biçimiyle Heyet-i Merkeziye, bir kongreden beklenen temsilî gücü ve bunun getireceği meşruluk temelini sağlayabilecek durumdadır.

Batı Anadolu kongre sisteminin yarattığı en üst yürütme birimi, bölgenin çeşitli yörelerindeki Heyet-i Merkeziye ve Heyet-i Milliye kademeleri arasındaki uyumu ve işbirliğini sağlamakla görevli *Encümen-i Müdiran* adlı kuruldur. Alaşehir Kongresi kararları (madde 15) ile öngörülen bu kurulun statüsü, yine kongrenin çıkardığı 24 Ağustos 1335 (1919) tarihli *Hareket-i Milliye Redd-i İlhak Encümen-i Müdiran Talimatnamesi* ile düzenlenmiştir. Buna göre, Heyet-i Merkeziyelerin ortak amaçları doğrultusunda yönetilmesini ve çalışmalarının düzenlenip güçlendirilmesini sağlamak için "Encümen-i Müdiran namiyle bir meclis teşkil edilmiştir" (Madde 1). Meclis, Balıkesir, Nazilli ve Alaşehir Heyet-i Merkeziyeleri tarafından seçilen 3 üye ve 1 reis olmak üzere 4 kişiden oluşur; "Umumî kumandan" onun doğal üyesidir (Madde 2). "İşbu Meclis, mukaddes gayenin husulüne değin hal-i in'ikadda (toplantı halinde) bulunacaktır" (Madde 3). Encümen-i Müdiran, bunun gerektirdiği kararları alma yetkisine sahip bulunduğu gibi, "mesail-i mühimmede" (önemli konularda) kesin karar için gerekli görürse "*umumî kongre akdini*" de gerçekleştirir (Madde 5).[132]

Anlaşılıyor ki Encümen-i Müdiran, bölge için, Kongrenin yönerge ve denetimi altında çalışan bir *üst icra komitesi* idi ve beş kişiden oluşmaktaydı. Onun bir "*meclis*" olarak adlandırılmasını bu şekilde anlamak gerekir. Bu kurulun, "kutsal amaç"ın gerçekleşmesine kadar sürekli toplantı halinde sayılması, 5 Eylül 1336 (1920) tarihli Nisab-ı Müzakere Kanunu'ndaki "müstemirren müç-

132 bkz. *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 207, 234-235.

temi" (sürekli toplanık) bulunma (1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu, Madde-i Münferide) ilkesini haber verir.

Trakya bölgesine gelince, Ankara'da TBMM'nin açılışından sonra toplanan Edirne Kongresi (9-14 Mayıs 1920), bölgenin idaresini, en geniş selahiyetlerle, Trakya'nın en yüksek kuvvetini temsil eden Trakya-Paşaeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin merkez heyetine vermiştir. Böylece bu kurul "*en yüksek icra kuvveti*" halinde ortaya çıkarak, adeta Fransız Devrimi'nin "*Umumî Selâmet Komitesi*"ni (Comité du Salut Public) andırır duruma gelmiştir. Edirne Kongresi kararlarının 4. maddesi bu gözlemleri doğrular niteliktedir: "Memleketin alelıtlak (genel olarak) emr-i idaresinde (yönetim işlerinde) heyet-i merkeziye selahiyet-i kâmileye, (tam yetkiye) mâlik olup, Trakya kuvve-i âliyesini (en yüksek gücünü) temsil eder".[133]

Bu türden yönetici/yürütücü kurulların en önemlilerinden biri, Erzurum Kongresi ile kurulan ŞAMHC'nin *Heyet-i Temsiliye*'sidir. Cemiyet Nizamnamesi'nin, "vatanın tamamiyetini ve milletin istiklâlini temin hususunda *her türlü tedbir ve mukarrerat-ı siyasiye ve icraiyeyi ittihaza*" (siyasî ve icraî kararları almaya), hattâ gerektiğinde bölge için bir "*idare-i muvakkate*" (geçici yönetim) oluşturmaya mezun saydığı Heyet-i Temsiliye, bir olağanüstü dönem yürütme organı çekirdeği durumundadır. Gerçi, ŞAMHC ile onun Heyet-i Temsiliye'sinin kısa ömürlü olmuş olmaları (18 gün), pratik değer kazanmalarına izin vermemiştir. Ama bu bile, "*Kongre'nin kurduğu bir tür direktuvar*"[134] niteliğindeki bu kurulun büyük tarihsel değerini gölgelemez.

Kongrelerin yürütme kolları, Heyet-i Merkeziye, Heyet-i Temsiliye ve Heyet-i Milliyelerden ibaret değildir. Yerel kongreler yürütme işlerinde, resmî görevlilerden de yararlanmaktadır. Kongrelerin nüfuzu altındaki bölgelerde çalışan mülkî âmir ve memurların, yerel kongre güçlerinin yürütme görevlileri gibi davrandıkları görülmüştür. Bunlar kongrelerin dolaylı ajanları (memurları) olarak algılanabilir. Menteşeliler Müdafaa-i Vatan Cemiyeti örgütlenmesinde *"Kuvayı icraiye"* (yürütme kuvveti) adıyla anılan kol, kamu görevlilerine iş gördürmekteydi. Alaşehir Kongresi'nde de, Kongre'nin nüfuzu altındaki memurlardan hıyaneti görülenlerin cezalandırılmalarının "tabii" olacağına işaret edilmiştir.[135]

Dolayısıyla, resmî bürokrasi kısmen kongre güçlerinin de *İdare*'sini oluşturmaktadır. Kongrelerin kurduğu yürütme kolları ya da organları, kongreye bağlanan devlet memurlarından oluşan kılcal damarlardan da beslenmektedir.

133 T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Milli Mücadele*, c. I, s. 176, 304, 306; c. II, Ves. 46, s. 92.

134 P. DUMONT, *Mustafa Kemal*, p. 47.

135 M. ÇANLI/Ü. TÜRKEŞ, *Datça (Reşadiye) Kuva-yı Milliyesi*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s. 25-26; *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 193.

Yerel kongre hareketleri çevresinde *yargılama işlevi* açısından durum neydi?

Koşulların özel yargı mercileri yarattığı görülmektedir. Nazilli Kongreleri grubunda, Jandarma Binbaşı Abidin Bey başkanlığında yaşlı ve emekli subaylar ile seçilmiş efelerden oluşan bir "*millî harp divanı*" yalnız milisleri ve zeybekleri yargılıyordu. Demirci Efe, harp divanı kararlarını onama ve yerine getirme yetkisine sahipti.[136]

Heyet-i Merkeziye ya da Milliyeler de yargısal nitelikte işlemler yapıp kararlar vermişlerdir. Şikâyetlerin dinlenmesi, iddiaların araştırılması ve çözüme bağlanması, halka eziyet eden mütegallibe, yolsuzluk yaptığı ileri sürülen kumandan ve tahsildarlar, halkın malını gasp ettiği iddia edilen Kuvâ-yı Milliye efradı ya da Kuvâ-yı Milliye aleyhine çalışmakla suçlanan mülkî âmirler hakkında yapılan kovuşturmalar buna örnektir.[137]

Kongrelerin, kural koyma ve uygulama alanlarındaki kadar olmasa bile, yargılama konularında da aktif oldukları söylenebilir.

Yargılama ile ilgili bu kısa parantezden sonra, şimdi kongrelerin karar ve uygulama organları açısından nasıl bir basamaklaşma içinde olduklarını ortaya koymak gerekir.

Yerel kongrelerle oluşan örgüt modelinde *piramit* ya da *organlar kademelenmesi* şu şekildedir: En üstte Kongre, onun altında, oluşumu ve çalışma alanı Kongre tarafından belirlenen Heyet-i Merkeziye ya da Heyet-i Temsiliye, nihayet alt saçaklar durumunda olup Heyet-i Merkeziye ya da Heyet-i Temsiliye denetimi altında iş gören yerel kurullar (Heyet-i Milliyeler).

Bu şema, "Balıkesir Milli Kongresi Kararları"nın 12. maddesinin 1. bendinden çok net olarak çıkmaktadır: "Menatık ve Hey'at-i mahalliye (mıntıkalar ve yerel heyetler), Kongrece kabul edilen şekil ve mesaisinde müstakil ve Heyet-i Merkeziye'nin murakabesine tâbidir". Alaşehir Kongresi'nde kabul edilen "Heyet-i Merkeziye Talimatnamesi"nde, bu kurul "teşkilât-ı milliyenin dimağ-ı mütefekkiri" sayılmış, "gaye-i muayyene dahilinde" her türlü kararı almaya yetkili kılınmıştır.[138] Erzurum örgütlenmesi de bu esaslara dayalıdır. Burada da, Kongre kararları ve çizilen hedefler doğrultusunda Heyet-i Temsiliye geniş yetkilerle donatılmıştır.

Görülüyor ki, kongre tipi örgütlenmenin en üst organı Kongre'nin kendisi olmakla birlikte, bu organın sürekli toplantı halinde olamaması nedeniyle, yürütme kolları durumundaki heyetlere geniş bir yetki ve faaliyet alanı çizilmiştir. Bu özellik, TBMM'deki yapılanmadan oldukça farklıdır. Meclis hükümeti siste-

136 M. Ş. AKER, "57. Tümen ve Aydın Milli Cidali", *Askerî Mecmuanın Tarih Kısmı*, sayı 46-47, 1937, s. 16 (akt. İ. TEKELİ/S. İLKİN, "Aydın Cenub Mıntıkası", s. 190).

137 bkz. İleride E) Karar ve Faaliyetler, 4) Suçlar ve Yaptırımlar.

138 Metinler: *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 113, 23.

mini saf biçimiyle kabul eden bu ana kuruluşta, icra vekilleri, sürekli toplantı halindeki TBMM'nin memur ve ajanları durumundadır.

3) Silahlı Güçler

Organlaşma yönünden bir başka önemli nokta, yerel hareketlerin kendilerine bağlı silahlı güçler oluşturmalarıdır. Silahlı kuvvet yaratma ve kullanma tekelinin bir devlet yetkisi olduğu hatırlanacak olursa, bu yeni durumun önemi de kolayca anlaşılır. Çünkü bu gelişmeler, Osmanlı Devletinin silahlı güç yaratma tekelinin de kırıldığını kanıtlamaktadır. Bu konuda, Alaşehir Kongresi'nin *Kuvâ-yı Milliye Menzil Müfettişliği Vezaifi Hakkında Talimatnamesi* yoluyla silahlı birlikler oluşturması, *Harekât-ı Milliye Redd-i İlhak Encümeni Müdiran Talimatnamesi*'yle de askerî faaliyetleri yürütecek asker-sivil karışımı bir idarî yapı kurması, üzerinde durulması gereken bir hususdur.[139] Çünkü, bir yandan devletin silahlı güç tekeli kırılmak suretiyle mevcut hukukun dışına çıkılırken, öbür yandan silahlı faaliyet hukukîleştirilmektedir. Böylece, Kuvâ-yı Milliye biçiminde silahlı eylem ile, kongre gücüyle silahlı faaliyet arasındaki fark da bir kez daha belirmektedir. Bunların birincisi fiilî (de facto) karakterdeyken, ikincisi bunları hukukî kalıplara dökme çabası içindedir. Bu noktanın önemi ileride "kurallılık"tan söz edilirken daha iyi anlaşılacaktır.

Kongrelerde billurlaşan sivil-siyasal otorite ile bunun tarafından yaratılan silahlı güçler arasındaki ilişkilerde, askerî gücün sivil otoriteye kesin olarak tâbi ve bağımlı olmasına büyük önem verildiği görülmektedir. Bunun daha ilk kademedeki göstergesi *seçim* olgusu, yani silahlı güçlerin komutanlarının sivil kongre güçleri tarafından seçilmesidir. Daha da ilginci, silahlı birlik komutanlarının sivil halktan olması kuralının getirilmiş olmasıdır. İkinci Balıkesir Kongresi'nde (26-30 Temmuz 1919) alınan kararların 8. maddesinde bu birliklerin "başlarında eşraftan bir zat bulunacak" hükmü yer almaktadır. Alaşehir Kongresi (16-25 Ağustos 1919) ile oluşturulan *Teşkilât Kadrosu* ile ilgili düzenlemede de aynı ilkeler geliştirilmiştir. Sivil kökenli komutan ve bunların sivil organ tarafından seçimiyle ilgili bu hükümler şöyledir:

> *Madde 6* – Alay kumandanları kongrece intihap olunur (seçilir). Tabur ve bölük kumandanları mensup oldukları heyet-i milliyenin sülüsan ekseriyeti (üçte iki çoğunluğu) ile intihap olunur. Bu kumandanların eşraftan ve ileri gelenlerden biri olması şarttır. Bu vazife-i vataniyenin kabulü mecburidir.

139 *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 225-235.

> *Madde 7* – Millî kumandanların yanında askerî bir kumandan muavini bulunacaktır. Alay kumandan muavinlerini Heyet-i Merkeziye sülüsan ekseriyetle intihap eder (...) Tabur ve bölük kumandan muavinleri de mahallî heyetlerin sülüsan ekseriyetiyle intihap ve Heyet-i Merkeziyece memuriyetleri tasdik edilecektir.[140]

24 Ağustos 1919 tarihli Dokuzuncu İçtima'ının Dördüncü Celse'sinde Alaşehir Kongresi, oluşturduğu silahlı güçlerin "Umumî Kumandanlığı"na kimin getirilmesi gerektiğini de uzun uzun tartışmış, sonuçta ordu mensubu olmayan birinin seçilmesinde karar kılmıştır. O tarihlerde Osmanlı ordusunda görevli bulunan Ömer Lütfi Bey, Miralay İsmet ya da Cevat Paşa gibi isimler önerilmişse de, bunların seçilmesinin hareketin ordu dışı ve sivil-toplumsal niteliğine ters düşeceği ve "*şekl-i milli*"ye uygun seçim yapılması yolunda itiraz ve görüşler ileri sürülmüştür. Sonuçta, miralaylıktan emekli Kara Vasıf Bey bu göreve oy çokluğuyla seçilmiştir.[141]

Üçüncü Balıkesir Kongresi de (16-27 Eylül 1919), "Umumî seferberlik" kararı alırken, kumandanlıkları tamamen eşrafın eline vermeye özen göstermiştir. Burada da sivil kesimin, silahlı gücün bağımsızlaşmasını engellemek yolunda çok bilinçli davrandığı görülmektedir.[142]

Ödemiş yöresindeki komite tipi örgütlenmede de komutanlar seçimle göreve getirilmektedir.[143]

Askerî gücün sivil otoriteye tâbi oluşunun ikinci göstergesi, *sivil denetim* mekanizmasıdır. Silahlı müfreze mensuplarının idarî ya da malî alanlara hiçbir şekilde karışmamalarının karara bağlanması, aksine davranacak cephe kumandanları hakkında "vatana hizmetten yoksun kılma" gibi yaptırımların uygulanabilmesi, askerî gücün sivil otoriteye bağımlılığını belirginleştirmektedir.[144]

Bu konuda Alaşehir Kongresi'nde kabul edilen *Hareket-i Milliye Redd-i İlhak Teşkilât Talimatnamesi*'nin, Cephe Teşkilâtı ile ilgili hükmü çok açıktır:

> *Kısım 2, Madde 3* – Cephede bulunan kıtaat ve kumandanlar geri hidematından (hizmetlerinden) herhangi birine karışamayacağı gibi,

140 Metinler: *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 113, 222-223.

141 *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 198-201.

142 bkz. İ. TEKELİ/S. İLKİN, *Ege'deki Sivil Direnişten*, s. 211; Ş. TURAN, *Türk Devrim Tarihi*, c. I, s. 288.

143 Alev COŞKUN, *En Uzun 15 Gün: Ödemiş Direnişi, Kuvayı Milliye'nin Kuruluşu*, Çağdaş yay., İstanbul 1996, s. 238.

144 Örnekler: İkinci Balıkesir Kongresi kararları (*Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 113); Menteşeliler Müdafaai Vatan Cemiyeti kararları (Ü. TÜRKEŞ, *Kurtuluş Savaşında Muğla*, s. 257, 260); Ş. TURAN, "Kurtuluş Savaşında Kongreler", s. 153-154; Alaşehir Kongresi kararları (*Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 200 vd).

> teşkilât-ı mahalliye rüesa (yerel örgüt başkanları) ve heyetleri de hususat-ı harbiyeye (savaşla ilgili konulara) müdahale edemezler ve bilhassa para toplamak gibi hususata müdahale getirmek isteyen cephe kumandanları hareket-i milliyeye iştiraktan çekilebilecekleri gibi, bu babta taannüd edenleri (inatlaşanları) de Heyet-i Merkeziyece hizmeti vataniyeden mahrum edilirler.[145]

İkinci Nazilli Kongresi de (19-20 ya da 23-24 Eylül 1919) *Heyet-i Merkeziye Vezaifi*'ni saptarken, nakdî ve aynî teberru toplanması ve haberleşme konularında mücahit reislerin bir faaliyette bulunamayacaklarını ve bu işlere Heyet-i Merkeziye'nin bakacağını (md. 2), ama Heyet-i Merkeziye'nin de cephedeki reislerin işlerine karışamayacağını (md.3) kararlaştırmıştır. Burada, Birinci Nazilli Kongresi'nde olduğu gibi, mücahit reislere keyfî cezalandırma yetkisi verir gibi görünen ifadeler de artık yer almamaktadır. Bu durum, iki Nazilli Kongresi arasına giren Alaşehir Kongresi'nde bütün Ege bölgesi için geçerli ceza kurallarının ve cezalandırma usullerinin kabul edilmiş olmasının bir sonucu olmalıdır. Bu tercih, askerî reislerin faaliyetlerini sivil denetim altında tutma isteğiyle de yakından bağlantılıdır.[146]

Bu konudaki duyarlılığın en çarpıcı örnekleri Alaşehir Kongresi'nde yaşanmıştır. Burada Reis Hâcim Muhittin Bey, cephe kumandan heyetlerinin yalnız cephe gerisine geldiklerinde bir azâ sıfatıyla mecliste bulunabileceklerini vurgulamaya özel bir önem vermektedir. Öte yandan *Talimatname* görüşülürken, komutanların görevlerini kötüye kullanmaları halinde "tebdil"lerini (değiştirilmelerini) öngören 4. madde hükmünü çok ağır bulup buna karşı çıkan ve bunun yerine "murakabe" (denetim) kelimesinin konmasını önerenler de, Salihli delegesi Zahid Molla'nın şu sözleriyle karşılaşmışlardır:

> "Dünyada her şey muvazene (denge) kanununun taht-ı tesirindedir (etkisindedir). Bu kayıttan maksat, heyet-i umumiyeyle kumandanlar üzerinde bir murakabe, muvazene tesisidir(...). Her kim ki kuvvet alırsa, hasbelbeşer (insanlık huyu gereği) bunu suiistimal eyler. Şahıs devam etmez, usul payidar olur. Yalnız murakabe kâfi değildir, bir de tebdil kelimesi olmalıdır.[147]

Kasabalı bir din adamının ağzından çıkan bu sözlerin, Montesquieu'yü hatırlatmaması imkânsızdır.

145 Metin: İ. TEKELİ/S. İLKİN, *Ege'deki Sivil Direnişten*, s. 193.
146 Metin ve yorum: İ. TEKELİ/S. İLKİN, "Aydın Cenub Mıntıkası".
147 *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 127, 138.

D) Kurallılık

Kurallılık terimiyle anlatılmak istenen, yasa ve hukuk dışı davranışlardan uzak durma, keyfiliği ve gelişigüzel hareketleri reddetme, belli bir hukukî disiplin ve düzenlilik çizgisine bağlı kalma durumudur.

Bu çerçeve içinde belirtilmesi gereken ilk husus, *yasallık* (kanunilik, legalite) ilkesine uyarlılıktır. Cemiyet ve kongre tipi örgütlenmeler, varolan hukuk kurallarına uygun olarak gerçekleşmektedir. Açık ve yasal örgütlenme esastır. Zorunluluk nedeniyle ilk başta gizli örgütlenmeye gidilmişse, ilk fırsatta durum yasallaştırılmaktadır. Örneğin, 15 Mayıs 1919'da gizli olarak kurulan *Menteşeliler Müdâfaa-i Vatan Cemiyeti*, 1 Haziran 1919'da "Kongre" adı altında bir toplantı düzenledikten sonra yaptığı ikinci "Kongre"sinin ikinci gününde (6 Haziran 1919), gizliliği kaldırıp açık çalışma kararı almış, bir onay kararıyla da cemiyetin üç haftalık gizli çalışmalarını yasal ve açık hale getirmiştir.[148] Bunun gibi, Birinci Nazilli Kongresi'nde (6-8 Ağustos 1919) alınan kararların başında, o vakte kadar kurulmuş olan Heyet-i Milliyelerin Cemiyetler Kanunu uyarınca birer beyanname vererek kuruluşlarını tescil ettirmeleri buyruğu gelir.[149]

Kurallılık terimi ilkin yasallık kavramını çağrıştırıyor olsa bile, bununla özdeşleştirilemez. Bölgelerini yönetmeye tâlip olan dernek ve kongrelerin yürürlükteki anayasa ve yasalarla uyum içinde olmaları beklenemez. Kuruluşlarında yasallığa dikkat eden bu örgütler, faaliyetlerinin aldığı seyir bakımından yasal çerçevenin dışına çıkmaktadırlar. Bununla ilgili iki örnek, yasallık ilkesi karşısında yaşanan sıkıntıları canlandırmaya yardımcı olacaktır. Bunlar, Erzurum Kongresi (23 Temmuz - 7 Ağustos 1919) ile Birinci Nazilli Kongresi'dir (6-8 Ağustos 1919).

Vilâyât-ı Şarkıye Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ilgili yasaya uygun olarak kurulmuştu ama, cemiyetin Erzurum şubesinin kongresinde (17-25 Haziran 1919) silahlı ve gizli örgütlenme yolları aranmaya başlandığı andan itibaren Cemiyetler Kanunu'na da aykırı düşülmeye başlanmıştı (md.11). Bu şubenin İl İdare Kurulu toplantısında (9 Temmuz 1919) Cemiyet üyesi olmayan Mustafa Kemal ve Rauf beylerin kongre hazırlıklarıyla görevli Heyet-i Faale'de görevlendirilmeleri de hem yasaya hem de dernek tüzüğüne tersti. Bu iki şahsiyet Erzurum Kongresi üyesi de olamazlardı. Bunu sağlamak için iki delege istifa ettirildi. Ama bu iki müstâfî de kongreye katıldılar. Kongrenin toplanması, niteliği ve çalışmalarıyla ilgili olarak da bazı usul hataları yapıldı. Düzenleyiciler ve delege-

148 Ü. TÜRKEŞ, *Kurtuluş Savaşında Muğla*, s. 205-206, 209, 214, 257, 264.
149 Metin: A. GÖKBEL, *Millî Mücadelede Aydın*, Coşkun matb., Aydın 1964, s. 372.

ler de zaman zaman bu çelişkileri yaşamışlar, bir yandan yasaya ve anayasaya ters düşmeme isteğinin, öbür yandansa bölgeyi savunma görevi üstlenmenin yarattığı zıtlıkların bilincinde olmuşlardır.[150]

Batı kongre sisteminde de aynı ikircikli durum yaşanmıştır. Birinci Nazilli Kongresi'nin aldığı kararlarda hem anayasaya ve yasalara aykırı bir şekilde hükümet ve devletin yerine geçme girişimleri vardır (silahlı direniş, düşmanı kovmak, nakdî ve aynî yükümlülükler koymak ve bunları yerine getirmeyenleri cezalandırmak, vb), hem de bütün bunların hükümetle işbirliği içinde ve "hükümet kanun ve nizamları"na uygun bir şekilde yerine getirilmesi öngörülmüştür.[151]

Görüldüğü gibi kurallılık ve yasallık aynı anlama gelmemekte, bu iki kavram birbiriyle her zaman örtüşmemektedir. Faaliyetlerin çoğu özünde anayasaya ve yasalara aykırıdır. Bununla birlikte bunlar yine de belli bir *düzenlilik* ve *hukukî disiplin* içinde cereyan etmektedir. Kurallılık deyimiyle anlatılmak istenen de budur.

Bu anlamda kurallılık, öncelikle *temsil* ve *vekâlet* ilişkilerinde kendini gösterir. Delegelerin temsil bağını belirten "*itimatnameler*", "*mazbatalar*" ve "*intihapnameler*" dikkatle düzenlenmekte ve denetlenmektedir.[152] Kongrelerde tutanaklar ve kararlar özenli bir hukuk diliyle kaleme alınmaktadır. Kongre günleri "içtima"lara, içtimalar "celse"lere bölünmekte, Cemiyetler Kanununa ya da parlamento hukukuna uygun usuller uygulanmaktadır.

Kongre hareketlerinde göze çarpan *iç demokrasi* de kurallılık açısından bir anlam taşır. Kongre çalışmalarında demokratik usullere uyulmakta, baskısız ve özgür bir ortam gözlenmektedir. Tartışma serbestliği ve oy verme özgürlüğü kesinkes geçerlidir. Heyet-i Merkeziyeler (yürütme kolları) kongre genel kurullarının denetimi altında tutulmaktadır. Balıkesir Heyet-i Merkeziyesi güven oylamasına gitmiş;[153] İkinci Balıkesir (26-30 Temmuz 1919) ve Birinci Nazilli (6-8 Ağustos 1919) kongrelerinde alınan kararlarla kongre genel kurullarının sıkça toplanması ve böylece denetimlerini pekiştirmeleri esası benimsenmiştir.[154]

Örgüt içi demokrasi anlayışının bilinçli bir şekilde dillendirilişine de tanık olunur. Büyük Edirne Kongresi'nde (9-14 Mayıs 1920), kongrenin yalnız reisi seçmesini, merkez heyetinin de reis tarafından seçilmesini öneren bir konuşma-

150 Ahmet SARAÇGİL, *Mustafa Kemal Paşa'nın Katıldığı Kongrelerin Cemiyetler Hukuku Bakımından Değerlendirilmesi* (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi AİİE, Erzurum 1992, s. 47 vd.

151 A. GÖKBEL, *Millî Mücadelede Aydın*, s. 372 vd.

152 bkz. F. KIRZIOĞLU, *Millî Mücadelede Kars I*, s. 13; B. S. BAYKAL, *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*, İnkılap Tarihi Enstitüsü yay., Ankara 1969, s. 17; *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 135, 169; S. YİĞİTBAŞ, *Kiğı ve Folkloru*, s. 191.

153 F. ÖZER, *Hareket-i Milliye Redd-i İlhak Hey'eti ve Balıkesir Kongreleri*, Yüksek Lisans Tezi, AÜ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1988, s. 118.

154 İ. TEKELİ/S. İLKİN, "Aydın Cenub Mıntıkası", s. 175.

cıya (Ali Galip Bey) verilen cevapta, "Anadolu gibi *demokrasiye uygun* hareket etmeliyiz" sözleriyle karşı çıkılmış olması (Bahattin Bey) buna bir örnektir.[155] Balıkesir Redd-i İlhak Heyet-i Merkeziyesi de "Şarkta demokrasi"nin korunması gereğini savunmuştur.[156]

Cemiyet ve kongrelerin yürütme kollarının çalışmalarında da aynı özellikler görülmektedir. Örneğin, Balıkesir Heyet-i Merkeziyesi'nin çalışmalarında, tartışma ve oylama yoluyla karar alma, bunları düzenli bir şekilde deftere geçirme alışkanlığı dikkat çekicidir. Bazı kararlarda muhalefet şerhlerine rastlanması, örgüt içi demokrasi ve kurallılık konusunda olumlu bir fikir vermektedir.[157] Ayrıca, kongrelerdeki gibi, Heyet-i Merkeziye kararları ve tutanakları da olgun bir hukuk dili ve anlayışıyla bezelidir. Bu durum, çete ya da efe hareketlerine hâkim sübjektivizm ve keyfilik tablosundan tamamen farklı bir yapılanmaya işaret eder. Böylece silahlı mücadele kongreler zemininde, "devlet ciddiyeti ve ayniyeti içinde" yürütülmektedir.[158]

Bu arada askerî konular, kurallılık anlayışı açısından büyük önem taşımaktadır. Kuvâ-yı Milliye müfrezeleri ya da çeteler gibi fiilî ve düzensiz birimlerin durumlarının kongrelerce ele alınması bunun tipik göstergesidir. Yerel kongre güçleri bunları başıboşluk ve keyfilikten alıkoyacak önlemleri almışlardır. Bunların, kongrelerin ve kongre organlarının sıkı denetimi altına sokulmaları, yeniden oluşturulan askerî birliklerin sivil ve hiyerarşik bir kademelenme içine alınmaları, komutanlıklarına sivil kişilerin atanması gibi örnekler burada bir kez daha hatırlatılmalıdır. Bu düzenlemeler, Batı Anadolu kongre sisteminde (Alaşehir) *Talimatnameler* adı verilen ve açıkça kurallılık ihtiyacını yansıtan belgelerle yapılmıştır.[159] Silahlı güçlerin sivil denetimi konusunda Alaşehir'de saptanan Ege standartları, İkinci Nazilli Kongresi kararlarıyla Güneybatı Anadolu yöresine de uyarlanmıştır.[160]

Kurallılık konusunda bir başka önemli alan *malî* konulardır. Bununa ilgili en belirgin duyarlılık Batı Anadolu kongre sisteminde görülür. Erzurum ve Sivas kongrelerinde siyasal kararlar önplandaydı. Ayrıca güçlü bir önderlik kadrosu ve ordu da işin içindeydi. Malî konular bu yüzden buralarda ikinci derecede kaldı. Batı grubunda ise silahlı birliklerin finansmanı, bütçe yapılması ve vergi salın-

155 T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Millî Mücadele*, c. I, s. 284-285. Aynı kongrede bir Heyet-i Merkeziye üyesi (Şakir Bey), kongrenin itimadına ihtiyaç duyduğunu belirtmektedir (*aynı yerde*).

156 *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 73-74.

157 Örnek olarak 1 ve 16 sayılı kararlar ("Balıkesir Heyet-i Merkeziyesi'nin karar defteri", *Milli Mücadelede Balıkesir*, Türkpetrol Vakfı, İstanbul 1986, s. 69, 78).

158 A. BOLAK, "Balıkesir'de Kuva-yı Milliye Çalışmaları", *Balıkesir'de Milli Mücadele*, s. 56-57, 64.

159 Örnekler: *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 112-115, 205-208, 222 vd.; Menteşeliler Müdafaa-i Vatan Cemiyeti'nin kararları (Ü. TÜRKEŞ, *Kurtuluş Savaşında Muğla*, s. 257-154).

160 İ. TEKELİ/S. İLKİN, "Aydın Cenub Mıntıkası", s. 176, 181.

ması öncelikli sorunlardı.[161] Buradaki temsil ağının güçlülüğü de bunlara el atabilme cesareti veriyordu. Zaten bu bir bakıma bir zorunluluktu. Çünkü Batıdaki direnişin başlarında, Kuvâ-yı Milliye ve çete kumandanları malî konularda keyfî davranışlarda bulunmuşlardı. Para toplama işleri halkı soyma noktasına gelmiş olduğu gibi, harcamalar da gelişigüzeldi. Yerel kongre hareketlerini doğuran nedenlerin başında bu işlere bir çekidüzen verme ihtiyacı gelmekteydi.

Balıkesir, Alaşehir ve Nazilli kongreleri ile İzmir Şimal Mıntıkası Kuvâ-yı Milliye heyetleri bu yönde sürekli kararlar aldılar. Malî konulardaki kurallılıkla ilgili olarak Balıkesir Heyet-i Merkeziyesi kararlarından şu örnekler aktarılabilir: Para toplama ve vergi salma işlerini kural ve kayıtlara bağlama, direniş hareketi için kullanılacak malzemenin nakliye borçlarını ödeme, askerî personele "cep harçlığı", "tütün parası" ve şehit ailelerine "ikramiye" adı altında yardımda bulunulması, yoksul ve düşkünlere maddî destek verilmesi, "ahaliden istikraz edilen" paraların sahiplerine geri ödenmesi, seyahat ve hizmet yolluklarının titiz bir şekilde harcanıp denetlenmesi.[162]

Aynı anlayışla Birinci Nazilli Kongresi (6-8 Ağustos 1919) malî teftişlerde yürürlükteki mevzuata uyulmasını kararlaştırdı. Bu kongre, İstanbul hükümeti için ödenen aynî vergiye (aşâr) bölge savunması ve göçmenlerin bakımı için bile elkonmasını uygun görmedi, hükümetten bu konuda izin çıkmasını bekledi. Aşâra bu bölgede epey sonraları elkonacaktır.[163]

Kongreler ve organları bu faaliyetlerini *hukukî işlem* kalıplarına dökmektedirler. Bunlar genelde yazılı biçime büründürülmüş olup, "*nizamname*", "*talimatname*", "*mukarrerat*", "*nizamname-i dahilî*", "*kararname*" ve hattâ "*kanun*" gibi başlıklar almaktadır. Sırf İkinci Nazilli Kongresi'nin işlemlerinde bunlardan dördüne birden rastlanır: *Kanun*, *Nizamname-i Dahilî*, *Nizamname*, *Kararname*.[164]

Dış temaslar konusunda da bir devlet ciddiyetine tanık olunmaktadır. Kongre adına dış temaslarda bulunacak kişiler için yetki belgeleri düzenlenmekte, tıpkı diplomatik dilde olduğu gibi bunlara "*itimatname*" denmektedir. Kongrelerin verdiği talimatı ve yetki çerçevesini aşan "murahhas"ın azledildiği de olmuştur. Birinci Trabzon Kongresi'nce görevlendirilen Ömer Fevzi Bey'in İstanbul'da Amerikan mandası arama girişimlerinde bulunup Amerikan mümessilliğiyle temasa geçmesi üzerine görevinden alınması buna bir örnektir.[165]

161 A. E. YAMAN, "Anadolu'daki kongre kararlarında silahlı direniş güçlerinin malî finansmanı ile ilgili hükümler", *Atatürk Yolu*, AÜ Türk İnkılap Enstitüsü Dergisi, Yıl 1, sayı 1, Mayıs 1988, s. 96.

162 Balıkesir Heyet-i Merkeziyesi'nin 1,5,7,10,11,25,26,79 ve 83 sayılı kararları (*Balıkesir Heyet-i Merkeziyesi'nin Karar Defteri*, s. 69-108).

163 A. MÜDERRİSOĞLU, *Kurtuluş Savaşının Malî Kaynakları*, 2. baskı, s. 194-195, 199-200.

164 İ. TEKELİ/S. İLKİN, "Aydın Cenub Mıntıkası", s. 199, 205, 213, 217.

165 M. GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi*, s. 173-174.

Kurallılık açısından *yargılama* işlerinde görülen durum nedir? Kuvâ-yı Milliye birlikleri ya da çete kumandanları birtakım buyruklar çıkarıp kararlar almışlar, bunlara uygun davranmayanları cezalandırmışlar, hattâ "idam hükümleri" vermişlerdi. Ancak bu topluluklar fiilî karakterdeydi, bir hukukî disiplin ya da kurallılık anlayışından yoksundular. Kongreler bu konuda da kurallılık yönünde bir eğilimi ifade etmişlerdir. Özellikle bölgesel kongrelerin yargılama ve cezalandırma konusunda, o zamana kadar konmuş ve uygulanmış olan dar bölgeli yerel kuralları birleştirme yoluna gittikleri görülmektedir. Özellikle Alaşehir Kongresi (16-25 Ağustos 1919), yargılama ve cezalandırma alanında Batı Anadolu bölgesi çapında bir *kurallar standartlaştırması* işine girişmiştir.

Kurallılık, kongreleri diğer fiilî direniş gruplarından ayıran bir noktadır. Kongreler seçim, temsil, vekâlet bağları ve yaptıkları hukukî düzenlemelerle *kurallılık* ve *kurumsallık* çizgisindedir. Onları rastgele iş gören güç odaklarından ayıran, bir *siyasal iktidar çekirdeği* durumuna getiren noktalardan biri de budur.

E) Karar ve Faaliyetler

Yerel kongrelerin ve organlarının karar ve faaliyetleri çok yönlüdür. Bellibaşlı kalemler savunma, maliye, kamu düzeni, güvenlik, suç ve ceza, ekonomik ve sosyal yaşam, idare, siyaset ve diplomasi konularıyla ilgilidir.

1) Savunma

Mondros Mütarekesi'nin (30 Ekim 1918) hemen ertesinden itibaren işgal tehdit ve girişimlerine milis güçleriyle (çeteler ve Kuvâ-yı Milliye) direnme durumu ortaya çıkmıştı. Bunun nedeni, düzenli ordunun devredışı kalmış olmasıdır. Osmanlı hükümeti Mondros Mütarekesi'ni imzalamakla keyfî işgallere fırsat tanımış olduğu gibi, ordularını da büyük ölçüde terhis etmeyi kabullenmiş ve işgallere karşı koymama konusunda buyruklar vermiştir. Bu yüzden, Ekim 1918 sonundan Mayıs 1919'a kadar geçen yedi aylık dönemde, çeteler ve Kuvâ-yı Milliye birlikleriyle direnmekten başka seçenek kalmamıştır.[166]

Kongreleri doğuran neden de yalnız merkezî otorite ve hükümet boşluğu değil, aynı zamanda düzenli ve ulusal ordu eksikliğidir; bundan doğan özsavunma zorunluluğudur. Kongreler bu askerî ihtiyacı karşılamak için ortaya çıkan sivil örgütlenme modelidir. Cemiyetlerin silahlı mücadeleyi benimsemedikleri,

166 Y. ERCAN, "Kuva-yı Milliye'nin yapısı ve niteliği üzerine bir tahlil", *İkinci Askerî Tarih Semineri*, Genelkurmay yay., Ankara 1985, s. 232.

bunun ancak Mustafa Kemal Paşa tarafından öngörüldüğü düşüncesi[167] isabetli değildir. Bazı cemiyetlerin (Trabzon ve Erzurum) yanı sıra bütün yerel kongre hareketleri, ulusal önderliğin doğumundan önce ya da bunun etkisi dışında, kendiliklerinden silahlı mücadele stratejisini benimsemişlerdir. Zaten kongrelerin varlık nedenlerinin esası budur.

Bunun ilk örneği de yine Sınır Doğu kongre sisteminde yaşandı. Burada İkinci Ardahan Kongresi askerî örgütlenme kararı almıştı (7-9 Ocak 1919). Bölgede kurulan ve şûra kökenli Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkate-i Milliyesi'nin ordu mevcudu kısa zamanda 8.000 kişiye ulaştı. Bu hükümet ve silahlı güçleri Cumhuriyet ilânından sonra da İngiliz işgaline kadar (12 Nisan 1919) faaliyet gösterdi.

Trabzon ve Erzurum'daki yerel cemiyetler ve bunların kongreleri de silahlı mücadele kararı almışlardır. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin vilayet kongresinde ya da İkinci Trabzon Kongresi'nde (22 Mayıs 1919) silahlı direniş ve buna uygun örgütlenme kararı Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu bölgesindeki ilk örnektir.[168] Bunu, Erzurum'daki örgütlenmenin kararları izledi. Vilâyât-ı Şarkıye Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin vilayet kongresinde (17-21 Haziran 1919), bir Ermeni saldırısına şiddet ve silahla karşı konulması, iç düzeni koruyabilmek için bir bekçi örgütü kurulması, asıl ilginç de köylülerin silahlandırılması kararları alındı. Toplantıdan sonra uygulamaya geçildi, kent merkezi ile bazı ilçelerde ilk birimler oluşturuldu. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının Erzurum'a gelmelerinden ve ordu birliklerinin de savunma görevini doğrudan üstlenmesinden sonra, Erzurum'da sivil inisiyatife dayalı silahlı örgütlenme durulmuştur.[169]

Askerî alanda Batı Anadolu kongre sistemindeki faaliyetler çok çarpıcıdır. İzmir, Balıkesir ve Alaşehir kongreleri silahlı direniş, savaşa devam ve askerî birlikler kurma kararı aldı.[170] Bunlar kâğıt üzerinde kalmadı, hayata geçirildi. Denizli Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi seferberlik kararı alıp (18 Temmuz 1919) 1884-1894 arası doğumluları silah altına çağırıp cepheye yollamakla ilk adımı attı.[171] Heyet-i Milliye kongrelerin işlevlerine benzer bir görev üstlenmiştir.[172]

167 E. AYBARS, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, c. I, s. 189-191, 195, 199.

168 H. ALBAYRAK, "Kurtuluş Savaşında Trabzon", s. 128; İ. ÖZTOPRAK, "Trabzon Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti", s. 346.

169 Ş. TURAN, *Türk Devrim Tarihi*, c. I, s. 203-205.

170 N. MORALI, *Mütarekede İzmir Olayları*, s. 81 vd.; *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 112, 114-115, 208.

171 N. KÖSTÜKLÜ, *Millî Mücadelede Denizli, İsparta ve Burdur Sancakları,* Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1990, s. 151.

172 İ. TEKELİ/S. İLKİN, "Bölgesel kurtuluş savaşından ulusal kurtuluş savaşına", *Atatürk'ün Düşünce ve Uygulamalarının Evrensel Boyutları Uluslararası Sempozyumu*, TTK yay., Ankara 1983, s. 280.

İkinci Balıkesir Kongresi (26-30 Temmuz 1919) kararları uyarınca silah toplama işlemleri etkili bir şekilde yürütüldü.[173] 31 Temmuz 1919'da Akhisar'da seferberlik ilân edildi ve 1200 asker toplandı.[174] Alaşehir Kongresi'nden sonra bütün bölgeyi kucaklayan askerî örgütlenmeye gidildi, "umumî kumandan" seçilip atandı, askerî işleri düzenleyen menzil talimatnameleri çıkarıldı. Kongre kararlarından sonra Çerkez Ethem ve benzeri direnişçilerin de asker toplama işlerini bu kararlara dayandırdıkları söylenebilir.[175] Aydın cephesini idare eden sivil güç Nazilli Heyet-i Milliyesi, sonradan da Heyet-i Merkeziyesi'ydi. Fakat, Birinci Nazilli Kongeris'nden (6-8 Ağustos 1919) beri 57. Tümen Kumandanlığı ile işbirliği kurulmuştu. Muğla bölgesinde de asker toplama işleri sivil kuruluşlarca üstlenilmişti. Uygulama ise askerî birliklerce yapılıyordu.[176]

Trakya kongreler grubunda ilk bakışta farklı bir manzara vardır. Kolordu Komutanı Albay Cafer Tayyar Bey cemiyet ve kongre çalışmalarına doğrudan katılmakta, doğal üye sayılmaktadır. Savunmaya ilişkin bazı kararların bu makam tarafından alındığı görülüyor. Kolordu Komutanı'nın İstanbul'un işgali üzerine Edirne Vilayeti'nde örfî idare (sıkıyönetim) ilân etmesi, daha sonra da Yunan ilerlemesi karşısında seferberlik kararı alması gibi.[177]

Bununla birlikte Trakya kongreleri sisteminde de savunma ve askerî işler alanında yetkili duruma yükselen sivil güçtür; Lüleburgaz Kongresi (31 Mart - 12 Nisan 1920) ile Büyük Edirne Kongresi (9-14 Mayıs 1920) silahlı direniş, gönüllü müfrezeler (bekçi-korucu) oluşturulması, Kolordu Kumandanı Cafer Tayyar'ın "millî kumandan" tâyini gibi önemli kararları alan sivil-temsilî organlardır. Trakya-Paşaeli Müdâfaa Heyet-i Osmaniyesi Cemiyeti'nin Heyet-i Merkeziyesi de 19 Mayıs 1920 tarihli kararıyla 16 yaşından yukarı erkeklerin bölge dışına çıkmasını yasaklamıştır.[178]

Lüleburgaz Kongresi'nden itibaren Kolordu Komutanı bölgeyle ilgili askerî kararları vermede tek yetkili olmaktan çıkmış, kongre sivil iradesinin uygulayıcısı konumuna gelmiş, Büyük Edirne Kongresi de bu değişimi pekiştirmiştir. Üstelik bu evrimin Edirne Kongresi kertesi, TBMM dönemi de demektir.

Toparlayalım. Kongre ve şûra hareketlerinin askerî konulardaki karar ve uygulamaları hukuk ve siyaset bilimi açısından son derece önemlidir. Bir kere

173 *Türk İstiklâl Harbi, II*. Kısım 1, Ankara 1963, s. 208.

174 B. N. KAYGUSUZ, *Bir Roman Gibi*, İzmir 1955, s. 188.

175 E. TOY, *Türk Gerilla Tarihi*, Giray yay., İstanbul 1970, s. 237.

176 A. GÖKBEL, *Millî Mücadelede Aydın*, s. 365-366; M. ALBAYRAK, *Millî Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri*, s. 112; M. ÇANLI/Ü. TÜRKEŞ, *Datça (Reşadiye) Kuva-yı Milliyesi*, s. 51.

177 T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Millî Mücadele*, c. I, s. 211, 319, c. II., s. 79-80, Ves. 40.

178 *aynı kaynak*, s. 133, 137, 217, 219, 251, 273, 285, 322-324.

bunlar ancak devlet organları tarafından sahneye konulabilecek karar ve uygulamalardır. Kongre güçleri bu konularda açıkça devlet yetkileri kullanmış, ancak bir devletin sahip olabileceği silahlı güç kullanma tekelini de kırmışlardır. Dahası, hemen hemen bütün bölgelerde devletin resmî silahlı güçleri ve komutanları, devlet dışı topluluklar olan kongrelerden, yani sivil mekânlardan otorite ve meşruluk almaktadır.

Millî mücadelenin Kuvâ-yı Milliye aşamasından, "henüz düzenli bir askerî gücün, devletin, meclisin ve diğer tüm kurum ve kuruluşların bulunmadığı (bir) kaos dönemi" şeklinde söz edilmiştir.[179] Bu ara aşamada nizamî ordu anlamında silahlı güçlerin, meclisin ve hattâ devletin eksikliği bir gerçektir. Ancak bu boşluğu dolduran başka kurum ve kuruluşlar vardır. Kongreler ve bunların devralıp yeniden düzenlediği silahlı güçler varlıklarını kanıtlamışlardır. Kongre hareketleri, kendi başlarına buyruk çete tipi direnişleri de düzene sokarak Kuvâ-yı Milliye birliklerini yeniden oluşturmuştur. Kongrelere özgü askerî örgütlenme biçimi *çete* değil, *Kuvâ-yı Milliye*'dir. Zaten kongreler büyük çapta bu dönüşümü sağlamak, direnişin *düzenli* ve *kurallı* yürütümünü sağlamak, dolayısıyla *meşru* ve *hukukî* cephesini kurmak ve kurumsallaştırmak için ortaya çıkmıştır. Bu nedenle sözü geçen aşamayı bir "*kaos dönemi*" olarak nitelemek isabetli sayılamaz.

2) Malî Konular

Mütareke dönemi başlarında cemiyetler bağışlarla beslenmiştir. Ancak, içinde bulunulan koşullar bu bağışların düzenli, sürekli ve adeta zorunlu hale gelmesini gerektiriyordu; böyle de oluyordu. Dolayısıyla, bağış usulü fiilen bir vergi sistemine dönüşmekteydi. İki bölgeden bu durum örneklenebilir.

Kuzeydoğu Anadolu ya da Doğu Karadeniz yöresinde bağış-vergi karışımı bir uygulama görülmektedir. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti kuruluşundan kısa süre sonra silahlı mücadele kararı almış, bunu başarabilmek için de bağış adı ve görüntüsü altında aslında "özel bir vergi" toplamaya başlamıştı.[180]

Batı Anadolu'da da ilk başlarda Müdâfaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyetleri "nakdî ve aynî teberru" sistemini getirmişlerdi. Ama bağışlar ve bağışçılar bu örgütlerce belirlendiğinden, teberrular da aslında "bir çeşit vergi"ydi. Yani bunlar, bağış yapanın iradesinden çok, kumandan ve örgütlerin kararlarına bağlıydı; bir zorunluluktan kaynaklanmaktaydı. Vergiye benzeyişleri, zora da-

179 E. AYBARS, "Türk Devrim Tarihi dersleri üniversitelerde nasıl verilmelidir?", *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları*, 1994 Buca Sempozyumu, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1995, s. 286.

180 M. GOLOĞLU, *Millî Mücadelede Trabzon ve Mustafa Kemal Paşa*, s. 18.

yalı olmaları ve kamusal işler için alınmalarındaydı. Vergiden ayrıldıkları nokta ise, bir yasaya göre ve devlet organlarınca tahsil edilmeyip, Kuvâ-yı Milliye kumandanlarının takdirine bırakılmış olmalarındaydı. Bu durum türlü keyfilik ve baskılara yol açmıştır. İşte, Batı Anadolu kongre sisteminin malî konulara da el atmak zorunda kalması bununla ilgilidir.

Bir başka ve ek açıklama, Doğu Anadolu kongre sistemi ile yapılacak bir karşılaştırmayla elde edilebilir. Erzurum ve Sivas kongre grubunda, ulusal bağımsızlığı amaçlayan *siyasal* kararlar önplandaydı. Güçlü bir lider kadrosu ile ordu işin içindeydi. Malî konular ikincil önemdeydi. Mustafa Kemal Paşa'nın ödenekleri, kişisel tasarruf ve bağışlar ve borçlanmalar yoluyla bu sorun, büyük darlıklar pahasına da olsa aşılmaya çalışılıyordu. Para toplama ve harcama işlerinde kamusal bir yön yoktu. Batı Anadolu'da ise silahlı birliklerin finansmanı çok önemli bir sorundu. İlk başlardaki uygulama yeni sorunlar yaratıyordu. Para toplama ve harcama işlerinde gelişigüzellik hâkimdi. Bu nedenle, bütçe yapılması ve vergi salınması gibi konular hayatî önem kazandı. Batı'daki hareketlerin bu işi üstlenmeleri, Doğu ve Batı kongre sistemleri arasındaki bu farklarla da ilgilidir.[181]

Böylece İkinci Balıkesir (26-30 Temmuz 1919), Birinci Nazilli (6-8 Ağustos 1919) ve Alaşehir (16-25 Ağustos 1919) kongreleri ile malî işler disiplin altına alındı. Bir maliye teşkilâtı kurulup (Balıkesir), bir Hâsılat-ı Milliye Talimatnamesi çıkarılarak (Alaşehir) "vergi tarhı objektif ölçülere" bağlandı, "devlet harcama kurallarına benzer" bir uygulamaya geçildi.[182]

Batı Anadolu kongre sisteminde alınan kararların başlıcaları şunlardır: Aşâra el koymak, "masarif-i umumiye"nin (genel giderler) karşılanması için vergi salmak, mülkî birimlere düşen vergi paylarını belirlemek, bütçe yapmak, oktruva resmi ya da "rüsûm-u millî" almak,[183] Birinci Nazilli Kongresi'nde yapıldığı gibi "nakdî ve aynî tekâlif" (yükümlülükler) düzenine gitmek ve yükümlülüklerini yerine getirmeyenlere ceza uygulamak,[184] Beşinci Balıkesir Kongresi'nin (10-23 Mart 1920) yaptığı gibi belediye bütçelerinin bir bölümüne elkoymak, tüccar mallarının ithalat ve ihracatından vergi almak,[185] vb. Menteşeliler Müdafaa-i Va-

181 A. MÜDERRİSOĞLU, "Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları", *Maliye Enstitüsü Konferansları*, 1969-1976, AÜSBF yay., Ankara 1976, s. 82-83; A. E. YAMAN, "Anadolu'da Kongre Kararlarında Silahlı Direniş Güçlerinin Mali Finansmanı", s. 96.

182 A. MÜDERRİSOĞLU, "Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları", s. 82-83; D. ERSOY, "Alaşehir Kuva-yı Milliye Hareketinin Mali Kaynakları", *Milli Mücalede Alaşehir Kongresi*, s. 201-205.

183 B*alıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 114; İ. TEKELİ/S. İLKİN, *Ege'deki Sivil Direnişten*, s. 262-266; BÖCÜZADE SÜLEYMAN SAMİ, *İsparta Tarihi*, s. 347.

184 N. KÖSTÜKLÜ, *Millî Mücadelede Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları*, s. 176-178; A. GÖKBEL, *Millî Mücadelede Aydın*, s. 373.

185 F. ÖZER, *Haraket-i Milliye Redd-i İlhak Heyeti ile Balıkesir Kongreleri*, s. 116.

tan Cemiyeti Reşadiye Şubesi de 20 Ocak 1920'de, Düyûn-u Umumiye İdaresi'ne, iskele oktruva vergisine ve diğer devlet tekeli gelirlere elkoymuştur.[186]

Vergilendirmede ileri usullerin uygulandığı da görülmektedir. İkinci Balıkesir Kongresi'nde "masarif-i umumiyenin her yerin cesamet ve serveti nispetinde taksim edilmesi" (genel giderlerin her yerin büyüklüğü ve serveti oranında bölüştürülmesi) kararlaştırılmakla (md.14), "ileri bir malî prensip" olarak vergide orantılılık (müterakkilik) ya da adaletin sağlanması yoluna gidilmiştir.

Birinci Nazilli Kongresi de (6-8 Ağustos 1919) günümüzün vergilendirme tekniklerine uygun esaslar getirdi. Götürü usul vergilendirme, takdir komisyonları işlevi gören Heyet-i Milliyeler, bunların danışmak zorunda oldukları seçilmiş ihtiyar heyetleri ve bilirkişiler en dikkat çekici yanlardır. Seçimle göreve gelen ihtiyar heyetlerine vergi takdirinde rol verilmesi tamamen Kuvâ-yı Milliye dönemine özgü bir uygulama olarak doğmuş, daha sonra Köy Kanununa bu konuda kaynaklık etmiştir. Nazilli Kongresi ile teftiş sistemine getirilen çağdaş ölçüler, özellikle müfettişlere el çektirme ve yeni görevli atama yetkilerinin verilmesi de önemli yeniliklerdendir.[187]

3) Kamu Düzeni ve İç Güvenlik

Yerel kongreler ve bunların organları kendilerini yörenin düzenini ve iç güvenliğini sağlama konusunda da görevli ve yetkili görmüşler, önemli kararlar almış ve uygulamalarda bulunmuşlardır.

Genel olarak yasaların uygulanması görevinin üstlenilmesi,[188] silahların toplanması,[189] göçlerin ya da birtakım kişilerin bölge dışına çıkışının yasaklanması,[190] sansür kurulları oluşturulması,[191] cephe mürettebatının hatt-ı harp gerilerinde bilavazife müsellehan (görevsizken silahlı) dolaşmalarının yasaklanması,[192] kolluk hizmetleri yaratılması ya da devletin jandarma örgütünün bu amaçla kullanılması[193] şeklindeki uygulamalar, kamu düzeni ve güvenlik konusunda başlıca işlemlerdir.

186 M. ÇANLI/Ü. TÜRKEŞ, *Datça (Reşadiye) Kuva-yı Milliyesi*, s. 26.

187 A. MÜDERRİSOĞLU, *Kurtuluş Savaşının Malî Kaynakları*, 2. baskı, Ankara, s.189, 197-199 ve 3. baskı, Kastaş yay., İstanbul 1988, c.I, s.215.

188 ŞAMHC Nizamnamesi md.4 (M. GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi*, s.189).

189 "Balıkesir Heyet-i Merkeziyesi'nin Karar Defteri", *Milli Mücadelede Balıkesir*, s.78, Karar No: 19; Balıkesir Kongresi Kararları md. 25 (*Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s.115).

190 Erzurum Kongresi kararları (M. GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi*, s.189); Trakya-Paşaeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi'nin 19 Mayıs 1920 tarihli ve 16 yaşından büyük erkeklerin Trakya dışına çıkmalarını yasaklayan kararı (T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Milli Mücadele*, c.I, s.322).

191 Isparta Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Sansür Heyeti (N. KÖSTÜKLÜ, *Milli Mücedelerde Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları*, s.213), BÖCÜZADE SÜLEYMAN SAMİ, *Isparta Tarihi*, s.350; M. ÇANLI/Ü. TÜRKEŞ, *Datça (Reşadiye) Kuva-yı Milliyesi*, s. 66.

192 Alaşehir Kongresi kararları md.25 (*Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s.208).

193 Uşak Heyet-i Merkeziyesi kararı (İ. TEKELİ/S. İLKİN, *Ege'deki Sivil Direnişten*, s.258-260).

4) Suçlar ve Yaptırımlar

Silahlı savunma görevine katılmayıp "firar edenler"in bölge dışına çıkarılması ve mümkün olursa düşman tarafına gönderilmesi,[194] bunların zorla getirtilmesi,[195] Kongre kararlarına karşı çıkmanın "vatana hıyanet" sayılması,[196] millî davaya aykırı davrananların idamla cezalandırılması,[197] "cephe-i harpten firar; casusluk edenler, hıyanet-i vataniyede bulunanlar" hakkında idam cezası verilmesi,[198] idam cezalarının uygulanmasının Heyet-i Merkeziye onayına sunulması[199] gibi düzenlemeler ile suçlar ve yaptırımlar, kongre güçleri ve organları tarafından sık sık karara bağlanmış ve uygulanmıştır.

Burada, Erzurum Kongresi'nde kabul edilen Nizamname'nin 6. maddesinde yer alan "hıyanet"le ilgili düzenlemenin, sonradan TBMM tarafından kabul edilecek olan Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na kaynak oluşturduğu bir kez daha anımsanmalıdır.[200] Bu örnek de, kongreler döneminde yapılan genel düzenlemelerin, ilerki yasama faaliyetine nasıl malzeme sağladığını gösterir:

Kongre organları, yargısal nitelikte işlemler de yapmış ve kararlar vermişlerdir. Şikâyetlerin dinlenmesi, iddiaların araştırılması, uyuşmazlıkların çözüme bağlanması,[201] halka eziyet eden mütegallibe, yolsuzluk yaptığı ileri sürülen kumandan ve tahsildarlar, halkın malını gasp ettiği iddia edilen Kuvâ-yı Milliye mensupları[202] ya da Kuvâ-yı Milliye aleyhine çalışmakla suçlanan idareciler[203] hakkında kovuşturmalar yapılması buna örnektir.

5) Ekonomik ve Sosyal Konular

Cephe ihtiyaçları için üretim, ticaret ve taşıma hizmetlerinin örgütlenmesi,[204] bazı malların bölge dışına çıkartılmasının yasaklanması[205] ya da serbest bırakılma-

194 Balıkesir Kongresi kararları, md. (*Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s.115)

195 "Balıkesir Heyet,i Merkeziyesinin Karar Defteri", Karar No51, *Milli Mücadelede Balıkesir*, s.89.

196 ŞAMHC'nin Erzurum Kongresi'nce kabul edilen ilke ve tüzüğünün 6. maddesi (M. GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi*, s.190).

197 Denizli Heyet-i Milliyesi'nin 18 Temmuz 1919 tarihli kararı (M.GOLOĞLU, *Sivas Kongresi*, s.42-43; İ. TEKELİ/S.İLKİN, "Aydın Cenub Mıntıkası", s.170 vd.)

198 *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s.191 (Alaşehir Kongresi); M. İLGÜREL, *Millî Mücadelede Balıkesir Kongreleri*, s. 212 (Balıkesir Heyet-i Milliyesi).

199 Beşinci Balıkesir Kongresi kararları md.25 (R. APAK, *İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu?*, İstiklâl basımevi, İstanbul 1942, s.102,121).

200 C. DURSUNOĞLU, *Milli Mücadelede Erzurum*, s.125.

201 "Balıkesir Heyet-i Milliyesi Karar Defteri", Karar No. 38, 40, 72, *Milli Mücadelede Balıkesir*, s.85-86, 99.

202 Uşak Heyet-i Merkeziyesi (İ. TEKELİ /S.İLKİN, *Ege'deki Sivil Direnişten*, s.259-260, 386).

203 L. MÜFTÜLER, *Denizli Heyeti-i Milliyesi,* s.18.

204 Uşak Heyet-i Merkeziyesi (İ.TEKELİ/S.İLKİN, *Ege'deki Sivil Direnişten*, s.254-262)

205 Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Merkez Heyeti kararı (T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Milli Mücadele*, c.I, s.305); Balıkesir Kongresi kararları md.17 (*Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s.114).

sı,[206] göçmenlerin yerleştirilmesi ve beslenmesi, şehit ailelerine yardım, yangın ve çekirge afeti gibi konularda alınan kararlar[207] bu başlık altında aktarılabilecek başlıca kalemlerdir. Özellikle Batı Anadolu kongreler sisteminin ekonomik ve sosyal yaşamın düzenlenmesinde girişken davrandığı meydandadır. Encümen ya da şube şeklinde oluşan *altı icra kolu* modeliyle Denizli'deki örgütlenme ve bunu izleyen Muğla ve Aydın örgütleri, ekonomik ve sosyal hizmetleri yürütmüşlerdir. Menteşeliler Müdafaa-i Vatan Cemiyeti'nin tarlasını ekmeyenlere para cezası verme kararı (25.3.1920) buna örnektir.[208]

Günlük yaşayışla ilgili kural ve yasakların kapsamı konusunda şu örnek iyi bir fikir vermektedir. Balıkesir Heyet-i Merkeziyesi'nin 66 numaralı kararı aynen şöyledir:

1- Din-i mübin-i Ahmedi işreti men'ettiği cihetle meyhanelerde, düğünlerde ve sair mahallerde ve suret-i aleniyyede Müslümanların işret etmeleri katiyen menedilmiştir.

2- Düğünlerde bâdema cıhaz (çeyiz) serilmeyeceği gibi açıktan nakledilmeyecek ve bir günden fazla çalgı çalınmayacaktır.

3- Düğünlerde dallı ve pullu elbise iksa etme memnudur.

4- Düğünlerde davet memnu olup arzu edenler yalnız Perşembe günleri akşamı zifaf daveti yapacaktır.

Bervech-i bâlâ dört maddenin fırka kumandanlığı tarafından ilânının icrası takarrür etmiştir. 11 Kanun-i sâni 1336.

Balıkesir Heyet-i Merkeziyesi'nin bu kararının, içeriği bakımından bir kanun niteliğinde olduğu meydandadır. Nitekim bu Heyet üyeleri Birinci TBMM'ye milletvekili olunca, bu kararla öngörülen düzenleme ve yasakları bir kanun teklifi haline getirmişler ve yasalaşmasını sağlamışlardır.[209] 25 Kasım 1336 (1920) tarih ve 55 sayılı Düğünlerde Men-i İsrafat Kanunu bu şekilde doğmuştur; yani kökenini bir yerel kongrenin yürütme organının (Heyet-i Merkeziye) kararlarından alan bir yasadır. Savaş yıllarının zorunlulukları nedeniyle kabul edilen bu kanun daha sonraki yıllarda uygulama alanı bulmadıysa da, hukuken uzun süre yürürlükte kaldı, 1966 yılında Anayasa Mahkemesi'nin bir kararıyla iptal edildi.[210]

206 Balıkesir Kongresi'nde alınmış olan "zahire ihracı yasağı" kararı daha sonra Alaşehir Kongresi'nce kaldırıldı (*Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s.208).

207 A. TAHTAKILIÇ, "Türk Kurtuluş Savaşının ve Alaşehir Kongresinin", s.115-116.

208 M. ÇANLI/Ü. TÜRKEŞ, *Datça (Reşadiye) Kuva-yı Milliyesi*, s. 33.

209 "Balıkesir Heyet-i Merkeziyesinin Karar Defteri", *Milli Mücadelede Balıkesir*, s.97; A. BOLAK , "Balıkesir'de Kuva-yı Milliye Çalışmaları", *Milli Mücadelede Balıkesir*, s.63.

210 E. 1963/156 K. 1966/34 Kt. 20/9/1966 (*Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi*, sayı 4, 1967, s.192-204).

6) İdareye İlişkin Uygulamalar

Kongre güçleri ve organları, Osmanlı Devleti'nin idarî aygıtını ve görevlilerini ilgilendiren ve bağlayan kararlar da almışlardır. Resmî jandarma örgütünün kullanılması,[211]hıyaneti görülen kamu görevlilerine yaptırım uygulanması,[212] kongrelerde alınan önlemlerin (örneğin, israfatın önlenmesi) o yer askerî otoritesi (fırka kumandanlığı) tarafından duyurulmasına[213] ilişkin kararlar bunlara birer örnektir.

TBMM'nin açılmasından sonra bile yerel kongre kararıyla idarî işlere ve kadrolara yön verildiği görülmektedir. Örneğin, Mustafa Kemal'in çağrısıyla ve TBMM'nin açılmasından üç buçuk ay kadar sonra toplanan Pozantı Kongresi (5 Ağustos 1920) yalnız Pozantı'yı Vilayet Merkezi ilân etmekle kalmamış, aynı zamanda vali ve mülkî âmirleri de bizzat seçmiştir. Daha sonra bu seçim ya da atamalar Ankara hükümetince onanmıştır.[214]

Bazı kentlerde kongre hareketleri dışında, yerel müdâfaa-i hukukçuların mülkî âmirlerin değiştirilmesini zorla sağladıkları görülmüştür. Millî mücadeleye karşı valinin bölgeyi terke zorlanıp yerine mücadele yanlısı yerel bir şahsiyetin vali yapıldığı Konya'da ve başka yerlerde bu olaylar yaşanmıştır.[215]

7) Siyasal-Diplomatik Alanlar

Yerel kongre güçleri kendi içlerine kapanık değillerdir. Bunlar, Türkiye içi ve dışı çeşitli merkezlerle ilgili tavırlar alıp faaliyetlere girişmiş bulunuyorlardı.

Barış Konferansı için Batı Anadolu delegesi olarak dört temsilci seçmek,[216] İstanbul hükümeti, İtilâf Devletleri temsilcileri, Sivas HT'si ve Ankara hükümetiyle ilişki kurmak,[217] "İtilâf mümessilleriyle temasta bulunmak",[218] yabancı ülkelere "murahhaslar" göndermek,[219] Türkiye'nin ulusal bağımsızlığına karışmayacak "herhangi bir devletin fennî, sınaî, iktisadî muavenetini (yardımını) memnuniyetle karşılarız" şeklinde karar almak[220] ya da bunların tam

211 Uşak Heyet-i Merkeziyesi kararı (İ. TEKELİ/S.İLKİN, *Ege'deki Sivil Direnişten*, s.258-260.

212 Erzurum Kongresinde kabul edilen Nizamname md.6 ile Denizli Heyet-i Milliyesi'nin 18 Temmuz 1919 tarihli kararı (M. GOLOĞLU, *Sivas Kongresi*, s.42-43; İ. TEKELİ/S. İLKİN, "Aydın Cenub Mıntıkası", s.170).

213 "Balıkesir Heyet-i Milliyesinin Karar Defteri", *Milli Mücadelede Balıkesir*, s.97.

214 S. HATİPOĞLU, *Fransa'nın Çukurova'yı İşgali ve Pozantı Kongresi*, s.67-70; N. GÖYÜNÇ, "Milli Mücadelede Sivil ve Askeri İdare İlişkileri", s.221 vd.

215 R. Koraltan'ın anlattıkları (akt. N. SEÇKİN, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, s.113-114).

216 Engin BERBER, *Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922*, Ayraç yay., Ankara 1997, s.153.

217 Uşak Heyet-i Merkeziyesi (İ. TEKELİ/S. İLKİN, *Ege'deki Sivil Direniş*, s.267-272).

218 "Balıkesir Heyet-i Merkeziyesinin Karar Defteri", Karar No 16, s.77.

219 Edirne Kongresi kararları (T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Millî Mücadele*, c.I, s.274, 280; c.II, s.89, 92).

220 Erzurum Kongresi Beyannamesi, md.7 (M. GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi*, s.202).

tersi yönde belli bir devletle (Yunanistan) "hiçbir surette müzakere"ye girişmemeye karar vermek,[221] kendini Türkiye Geçici Devrim Hükümeti diye tanıtarak "anlaşma" yapmak,[222] "ateşkes" imzalamak[223] gibi faaliyetler bunlara örnektir.

İleride görüleceği gibi bir geçici hükümet ya da devletçik şeklinde ortaya çıkan siyasal iktidar birimleri de başka devletler tarafından tanınmak için başvuruda bulunmuşlardır. Bunun en alımlı örneği, *Kars İslam Şûrası*'ndan Japon imparatoruna gönderilen şu yazıdır:

"*Haşmetli Japon İmparatoru Hazretlerine Tokyo-Japonya, Asya Asyalılarındır davasının alemdârı sıfatı ile size müracaat ederiz ki, Kars İslam Şûrası hükümetinin mevcudiyet-i siyasiyyesinin tanınmasında müzaharetinize mazhariyeti, bir Asyalı olarak rica ederiz*".[224]

Bu hükümet, Gürcistan ve Azerbaycan hükümetleriyle diplomatik ilişkiler kurmuş, Azerbaycan Musavat hükümeti tarafından da tanınmıştır.

8) Karar ve Faaliyetler Konusunda Bazı Saptamalar

Verilen örnekler, mütareke döneminde devlet dışı birtakım kuruluşların (Cemiyet, Kongre, Şûra), aslında ancak devlet organlarından beklenebilecek birtakım kararlar alıp uyguladıklarını, devlet yetkileri kullandıklarını göstermektedir. Kararlar ve uygulamalar devletin yasama, yürütme ve yargılama işlevlerine denk düşmekte, askerlik, savunma, maliye, vergilendirme, asayiş, iç güvenlik, suç ve ceza, ekonomi, toplum hayatı, idare, dış ilişkiler gibi konulara ilişkin bulunmaktadır.

Kararların bazılarının maddî bakımdan genel ve objektif *kural-işlem* karakteri taşıdığı görülmektedir: Vergi salma, yasak ve ceza koyma vb. Bazı kararlar da *birel idarî işlem* ya da *yargı kararı* niteliğindedir: Atamalar, murahhas göndermeler, cezaî kararlar, vb.

İşin ilginç yanı, devlet işlemi niteliğindeki bu kararların devlet dışı topluluklar tarafından, *bunun bilincinde olarak* alınmış olmasıdır. Kongreciler bu kararları alırken yasama işleminde bulunduklarının farkındaydılar. Örneğin, Alaşehir Kongresi'nde kabul edilen Talimatname aslında bir ceza kanunundan farksızdı.

221 Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri kararları md. 26 ve 22 (*Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s.115, 208).

222 Kızılordu mensubuyla, "Türkiye hükümeti muvakkatei ihtilaliyesini temsil eden Uşak Kongresi Heyet-i İcraiyesi" sıfatıyla (?) yapılan görüşme ve anlaşma (İ. TEKELİ/S.İLKİN, *Ege'deki Sivil Direnişten*, 222).

223 Balıkesir Heyet-i Milliyesi ile İngiliz Generali Milne arasında bir "mütareke" yapıldığı ileri sürülmüştür (A. BOLAK, "Balıkesir Kuvayı Milliyesinden TBMM'nin açılışına doğru", *Millî Egemenlik Sempozyumu, Yerel Kongrelerden Millî Egemenliğe*, Balıkesir 22 Nisan 1994, TBMM yay. Ankara 1994, s.30, 38).

224 Metin: A.E. GÖKDEMİR, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, Ankara 1989, s.71.

Nazilli Delegesi İlhami Bey, "*Böyle bir kanuna ihtiyaç var mıydı?*"[225] derken bir dil sürçmesi içinde olmaktan çok, gerçek durumu yansıtan bir söz söylemiş oluyordu. Celal Bayar da İkinci Nazilli Kongresi'nde "Heyet-i Merkeziye'nin vezaifini (görevlerini) tâyin eden yedi maddelik bir *kanun* kabul edilmiştir"[226] diyecektir. Gerçekten de İkinci Nazilli Kongresi kararlarında (19 Eylül 1919) bu metinden "*kanun*" diye söz edilmiştir.[227]

Bir başka çarpıcı yön, alınan kararların etkili bir şekilde yaşama geçirilebilmesidir. Seçime dayalı temsil, uzlaşma ve karşılıklı rıza gibi faktörler, bunu mümkün kılmıştır. Böylece, bir yandan sivil toplum örgütleri devlet yetkileri (kamu kudreti) kullanan organlar durumuna gelirken, öbür yandan da toplumda *kendiliğinden* (spontane) bir hukuk düzeni oluşmakta, Osmanlı hukukunun dışında *alternatif bir hukuk sistemi* hayat bulmaktadır. Bu yeni hukuk, oluşum biçimi bakımından da *demokratik* ve *halkçı* niteliktedir.

Dahası, sivil toplum güçleri, bölge halkının *mukadderatı*nı ya da milletin kaderini belirleme hakkını kullanmakta ya da bu iddiayla ortaya çıkmaktadır.[228] Gerektiğinde *idare-i muvakkate* (geçici yönetim) kurma yoluna gidilebileceğinin kararlaştırılması[229] ve *hükümetleşme/devletleşme* örnekleri bu bağlamda yerini bulur.

225 *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s.190 vd.

226 C. BAYAR, *Ben de Yazdım*, c.VII, s.2369 (abç).

227 akt. İ. TEKELİ/S. İLKİN, "Aydın Cenub Mıntıkası", s.199.

228 Trakya-Paşaeli Müdafaa Hukuk-i Milliyesi Cemiyeti Heyeti Merkeziyesi Riyaseti'nin Gizli Talimatnamesi (md. 1,2,3) ile Edirne Kongresi kararları md.4 (T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Milli Mücadele*, c.II, s.90-92, Ves.45, 46). Batı Trakya ve Kars'taki benzer durum için bkz. *aynı kaynak*, c.I, s.140 ve T.Z. TUNAYA, *Siyasi Partiler*, s.486-489.

229 Erzurum Kongresi kararları md.4.

III) HÜKÜMETLEŞME / DEVLETLEŞME

Cemiyetlerin ve özellikle kongrelerin birer kamusal güç odağı durumuna gelmesi, bu dönüşümün doğal sürecinin daha rahat yaşanabildiği koşullarda en net şekline bürünmektedir.

Bu elverişli koşullar uç (periferik) bölgelerde ve belli tarihsel anlarda (moment) ortaya çıkmıştır. Uç bölgelerden kasıt, başka siyasal merkezlerin etkisinden nispeten uzak alanlardır. Bu merkezler Osmanlı Devleti ile Kemalist önderlik grubudur.

Osmanlı Devleti'nin uzanamadığı, ulusal önderliğinse ulaşamadığı yerlerde ve dönemlerde, kongre tipi örgütlenmeler iktidarlaşmanın da en olgun örneklerini vermektedir: *Hükümetleşme* ya da *devletleşme.*

Bunların tipik alanları iki uç bölge olan Batı Trakya ile Sınır Doğu'dur. Buralardaki hükümetleşme ve devletleşme olguları, yerel kongre hareketlerinden çıkan iktidarlaşma eğiliminin sınanması için de uygun birer laboratuvar malzemesidir.

Bu kitabın terminolojisi açısından bu bölgelerde yeşeren siyasal oluşumlara *Kongre Hükümetleri* ya da *Kongre Devlet(çik)leri* denebilir.

A) Batı Trakya Türk Hükümetleri

Mütareke döneminde Batı Trakya Türkleri hükümet kurma girişimlerinde bulundular. Buna benzer denemelere daha önceki dönemlerde de rastlanır.

İlk örnek, Rodop Türklerinin 1878'de Çirmen kasabasında ya da Sultanyeri kazasında kurdukları *Rodop Hükûmet-i Muvakkatesi* ya da *Rodop Devlet-i Muvakkatesi*'dir. Rus ve Bulgar işgallerine karşı kurulan bu yönetim, 20-30 kadar halk vekili ile 100 kadar köy meclisinin ve müdürlerinin elbirliğiyle oluşturulmuştu. Yönetimin 20-25 bin kişilik bir silahlı gücü de vardı. Bu "idare-i hükûmet"in üst organı, "muteberan-ı ahali (halk ilerigelenleri) vekillerinden

mürekkep" 30 kişilik bir temsilciler meclisiydi. Dolayısıyla, temsile dayalı bir yapılanma söz konusuydu. 1885'te *Filibe İslam Cemiyeti*'nin, yani taban kuruluşunun girişimiyle her livâ ve kazadan seçilen Türk "*mebuslar*"ın davet edildiği bir "*Kongre*" toplanmak istendiyse de, Bulgarların engellemesi nedeniyle bunda başarılı olunamadı. Osmanlı hükümetlerinin muhalefetine karşın 8 yıl süreyle 4 milyon kadar nüfusu yönetimi altında tutmayı başaran bu kongre, 1886 tarihli antlaşmayla Batı Trakya'nın Osmanlı Devleti'ne ait olduğunun tescili üzerine amacına ulaşmış sayılarak, kendi kendini feshetmiştir.[230]

Bölgedeki ikinci örnek Balkan Savaşları ertesiyle ilgilidir. Savaşın bitiminde Osmanlı Devleti toprakları dışında kalan Batı Trakya'ya geçen bazı akıncı-gönüllü İttihatçılar, Türklerin çoğunlukta olduğu bölgede otoriteyi ellerine almışlardı. Gümülcine başkentli *Garbî Trakya Hükûmet-i Muvakkatesi* adlı kuruluş bu temel üzerine oturtuldu (31 Ağustos 1913). Bu yönetim, varlığını esas olarak askerî ve ihtilâlci bir güce borçluydu. Zaten tepe noktalarda bu niteliklere sahip bir *Garbî Trakya Hükûmet-i İcraiyesi* ile *Erkân-ı Harbiye Riyaseti* (Genelkurmay başkanlığı) bulunuyordu. Dedeağaç'ın ele geçirilmesinin ardından bu yönetim, kendisinden tedirgin olan Osmanlı hükümetine karşı bir tepki olarak ya da onu uluslararası alanda sorumluluktan kurtarmak için, "muvakkatlik" niteliğini üzerinden atıp bağımsızlık ilân etti ve *Garbî Trakya Hükûmet-i Müstakillesi* adını aldı. Bu yönetim daha sonra ülkesinin sınırlarını çizdi, pul bastırdı, 30 bin kişiyi silah altına aldı, 60 bin kişilik bir ordu için bütçe yaptı, resmî bir haber ajansı kurdu, kendine bayrak seçti, pasaport uygulamasına geçti. Bu arada, Osmanlı yasa ve tüzüklerinin aynen kabul edildiği ilân edildi. Davalara *Garbî Trakya Adliyesi* tarafından bakılmaya başlandı. Ancak, uluslararası koşullar bu yönetimin de yaşamasına olanak verdirmedi. 29 Eylül 1913 tarihli İstanbul Antlaşmasıyla Batı Trakya'nın Bulgaristan'a verilmesi üzerine, Garbî Trakya Hükûmet-i Müstakillesi 25 Ekim 1913'te dağılmak zorunda kaldı.[231]

Temsilî ve demokratik bir yapıya sahip bulunmamakla beraber, monarşiyi de dışlamış olan bu yönetim, Osmanlı İmparatorluğu ile aynı anda varolmuş *ilk*

230 T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Millî Mücadele*, c.I, s.19-29; K. Ş. BATIBEY, *Batı Trakya Türk Devleti*, s.129-130; A. DEDE, *Balkanlarda Türk İstiklâl Hareketleri*, Türk Dünyası yay., İstanbul 1978, s.15-30; A. AYDINLI, *Batı Trakya Faciasının İçyüzü*, Akın yay., İstanbul 1971, s.154-169; M. ŞAHİNGÖZ, "Batı Trakya Türk Devletleri", *Tarihte Türk Devletleri II*, Ankara Üniversitesi yay., 1987, s.775-776.

231 M. ŞAHİNGÖZ, "Batı Trakya Türk Devletleri", s.776-777; N. GÜNDAĞ, *1913 Garbî Trakya Hükûmet-i Müstakillesi*, Kültür ve Turizm Bak. yay., 1987, s.128 vd.; C. BAYAR, *Ben de Yazdım*, c.IV, Baha matb., İstanbul 1967, s.1280-1303; T.BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Milli Mücadele*, c.I, s.72-79, c.II, s.25; A. AYDINLI, *Batı Trakya*, s.173-196; E. HİÇYILMAZ, "Batı Trakya ve Gerçekler", *Sabah*, 3.9.1991, s.7.

Türk Cumhuriyeti şeklinde algılanmıştır.[232] Bir süre sonra Sofya'da ataşe militerlik görevi yapacak olan Mustafa Kemal'in bu modelden haberdar olmuş ve etkilenmiş olması kuvvetle muhtemeldir.[233] Zaten Trakya'daki Türkler arasında *Cumhuriyet* eğilimi, Mütareke döneminde kendini bir kez daha belli edecektir.

Bu kitabın konusu olan Mütareke döneminde Batı Trakya Türkleri arasında iki *geçici yönetim* ya da *hükümetleşme* denemesi daha ortaya çıktı.

Bunlardan birincisi eskilere eklenecek olursa bölgedeki üçüncü *özerkleşme* ya da *iktidarlaşma* çabası, Fransız himayesinde kurulan (15 Ekim 1919) ve Yunan işgaliyle (23 Mayıs 1920) son bulan bir özerk yönetim olan *Müttefikler-arası Trakya Hükûmeti*'dir (Thrace Inter-Alliée). Bu yönetim, bazı yazarlarca bir "Türk hükümeti", bazılarınca da Yunan işgaline götüren bir tertip olarak nitelenmiştir. Dış (Fransız) destekli olmasına karşın bir Türk geçici yönetimi sayılmasının nedeni, Müslüman-Türk cemaat örgütleri ile Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti gibi sivil taban kuruluşlarına dayanmış olmasıdır. Bunların niyeti, işgal kuvvetleri komutanı Fransız Generali Charpy'nin önerileri doğrultusunda ilkin Fransız mandası altına girmek, sonra bağımsızlaşmak ve sonuçta da Türkiye ile birleşmekti. Ne var ki, iki dereceli seçimle oluşan mümessiller heyetinin çoğunluğunun Yunan yönetimini yeğleyen oylarıyla bu tasarının işlerliği kalmamış, Yunan işgali ile birlikte yedi aylık bu yönetim dağılmıştır.[234]

Bölgedeki sonuncu girişim, Yunan işgalinden (23 Mayıs 1920) sonraki dağılma olayının ardından, Gümülcine yakınındaki Hemitli (Hemeti) kasabasında kurulan *Garbî Trakya Hükümeti* ya da *Devlet-i Muvakkatesi*'dir (25 ya da 27 Mayıs 1920). Trakya'nın birliğini ve özerkliğini amaçlayan Türk-Bulgar karması bu yönetimin Reis ve İkinci Reis sıfatı taşıyan üyelerinin dışındaki görevlileri "*vekil*" olarak adlandırılmıştır: Adliye, Dahiliye, Hariciye, Maliye, Harbiye, Evkaf, Ticaret ve Posta-Telgraf Vekilleri. Son üç vekillik Bulgarlar tarafından üstlenilmişti. Batı Avrupa ülkelerine temsilciler göndererek dış temaslarda bulunan bu yönetimin Lozan Antlaşması'na (24 Temmuz 1923) kadar varlığını sürdürdüğü kabul edilmektedir.[235]

232 K.Ş. BATIBEY, *Batı Trakya Türk Devleti*, s.40, 130; A. DEDE, *Balkanlarda Türk İstiklâl Hareketleri*, s.51; A. AYDINLI, *Batı Trakya*, s.175; B. ORAN, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Mülkiyeliler Vakfı Birliği yay., Ankara 1986, s.10; C. KUTAY, *Üç Devirde Mehmet Şeref Aykut*, İstanbul 1985, s.212; U. TUNCER, *Batı Trakya Türk Cumhuriyeti* (Yüksek Lisans Tezi), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1985, s.51-52.

233 S. EREZ, "Unutulan bir Türk Devleti", *Güneş*, 14.12. 1986.

234 K.Ş. BATIBEY, *Batı Trakya Türk Devleti* (bütün Kitap); B. ORAN, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, s.11-13; A, AYDINLI, *Batı Trakya*, s.229-232.

235 T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Milli Mücadele*, c.I, s.140; K.Ş. BATIBEY, *Batı Trakya Türk Devleti*, s.130-131; B.ORAN, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, s.13-14; A. AYDINLI, *Batı Trakya*, s.233-237; *Lozan ve Batı Trakya*, Ötüken yay., 1967, s.9. H. B. DEMİRBAŞ, *Batı Trakya Sorunu*, Arba yay., İstanbul 1996, s.88.

Batı Trakya'daki bu oluşumlar birkaç yönden dikkat çekici özelliklere sahiptir.

Birincisi; Anadolu'da olduğu gibi burada da iktidar boşluğu ve savunma ihtiyacı gibi durumların ortaya çıkmasıyla birlikte *fiilî iktidarlar* olgusunun belirişidir.

İkincisi; bu sürecin *hükümetleşme* noktasına kadar ilerlemesidir ki, bu özellik Elviye-i Selâse dışındaki Anadolu'da yoktur.

Üçüncüsü; askerî ve ihtilâlci komite (1913) ya da dış koruma ve destek (1919) gibi etkenlerin yanı sıra, bu oluşumların halkın temsiline de olanak sağlayan organizmalar üzerine oturmalarıdır. Bunlar Garbî Trakya Cemaat-i İslamiyesi, "halk vekilleri", köy meclisleri, Garbî Trakya Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti, Müslüman Gençler Birliği, miting "heyet-i umumiyesi" şeklinde belirmektedir. İstanbul'daki Batı Trakyalıların yapmış oldukları kongreler de bunlara eklenebilir. Dolayısıyla bu deneyler de *kongre iktidarları* kavramı içinde sayılmalıdır. Şu farkla ki, buradaki süreçler *hükümetleşme* ya da *devletleşme* eğilimini çok açık bir biçimde göstermişlerdir. Bu yüzden bunlara "*kongre devletçikleri*" deyimi uygun düşer.

Dördüncü ilginç nokta, Batı ve Doğu Trakya'daki hükümetleşme/devletleşme eğilimlerinin, *Cumhuriyet* anlayışını da birlikte getirmiş olmalarıdır. Buna, Mütareke öncesi dönemde Batı Trakya zemininde değinilmişti. Aynı eğilim Mütareke döneminde Doğu Trakya'da (bugünkü Türkiye Trakyası) uç vermiştir. Trakya-Paşaeli Müdâfaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti yöneticilerinin zihninde, daha sonra Atatürk'ün de sözünü edeceği gibi bir *Trakya Cumhuriyeti* projesi vardı.[236] Hattâ Cemiyet başkanı "*Trakya Cumhuriyeti*" mührü bile kazıtmıştı.[237]

B) Sınır Doğu Şûra Hükümetleri

Uç bölgelerde devletleşmenin asıl ilginç kümesi, Anadolu'nun doğusunda (Sınır Doğu) kurulan *Şûra hükümetleri*'dir. Trakya grubundaki özellikleri burada daha zengin bir şekilde gözlemleme olanağı vardır.

1918 sonlarına doğru Osmanlı ordusu Üç Sancak'ı terk ederken Kars bölgesinde Ermenilere karşı, Acara, Ahıska ve Ardahan yörelerinde de Gürcülere karşı *Millî Şûra İdareleri* kurulmuştu.[238] Bunların önemi, köklerinin Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) öncesine kadar sarkması, varlıklarını iki yıla yakın bir

236 *Nutuk*, c.I, Devlet mat. İstanbul 1934, s.3.
237 T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Milli Mücadele*, c.I, s.159.
238 *Türk İstiklâl Harbi*, c.III, *Doğu Cephesi*, Gnl. Kur. Başkanlığı yay., Ankara 1965, s.76.

süre değişik adlar altında sürdürmeleri ve gerek siyasal bilim gerekse anayasa hukuku açısından son derece özgün ürünler vermiş olmalarıdır.

Şûra tipi örgütlenmeler de *kongre iktidarları* kavramına ya da *kongre eliyle iktidarlaşma* sürecine denk düşmekte, ancak bunlar da bu çerçeveyi aşarak açıkça *devletleşme* yolunu tutmaktadır.

Bu örgütlenme modeli üç demet halinde toplanabilir: *Öncü Şûra Hükümetleri, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti ve Artçı Şûra Hükümetleri.*

Bu oluşumların genellikle "*şûra*" adını almaları, üzerinde durulmaya değer bir husustur. Bu terimin seçilmiş olması, kuzeydeki yakın komşuda esen rüzgârların etkisini akla getirmektedir.

Çarlık Rusyası'nda 1905'ten itibaren devrimci işçi, köylü ve asker *sovyetleri* ve bölgesel kongreler görülmüş, bunlar iktidarda pay sahibi olmuşlardı. 1917 Şubat Devrimi'nden sonra Türk ve Müslüman halklar da çok sayıda yerel, sonra da "*Umumî Kongre*"ler toplayıp siyasal kararlar aldılar, organlar yarattılar, hattâ anayasalar yapıp özerk yönetimler kurdular. Çarlık rejiminin yıkılmasından sonra bir "*Kurultay*"dan doğan "*Kırım Tatar Kurultayı Millî İdaresi*" ya da Kırım Türk Tatar Devleti, kongre (kurultay) yoluyla devletleşmenin bir örneğiydi. Ne kadar ilginçtir ki, 1990'larda SSCB'nin dağılma sürecinde bağımsızlık ve özerklik yanlısı gruplardan 125 temsilcinin katılımıyla oluşan "*İkinci Türk Halkları Kongresi*" de kurumlaşmış yapılar oluşturma kararı alacak ve sürekli bir organ haline getirmeyi kararlaştırdığı Kongre'yi "*Türk Halkları Kurultayı*" olarak isimlendirecektir. Yine 1905-1920 arası yıllara dönelim. Bu yıllarda sanayi kapitalizmi ve burjuvazisi gelişen Bakü bölgesinde milliyetçilik güçlenmiş, Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuş (28 Mayıs 1918), Müsavat Fırkası da en güçlü parti durumuna yükselmişti. Bakü odaklı milliyetçiliğin genç kadroları Türk milliyetçiliğinin serpilmesinde önemli roller oynayacaklardır.[239]

Güney Rusya ve Kafkasya'daki bu siyasal örgütlenme modelinin Sınır Doğu Anadolu'da yakından izlenmiş olması çok muhtemeldir. Zaten Elviye-i Selâse 1878-1917 yılları arasında Rus işgali altındaydı. Bu bölgede yer alan Oltu'da 1917 Ekim Devrimi'nden sonra bir "*Er İcra Komiseri*" yönetiminin kurulmuş olması, 1918 Kasım ayında oluşan Kars İslam Şûrası'ndan kaynaklanacak hükümetin "*sosyal demokrat*" ilkelere bağlılığını ilân etmesi anlamlıdır. Savaş ertesi,

239 U. ANWEILLER, *Rusya'da Sovyetler (1905-1921)*, çev. T. Keleşoğlu, Ayrıntı yay., İstanbul 1990 (bütün kitap); K. GÜRÜN, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, 2. basım, Bilgi yay., Ankara 1984, s. 663-668; "Kırım Tatar Kurultayı Millî İdaresi" konusunda bkz. C. KUTAY, *Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları*, İkinci baskı, c. III, İstanbul 1983, s. 1068-1071; "İkinci Türk Halkları Kongresi" için bkz. *Güneş*, 23.4.1991; Azerî milliyetçiliğinin devletleşmesi konusunda bkz. *İslam Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul 1970, "Azerî" maddesi (F. Köprülü); S. TUĞ, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İstanbul, s. 225-237.

Rusya'daki yeni rejime sempatiyle yaklaşan Enver Paşa ve bazı İttihatçılar da, Kafkaslar'daki şûra hükümetlerinin kurulmasında aktif rol oynadılar.[240]

"Şûra" deyiminin seçilmesi dikkat çekicidir; bir kez daha kuzey komşu etkisini çağrıştırır. O dönemde "Sovyet" deyiminin karşılığı olarak *şûra* sözcüğü kullanılmaktaydı: "*Şûralar Cumhuriyeti*" gibi.. İlginçtir, Gazi Ahmet Muhtar Paşa Kasım 1920'de Çiçerin'e gönderdiği notada, millî şûra hükümetlerinden artakalanlardan "*küçük sovyet hükümetleri*" diye söz etmiştir.[241]

Ancak, *sovyet* ve *şûra* tipi örgütlenmelerdeki benzerlikleri abartamamak gerekir. Bir kere, temsilî-demokratik örgütlenme modeli yalnız Eviye-i Selâse'ye özgü değildir, bütün Anadolu ve Trakya'da görülen bir durumdur. Bu örgütler ise *şûra* adını değil, *kongre* sözcüğünü yeğlemişlerdir.

Öte yandan, Rus-Sovyet ve Türk modellerinde sovyet tipi ve şûra tipi örgütlenmelerde *demokratiklik* unsuru dışında fazla benzerlik aramak da boşunadır. Bunların sınıf temelleri, ideolojileri ve siyasal perspektifleri birbirlerinden çok farklıdır. Türkiye'deki ve Elviye-i Selâse'deki hareketler sovyet tipinden farklı olarak eşraf-burjuva tabanlı ve milliyetçi karakterlidir; sadece bağımsızlığı amaçlamaktadır.

Ayrıca, İslam ve Osmanlı zemininde *şûra* yerleşik bir gelenektir. Mütareke döneminde Saray ve hükümetinin düzenlediği bir danışma toplantısı bile *Şûra-yı Saltanat* adını almıştır. İstanbul'daki Millî Kongre hareketi de bir *Millî Şûra* toplanmasını talep etmektedir.

Millî mücadele terminolojisinde de *şûra* kavramı, *halk temelli ulusal-demokratik örgütlenme modeli* anlamına gelmiştir. Bunu ortaya koyan örnekler vardır. Kastamonu'da yayımlanan *Açıksöz* gazetesi 14 Kasım 1920 tarihli sayısında "Şûralar Hükûmeti nasıl olur?" sorusunu ortaya atıyor ve buna, "köy, nahiye, mahalle, kasaba, kaza, şehir, livâ şûraları kurulur" şeklinde yanıt getiriyordu.[242] 1921 tarihli Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu Vilayet Şûraları ile (md.11-13) Nahiye Şûraları'nı (md.16-20) öngörmüş ve düzenlemiştir. Bunlar yerel ve demokratik temsil kurullarıdır. Bir başka örnek, Mustafa Kemal'in 19 Ocak 1923 tarihli İzmit basın toplantısında "halk hükümeti" ile "şûra hükümeti" arasındaki özdeşliği vurgulayan şu sözleridir: "Bizim hükümetimiz bir hak hükümetidir. Tam bir şûra hükümetidir".[243]

240 "Er İcra Komitesi" için bkz. "Yasin Hâşimoğlu'nun Hâtıratı", *Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliografyası*, c. 2, s. 54; "Sosyal demokrat" ilkeler için bkz. A. E. GÖKDEMİR, *Cenub-i Garbî Kafkas Hükümeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara 1989, s. 100, Enver Paşa ve İttihatçıların rolü için bkz. B. ÖZ, *Atatürk'ün Anadolu'ya Gönderiliş Olayı*, s. 39.

241 bkz. G. JAESCHKE, "1919-1939 yılları arasındaki Türk-Rus yakınlaşması hakkında bir inceleme", çev. H. Zamantılı, *1981 Yılı Sosyoloji Konfrenasları*, Atatürk Özel Sayısı, İÜİF yay., İstanbul 1981, s. 159-174.

242 Z. SARIHAN, *Çerkez Ethem'in İhaneti*, Kaynak yay., İstanbul 1984, s.158.

243 akt. Arı İNAN, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, TTK yay., Ankara 1982, s.97; MUSTAFA KEMAL, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, Kaynak yay., İstanbul 1993, s.190.

Şûra deyimiyle ilgili bu açıklamalardan sonra şimdi Sınır Doğu bölgesindeki (Elviye-i Selâse) hükümetleşme olayının gelişimine geçebiliriz.

1) Öncü Şûra Hükümetleri

Brest-Litovsk Antlaşması ile (1 Mart 1918) Elviye-i Selase Osmanlı Devleti'ne bırakılmış, bu durum bir "plebisit"le de onaylanmıştır (14 Temmuz 1918). Mondros hükümlerine rağmen İngilizlerce Babıâli'ye verilen bir nota ile (11 Kasım 1918) Üç Liva'dan Osmanlı askerlerinin çekilmesi istendi. Osmanlı Hariciyesi bunu ne red ne de protesto etti. İşgallerin başlaması kaçınılmazdı. Durumu çok önceden hisseden ve bu yolda da Osmanlı askeri gücü tarafından uyarılan yerel öncüler, daha Mondros öncesinde önlemler alma yoluna gittiler.[244]

Osmanlı askerî güçlerinin Elviye–i Selâse'den çekilmeleri günü geldiğinde, işgale uğrayacaklarını düşünen Türk-İslam ahali ilkin dar bölgeli yönetimler kurma yoluna gitti. Bunların başlıcaları, Mondros Mütarekesi'nden bir gün önce kurulan *Ahıska Hükûmet-i Muvakkatası* (29 Ekim 1918), bir *Meclis-i Müşavere'*den (Danışma Meclisi) doğan ve Iğdır'ı kendine merkez seçen *Aras Türk Cumhuriyeti* (3 Kasım 1918) ve *Kars İslam Şûrası*'dır (5 Kasım 1918).

Bu örgütlenme yeteneği dikkat çekicidir. Bunun da yakın tarihli arka planında, *Bakû İslam Cemiyeti* ile Üç Livâ ve Ahıska'daki *İslam Komitesi* gibi kuruluşlar yer alır.

Kars İslam Şûrası (5 Kasım 1918), yerel ve dar bölgeli iktidarları ya da hükümetleri kucaklayan bölgesel bir örgütlenmeye gidişi başlatması bakımından son derece önemlidir. Bu nedenle de Kars İslam Şûrası merkezli oluşumlar bundan sonraki açıklamaların belkemiğini oluşturacaktır.[245]

Osmanlı ordusunun bölgeyi boşaltacağı haberi üzerine, Kumandan Yakup Şevki Paşa'nın desteği ve Kars Mutasarrıfı Hilmi (Uran) Bey'in de yardımıyla yerel sivil önderler tarafından oluşturulan Kars İslam Şûrası bölgedeki bütün Türk-İslam unsurları birleştirmeyi amaçlamıştı. Şûra ilk büyük toplantısını Birinci Kars Kongresi olarak yaptı (14 Kasım 1918) ve 8 kişilik bir *Muvakkat Heyet* seçerek *Millî İslam Şûrası Merkez-i Umumîsi* adıyla bir yönetim birimi kurdu. İkinci Kars Kongresi ya da Kars İslam Şûrası Büyük Kongresi (30 Kasım 1918) bu kuruluşun adını *Millî İslam Şûrası* ya da *Millî Şûra Hükûmeti* olarak de-

244 T. BIYIKLIOĞLU, "Mondros Mütarekenâmesinde Elviyei Selâse ile ilgili yeni vesikalar", *Belleten*, c. XXI, sayı 84, Ekim 1957, s. 567-580; Cem-Ender ASLANOĞLU, *Kars Millî İslam Şûrası ve Cenubi Garbi Kafkas Hükûmet-i Miliyesi*, Azerbaycan Kültür yay., Ankara 1986 s.77; *Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası*, c.2, s.22.

245 bkz. F. KIRZIOĞLU, *Millî Mücadelede Kars*, c.I, s.8-75; A.E. GÖKDEMİR, *Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti* (bütün kitap); S.E. DAYI, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Millî Teşkilatlanma*, Kültür ve Eğitim Vakfı yay., Erzurum 1997, s.90 vd.

ğiştirdi. Batum'dan Nahcıvan'a kadar olan bölgeden bu kongreye "*milletvekili*" san ve sıfatıyla 70 temsilci katıldı. Bir kongreye katılanların *milletvekili* sıfatını kullanmaları, yani meclis üyelerine özgü bir sanla adlandırılmaları, *kongrelerin meclisleşmesi* olayının son derece ilginç bir göstergesidir.

Kars İslam Şûrası Büyük Kongresi dar ölçekli yerel iktidarlardan bölgesel birlik ve iktidara yükselişi kaydetmesi bakımından da dikkat çekicidir. Burada, sonradan Anadolu ve Trakya'daki bütün kongre hareketlerinde görülecek olan yükseliş sarmalı yaşandı. Ahıska ve Aras hükümetleri ile Batum yöresindeki yerel hareket, bu yeni bölgesel oluşumla kaynaşma yoluna gitti. Bu üç yerdeki örgütlenmeler özerkliklerine son verip Millî Şûra Hükûmeti'nin şubeleri olarak göreve devamda anlaştılar. Bu olay, taban inisiyatifine dayalı bir erime ve bütünleşmedir. Sivas Kongresi örneğinde farklı bir süreç yaşanacak, yerel direniş örgütlerinin özerklik ve bağımsızlıklarının kaldırılması ve ARMHC'nin şubeleri haline getirilmeleri, yukarıdan aşağı ve önderlik müdahalesiyle sağlanacaktır.

Bölgede iktidarlaşma/hükümetleşme bundan sonraki kongrelerle tamamlandı. Birinci Ardahan Kongresi (3-5 Ocak 1919) ile İkinci Ardahan Kongresi (7-9 Ocak 1919) ya da Ardahan Kongresi'nin Birinci ve İkinci İçtimaları, o zamana kadar var olan bütün millî şûraların birleşmelerini sağladı. Bunların ardından Batum'dan Nahcıvan'a kadar uzanan bölgenin bütün birimlerinden gelen 131 temsilcinin katıldığı Büyük Kars Kongresi (17-18 Ocak 1919) ile, bölge çapında bir ulusal geçici yönetim olan *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkate-i Milliyesi* kuruldu.

2) Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti

Büyük Kars Kongresi, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkate-i Milliyesi'ni (Güneybatı Kafkasya Geçici Ulusal Hükümeti) kurarken, bunun ilk organ ve yöneticilerini de belirledi. Büyük Kongre, hem hükümet reisini, hem vekilleri ("mümessilleri" ya da daha anlamlı bir çağırışıma yol açan deyimle "komiserler"i), hem de yüksek askerî, mülkî ve adlî görevlileri bizzat seçti. Böylece adeta, Türkiye toprakları üzerinde kuvvetler birliğine dayalı *meclis hükümeti* sisteminin ilk ve saf örneği sunulmuş oluyordu.

Bu yönetim, kendini "geçici" saymakla birlikte, İngiltere'nin Kafkasya mümessiline varlığını kabul ettirdi. Asıl önemlisi, *Hükûmet-i Muvakkate* bir devletin sahip olabileceği ve olması gereken bütün organ ve unsurlarla donanmıştı. Bunlar, devletin *anakuruluşu, ülke* ve *nüfus* unsurları ile *egemenlik* yetkisi açısından son derece ilginç özellikler göstermektedir.

Gerçekten de bu siyasal oluşumun kendine özgü bir *anakuruluşu* olmuştur. Şöyle ki; 18 maddelik bir *Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu* (aynen), bazı resmî yazış-

malarda adı *Meclis-i Millî* ya da *Parlamento* diye de geçen bir *Meclis-i Mebusan* (aynen) bulunmaktadır. 18 yaşını bitiren *vatandaşlar* (aynen) tarafından seçilen *mebuslar* (aynen), Rus ve Rum azınlıkların temsilcileri de aralarında olmak üzere 1 Mart 1919'da parlamento halinde çalışmalarına başladılar. Dolayısıyla burada, Meclis-i Millî Reis Vekili'nin 18 Ocak 1919 tarihli bir yazısından da anlaşıldığı gibi, "Millî Şûra'nın Meclis-i Millî haline ifrağ'ı" (dönüşmesi)[246] olayı ile karşı karşıya bulunulmaktadır. Olan, *Kongre'nin Meclisleşmesi*'dir. Bu başkalaşım şu açıdan ilginçtir ki, öbür kongre sistemlerinde ve özellikle Batı Anadolu'da kongreler birer yasama organı kisvesine bürünüyorlar, fakat sistemler açıkça devletleşemediği için bu yönelimleri güdük kalıyordu. Periferik bölgelerin ve burada da Elviye-i Selâse'nin elverişli koşullarında gerçekleşen bu deney ise, doğal gelişme süreçlerinin sonuna kadar yaşanabildiği durumlarda, kongrelerin yasama organına dönüşecekleri varsayımını doğrulamaktadır.

Büyük Kars Kongresinin Meclisleşmesi olayı ileriye dönük bir anlam da kazanmakta, TBMM'nin doğumunun (23 Nisan 1920) yalnız Mustafa Kemal'in inisiyatifiyle açıklanmasının yeterli olmadığını, bunun 1918-1920 döneminin siyasal ve toplumsal alanda en önemli olgusu olan kongrelerden çıktığını ortaya koymaktadır.

Şimdi, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkate-i Milliyesi'nin anakuruluşunu belgeleyen metni daha yakından tanımanın sırasıdır. Geçici yönetimin kabul ettiği *Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu,* gerek adı gerekse içeriğiyle çarpıcıdır.

Ad seçiminde iki özellik dikkat çekiyor. Birincisi "Anayasa" anlamına gelen ya da gelecek olan bir terimin kullanılmış olmasıdır. İkincisi, o tarihlerde "Anayasa" anlamına gelen ve Osmanlı anayasa hukuku ile siyasal teorisinde kullanılan "Kanun-ı Esasî" deyimi yerine, yepyeni bir terimin üretilmiş oluşudur. Bu terimin, ilerde 1921 Anayasası için kullanılacak olması, Kars'taki isimlendirmeyi daha da ilginç kılmaktadır. Görülen odur ki, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkate-i Milliyesi, Türkiye'deki ulusal devletin ilk anayasası olacak olan 1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'na isim babalığı yapmıştır.

Kanunun dili de Osmanlıcadan uzak bir Türkçedir. Hattâ metnin girişinde bu kanun "*Teşkilât-ı Esâsiye*" olarak değil, "*Esas Teşkilât*" şeklinde yani günümüz Türkçesiyle sunulmuştur. Ancak, o dönemin resmî yazılarında ve bugünkü monografilerin hemen hemen hepsinde *Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu* terimi kullanıldığından, bu kitapta da buna uyulmuştur.

Metinle ilgili olarak bir noktaya daha işaret etmek gerekir. Eldeki metinler

246 F. KIRZIOĞLU, *Kars Tarihi*, c.I, s.557, Ayrıca, 18 Ocak 1919 tarihli Batum Vekilleri Beyannamesi'nde geçen, "Mebuslarımızı Kars'ta açılmış olan Meclis-i Mebusan'a gönderüb..." şeklindeki ifade de dikkat çekicidir (metin: S.E. DAYI, *Elviye-i Selâse*, s.101).

arasında birtakım farklılıklar vardır. Aşağıdaki versiyon, F. Kırzıoğlu tarafından "orijinal nüsha"dan alındığı belirtilen metindir:[247]

Cenubigarbî Kafkas Hükûmeti Esas Teşkilâtı, 17/18.1.1335 (1919)'te Kars'ta içtimâ eden Meclis-i Millî'nin kararı ile aşağıda münderic 18 Maddelik Kanun ile kabul edilmiştir:

1- Hükûmet, Cenubigarbî-Kafkas nâmını taşıyacak.

2- Cenubigarbî- Kafkas Hükûmeti hududunu Batum'dan Nahçıvan'a kadar çizmiş ve hududun muhafazasını, Sulh'un neticesine kadar, bilfiil deruhde etmiştir.

3- Hükûmetin merkezi Kars, resmî Bayrağı üç renk olup, Türk Devleti'nin Ay-Yıldız'ı hâvi bayrağı kabul edilmiştir.

4- Cenubigarbî-Kafkas hudutları dahilinde resmî dil Türkçe'dir; muamelati resmiyye ve gayriresmî bütün tedrisat ve muhâberât Türkçe olacaktır.

5- Meclisi Meb'ûsân intihabı: onbin nüfustan bir Meb'us seçilecek. Onsekiz yaşını ikmal eden her vatandaş intihâba iştirak edecektir.

6- Her Vilâyet ve Kazâlarda Şûrayi Millî Şubeleri açılacak ve bunların faaliyeti için halkımızdan her türlü yardımı görecektir.

7- Türk'e ve Türkiya'ya dokunacak her türlü vaziyet ve muameleden kat'î surette ictinâb edilecektir.

8- Umum Askerî Şube ve Teşkilâtlar, Türkiye Devleti'nin kabul ettiği usûl dairesinde tatbik edilecektir. Türkiya Devleti'yle irtibâtı temin için, Dâimi bir Hey'et Türkiya'da bulunacaktır.

9- Mülkiye Teşkilâtları bâbında 8. Maddedeki zikredilen usûl aynen kabul edilecektir.

10- Komşu Hükûmetler'le dâimi dost ve iyi geçinmeyi Cenubigarbî Kafkas Hükûmeti, düstûr addedecek. Meclisi Meb'ûsan intihabından sonra bu hukuk hakkında bir Kanun çıkarılacaktır.

11- Eğer Avrupa Hükûmetleri, Vilayât-ı Sitte'yi Türkiya'dan alup âher bir Hükûmete verirlerse Hükûmetimiz, Türkiya'dan ayrılmamayı kat'iyyen kabul etmiştir.

12- Ekalliyetlerin hukukları muhafaza edilecektir.

13- Müslümanlar arasındaki dinî mabedlere hürmet edilecek ve dinî âyinlerin ileride birleştirilmesi için çalışılacaktır.

247 F. KIRZIOĞLU, "Anadolu'daki ilk Türk Cumhuriyeti", *Türk Kültürü*, Yıl VI, sayı 72, s.963-964 (75-76). Biz, verilen metindeki yazım bozukluklarına ve tutarsızlıklara ilişmedik. Kanun, başka kaynaklarda da bulunabilir: A.E. GÖKDEMİR, *Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 91-92; T.Z. TUNAYA, *Türkiye'de Siyasî Partile*r, s.488-489; F. KIRZIOĞLU, *Millî Mücadelede Kars*, c.I, s.21-22.

14- İntihâblar'ın nâmzedsiz, demokrat ve bîtaraf, Türk'ün şan ve şerefine yakışacak bir surette yapılmasına azamî surette dikkat edilecektir.

15- Vâliler ve Kumandanlar'ın tâyin ve azilleri, Meclis'in kararı ile olacaktır.

16- Millî-Şûra Hükûmeti, Meclisi Meb'usan intihâbından sonra bazı Kanun Maddelerinin tadiline selahiyetdar olacaktır.

17- Meb'usların sinleri, yirmibeşten eksik olmıyacaktır.

18- Bu Kanun'ın icrasına, Millî-Şûra Hükûmet Mümessilleri ile Hükûmet Reisi memur edilmiştir.

Görüldüğü gibi *Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu* yer yer anayasa ya da yasa dilinden ve sistematiğinden uzaklaşmakta, adeta kongre kararları (Büyük Kars Kongresi, 17-18 Ocak 1919) havasına bürünmektedir. Metinde, bir parti ya da hükümet programı ya da "devlet direktifleri" izlenimi veren yönler de bulunmaktadır.

Bununla birlikte, bir devletin ana kuruluşunu ilgilendiren kurallar da konmuştur: Adı, sınırları, bayrağı, resmî dili, yasama organı ve seçimi, askerî ve mülkî teşkilât, bölgenin ve halkın kendi kaderini belirleme hakkı, dinsel güvenceler, asker ve sivil yüksek görevlilerin seçimi ve azli, vb. Ayrıca metnin adı da "*kanun*", hattâ "*Teşkilât-ı Esâsiye* (Anakuruluş) *Kanunu*"dur.

Metinde geçen iki terime de açıklık getirmek gerekir. Burada "Hükûmet" ibaresi vekiller heyeti anlamında değil Yönetim ya da Devlet anlamında kullanılmıştır. İkincisi, "Onsekiz yaşını ikmal eden her vatandaş"ın seçme hakkına sahip olduğu ibaresi "her erkek vatandaş" şeklinde anlaşılmalıdır. Nitekim metni aktaran F. Kırzıoğlu buna "19 yaşına girmiş erkek" şeklinde bir ek açıklama getirmiştir.

Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu içeriği bakımından iki unsuruyla dikkat çekicidir: *Ulusallık* ve *demokratiklik.* "Türk", "Türkiye", "Türk Devleti", "Türkiye(a) Devleti" şeklindeki vurgulamalar ile, resmî dil ve haberleşme konusundaki belirlemeler ("Türkçe"), çokuluslu imparatorluk kalıplarının terk edildiğini, *ulusçu* bir seçimin yapıldığını açıkça göstermektedir. *Demokratiklik* açısından dikkat çekici hükümler ise seçmen yaşının 18, seçilme yaşının 25 olarak saptanması ve gençlere geniş katılım olanağı sağlanması (T.C.'de seçilme yaşı hâlâ 30'dur), "tebaa" yerine "*vatandaş*" deyiminin getirilmesi, seçimlerin "d*emokrat*"(ik) şekilde yapılacağının ilk defa olarak çok açık bir ifadeyle vurgulanması, vali ve kumandanların seçimi ve azli yetkilerinin meclise verilmesi gibi düzenlemelerdir.

Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu ile uygulamadan çıkan tablo kuvvetler birliği ve meclis üstünlüğüne dayalı bir manzara sunmaktadır. "Uygulama"dan kasıt Büyük Kars Kongresi'dir (17-18 Ocak 1919). Bir kere Kongre, yeni devleti kuran ve

anayasasını yapan bir *kurucu meclis* gibi davranmıştır. Nitekim bu kongreden o tarihlerde bir yerel önder "Cenûb-i Garbî Kafkasya *Meclis-i Müessesanı*" şeklinde söz etmiştir.[248] Büyük Kars Kongresi, hükümet reisinin yanı sıra *Nazır*'ları da bizzat seçerek bir *Heyet-i Vükelâ* oluşturdu. Bazı yüksek askerî ve mülkî görevlere de kongre tarafından atamalar yapıldı. Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu, vali ve kumandanların tâyin ve azillerini de Meclis'in yetkilerinden saymıştır. Resmî yazışma ve belgelerde yürütme kurulundan *Heyet-i Vükelâ* ya da *Kabine* deyimleriyle söz edilmekte olup, bu heyetin Meclis-i Mebusan ya da *Meclis-i Millî* önünde sorumlu olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Öte yandan bir devlet reisliği makamı bulunmamakta, hükümet başkanı bu görevi de üstlenmiş görünmektedir.[249]

Kuvvetler birliği ve meclis üstünlüğüne dayalı bu yapılanmanın örnek değeri büyüktür. Bundan birbuçuk yıl kadar sonra TBMM bir kurucu meclis gibi görev yapacak, devleti kuracak ve anayasasını ilân edecek, benimsenen yönetim modeli de kuvvetler birliği ve meclis üstünlüğü (meclis hükümeti) esaslarına dayanacaktır.

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti'ne dönelim. Bir devletin kurucu unsurları olan *ülke, nüfus* ve *egemenlik* kavramları açısından bu oluşumun özellikleri nelerdir?

Yeni yönetim 1 Şubat 1919 tarihli bir "*Hudutname*" ile ülke sınırlarını çizmiş, *ülke* unsurunu tanımlamıştır. 40.000 km²'lik bu yüzölçümü, bu yönetimin bir bildirisinde belirtildiği üzere o zamanların Lüksemburg Dükalığı'nın üç katına denktir. Yapılan bir *nüfus* sayımıyla bu ülkede 1 milyon 534 bin 824'ü Türk ve İslam olmak üzere, toplam 1 milyon 738 bin 478 kişiden oluşan bir halk topluluğu belirlenmiştir. Yukarıda sözü geçen bildirgede bu nüfus kitlesinin de Lüksemburg Dükalığı'nın nüfusunun üç katı demek olduğu vurgulanmıştır.[250]

Nüfus unsuru açısından dikkat gerektiren bir nokta, azınlıkları göz önüne alan tavır ve uygulamadır. Elviye-i Selâse'de Türk-İslam nüfusu dışında Rum, Malakan, Khakhol, Asurî-Nasturî gibi Çarlığın yerleştirdiği unsurlar ile, Ahıska'da Firen/Katolik Gürcü ve Musevi köylüler vardı.[251] *Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu* bu "Ekalliyetlerin hukukları muhafaza edilecektir" demiştir. Uygulama da bu yönde oldu. Kars kongrelerinde ve hattâ Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti'nde gayrimüslim (özellikle Rum) delege, nâzır (maarif) ve bürokratlar (posta, telgraf) görev yapmıştır.[252]

248 Osman Server (Atabek) Bey'in 7 Ocak 1920 tarihli Yenigün'de G.K. remziyle yayımlanan makalesi (bkz. *Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası,* c. 2, s. 92).

249 A.E. GÖKDEMİR, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti,* s. 90-92, 223.

250 *aynı kaynak,* s. 139.

251 F. KIRZIOĞLU, "Anadolu'daki İlk Türk Cumhuriyeti", s. 964 (76).

252 *Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası,* c. 2, s. 23-36.

Bu siyasal birim, bir devlete özgü *otorite* ya da *egemenlik* gücüyle de donanmıştır. Bir kamu bütçesi, adlarına mühür kazıtılan Meclis, Hükümet ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği ve Nezaretler, kumandanları meclisçe seçilen ve azledilen ve silahlı güç tekeli anlamına gelen 8 bin kişilik ordu, nihayet Tiflis Vilayeti sınırlarına kadar uzanan topraklar üzerinde kurulan siyasal otoritenin *etkililiği* (efficacité) bunun kesin işaretleridir. Bu hükümet bölgedeki İngiliz askerî yetkilileriyle görüşmeler yapmış, Gürcistan ve Azerbaycan hükümetleriyle diplomatik ilişkiler kurmuş, Azerbaycan Müsavat Hükümeti tarafından tanınmıştır.[253]

Bu yönetimin evrimi de son derece ilginçtir. 1 Mart 1919'da ilk toplantısını yapan Parlamento, Barış Konferansı görüşmelerinin uzaması üzerine geçicilik durumuna son vererek, "Hükûmet-i muvakkatenin bir hükûmet-i daimi"ye dönüşmesini kararlaştırdı (25 Mart 1919). Dahası, aynı gün bağımsızlık ve *Cumhuriyet* ilân edildi. Devletin adı *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Cumhuriyesi,* hükümet reisinin sıfatı da *Cumhurreisi* oldu. Bu tarihten sonraki Merkez çıkışlı belgelerde olsun, murahhasların yazışmalarında olsun, *Cumhuriyet, Cumhuriye, Cumhurreisi* gibi terimlerin kullanıldığı görülmektedir.[254]

Cumhuriyet ilânının, ilgili ve yakın kitle tarafından yadırganmak şöyle dursun, kolayca benimseniverdiği anlaşılmaktadır. O kadar ki, saltanat merkezi İstanbul'daki *Dersaadet'te Mukim Karslılar Cemiyeti,* Elviye-i Selâse'nin "anavatan"dan kopmak zorunda kalması olasılığını hesaba katarak bir "Cumhurreisi" adayı bile önermektedir.[255] Erzurum'daki yerel önderler de Karslıların "millî şûra (millî cumhuriyet)" kurmuş olduklarını biliyorlardı.[256] Cumhuriyet'in Hariciye Nazırı Fahreddin Bey, 17 Nisan 1919'da Erzurum'da "Kars Hükümeti Hariciye Mümessilliği" faaliyetleri cümlesinden olarak halka hitaben yayımladığı *İntibahname* adlı bildiride, "Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Cumhuriyesi"nin kuruluşunu resmen açıklamıştı.[257] Tutucu bilinen Erzurum'da bir tepki yoktu. Zaten Kafkaslar çevresi başka cumhuriyetlere de sahne olmuştu. *Aras Türk Cumhuriyeti* bunlardan biriydi (Kuruluşu: 3/11/1918). Daha doğuda, Azeri Türkleri de 28 Mayıs 1918'de *Azerbaycan Cumhuriyeti*'ni kurmuşlardı.[258]

Aslında, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti daha kuruluşunda ve Teşkilât-ı

253 A.E.GÖKDEMİR, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti,* s. 99; O.YENİARAS, *Kurtuluş Savaşında Kars,* 1993, s. 71-73.

254 A.E. GÖKDEMİR, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti,* s. 147.

255 F. KIRZIOĞLU, *Milli Mücadelede Kars,* c. I, s. 29 vd.

256 Emekli General Mustafa Sabri (Ertuğ) Bey'in yayınlanmamış anılarından (akt. U. MUMCU, "Kâzım Karabekir Anlatıyor", *Cumhuriyet,* 30.6.1990, s. 6, "Millî Şûra-Millî Cumhuriyet" denklemi Ertuğ'a aittir.

257 S.E. DAYI, *Elviye-i Selâse,* s. 122-124.

258 A.ÇEÇEN, *Tarihte Türk Devletleri,* Milliyet yay., İstanbul 1986, s. 163 vd.

Esâsiye Kanunu'nu kabul ettiğinde fiilen *cumhuriyet* idi. 25 Mart 1919'da Cumhuriyet ilânı, varolan bir durumun adının konmasından başka bir şey değildi. Nitekim, Hariciye Nazırı Fahreddin Bey'in *İntibahname*'sinde bu Cumhuriyet'in kuruluş tarihi olarak 18 Ocak 1919 tarihini (Büyük Kars Kongresi) vermesi de bunu kanıtlar.

Buna benzer bir süreç TBMM bünyesinde yaşanacaktır. 1920'de kurulan "Türkiye Devleti" de daha o tarihte, resmî söylem ne olursa olsun aslında bir cumhuriyetti. 1922'de saltanatın kaldırılmasından sonra durum daha da kesinlik kazandı. Bir yıl sonra Cumhuriyet'in bu defa resmen ilânına ilişkin Anayasa değişikliğinde "Teşkilât-ı Esâsiye Kanununun Bazı Mevadının Tavzihan Tâdiline Dair Kanun" (29 Ekim 1923) ifadesi kullanılacak, yapılan değişikliğin aslında varolan bir durumun, yani Cumhuriyet olgusunun açıklığa kavuşturulmasından (tavzih) ibaret olduğu vurgulanacaktır. Dolayısıyla, Elviye-i Selâse'deki adsız cumhuriyetten cumhuriyetin adının konmasına geçiş süreci de, 1920 sonrası Türk anayasal-siyasal gelişmelerine adeta bir ön model oluşturmuş gibidir.

Dikkati çeken bir başka önemli özellik, çokuluslu imparatorluk ve toprakları ülküsünü dışlayan bir *ulusal vatan* kavramının Kars'taki örgütlenmede de kendini açıkça ortaya koymasıdır. Bunun önemine "Devlet Tezleri"ne ayrılan Birinci Bölüm'de değinilmiş, "yerel tezler"de de bu eğilimin varlığına işaret edilmişti. Burada asıl dikkat edilmesi gereken husus, Kars'taki devletleşme olayında ve bunun Esas Teşkilât Kanunu'nda kullanılan *Türkiye* ya da *Türkiye Devleti* gibi deyimlerdir. Bilindiği gibi o tarihlerde bu adı taşıyan bir devlet yoktur; varolan yalnız "*Devlet-i Osmaniye*"dir. Üstelik daha ne TBMM açılmış, ne de Mustafa Kemal ve arkadaşları Anadolu'ya geçmişlerdir. *Türkiye Devleti* deyimi bundan iki yıl sonra 1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nda yer alıp (md.3) resmileşecektir.[259]

Görülüyor ki Kars'taki mini devlet, "*Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu", kuvvetler birliği ve meclis hükümeti sistemi, Meclis-i Milli*'si ve *Cumhuri* karakterinden başka, ülkenin adının konması (*Türkiye*) ve ulusal devletin adlandırılması (*Türkiye Devleti*) açısından da 1920'lerdeki büyük oluşuma isim babalığı yapmakta ve bir model oluşturmaktadır.

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Cumhuriyesi, ilk biçimiyle çekirdeklendiği Kars İslam Şûrası'ndan (5 Kasım 1918) yaklaşık altı ay sonra İngilizlerin Kars'ı işgali (12 Nisan 1919) ile son buldu. İşgalcilerin yaptığı ilk iş parlamentoyu dağıt-

259 Rıza Nur, "*Türkiye Devleti*" adını kendisinin önerdiğini ve kabul ettirdiğini ileri sürer (*Hayat ve Hatıratım*, s. 613); B.Z.AVŞAR, *Bir Muhalifin Portresi: Dr. Rıza Nur,* Belgesel Kitaplar, İstanbul 1992, s. 108.

mak, aralarında hükümet üyelerinin de bulunduğu ikisi Rum biri Rus onbir kişiyi Malta'ya sürmek[260] ve bir kukla hükümet kurmak oldu. Daha sonra da Kars'ı Ermenilere teslim ettiler (30 Nisan 1919).

Böylece, dünyada parlamentoculuğun öncülüğünü yapmış olan İngilizler, son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nı basıp üyelerinden bazılarını Malta'ya sürgüne göndermezden (Mart 1920) önce, bunun provasını bir mini cumhuriyetin parlamentosu ve üyeleri üzerinde yapmış oluyorlardı.

İlginçtir ki aynı tarihte, yani 12 Nisan 1919 günü, İngilizler, bağımsızlık ilân eden bir başka parlamentoyu, İrlanda parlamentosunu da dağıtmışlardır.[261]

Şu var ki Elviye-i Selâse'nin uğradığı bu darbe, aynı topraklar üzerinde yeni siyasal filizlenmeleri engelleyemedi. Yıkılan devletin toprakları üzerinde, tıpkı ilk başlarda olduğu gibi yine yerel hükümetçikler yeşermeye devam etti.

3) Artçı Şûra Hükümetleri ve Oltu Şûra Hükümeti

Elviye-i Selâse bölgesindeki kongre ya da şûra tipi hükümetleşme girişimleri, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Cumhuriyesi*'nin İngiliz işgaliyle yıkılmasından sonra da sürüp gitti. Kars'taki merkezî yönetimin zorla çökertilmesinden sonra Batum'dan Nahcıvan'a kadar olan bölgedeki Türk ve İslam ahali, tıpkı Mondros Mütarekesi ertesinde olduğu gibi yine Millî Şûra Hükümetleri şeklinde örgütlendi. Bu yeni dönemin şûra hükûmetlerinden bazıları şunlardır: Nahcıvan Şûrası (Aras Türk Cumhuriyeti), Kulp (Tuzluca) Şûrası, Pozatköylü Bekir Bey Şûrası, Olti (Oltu) Hükûmet-i Muvakkatesi ya da Şûra Hükümeti, Akbaba Şûrası, Çıldır Millî Şûrası, Acara İslam Cemiyeti'nin yönetimindeki Şûra hükümeti, Artvin, Ardanuç ve Şavşat'ta oluşturulan şûra hükümetleri, Orta-Kale (Kağızman yakınında) Millî Şûrası.[262] BMM çıkışlı bir belge bunlardan "küçük hükûmetler" diye söz etmiştir.[263]

Artçı şûra hükümetlerinden olan Oltu Şûra Hükûmeti, TBMM döneminde bile bir süre varlığını sürdürecek, 17 Mayıs 1920'de kendini feshederek TBMM hükümetine katılacaktır. Bu yerel hükümet olayı, üzerinde ayrıca durulmaya değer niteliktedir.

Oltu Şûra Hükûmeti, İngilizlerin yukarıda anılan saldırısından sonra İslam Terakkî Komitesi'nce 29 Mayıs 1919'da temelleri kurulan bir yönetimdir. Kars'taki bölgesel ve merkezî birliğin dağılmasından sonra fışkıran hükümetçik-

260 B. ŞİMŞİR, *Malta Sürgünleri*, Bilgi yay., Ankara 1985, s. 107-112. Bu olay, Osmanlı Meclisi Mebusan'ının toplanma yeri tartışılırken hatırlanacaktır (*aynı kaynak,* s. 144-147).

261 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri,* s. 221.

262 A.E.GÖKDEMİR, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti,* s. 175-176, 199, 216, 219, 224.

263 BMM Reisi M. Kemal'den 15. Kolordu Kumandanlığına şifre, 6 Mayıs 1920 (metin: *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri,* TTK- Ankara 1991, s. 333).

lerin en etkilisi olmuştur. 13 ay kadar yaşamış olması tek başına dikkate değer bir olgudur.

Oltu'daki yönetim modelinin özgünlüğü, bir *fırka* (parti) önderliğine dayalı oluşundadır. Bu, Anadolu ve Trakya'daki öbür kongre ve şûra tipi örgütlenme ve iktidarlaşma (ya da hükümetleşme) olaylarında rastlanmayan bir durumdur. Ancak buradaki *fırka,* tıpkı Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetlerindeki gibi, bölgenin bütün Müslüman ve Türklerini doğal üyesi sayan bir yapı olup, klasik siyasal parti modelinden farklıdır. Bu örgütlenme, adı "Cemiyet" olan ama bütün nüfusu kucakladıklarını tüzüklerinde belirten Şarkî Anadolu Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti ile Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'ne benzer. Bunlar, adları ister "Cemiyet" ister "Fırka" olsun, 20. yüzyılın ikinci yarısında örnekleri pek bollaşacak olan *Ulusal Cephe* adlı kuruluşların siluetini çizmişlerdir.

Bu çekinceler çerçevesinde Oltu İslam Terakki Fırkası'nın, "Büyük Millet Meclisi açılıncaya kadar Müdâfaa-i Hukuk hareketinin etki alanı içinde tek bir siyasal partiye rastlanmamaktadır[264] yargısına bir istisna oluşturduğu kabul edilmelidir.

Oltu örneğinde örgütsel önderliği yüklenen siyasal güç *Oltu İslam Terâkki Komitesi*'dir. Bu komite, 21 Şubat 1920'de yapılan ve 63 delege ile üyenin katıldığı kongrede *Komite* sözcüğünü kaldırarak bunun yerine *Fırka* adını alarak partileşti. Ayrıca partinin programı, hükümetin de programı ilân edildi. Böylece adeta *parti-iktidar* özdeşleşmesi doğmuş oluyordu.

Bu süreç ile daha sonra yaşanan bir başkası arasında yine paralellik kurulabilir. Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti de önce TBMM'de Birinci Grup'u oluşturacak, sonra partileşecek (Halk Fırkası, Cumhuriyet Halk Fırkası), giderek tek parti haline gelecektir.

Oltu İslam Terakkî Komitesi, 12 Kasım 1919'da *Makâsıt-ı Âlîyye Programı* (Yüce Amaçlar) adlı belgeyi hazırlamıştı. Yukarıda anılan 21 Şubat 1920 tarihli kongre bu programı tartıştı, geliştirdi ve onayladı. Bu belge, içeriği ve işlevi bakımından son derece ilginçtir ve önemli çağrışımlar uyandıracak niteliktedir.

Makâsıt-ı Âlîyye Programı bütün Türk ve Müslümanların birleştirilmesi, Elviye-i Selâse'de bunların egemenliğinin sağlanması ve "anavatan"a bağlanılması, halkın dış saldırılara karşı korunması, diğer şûra hükümetleriyle işbirliği gibi hedefler çizmiştir. Dönemin pek çok yerel iktidar deneylerinde görülen ikircikliklik burada da vardır. *Program*'da bir yandan İstanbul Meclis-i Mebusanı'na bağlılık teması işlenirken, öbür yandan *hâkimiyet-i milliye,* Elviye-i Selâse'nin *kendi ka-*

264 M. KABASAKAL, *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960),* Tekin yay., İstanbul 1991, s. 79, dn. 12.

derini belirleme hakkı gibi demokratik-ulusal talepler de yer almıştır. Diğer şûra hükümetleriyle işbirliği politikasının benimsenmesi, bir kez daha bu bağlamda anlam kazanmaktadır. Kısacası, İstanbul yönetimine bağlılık söylemine karşın gerçeklikler dünyasında görülen, Oltu'da bağımsız ya da özerk bir yönetimin kurulduğudur. Değişmeyen hedef ise, "anavatan"a yeniden bağlanmaktır.

Bu *Program,* Elviye-i Selâse kökenli ve bu üç livâyı anavatana yeniden katmayı amaçlayan bir Mîsâk-ı Millî'den başka bir şey değildir. İlk başta bir *Komite* (fırka) tarafından hazırlanmış (12 Kasım 1919), sonradan bir *Kongre'*nin onayından geçerek *Kararname* haline gelmiştir.

Oltu'daki yönetimin özerkleşmesi ve bağımsızlaşması çeşitli aşamalardan geçerek olgunlaşmış bir süreçtir.

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkata-i Milliyesi döneminde Oltu bir *Şûra Şubesi* idi. Daha sonraki Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Cumhuriyesi'nin merkezi İngilizler tarafından işgal edilip bu cumhuriyet dağıtılınca (12 Nisan 1919), bazı İngiliz subayları Oltu'da halkın Ermeni yönetimine karşı olduğunu gördüler. Bunun üzerine yeni bir örgütlenmeye gidilmesini ve Rumların da buna katılmasını istediler. Vakit kazanmak isteyen Türkler bunu kabul etti. Böylece, millî şûra şubesi dağıtılıp bunun yerine *Oltu Meclis-i İdaresi* kuruldu. Bir Rum üye de bu kuruluşa alındı. Koşullar elverişli duruma gelince de *Meclis-i İdare* feshedilip (26 Mayıs 1919), yerine *Oltu Şûra Hükûmeti* kuruldu.[265]

Yeni hükümet önce sınırlarını çizdi. Bu sınırlar yeni ülkeyi "*Türkiye*"den de ayırıyordu; Kaleboğazı Türkiye ile "hudut karakolu"ydu. İlginçtir, Oltu Şûra Hükûmeti'nin tutumu ve politikasıyla bağdaşmayan Eyüp Paşa "zorla hudut dışına çıkarıldı"ğında, bu "hudut dışı" denen yer "Türkiye"den başkası değildi![266]

Oltu Şûra Hükûmeti İngilizlerin, Oltu'nun Ermenilere verilmesi yolundaki 1 Ağustos 1919 tarihli notalarına karşı çıktı ve önemli taban inisiyatiflerine öncülük etti. Toprakları üzerinde asayişi sağladı ve savunma önlemlerini geliştirdi. Millî eğitim politikası gibi hizmetleri yürüttü. Vergi ve tekâlif tarhını kararlaştırdı. Özellikle, 23-24 Ekim 1919'da aldığı kararlarla önemli icraatlara başladı. Azerbaycan ve Gürcistan'la dış temaslar kurdu. Rum ve Ermenilere karşı silahlı mücadele verdi. Barış Konferansı'nda Oltu'yu temsil edecek delegeleri seçti ve bunların vekâletname ve itimatnâmelerini düzenledi. Vergi topladı. İstanbul Meclis-i Mebusanı'na seçilen temsilcilerin *intihabname*'lerini onaylamak

265 Yasin Haşimoğlu'nun Hatıratı'ndan (*Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası,* c. 2, s. 60).

266 *aynı kaynak,* s. 62, 65.

suretiyle adeta bir *üçüncü seçmen* rolü oynadı. Daha sonra da bunların Ankara meclisine katılmalarını emretti.

Son olarak, Oltu Şûra Hükûmeti'nin nasıl yönetildiğine kısaca değinmek yerinde olacaktır.

On üç ay kadar görev yapan hükümet bir başkan ve üyelerden oluşuyordu; Oltu İslam Terakkî Fırkası'nın desteğine sahipti. Fırka üyeleri aynı zamanda Şûra hükümetinde de görevliydi. Oltu'nun mülkî, askerî ve adlî teşkilâtları mutasarrıflık makamına bağlıydı. Mutasarrıfın görev ve yetkileri Şûra Hükümeti'nin 27 Aralık 1919 tarihli toplantısında kabul edilen *Nizamname-i Mahalli'*de belirtilmiştir. Öbür teşkilâtlardaki memurların atanma ve işten çıkarılmaları ise hükümete ait bir yetkiydi. Oltu Şûra Hükûmeti hukuk işlerine ayrı bir önem vermiştir. Mevcut Türk (Osmanlı) yasaları esas alınarak hareket edilmiş, yargılamalar da buna göre yürütülmüştür. Hükümetin asayiş işleri Jandarma Genel Komutanlığı'nın yetkisindeydi. Askerlik hizmeti 27 Nisan 1920 tarihli, yani TBMM'nin açılmasından sonraki bir tarihte çıkarılan *Ahz-ı Asker Talimâtı*'na göre yürütülüyordu. Ancak askerî teşkilâtlanma daha önceden 6 Ekim 1919'dan itibaren başlamıştı. Vergi işleri maliye memurlarının eliyle görülüyor, ithalat ve ihracattan alınan vergilere *Rüsûmat Müdürlüğü* bakıyordu. İthalat ve ihracat işleri ile rüsûmat konuları 6 ve 8 Ocak 1920 tarihli yönetmeliklerle düzenlenmişti. Esnaftan, kıraathanelerden, kahvehanelerden ve ticaret amacıyla sınır dışına çıkanlardan da vergi alınıyordu. Ancak, vergiler ezici olmadığından halk da vergi borcunu aksatmıyordu. Hattâ, Yasin Bey'in *Hatıratı*'nda anlattığına göre, tahsildar ve mültezim bulunmadığından köylü de a'şar vergisini bizzat (aynen ya da nakden) getirip ödüyordu.[267]

Oltu Şûra Hükûmeti'nde yargı işlerinin yürütümü de ilginç özellikler göstermiştir. Yargıcılar kurulu bir başkan, iki üye, bir kadı ve oy hakkı bulunmayan bir zabıt kâtibinden oluşuyordu. Adam öldürme davalarına livâ mahkemeleri, adî suçlara ise kaymakamlar bakıyordu. Ayrıca kaymakamların yedi, nahiye (bucak) müdürlerinin dört, köy muhtarlarının bir, mutasarrıfın da on beş gün tutuklama yetkisi vardı.

Mayıs 1919'da kurulan ve 13 ay kadar yaşayan bu hükümet, Oltu'nun 17 Mayıs 1920'de anavatana katılmasıyla son bulmuştur.[268]

267 bkz. *Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası,* c. 2, s. 65.

268 Oltu Şûra Hükûmeti ile ilgili bilgiler ayrıca şu kaynaklardan derlenmiştir: S. ÖNAL, *Millî Mücadele Oltu,* Ankara 1968; Ömer KORKMAZ, *Oltu Şûra Hükümeti,* İÜHF Yüksek Lisans Çalışması, İstanbul 1991; S.E. DAYI, *Elviye-i Selâse,* s. 206 vd.

IV) VARGILAR

Yerel kongre hareketlerinin incelenmesiyle varılan sonuçlar nelerdir? Kongre tipi yapılaşmaları tahlile başlarken *iktidarlaşma* kavramını sürekli hatırda tutacağımızı belirtmiştik. Şimdi ara sonuçların devşirilmesinde de bu kavramı eksen almak durumundayız. Vargılarımızı beş alt başlık halinde topluyoruz:

A) Kongrelerin iktidarlaşması
B) Kongresiz iktidarlaşma
C) Kongre devletleri
D) İktidarlaşmanın sınırları
E) İleriye köprü

Yerel kongre hareketlerinden çıkan derslerin toparlanması, ilerideki bölümlerin konularına daha iyi nüfuz edebilmeye de yardımcı olacaktır.

A) Kongrelerin İktidarlaşması

Mütareke döneminde işgal tehditleri, özsavunma ihtiyacı ve hükümet otoritesinde meydana gelen boşluk, yerel örgütler ve kongre hareketleriyle doldurulmaya çalışılmıştır. Bu hareketler faaliyet alanlarının sınırlı olmasına karşılık, ulusal bütünlük ve bağımsızlık anlayışında, bazı özel durumlar dışında, birleşmektedir.

Kongre tipi örgütlenmenin anayasa hukuku ve siyasal bilim açısından anlamlı yönleri vardır. Bunlar şöyle sıralanabilir:

– O bölgede yaşayan herkesi kendi doğal üyesi sayan ve gittikçe genişleyen bir örgüt yapısına sahip olmak, dolayısıyla klasik dernek kimliğini aşmak,

– Aşağıdan yukarıya doğru yükselen bir seçim, temsil ve vekâlet ağı üzerine kurulu katılımcı yapılar kurmak,

– Karar alma süreçlerinde kurallılık ilkesine sâdık kalmak, bunu faaliyetlerinde de sürdürmek,

– Böylece temsile ve halk iradesine dayalı bir meşruluk elde etmek,

– İç yapılarda organik ve işlevsel farklılaşmaya uğramak, devlet yetkileri kullanan organlar yaratmak,

– Karşılıklı rıza ve demokratik meşruluk temeline dayalı olarak bu kararları uygulatabilmek,

– Silahlı güçler oluşturmak ve bunları sivil otoriteye bağlı kılmak,

– Bölge halkının hattâ milletin geleceğini belirleyici kararlar almak, siyasetler oluşturmak vb.

Bütün bunların ne anlama geldiğini saptamadan önce son bir defa bir kez daha ilgili bölgeleri tarayalım.

Batı Anadolu'daki sivil direnişin başını Balıkesir eksenli kongre hareketleri çekmektedir. Bu dönem Balıkesir'inden "devletleşen belde" diye söz edilmesi,[269] Birinci Balıkesir Kongresi için "Müstakil ve devletin yapacaklarını cesaretle, tâviz vermeden başarmıştır" denmesi[270] anlamlıdır. Balıkesir Kongreleri boşlukta sallanan devlet cihazının yerine geçmiş, alınması gereken kararları "birer mahallî Millet Meclisi hüviyeti içinde" almış, devlet örgütüne paralel bir cihazlanmanın gereği olarak "bu devleti idare edecek bir Heyet-i Merkeziye" oluşturmuş, umumî seferberlik ilânı, askere alma, bütçe yapma, ekonomik önlemler alma ve uygulama, dış ilişkilere girme, görevlerini yapmayanlara yaptırım uygulama, vergi, resim ve harç koyma ve bunları tahsil etme gibi karar, işlem ve eylemleriyle "tam bir harb hükûmeti" gibi çalışmışlardır. Böylece bu kongrelerin temel özelliği adeta "bir devlet ciddiyeti ile teşkilâtlanıp müesseseleşmek" yolunu seçmiş olmaları ve bunu da "halk idare ve iradesine" saygılı bir biçimde gerçekleştirmeye çalışmalarıdır.[271]

Aynı gözlemler Ege bölgesinin bütünü için de geçerlidir.

Alaşehir Kongresi'nde "adeta muntazam bir hükümete ait yetkiler kullanılmış, tasarruflarda bulunulmuş", "merkezden bağımsız bir otoriteye ait olabilecek yetkileri kullanmaktan ve tasarruflarda bulunmaktan da geri kalınmamıştır". Böylece bu kongre "adeta bağımsız bir hükümet kurmaya yönelmiştir".[272] Alaşehir Kongresi'nin kapsadığı ana fikir, hiçbir üst idarî makamın uyarma ve etkisi olmaksızın, Batı Anadolu'da Afyonkarahisar-İnegöl hattının batısındaki bölgede düşman memleketten tardedilinceye kadar, *kendine özel bir idare şekli* ile savaşın devam ettirilmesi sorumluluğunu yüklenmesi idi.

269 C. KUTAY, "Milli Mücadelede devletleşen belde: Balıkesir", *Milli Mücadelede Balıkesir*, s.9-29.

270 Celal Bayar'ın gözlemleri (akt. *aynı kaynak*, s. 28).

271 A. BOLAK, "Alaşehir Kongresi'nin 66. Yıldönümü", *Milli Mücadelede Balıkesir*, s.125-145. Yazar bu örgüterin "Cumhuriyet olmak için bayrağı eksiktir" diyor (s.145).

272 T. ÇARIKLI, "Balıkesir Harekât-ı Milliye Redd-i İlhak Heyeti", s.200-201.

Alaşehir Kongresi'nden dokuz gün önce çalışmalarını bitiren Erzurum Kongresi de, devletin dağılıp yokoluşu halinde, doğu bölgesinde muvakkat bir hükümet idaresi kurarak savunmaya devam kararı vermişti. Böylece bu iki kongre, o sıralar aralarında hiçbir bağlantı bulunmamakla birlikte, "millî gaye yönünden aynı fikri taşımakta" oldukları gibi,[273] fiilen birer siyasal güç merkezi durumuna gelmişlerdi. Tıpkı Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu kongre sisteminde olduğu gibi, Batı Anadolu kongre sisteminde de Balıkesir, Alaşehir ve Nazilli kongreleri almış oldukları kararlarla, "adeta mahalli hükümetler kurulduğu intibaını vermektedir"ler.[274]

Tarih bakımından Doğu ve Batı Anadolu kongre sistemlerinden sonra oluşan Doğu Trakya kongre sisteminden çıkan sonuçlar da yukarıdakilerin benzeridir. Üstelik bu kongre sistemi TBMM'nin açılmasından sonra bile, Mayıs 1920 ortalarına kadar varlığını kuvvetle sürdüren bir grup olmuştur.

Bu özelliklere sahip örgütlenmelerin, adları ister "Cemiyet" ister "Kongre" olsun sıradan kuruluş ve olgular olarak görülemeyecekleri açıktır. Anayasal hukuk ve siyasal sosyoloji bakımından bu organizmaların tanımlanmasına en elverişli kavram *siyasal iktidar*'dır. 1918-1920 koşullarında yerel savunma amacıyla oluşturulan örgütler, gittikçe çözülen geleneksel iktidar merkezinin dışında ve kısmen de karşısında, birer *alternatif güç odağı* durumuna gelmektedir. Bu açık bir *iktidarlaşma* olgusudur.

Görülüyor ki Mütareke koşulları, devlet ve iktidar boşluğunun buna eklenmesiyle, yeni tipte iktidarlar üretmektedir. *Yerel kongre iktidarları* deyimi bunu ifade etmek için seçilmiştir.

Üstelik bu otoriteler askerî bir ihtiyaçtan doğmuş oldukları halde, sivil ve siyasal karakterlidir, askerî olayı da kendi güdümlerine almaktadır. Böylece bunlar bir *sivil toplum örgütlenmesi* modeli sunmaktadır.[275]

Fakat sunulan model herhangi türden bir sivil toplum örgütlenmesi değil, açıkça siyasal ve yönetimsel ya da devletsel karakterli bir kurumsallaşmadır.

Bu iktidarlaşma olgusu, başka bazı alanlardan taşınacak örneklerle de beslenerek kanıtlanabilir.

273 *Türk İstiklâl Harbi*, c.II, Kısım I, s.208-213.
274 S. SELEK, *Milli Mücadele* (*Ulusal Kurtuluş Savaşı*), c.I, Örgün yay., İstanbul 1982, s.458.
275 İ. TEKELİ/S.İLKİN, *Ege'deki Sivil Direnişten*, s.1.

B) Kongresiz İktidarlaşma

Varolan koşulların iktidar üretmedeki dürtüsü o kadar açıktır ki, yerel kongreler tipinde iktidarlaşmaya paralel olarak, kongre tarzı örgütlenmeye sahne olmayan bölgelerde de aynı olguya, yani iktidarlaşma eğilimine tanık olunmaktadır. Buna da *kongresiz iktidarlaşma* denebilir.

Gerçekten, direnişin varolduğu ama kongre tipi örgütlenmenin bulunmadığı iki bölge, Kilikya (Çukurova) ve Güneydoğu Anadolu, yerel iktidarlaşma çığırının dışında kalmamıştır. Bu iki bölgenin konumuz açısından iki ortak özelliği vardır: Direnişlerini büyük çapta Sivas merkezli ulusal kongre iktidarının ve onun Heyet-i Temsiliyesi'nin yönlendirmesi altında yürütmek; ama bu çerçeve içinde özerk bir iktidarlaşmaya da sahne olmak.

Çukurova işgalinin tehdit altında tuttuğu bölgede Develi örneği ile, Güneydoğu Anadolu'da Antep savunması, Heyet-i Temsiliye yönlendirmesi altındaki iki yerel hareketin özerkleşme ve iktidarlaşması bakımından ilginç deneyler sunmaktadır.

Develi Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti İstanbul hükümeti ile bağlarını koparmış, Sivas Heyet-i Temsiliyesi'ne bağlanmıştı. Bu Cemiyet; milis kuvvetleri toplanması, cepheler oluşturulması, cephane sağlanması ve dağıtımı, komutan atama, asayişin sağlanması, yiyecek-giyecek başta her türlü ihtiyacın karşılanması, yerli Ermenilerin çeteler tarafından hırpalanmasının önlenmesi, bazı Ermenilerin bölge dışına çıkartılması, ceza soruşturması gibi karar ve uygulamalarıyla dikkati çekmektedir. Böylece cemiyet, "teşrîi (yasama) ve icraî (yürütme) bir kuruluş ve organ hüviyetini *kendiliğinden* iktisap etmiş, bu yolda ve hadiseler karşısında gerekli kararları alarak, bu kararları bir *kanun* mahiyetinde derhal uygulamıştır".[276]

Kongresiz iktidarlaşmanın ikinci örneği Antep direnişidir. Buradaki hareket de, tıpkı Urfa ve Maraş'taki gibi HT denetimi ve uzaktan yönetimi altındaydı. Urfa ve Maraş'ta da yerel örgütler (Müdafaai Hukuk) vardı; ama aşiret yapısı (Urfa) ya da kendiliğindencilik (Maraş) öndeydi.[277] Antep'te ise kongre tipi olmayan bir örgütlenme ve yerel-sivil cihazlanma vardır. Yerel inisiyatiften doğan Cemiyet-i İslamiye'nin yerini Sivas Kongresi'nden sonra Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti aldı. Savunma savaşını ve kenti yöneten işte bu kuruluş ve onun Heyet-i Merkeziyesi olmuştur. Heyet-i Merkeziye, kendi altında bir yardımcı kurul olan Heyet-i İdare ve çeşitli komisyonlar (iaşe-i umumiye, muhafaza-i emval, sosyal yardım, vb.)

276 M. ÖZDEMİR, *Millî Mücadelede Develi*, Sümer matb., 1973, s.139-151, 158-159.

277 ALİ RIZA, *Ahfaâda Yadigâr Urfa Mücadelesi*, haz. Müslüm Akalın, Ankara 1995; M. AKALIN, Millî Mücadelede Urfa, Özlem ktb., Urfa 1985; I. ÖZÇELİK, *Millî Mücadelede Güney Cephesi*, 365; ALİ SAİP, *Çukurova Acıklı Olayları ve Urfa'nın Kurtuluş Savaş,* haz. S. AK, Urfa 1984, s. 69.

eliyle bu yönetimini gerçekleştirmiştir. Çok ilginç bir örgütlenme tarzı olarak da 27 "semt reisliği" oluşturulmuştur. Askerî örgüt milis karakterinde olup, Ayıntab Etraf-ı Şehir Cepheler Kumandanlığı'na bağlıdır.

Kongre modeli dışında bu iktidarlaşma örneğinin adlandırılması, yine hareketin kendisi tarafından çok dikkat çekici bir biçimde yapılmıştır. *Ayıntab'ın Teslimine Dair Mazbata* şu cümle ile başlar: "Ahali tarafından müntehap ve selahiyet-i kâmileyi haiz zirde vâzıül-imza Ayıntab kasabası *hükûmet-i muvakkate* azaları Fransa hükûmetine arzı inkıyad ederek zîrdeki şeraiti kabul ederler".[278] Yani günümüz Türkçesiyle: Halk tarafından seçilmiş ve tam yetkili olan ve aşağıda imzaları bulunan Ayıntab kasabası *geçici hükümet* üyeleri, Fransız hükümetine boyun eğerek aşağıdaki koşulları kabul ederler.

Görülüyor ki 1918-1920 dönemecinde kongreli ya da kongresiz iktidarlaşma genel olgudur. İktidarlaşma olgusu devletleşme eğilimini de içinde barındırmaktadır.

C) Kongre Devletleri

Kongre hareketlerinin özündeki iktidarlaşma eğiliminin kanıtlarından biri de, koşulların elverişli olduğu dönem ve bölgelerde bunların açıkça *hükümetleşme* ve *devletleşme* noktasına ulaşmalarıdır. Batı Trakya ve Sınır-Doğu'da bu tarz bir *hükümetler nöbetleşmesi* görülmüştü. Bunlardan ikincisinin ifade ettiği anlamlar üzerinde bir kez daha durma gereği vardır.

Bir kere Sınır Doğu'daki örgütlenme Türkiye'de bir "ilk"tir. Kemalist önderliğe öngelme, iktidarlaşma, hükümetleşme ve devletleşme açısından bu model öncü durumdadır.

İkincisi, kesintilere karşın buradaki iktidarlaşma ve hükümetleşme olgusunda bir süreklilik vardır. Kasım 1918 ile Oltu Şûra Hükûmeti'nin TBMM yönetimine katılma kararını verdiği tarih arasında (17 Mayıs 1920) geçen zaman 17 aydır. Bu süre, işgal altına düşen yerler dışında bir iktidar boşluğu olmadan ve yerel hükümetler ya da devletler nöbetleşmesi zinciri halinde yaşanmıştır.

Üçüncüsü, Elviye-i Selâse'deki kongre hareketlerinden doğan devlet, anayasal hukuk ve siyasal sosyoloji açısından son derece özgün örnekler üretmiştir: Şûra hükûmeti, Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu, kuvvetler birliği ve meclis üstünlüğü "tebaa" yerine "vatandaş" kavramı ve nihayet cumhuriyet olgusu.

278 H. BAYAZ, *Antep Savunması Günlüğü*, İstanbul 1994, bütün kitap ve özellikle s.410, belge 190; A. DAİ, *Olaylarla Gazintep Savaşı*, Gaziantep 1992 (bütün kitap); A. ÖZTÜRK, *Millî Mücadele'de Gaziantep*, Geçit yay., Kayseri 1994 (bütün kitap).

D) İktidarlaşmanın Sınırları

Yerel kongrelerle oluşan cihazların birer siyasal iktidar karakteri göstermelerinin önemli sınırları da vardır.

Bir kere bunlar geleneksel iktidar merkezi olan Osmanlı Devleti ve hükümetiyle açık bir sürtüşmeye girmemektedir. Osmanlı anayasal sistemine alternatif bir programları yoktur. Sınır Doğu ve Trakya'daki hükümetleşme ve devletleşme girişimleri bile ilerki aşamada Osmanlı Devleti ile birleşmeyi programlarında öngörmektedir.

Çeşitli kongre sistemleri arasında bağlantılar da zayıftır, iletişimsizlik durumu söz konusudur. Bu da kongre hareketlerinin iktidarlaşma gücünü sınırlayıcı etki yapmaktadır.

Asıl önemlisi, işgallere karşı koyabilmenin askerî yolu nizamî ordu ve topyekun savaştan geçerken, yerel kongre hareketlerinin gücü buna yetmemekte, bunlar Kuvâ-yı Milliye tarzı direniş gibi yetersiz bir askerî yönteme mahkûm kalmaktadır. Bu durumda, iktidarlaşmalarının sınırlı kalması bir yana, varlıklarını sürdürebilmeleri bile zorlaşmakta, hattâ imkânsızlaşmaktadır.

Bu durum onların dış şoklara karşı dayanıksızlığını da bir ölçüde açıklar. Bunlarda kırılganlık ve yapısal çelimsizlik gibi zaaflar vardır. Nitekim ya ilk dış şoklarla yıkılmışlar ya da daha üst bir siyasal birlik içinde (Sivas, TBMM) erime sürecine girmişlerdir.

E) İleriye Köprü

Bununla birlikte, yerel kongre iktidarları ve devletleri, devlet ve siyasal rejim anlayışı açısından çağdaş değerleri temsil etmişler, hattâ Türkiye'nin 1920'li yıllarının habercisi olmuşlardır. Bu nedenle de, kendileri yıkılsa bile izleri silinmemiştir.

Bir kere kongre hareketleri, Osmanlı Devleti'nin ve toplumun içine düşmüş olduğu derin bunalımın ancak *demokrasi* ile çözülebileceğini göstermiştir. Demokratik ve temsilî yapıları ve işleyişleriyle, mutlakiyete geri dönüş yapan Osmanlı monarşisinin önerdiği teslimiyetçi ve otoriter model karşısında yerel kongrelerden yükselen çözüm anahtarı *krizi demokrasiyle aşmak* olmuştur. İçinde bulunulan koşullar açısından buna *yerel savaş demokrasisi* de denebilir. Ulusal kurtuluş mücadalesinin bir meclis (TBMM) eliyle yönetilecek olması, bu tablonun çok açık olarak haber verdiği, hatta zorunlu kaldığı bir durumdur.

Öte yandan, siyasal yaşamın aldığı yeni görüntü, *siyasal aktörler* açısından da önemli bir değişmeye işaret etmektedir. Osmanlı merkezî sistemine bağlı ve sınırlı bir siyasal katılımcılığın yerini, canlı ve sürekli bir yerel katılım olgusu almaktadır. Böylece, siyasal sistemde *yerel önderler* önem kazanmaktadır. Bunlar, söz ve karar sahibi duruma yükselirken, beraberlerinde üç gizli dönüşümü de sürüklemektedirler.

Bu değişimlerden birincisi, *politizasyon* artışıyla özellikle Batı Anadolu ve Trakya kongre sistemlerinde geleneksel feodal unsurların sahne gerisine kayması, yeni ve daha burjuva, hattâ halk kökenli unsurların siyaset sahnesinde yükselmesidir. Örneğin, *âyan*, müteselim benzeri unsurların silindiği Muğla'da aydınlar, yedek subaylar, zeybek ve köylüler ve bunların ittifakı yükseliştedir.[279]

İkinci önemli gelişme, aydınlar, eşraf, mülk sahipleri ve din adamları arasında belki de ilk defa olarak, yerel görünüşlü ama *ulusal* ittifak ortamının belirmesidir. Nitekim Atatürk, "mahallî halâs çareleri" diye söz ettiği bu tezlerin ulusal ya da uluscu özlerini reddetmemekte, yalnız, birer "kurtuluş çaresi" olarak bunların yetersizliğini vurgulamaktadır.[280] Yoksa yerel hareket ve kongreler, genel ve ulusal bir önderlik ve yönetim gereğine yatkındırlar. Bunlarda eksik olan, C. Bayar'ın iddia ettiği gibi "umumî bir idare fikri"[281] değil, bu yönde faaliyette bulunabilme yeteneğidir.

Siyasal pratikleri ve etkinlik alanları açısından gerçekten yerel kalan bu hareketler, bu yöntemleri yüceltiyor değillerdi; aksine bunların yetersizliğinin farkındaydılar. Bu konuda tipik bir örnek Muğla'dan verilebilir. Muhtemelen 1919 Temmuzu'nda, yani Erzurum Kongresi'nin yapıldığı ayda, Batı'daki bir yöredeki yerel direniş önderleri "*Muğla Görüşü*"nü şöyle saptamışlardı: Kuvâ-yı Milliye böyle mevziî ve mahdut kalmamalı, Konya, Ankara, Sivas gibi Anadolu içlerine kadar genişletilmeli ve oralarda çalışmakta olan Mustafa Kemal partisiyle birleştirilerek umumî bir ayaklanma vücuda getirilmelidir. Böyle yapılmazsa, İzmir ve havalisinde yapılacak mevziî hareketle Yunanlılar işgal ettikleri mıntıkalardan sökülüp atılsalar bile Türkiye umumî siyaseti üzerinde bir tesir yapılamaz. Nitekim burada daha sonra, "Şarktaki harekâtla Garptaki harekâtımızın hedefi bir olmalıdır" parolası altında, 20-31 Ekim 1919 tarihleri arasında *Sivas İçin Muğla Kongresi* düzenlenecektir.[282]

Üçüncü ve paradoksal değişme, siyasal hayatın *dünyevileşmesi* açısından

279 Ü. TÜRKEŞ, Kurtuluş Savaşında Muğla, s.6 ve 262.

280 *Nutuk*, c. I, s. 9.

281 C. BAYAR, *Atatürk'ten Hatıralar*, Sel yay., İstanbul 1955, s. 32. Bayar, "istihlâs-ı vatan" parolasının, bölgenin kurtarılması anlamında olduğunu ileri sürmüştür (s. 367.

282 Ü. TÜRKEŞ, *Kurtuluş Savaşında Muğla*, s. 316, 335-336.

hissedilebilir. Yerel ve ulusal direnişte din birliğinin, din adamlarının ve dinsel simgelerin ne kadar önemli bir rol oynadıklarını uzun uzadıya açıklamak gereksizdir. Ancak, bu görüntünün altında bir başka çığırın da açılmış olduğu hissedilmektedir. Siyaset alanı genişledikçe, devletin kurumları ve halkın bağlı olacağı yönetim biçimleri tartışılır hale geldikçe, dinci güçler ve ideoloji de gerilemekte, Zıllullah'ın hâkimiyetine karşı halkın ya da milletin egemenliği ilerleme kaydetmektedir.[283] Halife-Sultan'ın ve hükümetinin teslimiyetçi tutumundan da kaynaklanan bu tepki, laikleşmenin her ülkede önemli bir boyutunu oluşturan *egemenliğin laikleşmesi* olayını beslemekte, egemenlik hakkını gökten yere çekip gerçek sahiplerine vermeye başlamaktadır.

Görüldüğü gibi yerel kongrelerin Türkiye'de gelişmelere katkısı sadece bir buçuk yıl kadar süreyle ve oluşturdukları Kuvâ-yı Milliye güçleriyle TBMM'nin kuruluşuna zaman kazandırmalarından ibaret değildir. Siyasal ve anayasal hukuk açısından asıl büyük katkının altı çizilmelidir. Bu da, 1918-1920 aralığının, gerek yakın tarihinden aldığı mirasla (II. Meşrutiyet'in katkıları) gerekse içinde bulunulan ortamın kazandırdığı olağanüstü ve devrimci ivmeyle oluşturduğu potansiyeldir. Bu birikim, sağladığı ideolojik, politik, kurumsal ve yapısal ürünlerle pek yakın bir gelecekte Türkiye'de yeni bir devletin kurulacağını ve bu devletin ulusal, demokratik, cumhurî ve hattâ laik temellere oturacağını bildirmektedir.

Ana konusu, yerel kongre hareketlerinin tarihsel işlevlerinin incelenmesi olan bu bölümün finalini, bir bilgin araştırmacının patetik üslubuyla dile getirdiği şu senteze ayırmak yerinde olacaktır:

"Bu kongreler farklıydılar. Çünkü birer ihtilâl, birer devrim organıydılar. Ülkenin hemen her bölgesi İstanbul hükümetine isyan etmişti. Siyasal iktidarı parça parça halk eline geçirmişti. Kısaca iktidar artık millileşmişti. Millet her boşluğu dolduruyordu. Saltanat fiilen yok olmaktaydı. Egemenlik, bir adamdan millete intikal etmişti. İşte bu transferin parçaları halinde örgütler ve kongreler ortaya çıkmıştı. Bir Çin atasözü vardır, ünlü filozof Kong-Tse'nin (Konfüçyüs): Senin iktidarın saygı görmüyorsa, başka bir iktidar yoldadır! Gerçekten başka bir millî iktidar, saltanattan son derece farklı bir iktidar yoldaydı. Bu bir millî iktidardı. Asıl belirtilecek yönü de yüzde yüz demokratik oluşuydu. Sınırlı, yerel, devrimci kongreler Saray'ın değil halkın demokratik, ihtilâlci eseri idiler. Tarihin yolu böylece keşfedilmiştir".[284]

283 bkz. Ü. TÜRKEŞ, *Kurtuluş Savaşında Muğla*, s.84-86, 249.

284 T.Z. Tunaya'nın "Milli Mücadelede Alaşehir Kongresi" konulu bilimsel toplantıyı sonuçlandıran "Kapanış ve Değerlendirme" konuşması (*Milli Mücadelede Alaşehir Kongresi*, s.217-220) ile "Tarihin yolu nasıl keşfedilir?" başlıklı katkısından (*Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk*, Dr. N. Eczacıbaşı Vakfı yay., İstanbul 1983, s.5-20) özetlenmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ULUSAL KONGRE İKTİDARI

I) ULUSALLAŞMA / MERKEZÎLEŞME

İşgallere karşı direniş hareketlerinin yerellikten ülkeselliğe tırmanışına *ulusallaşma* diyoruz. Bu yükselişin öbür yüzü de, ulusallaşan hareketin aynı zamanda *merkezîleşmesi*'dir. Amasya, Erzurum ve Sivas duraklarında *ulusallaşma/merkezîleşme* ikilisini gözlemlemek durumundayız.

A) Amasya Günleri

Direniş hareketinin yerellikten ulusallığa doğru ilk önemli adımı Amasya toplantısı, kararları ve genelgesiyle atıldı. *Ulusal önderlik* burada doğdu, direnişi uluslaştırıcı-merkezîleştirici yönde *iradî* (volontarist) müdahalelerini uygulamaya başladı.

Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat, Refet, Rauf Beyler ile, telgraf hattındaki yüksek komutanlardan (Karabekir, Mersinli Cemal Paşa) oluşan Amasya grubu, niteliği bakımından hem ulusal-uluslaştırıcı, hem de merkezî-merkezîleştirici yapıdadır. Yerel önderlerden farklı olarak, sorunları ve çözümlerini ulusal ölçeklerde tartabilecek kişilerden oluşan önderlik çekirdeği, direnişin ulusallaştırılmasını ve merkezîleştirilmesini sağlayabilecek tek odak durumundaydı. Güçlerini askerî ve sivil bürokrasiden almaları, askerî disiplin ve hiyerarşiye sâdık kalmaları, hiyerarşinin tepe noktalarında bulunmaları, onları fiilen en güçlü ulusal çekim merkezi durumuna getiriyordu.

Amasya grubu, tercihini direniş hareketinin ulusallaştırılması ve merkezîleştirilmesi yönünde yaptı. Amasya Tâmimi'nde, "*Millet*"in durumunu ortaya koymak ve haklarını duyurmak için bir "*heyet-i milliye*"nin gerekliliğine işaret edilmesi, bunun için Sivas'ta "*millî bir kongre*"nin toplanmasına karar verilmesi bunun kanıtıdır.[1]

1 Belge metni: *Nutuk*, c. III, s.16-17, Ves, 26.

B) Erzurum Kongresi

Erzurum Kongresi bölgesel karakterine karşın, ulusallığa gidişin ilk kurumsal unsurlarını taşır. Sivas'ta ARMHC'nin benimseyeceği müdâfaa-i hukuk ilkeleri burada kararlaştırıldı (*Beyanname*) ve örgüt yapısı çatıldı (*Nizamname*). Böylece Kâzım Karabekir'in bölgesellik yanı ağır basan örgütlenme ve direniş perspektifi aşıldı.[2] Kongre'nin ve kurduğu derneğin (ŞAMHC) bölgesel bir etkinlik alanına sahip görünmesine karşın, vatanın bütünlüğünün ve ulusal bağımsızlığın önplana çıkarılması, Erzurum Kongresi'nin uluslaştırıcı rolünü gösterir.[3]

Bu kongre, Amasya'da oluşan önderlikle bölgenin müdâfaa-i hukukçu hareketini buluşturduğundan, merkezîleştirici işlev de görmüştür. Bu süreç iki yönlü işlemiştir.

Birincisi, aşağıdan yukarı bir harekettir ve tabanın merkeziyetçi önderliğe katkısı şeklinde ifade edilebilir. Şöyle ki, Amasya'da askerî bir komite tarzında oluşmuş olan merkezî önderlik, bu kongreyle bölgesel de olsa sivil bir tabana kavuşmuştur. Erzurum günlerinde Mustafa Kemal'in ordudan ayrılmak zorunda kalması, ulusallaştırıcı ve merkezîleştirici stratejiyi sekteye uğratabilirdi. Bu olmadıysa, komutanların Mustafa Kemal'i desteklemeye devam etmeleri kadar, bu sivil taban ve meşruluk desteği de rol oynamıştır.

İkincisi, yukarıdan aşağı doğru bir çizgi gösterir ve önderliğin tabana katkısı şeklinde özetlenebilir. Önderlik bu kongreyi kendisi düzenlemediği halde ona yön verebilmiştir. Bu yönlendirme hem kongrenin bölgesel yanını törpüleyip ulusallığa taşıma, hem de bölgesel bir hareketi tek bir merkeze bağlama şeklinde belirmiştir.

ŞAMHC Nizamnamesi'nde "*vicdan-ı millî*"den fışkıran bütün cemiyetlerin birleşmesinden doğduğu belirtilen, "*vatanın tamamiyeti*"ni amaçlayan, bütün "*İslam vatandaşları*" kendi doğal üyesi sayan "*millî cemiyet*"ten söz edilmesi bu ulusallaştırıcı katkıyı açıklar. Kurulan cemiyetin Umumî Kongresi'nin ve HT'sinin milletin mukadderatı ve bağımsızlığı ile vatanın bütünlüğü konusunda her türlü kararı ve önlemi almaya yetkili kılınmaları da, ulusal hareketin yönetimindeki merkezîleşmenin kanıtıdır.[4]

Uygulamada da Erzurum Kongresi bölgeselliğini aşan bir yankı yaratmış, yurdun başka yörelerinde izlenmiş, almış olduğu kararlar bazı kentlerde gizlice

2 S. SELEK, *Anadolu İhtilâli*, s.262.

3 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*, c.I, s. 482; M. GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi*, s. 102-103; YUNUS NADİ, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, s.128.

4 Nizamname md. 7 (M.GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi*, s.190-193).

çoğaltılıp dağıtılmıştır.[5] Bir yerel önderin bu kongreden söz ederken "Şarkî Anadolu vilayetlerinin millî kongresi" deyimini kullanması,[6] bölgesellik/ulusallık çelişkili birliğini ifade eder.

Erzurum Kongresi'nin ulusallaştırıcı etkisinin en çok "düşmanın tanımı" noktasında kendini belli ettiği söylenebilir. Yerel hareketlerde Rum ve Ermeni korkusu baskındı; buna karşı İtilâf sempatisi görülüyordu.[7] Adeta İtilâf işgalleri sorun yaratmayacak gibiydi. Bu noktada yerel önderler ulusal önderliğe oranla geri bir bilinç düzeyindeydiler. Ulusal hareketin Erzurum'dan itibaren her türlü işgale karşı tavır alması bu açıdan büyük bir katkı sağlamıştır.

C) Sivas Kongresi

Türkiye'deki direniş hareketinin *ulusallaşması* ve *merkezîleşmesi* açısından en önemli kerte Sivas Kongresi'dir. Bunun için, her iki boyutu ayrı ayrı almak daha yararlı olur.

1) Ulusallaşma

Sivas Kongresi'nin ulusallaşmaya katkısı birkaç noktadan kendini açıkça belli eder.

Bir kere, kurulan cemiyet (ARMHC) ve HT'si yalnız belli bir bölgeyi değil, bütün ülkeyi ve vatandaşları temsil eder sayılmıştır. Sivas Kongresi, "*intibah-ı millî*"den (millî uyanış) doğduğunu ve "*vicdan-ı millî*"yi temsil ettiğini ilân etmiştir.[8] Delegeler "*milletin müntehap* (seçilmiş) *murahhasları*", "*hakikî ve müntehap mümessilleri*" sayılmıştır.[9] HT de "*umûmun malı*" olarak kabul edilmiştir.[10]

O kadar ki, bölgesel karakterine karşın ulusallık iddiasını ortaya sürmekten kaçınmamış olan Erzurum Kongresi gibi Sivas ulusal kongresi de, oluşturdukları örgütlerin (ŞAMHC ile ARMHC) ilke ve tüzüklerinde (md.6) kongre kararlarına muhalefeti "*millet ve vatana hıyanet*" sayabilmişlerdir: "Kongrece ittihâz edilen ve vicdan-ı milliye mutabık (uygun) olan mukarrerat (kararlar) ve esâsât (esaslar) aleyhine kavlen (sözle), kalemen, fiilen herhangi bir şahıs veya kuvvet tarafından sui tefsirat (kötü yorumlar) ve telkinatta bulunulduğu takdirde, harekât-ı

5 M.Ş. EĞİLMEZ, *Millî Mücadelede Bursa*, Tercüman yay., İstanbul 1981, s.20.
6 ÖMER FEVZİ BEY, "Erzurum Kongresi mukarreratı", *Toplumsal Tarih*, sayı 45, Eylül 1997, s.56.
7 Z. SARIHAN, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, c. II, s.57, 116, 159.
8 Beyanname Giriş Bölümü ile Nizamname md. 6 ve 7 (M.GOLOĞLU, *Sivas Kongresi,* s.222-232).
9 *Sivas Kongresi Tutanakları*, s.13 (Mustafa Kemal); "Biz burada müsade-i seniye ile değil, milletin arzusuyla toplandık" (Rauf Bey, *aynı kaynak*, s.9).
10 *Sivas Kongresi Tutanakları*, s.41.

vakıa (bu hareket) bütün manâsıyla millet ve vatana hıyanet ve cinayet telakki edilecektir."[11]

Sivas Kongresi'nin *saf* ve *ulusal temsilî vekâlet* anlayışına dayandığı da görülür. Kongre üyelerinin ettikleri yemin dikkat çekicidir: "Saadet ve selâmet-ı vatan ve milletten başka kongrede hiçbir maksad-ı şahsî takip etmeyeceğime; İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin ihyasına çalışmayacağıma ve mevcut fırak-ı siyasiyeden (partilerden) hiçbirisinin âmâl-i siyasiyesine (siyasal emellerine) hâdim olmıyacağıma (hizmet etmeyeceğime) vallahi, billahi".[12] Vaktiyle İttihat ve Terakkî için yemin etmiş olduğunu beyan eden Mazhar Müfit dışında bütün delegeler bu andı içmişlerdir.[13]

Öte yandan, Erzurum Kongresi Beyannamesi'nde olduğu gibi Sivas Kongresi Beyannamesi'nde de, kurulan cemiyetin "her türlü fırkacılık cereyanlarından ârî" olduğu belirtilmiştir (md.9).

Görüldüğü gibi kongreciler, siyasal parti ve benzeri aracı kuruluşları (corps intermédiaires) devredışı, kendilerini ise ulusal vicdanın ve kendi vicdanlarının sesiyle başbaşa bırakmaktadır. Ulusal temsilin katıksız olması istenmektedir.

Sivas'ın ulusallık boyutu, dış tehlikenin tanımından da anlaşılır. Yerel hareket ve kongreler dış tehlikeyi Yunan, Rum ve Ermeni üçgenine hapsediyor, İtilâf'a adeta toz kondurmuyorlardı. Kemalist önderliğin etkisini yaşayan bölgesel Erzurum Kongresi bir adım ileri giderek, "her türlü işgal ve müdahaleyi Rumluk ve Ermenilik teşkili gayesine mâtuf" saymıştı. Ancak burada da "Rumluk ve Ermenilik tehlikesi" odak noktasıydı. Sivas formülasyonu ise daha genel ve ulusal karakterlidir: "Her türlü işgal ve müdahalenin ve bilhassa Rumluk ve Ermenilik teşkili gayesine mâtuf harekâtın reddi". Bu yeni ifade açıkça "antikolonyalist"tir; [14]gerçek anlamda ulusal ve antiemperyalist bilince tanıklık etmektedir.

Nitekim, gerektiğinde idare-i muvakkate ilânı programı da, Erzurum'da olduğu gibi sadece doğu illerinin değil, "mülkümüzün herhangi bir cüzünü(n) terk ve ihmal"i halinde uygulanacaktır. Birincisinde İtilâf Devletleri'ne karşı bir "hasmane vaziyet ve mukavemet telaffuz" edilmemişken, ikincisinde bu yön "sarâhat" (açıklık) kazanmıştır.[15] Böylece Sivas Kongresi ulusal planda İtilâf güçlerine ve İstanbul hükümetine karşı çok daha keskin ve aktif bir tavır koymuştur.[16]

Sivas'taki ulusallığa yükseliş, bütün halk sınıflarını kucaklayan ve bunların onaylayabileceği bir program getirmesinden de bellidir. Buna ısınamayacak olan-

11 M. GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi*, s.190; *Sivas Kongresi*, s.222.

12 Metin önerisi ve düzeltmeleri (*Sivas Kongresi Tutanakları*, s.18-22).

13 M.M. KANSU, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le*, c.I, s.220.

14 E.TAYLOR, *The Fall of the Dynasties*, New York 1963, p.388; *La Chute des Empires* (trad. par A. Vulliez), Fayard, Paris 1964, p.515.

15 *Nutuk*, c.I, s.64.

16 DENY-MARCHAND, *Petit manuel de la Turquie nouvelle*, p.65.

lar padişah ve çevresi ile bazı ulema, feodal beyler ve komprador burjuvazinin bir kesimidir.[17]

2) Temsil Zayıflıkları

Ulusal temsil ve vekâlet açısından Sivas Kongresi'nin önemli eksiklikleri de vardır. Bunlar, ulusallaşmanın da zayıflıkları demektir.

Bir kere, ulusal kongre çağrısının en azından ilk başlarda yeterli ilgi ve istek uyandırmadığı anlaşılıyor. Amasya Tâmimi'nin 2. maddesi bu "millî kongre"nin temmuz ayında toplanabileceğini öngörmüştü.[18] Oysa kongre ancak 4 Eylül'de toplanabildi. Bu gecikmenin çeşitli nedenleri olmalıdır. Direnişi ulusal düzeye sıçratma potansiyeli henüz kıvama gelmemişti. Yerel kongre girişimleri (Erzurum Kongresi dahil) sivil taban inisiyatifinden doğmuşken, ulusal kongre çağrısı yukarıdan ve askerî bürokratik inisiyatiften geliyordu. Ayrıca bazı yörelerde İttihat ve Terakkî düşmanı, Hürriyet ve İtilâf yanlısı ve yerinden yönetimci (adem-i merkeziyetçi) hava ağır basıyordu.[19]

4 Eylül'de toplanabilen kongrede, katılım ve temsil gücü açısından eksikler dikkat çekiciydi. İşgal altındaki batı illeri ile Rumeli'den kimse gelmemişti. Katılma konusunun tartışıldığı Alaşehir Kongresi'nde bile bu yönde karar alınamamıştı.[20] Gelenlerin hepsi de "seçilmiş" değildi; bazıları ya kendiliklerinden gelmiş ya da o yerin ileri gelenlerince "uygun görülmüş"tü.[21] Her ne yolla olursa olsun Sivas'a gelenlerin sayısı 20'yi geçmemekteydi. Mustafa Kemal bu durum karşısında, beraberindeki çalışma arkadaşlarını birer vilayet delegesi olarak göstermek suretiyle kongreye soktu. Böylece bir kısım delegeler "vilayetlerden gelme", bir kısmı ise "Sivas'tan atanmış" durumdaydı. S. Selek ikinci grubun oranını 1/3 olarak gösterir. Katılanların hangi vilayetin temsilcisi olduklarını kestirebilmek de zordur. Erzurum Kongresi'nde "mazbata"ların incelenmesinde gösterilen dikkatin tersine, burada kimi delegelerin mazbatası da yoktur.[22]

Kongreye katılanların sayısı da tam olarak bilinmemektedir. S. Selek'e göre bu sayı 31, M. Gologlu'na göre ise 38'dir; ama bunun bile kesinliği ileri sürülemez.[23] Çeşitli listeler 29 ile 38 arası değişmektedir.[24] Oysa Amasya Tâmimi'ne göre

17 J. GLASNECK, *Kemal Atatürk ve Çağdaş Türkiye* (çev. A. Gelen), Onur yay., Ankara 1976, s.110.
18 *Nutuk*, c.III, Ves. 26.
19 M. GOLOĞLU, *Sivas Kongresi*, s.11-13.
20 *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s.180.
21 *Bekir Sami Günsav'ın Kurtuluş Savaşı Anıları*, s.154.
22 Kongreye katılan "Gümüşhaneli Zeki Kadirbeyoğlu'nun Hatıra Notlarından Parçalar" (M. GOLOĞLU, *Sivas Kongresi*, s.246, Ek11); F. BELEN, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara 1973, s.119.
23 M.GOLOĞLU, *Sivas Kongresi*, s.75.
24 *Atatürk Sivas'ta*, s.101-109.

her livâdan "üç kadar kişi"nin seçilmesi gerektiği hesaba katılırsa, delege sayısının 120'yi bulması beklenirdi.[25] Mülkî birimlerin temsili açısından bakıldığında da, S. Selek'in verdiği bilgilerden, Sivas'taki temsil oranının Erzurum'dakinden düşük olduğu fark edilir.[26] Üstelik Sivas'ta asker-sivil bürokratik unsurlar aşırı bir temsil de görmüşlerdir.

Bu durumda Sivas Kongresi'nin temsilî niteliğinin Erzurum Kongresi'ninkinden daha zayıf olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunda, mülkî ve askerî makamların Sivas'a delege gönderme işinde gereken dikkati göstermemiş olmaları da rol oynamıştır.[27] Ayrıca Erzurum bir bölgesel kongreye mekân oluşturuyordu ve bölge işgal altında değildi. Sivas Kongresi ise ulusal amaçlıydı ama, ülkenin bazı yerleri işgal altındaydı ve buralardan delege gelmesi de pek kolay değildi. Nihayet, İstanbul hükümeti ile İngilizlerin baltalama girişmleri de bunda pay sahibiydi.

Bu eksiklikleri nedeniyle Sivas Kongresi'nin "halkın içinden gelen bir duygu ile toplanmış" olmadığı, davet sahibi Mustafa Kemal Paşa'nın bir "eseri" olduğu bile ileri sürülmüştür.[28]

Sivas Kongresi'nin bir "umumî kongre" niteliğini tam olarak kazanamadan bir hafta gibi kısa bir süre içinde acele bir kararla sona erdirildiği kanısı da vardır. Bunu doğrulayabilecek bir belge, kongrenin bitiminden bir hafta sonra Mustafa Kemal'in Batı Anadolu'daki Hareket-i Milliye Redd-i İlhak Cemiyeti Reisi Hâcim Muhittin Bey'e çektiği ve Üçüncü Balıkesir Kongresi'nin 19 Eylül 1919 tarihli birleşiminde okunan bir telyazısıdır. Burada, "yeni vaziyetlere karşı mukadderatı milletin takrir ve tespiti zımnında bir Umumî Kongrenin fevkalade olarak akdine ihtiyaç hâsıl olması memuldür" (olasıdır)[29] denmektedir.

Ancak, temsil gücündeki zayıflıklara karşın Sivas Kongresi ülke çapında benimsendi. Kongreden sonra yurdun değişik yörelerinden destek geldi. Kongre, millî mücadelede yaygın bir kamuoyu oluşturma açısından da olumlu bir hizmet gördü.[30]

Asıl önemlisi, Amasya Mülâkatı ve Protokolleri ile (20-22 Ekim 1919) İstanbul hükümeti Sivas Kongresi'ni ve ulusal hareketin varlığını tanıdı. Böylece Mustafa Kemal'in sözünü ettiği yeni bir "*umumî kongre*"nin ("Büyük Anadolu Kongresi") toplanmasına da gerek kalmadı.

25 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*, c.I, s.514.
26 S. SELEK, *Anadolu İhtilâli*, s.62, 64, 273, 285.
27 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*, c.I, s.514.
28 F. BELEN, *Türk Kurtuluş Savaşı*, s. 119.
29 *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s.61.
30 İ. GÖLDAŞ, *Millî Kurtuluş Savaşında Öğretmenler*, c.I, Öğretmen Dünyası yay., İstanbul 1981, s. 125; E. KISIKLI, "Sivas Kongresinin millî mücadelede kamuoyu oluşturulması açısından önemi", *Atatürk Yolu*, AÜ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Yıl 1, Mayıs 1988, s.29-42.

Bu gelişmelerle Sivas Kongresi'nin ulusu temsil ettiği anlayışı tescil gördü ve getirdiği mekanizmalar çalışabildi.[31] Erzurum Kongresi'nde alınmış olan kararlar da "ulusal yaptırım"a bağlanmış oldu.[32]

Bu sayededir ki, Kongre'nin dağılmasından sonra HT üyeleri kendilerini "*milletin mümessilleri*" olarak görmeye devam edebildiler.[33] Hattâ, ARMHC'nin Umumî Kongresi hiç toplanmadığı ve HT'si de bir süre sonra artık kurul olarak toplanamaz hale geldiği halde, Sivas kurumlarının ulusu temsil yeteneği örselenmedi.

HT/Ankara günlerinde tek başına kalan Mustafa Kemal'in en radikal kararları ve özellikle TBMM'nin toplanması kararını alabilmesi bu sayede mümkün olabilmiştir. Sonuçta, 7 aylık HT pratiği, Kongre'deki temsil zayıflığını da gidermiş oluyordu.

3) Merkezîleşme

Ulusal hareketin merkezîleşmesindeki üçüncü ve asıl belirleyici aşama, Amasya ve Erzurum günlerinden sonra, Sivas Kongresi'dir. Gerçi Erzurum Kongresi vatanın bütünlüğü ve ulusal bağımsızlık yolundaki ilkeleri saptamıştı, ama bölgesel kurgusu nedeniyle ülke çapında bir merkezîleştirmeye gitmesi söz konusu olamazdı. Zaten bu kongrenin organları da (Umumî Kongre ve HT) toplanmadı.

Ülke çapında tek merkezliliği ve bunun kurumlarını getiren Sivas Kongresi oldu. Kongre kendisini ulusal hareketin tek temsilcisi ve merkezi ilân etti, yerel hareketlerin örgütlerini de ARMHC'nin şubeleri haline getirmeyi kararlaştırdı.

Ulusal hareketin merkezîleşmesi sürecinde dikkati çeken bir nokta, bununla ulusallaşma çizgisi arasında örülen bağdır. Ulusallaşma ile merkezîleşme içiçe geçmiş iki süreçtir. Yerellikten bölgeselliğe, buradan da ulusallığa yükseliş sarmalı içindeki her aşamada, bir önceki örgütlerin varlığına son verilmektedir. Ulusallığa yükselişte eski örgütsel cihazların yakılarak ilerlenmesi, hareketin merkezîleşmesi de demek olmaktadır.

Örgütlenme sosyolojisi açısından ilginç olan bu tablo, Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu kongreleri grubunda açıkça gözlenebilir. Erzurum Kongresi, Trabzon ve Altı Doğu İli'ndeki örgütlerin güçlerini birleştirmiş, bölgesel düzeyde tek dernek (ŞAMHC) ve organlarıyla eski yapıları da hukuken işlevsiz kılmıştı. Daha sonra Sivas Kongresi aynı işi ülke çapında yaparak bütün yerel örgütlenmeleri kendi

31 E. KONGAR, *Atatürk ve Devrim Kuramları*, Türkiye İş Bankası yay., Ankara 1981, s.317.

32 L. PIETROMARCHI, *Turchia vecchia e nuova*, Milano 1965, p.101.

33 Kâzım Karabekir Paşa'nın konuşması (*Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s.144). Üstelik Karabekir HT'nin resmî üyesi bile değildir. HT üye listesi için bkz. *aynı kaynak*, s.VIII-XII (U. İğdemir'in önsözü).

şubeleri haline getirdi. Bu arada, Erzurum Kongresi'yle doğan (24 Ağustos 1919) ŞAMHC de 18 günlük ömrünü yaşayarak ve "tarihî görevini tamamlıyarak"[34] yerini ARMHC'ye bırakmış oluyordu.

Ulusal hareketin bu şekilde merkezîleşmesi yolunda iki önemli hukukî eşik dikkat çekicidir. Bunlardan birincisi Müdâfaa-i Hukuk Teşkilâtına Dair Nizamname'dir.[35] İkincisi de, yerel müdâfaa-i hukuk cemiyetlerinin gerekli formaliteleri tamamlayarak ARMHC merkezine bağlanmalarını bildiren 3 Mart 1920 tarihli HT tâmimidir.[36]

Ulusal harekette merkezîleşme, özellikle İttihat ve Terakkî'nin izinden gelen (ve giden) kuruluşların varlığına da son verme anlamına gelecektir. Örneğin, daha 4 Eylül 1919'da Sivas'ta Mustafa Kemal, Karakol Teşkilâtı kurucularından Kara Vasıf'a bu örgütün kaldırıldığını bildirmiştir.[37] Bu açıdan, tek merkeze bağlı bir örgütlenmeye gidilmesi İttihatçılığı etkisizleştirmenin araçlarından sayılabilir. Nitekim TBMM döneminde İttihatçı kökenli siyasetçiliğin alanı daha daralacak,[38], 1926'da da tamamen kurutulacaktır.

Sivas'ta olgunlaşan merkezîleşme, ulusal önderliğin de Mustafa Kemal ve arkadaşları adına tescili demektir. Mustafa Kemal Paşa kongreden yetki alarak ve HT'nin başına geçerek ulusal önder konumunu pekiştirdi.[39] Bu durum merkezî otoritenin ağırlığının bir kat daha artmasına olanak sağlamıştır. Kongreye dayanılarak ve bir tebliğle özetlenen önlemler[40] bir tür muhalefet yasağı listesiydi. ŞAMHC ile ARMHC'nin ilkeleri ve nizamnamelerinin Mevâd-ı Esâsiye hükümleri de (md.6) bu yöndeydi ve kongre kararlarına direnmek "vatana hıyanet" sayılmıştı.[41] S. Akşin bütün bunların adeta "ulusçu bir dikta düzeni"ni haber verdiği yorumunu getirmektedir.[42]

34 M.GOLOĞLU, *Sivas Kongresi,* s.111.

35 13 Ekim 1919 (*Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri* s.114-116; *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları*, c.I, s.255-257).

36 *Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası*, c.I, s.11.

37 H. ERTÜRK, *İki Devrin Perde Arkası*, s.344-346 (Yazarın örgüt arkadaşının raporundan).

38 M. PERNOT, *La question turque*, Ed. Grasset, Paris 1923, p.46 (Yakup Kadri'nin yazara söylediklerinden).

39 F. BELEN, *Türk Kurtuluş Savaşı*, s.120.

40 *Nutuk*, c.I, s.103-104.

41 M.GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi*, s.190 ve *Sivas Kongresi*, s.222.

42 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*, c.I, s.562-564.

II) HUKUKÎLEŞME

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları Amasya günlerinde *askerî bir topluluk* durumundaydılar. Bu bir *fiilî grup*'tu; aldığı ve yaydığı kararlar bakımından da Osmanlı yasallık sistemini aşıyor (Amasya Tâmimi), devrimci bir kimliğe bürünüyordu: Mondros dayatmalarına direnme ve başkaldırma, silah ve cephaneleri vermemek, örgütleri kaldırmamak, ortak savunma, vb. (md. 6).

Erzurum ve özellikle Sivas Kongreleri de, devrimci karakterler taşımakla birlikte, ulusal harekete ve önderliğe *hukukî bir kimlik* kazandırdı. Ulusal hareket, Osmanlı hukuk sistemiyle yer yer uzlaşan, zaman zaman da çatışan bir *hukukîleşme* çizgisi izledi ve kendi hukukunu yarattı.

Ulusal hareketin hukukîleşmesi, yerel örgütlenmelerde ve yerel kongre hareketlerinde görülen *kurallılık* çizgisinin derinleştirilmesi anlamına gelir. YKİ'lerin katkısı burada da kendini belli edecektir.

Gerçi ulusal hareketin hukukîleşmesi de çelişkili bir süreçtir. Amasya-Sivas hattındaki hareket Osmanlı yerleşik legalitesine karşı çıkmakla özünde *devrimci* bir tutum içindedir. Sivas Heyet-i Temsiliyesi söylemi ne olursa olsun "yeni bir yürütme organı" ya da bir çeşit "geçici hükümet" gibi davranacaktır.[43]

Ayrıca ulusal hareket içinde de hukukîlik anlayışını zorlayan ya da buna açıkça ters düşen uygulamalar olmamış değildir. Bazı mülkî âmirlere karşı, hayatlarına sebep olacak derecede zor kullanılması,[44] mücadeleyi baltalayanlara bazen insanlık dışı "cezalar" verilmesi[45] şeklindeki davranışlara da rastlanır.

Ancak bunlar hareketin bütününe mal edilemeyeceği gibi, fazla çoğaltılabilecek örnekler değildir. Burada ulusal hareketin öne çıkan özelliği olan *hukukîleşme* olgusu üzerinde durulacaktır. Anlamlı nokta buradadır.

43 *Atatürk Sivas'ta*, Emek matb., Sivas 1982, s.70.
44 S. AKŞİN, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, İmaj yay., Ankara 1996, s.120.
45 *Bekir Sami Günsav'ın Kurtuluş Savaşı Anıları*, s. 180.

Her hukukîleşme olayında olduğu gibi ulusal hareketin hukukîleşmesinin de iki ana boyutu vardır: *Meşruluk* ve *Yasallık.*

A) Meşruluk

Ulusal hareket, tıpkı YKİ'ler gibi, kendini hukukî ilke ve kavramlarla açıklamakta, savunmakta ve meşrulaştırmaktadır.

1) Kendini Hukuk Fikriyle Meşrulaştırma

Örgütlenmenin gerekçesi ve amacı hukukî formülasyonlarla ifade edilmiştir: *Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye* (Ulusun haklarının savunulması). Gerek yerel gerekse ulusal (ARMHC) derneklerin adlarında çoğunlukla *Müdâfaa-i Hukuk* ibaresi vardır. Ulusların kendi geleceklerini belirleyebilme hakkına ya da Wilson İlkeleri'ne sık sık yapılan yollamalar da, ulusal hareketin kendini hukuk fikriyle meşrulaştırma özenine bir başka örnektir.

Ulusal hareketi hukukun ve uluslararası hukukun (self determination) kavramlarıyla tanıtmak ve meşrulaştırmaya çalışmak, Türkiye'deki mücadelenin ayırt edici yanlarından biridir. Bilindiği gibi 20.yy'daki benzeri hareketlerden bazılarında, *politik-ideolojik* meşrulaştırma araçları daha çok önplanda olmuştur: Emperyalizme karşı savaş ya da "cihat" gibi.

2) Demokratik Meşruluk

Ulusal hareket içe ve dışa karşı meşruluk tabanını *demokratik* esasa dayamıştır. "Kuvâ-yı milliye'yi âmil ve *irade-i milliyeyi* hâkim kılmak" düsturu, Amasya-Erzurum-Sivas hattının değişmezlerindendir.

Demokratik meşruluk anlayışının kilit kavramı *hâkimiyet-i milliye*'dir. Bu bir demokratik egemenlik ilkesi olup, egemenlik hakkının kaynağının değişmesi, halife-sultanın elinden alınıp milletin sahipliğine verilmesi anlamına gelir.

Bu bağlamda C. Bayar'ın Sivas Kongresi'nden söz ederken bunu "Türk demokrasisinin bir dönüm noktası" olarak nitelemesi dikkat çekicidir. Çünkü bu dönemeç "millî irade" ve "millî meclis" fikrini bütün ülke için kapsayıcı hale getirmiştir.[46]

Osmanlı Padişahı Meclis-i Mebusan'ı feshederek meşrutî yönetimi devredışı bırakırken ulusal hareket, tıpkı yerel hareketler gibi kongreler yoluyla demokratik usulleri ve meşruluğu kendine hedef seçmiştir.[47]

46 C. BAYAR, *Atatürk'ten Hatıralar*, Sel yay., İstanbul 1995, s.139.
47 A. AFETİNAN, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, Ankara 1973, s.105.

Ulusal hareketin özündeki bu demokratik eğilim, tek parti döneminin literatürü tarafından bile vurgulanmıştır. Erzurum ve Sivas kongrelerinin yeni devletin hukukî esaslarını hazırladığını belirten Suat Tahsin, bu kongrelerin üç esasının milliyetçilik, *demokrasi* ve parlamentarizm olduğunu yazar.[48]

Demokratik meşruluk pratiği yerel kongre iktidarlarında da vardı. Ancak bunu ulusallaştıran ve teorileştiren ulusal hareket ve önderlik oldu. Bunun tarihsel değeri üzerinde bir noktaya daha işaret etmek gerekir. Öyle görünüyor ki bu tarihsel an (moment), anayasacılık sosyolojisi açısından da bir kırılma noktasıdır.

Şöyle ki, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Mithat Paşa'dan itibaren ve Jön Türkleri de içine alan aydın kuşaklar, çözülmeyi önlemenin reçetesini anayasacılıkta, bir Kanun-ı Esasî ilânında bulmuşlardı. Bu belki de o koşullar için akla uygundu. Kurtuluş savaşını başaracak olan ulusal hareketin kurtarıcı sloganı ise anayasa değil, *irade-i milliye* ya da *hâkimiyet-i milliye* olmuştur.

Ancak bunun, kendi beraberinde yeni bir anayasacılık anlayışını doğurmakta olduğunu da görmek gerekir. Artık, tepeden inme ya da dışa güven verme ihtiyacından kaynaklanan bir anayasacılıktan, millî anayasacılığa geçiş başlamaktadır. Bu durum, anayasacılığın dinamiklerinin de dışardan içeri çekilmesi demektir. Anayasacılık dışa güven verme, parçalanmayı önleme ya da "anâsırı yatıştırma" aracı olmaktan çıkmakta, ulusal güçlerin aşağıdan yukarı hareketine bitişmektedir.

3) Dünyasal (seküler) meşruluk

Yerel ve ulusal hareketlerin din unsurunun birleştirici mayasından yararlandıkları, kitle ajitasyonunda ve İstanbul'a karşı da meşruluk (fetvalar) savaşında kullandıkları açıktır. Fakat bu, Ö. Sezgin'in ileri sürdüğü, ARMHC'nin "toplumda egemen ideoloji olan dinsel ideolojiyi birleştirici olarak benimsediği", bunu "ön plana" çıkardığı görüşünü haklı çıkarmaz. Yukarıda örneklendiği gibi ulusal ve yerel hareketler ve kongre iktidarları mücadeleyi evrensel hukuk ilkeleriyle ve demokratik meşruluk ivmesiyle örmüşlerdir.

Demokratik meşrululuk ve egemenlik anlayışının benimsenmesi, egemenlik ve siyaset küresinin de gökten alınıp yerselleştirilmesi demektir. Meşruluk teori ve pratiği dünyasallaşmakta, laikleşmektedir. Ö. Ozankaya'nın işaret ettiği gibi, "Meşruluğunu Tanrı'dan değil doğrudan doğruya ulusal iradeden alan bir yönetim ve otorite ilkesini iktidar yapmak" ya da "devletin meşruluk dayanaklarını laikleştirmek", bu mücadelenin özünde yatıyordu.[49]

48 SUAT TAHSİN, *Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve Halıkı Gazi Mustafa Kemal*, İstanbul 1933, s.184-187 (abç).

49 Dinsel referansların ya da ortaklık ögelerinin kullanılması için bkz. A. AYHAN, "İzmir'in işgali sıra-

4) Seçim

Demokratik meşruluk ilkesine dayanan ulusal haraket, bunun gereği olarak karar organlarını seçim yoluyla oluşturmuştur.

Osmanlı yönetimi meclisi feshederek (21 Aralık 1918) meşrutiyete son ya da ara vermişti; parlamentoyu yeniden toplamayı da istemiyordu. Resmî sistem seçimsizliği seçmişti. Buna karşılık yerel kongre hareketleri meşruluklarını seçim esasına dayandırıyorlardı. İktidarlaşabilmelerinde bunun payı büyüktü. Ulusal önderlik grubu ise Amasya günlerinde "seçilmişler"den değil, "atanmışlar"dan oluşmuştu. Erzurum ve Sivas kongreleridir ki, ulusal önderliğe seçime dayalı meşruluk kazandırmıştır.

Nutuk'ta belirtildiği gibi Mustafa Kemal buna bir bakıma mecburdu da. Harbiye Nazırının İstanbul'a davetine uymamış, "âsî" durumuna geçmişti. Öte yanda, hareketi "artık bir kumandan sıfatile sevk ve idareye devam imkânı kalmamıştı". Bu durumda, "teşebbüsat ve icraatın bir an evvel şahsî olmak mahiyetinden çıkarılması ve bütün milletin vahdet ve tesanüdünü (dayanışmasını) temin ve temsil edecek bir heyet-i nâzıma (düzenleyici kurul) olması elzemdi". İşte, "Sivas'ta umumî bir heyet-i milliye toplamak" fikri buradan doğmuştur.[50]

Sivas Kongresi, seçim usulü ve katılımdaki bütün aksaklıklara karşın yine de ulusun temsili esasına dayanmaktaydı. Burada, ulus adına karar almaya yetkili sayılan kurullar, başta kongrenin kendisi, sonra da kurduğu cemiyetin Umumî Kongresi ile HT'sidir. Bunların hepsi, Sivas Kongresi'yle ilgili zaafları dışında *seçilmiş* organlardır. Bu özellik ulusal harekete hukukî güç katmakta, onu hukukîleştirmektedir.

Nitekim, seçim ve temsil gücündeki eksikliklerin kongreyi etkilemediği görülür. Kongre kendisini "intibah-ı millî"den (millî uyanış), kurduğu cemiyeti de (ARMHC) "vicdan-ı millî"den doğmuş cemiyetlerin "ittihat ve ittifakıyla hâsıl olmuş" saymaktadır. Heyet-i Temsiliye'nin aslî olmayan, yani seçimle görevlendirilmiş bulunmayan üyeleri bile kendilerini "milletin mümessilleri" olarak görebilmiştir.[51]

sında Balıkesir", s.41-43; T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Millî Mücadele*, c.I, s.264-268, 270; E. B. ŞAPOLYO, *Kuvayi Milliye Tarihi*, Ayyıldız matb., Ankara 1957; Y. NADİ, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, s.115-329-331. ayrıca bkz. Ö. SEZGİN, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, Birey ve Toplum yay., Ankara 1984, s. 13 vd.; O. OZANKAYA, *Atatürk ve Laiklik*, Türkiye İş Bankası yay., Ankara 1981, s.164.

50 *Nutuk*, c.I, s.21-22; E. B. ŞAPOLYO, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, İstanbul 1958, s.304 (Atatürk yazara, fikirlerini kongrelerden aldığı "Selahiyetlerle" gerçekleştirdiğini söyleyecektir).

51 Sivas Beyannamesi Giriş Bölümü ve Nizamnamesi md.7/1 (M. GOLOĞLU, *Sivas Kongresi*, s.222 ve 232); Kâzım Karabekir'in konuşması (*Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, Haz. U. İğdemir, TTK yay., Ankara 1975, s.144).

5) Sivilleşme

Ulusal hareketin önderlik grubu Amasya günlerinde bütünüyle *askerî* kimlikteydi. Hukukî gücü de askerlik mesleğinin kuralları ile Mustafa Kemal'in taşıdığı yetki belgesinden doğuyordu. Ama bu yetkiler ulusal direniş ve kurtuluş için verilmiş de değildi.

Erzurum günlerinde ordudan ayrılmak durumunda kalan Mustafa Kemal Paşa, yetkilerini, meşruluğunu ve hattâ önderliğini artık *sivil* bir kurumdan, kongreden almaya başladı.

Bu değişim ilk başta bir güç kaybı gibi görünebilir. Gerçek ise bunun tersidir. Kongre'de ifadesini bulan bu sivil, "demokratik kuvvet ve güven kaynağı Mustafa Kemal'i, III. Ordu Müfettişi olmaktan çok daha üstün bir kudretle" donatmaktadır.[52]

Erzurum ve Sivas kongreleri eliyle oluşan *tüzel kişilikler* (cemiyetler) ve *yasal yapılar*, ulusal hareketin *açık* (alenî), *sivil* meşruluk temeline oturması demektir. Bu örgütlenme, yürürlükteki Cemiyetler Kanunu'na uygun olarak gerçekleştirilmiştir.[53]

Bu yolun seçilmesi, bir zamanlar İttihat ve Terakkî tarafından uygulanmış olan, şimdi de onun bazı izleyicileri tarafından benimsenmiş görünen komitacı usullere karşı çıkılması anlamına gelir.[54] Böylece, yarı-askerî (paramiliter), darbeci ve komplocu etkinlik anlayışına karşı, açıklık (aleniyet) ve birlikte karar alma yöntemleri, yani sivil usuller benimsenmiş olmaktadır.

Örneğin, kısmen İttihat ve Terakkî'nin uzantılarından olan, "Teşkilât-ı Umumiye Nizamnamesi" ile "Vezaif-i Umumiye Talimatnamesi"ne göre üyeleri ve toplantıları "hafî ve mektûm" (gizli ve saklı) tutulan Karakol Cemiyeti'nin faaliyetlerine Erzurum'da karşı çıkan Mustafa Kemal, ulusal hareketin hukukîlik ve meşruluk yanını, "*kongrelerle alenî ve millî müşterek mesaide bulun(mak)*" şeklinde formülleştirir.[55]

Bu açık ve sivil çalışma uslûbu, Sivas Kongresi sonrasındaki HT faaliyetlerinde de kendini gösterdi. Mustafa Kemal'den Kâzım Karabekir'e gönderilen bir yazıdaki şu ibare bunun kanıtıdır: "Heyet-i Temsiliye'nin *hafî* (gizli) bir komite heyet-i icraiyesi olmayıp, hükümetin müsade-i resmiyesini almış *kanunî, meşrû* bir cemiyetin mümessillerinden mürekkep bulunması cihetile...".[56]

52 Y. ABADAN, *İnkılap Tarihi Notları*, Ulus basımevi, Ankara 1951, s.55.

53 ARMHC için valiliğe verilen dilekçe ve bildirim için bkz. V.C. AŞKUN, *Sivas Kongresi*, 2. baskı, İnkılap ve Aka ktb., İstanbul 1963, s.151-152.

54 H. BAYUR, *Atatürk, Hayatı ve Eseri*, c.I, Ankara 1963, s.63-64.

55 *Nutuk*, c.I, s.52-53.

56 19 Eylül 1919 (*Nutuk*, c.I, s.111).

6) Kurumsallaşma

Ulusal hareketin hukukîleşmesinin başlıca zemininin bir meşruluk temeli aranışı şeklinde belirdiğini göstermeye çalışıyoruz. Bu temelin unsurlarından biri de *kurumsallaşma* eğilimidir. Bununla kastedilen, alınan kararların ve yapılan uygulamaların tüzel kişiliklerin iradesine dayandırılmasıdır.

Gerçi içinde bulunulan olağanüstü koşullarda buna ters düşen örnekler de yaşanmıştır. Örneğin, acil bir güvenlik sorunu ortaya çıktığında Mustafa Kemal, Sivas Kongresi toplantı halindeyken tek başına bazı kararlar almış (tenkil, tevkif, vesikasız yabancıyı bölge dışına çıkarma, vb.), bunları sırf kendi imzasıyla ve askerî hiyerarşiyi de atlayarak ast durumundaki komutanlara bildirmişti.[57] Mustafa Kemal'in HT başkanı olduktan sonra ve daha kongre dağılmamışken İstanbul hükümeti ile haberleşmeyi bizzat kesmesi, Kongre'ye danışmadan Padişah ve Sadrazama Kongre adına telgraf çekmesi yadırganabilir.[58] Öte yandan Ali Fuat Paşa da benzeri durumlarda Kongre'nin haberi olmadan birtakım kararlar alıp uygulamıştır.

Ancak, bu tür kişisel karar ve uygulamalar fazla değildir. Ayrıca, bu gibi durumlarda bile Kongre'nin en yüksek karar mercii olarak bellendiği söylenebilir. Örneğin Mustafa Kemal Paşa bu türden bazı kararlarını, "Telgrafhanede mevcut kongre heyeti namına" ya da "kongre heyeti" diye imzalama gereğini duymuştur.[59] Mustafa Kemal bazı kişisel kararlarını da daha sonradan Kongre'nin bilgisine sunarak onay almıştır.[60] Şunu da unutmamak gerekir ki, Mustafa Kemal'in Erzurum'dan itibaren hukukî bir kişiliği vardır. Kendisi, ilkin ŞAMHC'nin, daha sonra da ARMHC'nin HT'sinin reisi olarak bir kişi-organ durumundadır.

Öbür yanda Ali Fuat Paşa'nın da kişisel karar ve icraatını, aslında varolmayan Kongre kararını ileri sürerek, "millet namına" ya da "arzu-yu millî iktizası" (gereği) şeklinde Kongre'ye mal ederek astlarına yaydığı,[61] daha sonra da Kongre'nin onayını istediği ve aldığı görülmektedir.[62]

Sivas Kongresi'nin dağılmasından sonra HT'nin çalışmaya başlamasıyla açılan dönemde de kararlar, Nizamname'nin verdiği yetkiye dayanılarak bu kurul tarafından alınmıştır. HT'nin bir kurul olarak artık toplanamadığı Ankara

57 7-10 Eylül 1919 tarihli emirler (*Nutuk*, c.I, s.85-90, c.III, s.50-59, Ves. 59-68).

58 F. Belen, bu davranışlar "doğru görülmeyebilir (ama) ihtilâlde en iyi sonuç veren hareketler isabetlidirler" diyor (*Türk Kurtuluş Savaşı*, s.121).

59 11-12 Eylül 1919 tarihli emir (*Nutuk*, c.I, s.96, c.III, s.64-65, Ves.74).

60 *Sivas Kongresi Tutanakları* (Haz. U. İğdemir), TTK yay., Ankara 1969, s.78 vd.

61 Ali Fuat Paşa'nın, Ankara 7.9.1919 tarihli talimatı (*Sivas Kongresi Tutanakları*, s.77).

62 *Sivas Kongresi Tutanakları*, s.76-77.

döneminde de Mustafa Kemal, daha önce Kongre ve HT tarafından "alınan kararlara uygun olarak" ve yine "Heyet-i Temsiliye adına" yazışmaları yürüttü, kararlar alıp genelgeler yayımladı.[63]

7) Anayasaya Bağlılık

Özünde devrimci eğilimleri barındırmasına karşın ulusal hareket, bu aşamada anayasal ilke ve kuruluşlara büyük önem vermektedir. Bu da onun hukukîlik konusundaki dikkatinin bir göstergesidir.

Mustafa Kemal Sivas Kongresi'ni açış konuşmasında İstanbul hükümetinin "Kanun-ı Esasî'ye külliyen mugayir etvârı" (bütünüyle aykırı tavırları)ndan yakınıyordu.[64] Kongre delegeleri de anayasal sınırlar içinde kalmaya özen göstermekteydiler. Bunlardan birinin (Şükrü Bey) şu sözleri anlamlıdır: "Herhalde biz Kanun-ı Esasî'yi tâdil edemeyiz; çünkü o zaman adeta bir kuvve-i teşrîiye (yasama gücü) mahiyetini taklit etmiş oluruz".[65]

Anayasal meşruluk anlayışına bağlılığın somut noktası, Meclis-i Mebusan'ın toplanması ve ona bağlı bir hükümetin kurulması talebidir. Sivas Kongresi'nde meclisin toplanması işi bütün hukukî boyutlarıyla işlenmiştir.[66] Kongre'den sonra faaliyetlerini sürdüren HT de bu konuyu gündeminde tuttu.[67] Anayasal ilke ve kuruluşlara bağlılık burada da kendini gösterdi.

O kadar ki, HT'nin genişletilmiş toplantısında asker ve asker kökenliler çoğunlukta olduğu halde, Meclis-i Mebusan'ın toplantı yeri, şekli ve yetersayısı konsundaki tartışmalar, kullanılan "Assemblée nationale" (ulusal meclis), "Assemblée constituante" (kurucu meclis), "meclis-i millî", "ayan ve mebusan'ın birlikte içtimaı" (toplanması) gibi kavram ve terimler bu toplantıyı bir anayasa seminerine çevirmiştir. Görüşmelerde sürekli olarak Kanun-ı Esasî verilerinin göz önüne alındığı dikkatten kaçmamaktadır.[68]

Fark edilmiş olacağı gibi ulusal hareketin hukukîleşirken de tutunduğu meşruluk anlayışı ikircikli ve çelişkilidir; hem ihtilâlci hem de gelenekçi, yani Kanun-ı Esasî'cidir. Bu karmaşık durumu, ilerde ulusal hareketin özerkleşmesinin sınırlarını incelerken biraz daha açma olanağı bulacağız.

Fakat şimdilik belirtilmesi gereken bir husus, bu çelişkili durumun ulusal hareket mensuplarını da yorduğudur. Bunlar da bunun bilincindedir. Bu sancılı

63 *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s. XIII (U. İğdemir'in Önsözü'nden).
64 *Nutuk*, c.III, s.43-47, *Ves.* 54.
65 *Sivas Kongresi Tutanakları*, s.81-82.
66 *Sivas Kongresi Tutanakları*, s.3,5,22-23, 33, 63, 80-82.
67 *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s.6 vd.
68 *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s.6 vd.

süreçte özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın yerleşik meşruluk ilkesini savunduğu görülecektir.

Mustafa Kemal, Sivas Kongresi günlerinde kendisine "artık Anadolu'da bir devlet kurulması" düşüncesini açan Denizli delegesi Necip Ali Bey ve arkadaşlarına, "Biz şimdi memleketi kurtaracağız; bu işlerin sırası değil" yanıtını verir. Ahmed (Alfred) Rüstem Bey'in, "Paşa şimdi siz her şeyi yapabilirsiniz. Unutmayınız ki, burada Cemiyetler Kanunu'na göre teşekkül etmiş bir heyet değiliz. Bizim bir ihtilâl heyetinden başka hüviyetimiz yoktur. Mahiyetimizin bize verdiği cüretle her şeyi yapabiliriz" şeklindeki sözleri de ulusal hareketin önderi tarafından olumsuz karşılanacaktır.[69]

Mustafa Kemal Paşa ayrıca eski İttihatçı ve Karakol Cemiyeti kurucusu Kara Vasıf Bey'e, "Bizim aramızda ne Babıâli baskınına, ne Yıldız yağmasına ve ne de herhangi bir maceraya yer verecek kimse yoktur. Müdâfaa-i Hukuk Teşkilâtı'nın hedefi evvela memleketi düşman istilâsından kurtarmak, sonra da müstakil ve hür bir milletin lâyık olduğu devleti kurmaktır" uyarısında bulunur.[70]

Yine Sivas Kongresi görüşmeleri sırasında Mustafa Kemal'in *meşru* ve *yasal* faaliyette bulunma gereğini vurgulayan şu sözleri dikkat çekicidir: "Hükûmet-i merkeziyeyi ıskat (düşürmek) için burada bir hükûmet-i muvakkate tesis etmek zannederim tehlikeli bir şeydir. Biz her işimizi *meşrû*', *mahzursuz ve bilhassa kanunî* yapmak istediğimizden...".[71]

Meşruluk ve yasallık konusunda gösterilen bu özendir ki, bazı yazarlara Sivas Kongresi'nin ihtilâlci olmadığını,[72] bir "ihtilâl komitesi" sayılamayacağını[73] söyletmiştir.

Şimdi, ulusal hareketin hukukîliğinin ya da hukukîleşmesinin *meşruluk* boyutundan sonraki ikinci durağı olan *yasallık* (kanunîlik) bahsine geçebiliriz.

B) Yasallık

Ulusal hareket iç işleyişinde ve dışa dönük faaliyetlerinde hukuka ve yasalara uygun davranmaya özen göstermekte, keyfî ve kanunsuz davranışlardan müm-

69 N.A. KÜÇÜKA (*Ulus*, 10.11.1939)'dan aktaran: V.C.AŞKUN, *Sivas Kongresi*, s.139-140. Necip Ali Bey anılarında Mustafa Kemal için, "eğer Ahmet Rüstem Bey'in istikametinden yürümüş olsaydı, Sivas Kongresi'nin bir avuç kan halinde bastırılması pek kolay olurdu" diyor.

70 H. ERTÜRK, *İki Devrin Perde Arkası* (yay. haz. S.N.Tansu), Pınar yay., İstanbul 1964, s.345.

71 *Sivas Kongresi Tutanakları*, s.79-80 (abç).

72 M. GOLOĞLU, *Sivas Kongresi*, s.61-64.

73 F. BELEN, *Türk Kurtuluş Savaşı*, s.120.

kün olduğunca kaçınmaktadır.[74] *Yasallık* (légalité) deyimiyle ifade edilmek istenen budur.

Ulusal hareket iç işleyişinde yasal, demokratik ve hattâ zaman zaman parlamenter usullere bağlılık göstermektedir. Kongrelerin toplanmasında ve cemiyetlerin kurulmasında yasal usul ve formalitelere uyulmuştur. Olağanüstü koşullar nedeniyle ortaya çıkan sorunların da hukukî yollardan çözümüne çalışılmaktadır. Bu özen, belli bir *iç-kurallılık* anlayışının varlığına tanıklık eder.

Örneğin, Erzurum Kongresi'nde Vilâyât-ı Şarkıye Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin genel merkezinin İstanbul'da olması ve kongreye önayak olanlardan Erzurum kesiminin sadece bir şubeden ibaret bulunması, temsil ve yetki sorunları yaratmıştı. Bunlar hukukî yollarla çözüldü. Mustafa Kemal ve Rauf Bey'in delegeliklerinin sağlanması için de hukuk usullerine başvuruldu. Kongre süresince de, gerek en yaşlı üyenin açılışı yapması gerekse başkan, başkanlık divanı ve kâtiplerin seçimi, program encümeninin kurulması ve seçimi gibi konularda yasal usullere bağlılık gösterildi. Hattâ Mustafa Kemal, askerlik üniformasının yarattığı tepki üzerine oturumlara sivil elbiseyle katılma durumunda kaldı.[75]

Sivas Kongresi'nde de ilk başlarda, delegelerin bir kısmının aslında yerel kuruluşlarca seçilmiş olmamaları, hattâ bazılarının Sivas'ta "atanma" yoluyla delege yapılması, Kongre'nin en yaşlı üye tarafından değil de "davet sahibi" Mustafa Kemal tarafından açılması gibi usul ve biçim aksaklıkları görülmüştür.[76] Fakat, Kongre'nin başlayabilmesi için zorunlu sayılan bu sapmalar dışında, çalışmalar boyunca yine hukukî usul ve kurallara uyulmuştur. Normal usullerle başkanını seçen, *Tetkik-i Vesaik Encümeni* kurup delegelik belgelerini denetleyen,[77] kendi iradesiyle gizli toplantı kararı alan[78] Kongre, hukukî çözümler içinde kalmayı başardı.

Hukukî sorunların yine hukukî ve yasal kalıplar içinde çözülmesi çabasına bir örnek, HT üyelerinin seçimi konusudur. Sivas'ta, Erzurum HT'sinin göreve devamı isteniyordu. Ancak bu HT fiilden dağılmış gibiydi. Ayrıca yeni derneğin (ARMHC) nizamnamesine göre HT'ye yeni üyeler katılması da kolay değildi. Çünkü Tüzük uyarınca yeni üye alınabilmesinin koşulu, HT'de temsilcisi bulunmayan illerin ikişer aday göstermesi, HT'nin de bunlar hakkında Vilayet Heyet-i Merkeziyeleri'ne danıştıktan sonra birer üye seçmesiydi. Oysa buna olanak yoktu. Bu hukukî düğüm yine hukukî bir yorumla çözüldü. Örgütün en yetkili

74 Aksine bazı örnekler için bkz. dn. 2 ve 3.
75 M. GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi*, s.65-84.
76 Örnekler: M. GOLOĞLU, *Sivas Kongresi*, s.65-69.
77 *Sivas Kongresi Tutanakları,* s.7 vd.
78 *aynı Kaynak*, s.19.

organı Kongre Umumî Heyeti olduğuna göre, Vilayet Heyet-i Merkeziyeleri'nin aday gösterme ve HT'nin de tercih belirleme yetkilerinin Kongre tarafından kullanılabileceği sonucuna varıldı. Yeni üyeler bu yoldan seçildi.[79]

Ulusal hareketin kongresinde de adeta parlamento usulleri uygulanmaktadır. Öneriler önce genel kurulda gözden geçirilmekte, benimsenebilecek nitelikte görülenler *teklif encümeni*'ne gönderilmekte, oradan gelen metin yeniden genel kurulda tartışılıp karara bağlanmaktadır. Kongre, gerek iş bölümü gerekse çalışma yöntemleri bakımından bir *minyatür parlamento* görünümündedir. Hattâ Kongre bazı üyeleri tarafından bu yüzden eleştirilmiştir: "Fazla zaman kaybediyoruz; *biz mebusan usulünü takip ediyoruz.* Fakat zaman naziktir. Bu işe tahammülü yoktur".[80]

HT'nin de hukukî usuller içinde çalıştığı anlaşılmaktadır. Bazı kararların çoğunlukla alınabilmiş olması serbest tartışma ve karar alma ortamına işaret eder.[81]Mustafa Kemal Paşa, Fahrettin Bey'e (Altay) yazdığı mektupta (18 Aralık 1919), kendisinden "diktatör" diye söz edilmesinin haksızlığına işaret etmiş, bunu ileri sürenlerin HT çalışmalarında hazır bulunsalardı, bu düşüncelerinin temelsiz olduğunu kabul edeceklerini belirtmiştir.[82]

Dışa dönük faaliyetlerde de keyfilikten kaçınma ve yasallık ilkesi önplandadır. Yasaların tarafsız ve titiz bir şekilde uygulanması,[83] yasadışı yollara kayılmaması,[84] hattâ hükümetten "gayri kanunî" sayılan kararlarının "tashihi"[85] istenmekte, yasadışı yollara başvuranların değiştirilmesi[86] sağlanmaktadır. Malî konularda da özel bir duyarlılık vardır. Halktan zorla para toplanmasına engel olunmakta,[87] borç-yardım kabulünde titizlik gösterilmektedir.[88] HT Başkanı Mustafa Kemal bu *yasallık* ilkesini özlü bir şekilde ve şöyle bağlayacaktır: "Esâsât-ı kanuniyeye (kanun esaslarına) her zamandan ziyade itaatkâr davranılması".[89]

Dış kurallılık denebilecek bu ilkenin canalıcı noktalarının başında kişi dokunulmazlığı ve güvenliği konuları gelir. Bu ara dönemde, hiçbir iç ya da dış denetime bağlı olmayan bazı Kuvâ-yı Milliye ya da çete reisleri her türlü keyfî ceza

79 M. GOLOĞLU, *Sivas Kongresi*, s.107-108; *Sivas Kongresi Tutanakları*, s.40-43, 101-102.

80 Hâmi Bey (*Sivas Kongresi Tutanakları*, s.20- abç).

81 Örnekler: *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s.35, 59.

82 Metin: S. BORAK, *Öyküleriyle Atatürk'ün Özel Mektupları*, s.149.

83 *Heyet-i Temsiliye Kararları* (haz. B.S. Baykal), TTK yay., Ankara 1974, s.2.

84 "(Mebus seçimlerinde) asayişsizliğe, kanunşikenâne muamelâta, tahakküm ve cebir gibi mütegallibeliğe meydan verilmemesi..." (30 Ekim 1919, *aynı kaynak*, s.37).

85 *aynı kaynak*, s.6.

86 Yöre halkına baskı yaptığı ileri sürülen Kumandan Halit Bey'in değiştirilmesi (M.GOLOĞLU, *Sivas Kongresi*, s.138-139).

87 *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.67.

88 Sivas'taki Amerikan Okulu Müdiresinden benzin ve lastik alma örneği (A. MÜDERRİSOĞLU, *Kurtuluş Savaşı Malî Kaynakları*, c.I, s.184).

89 Heyet-i Temsiliye namına Mustafa Kemal, Ankara 17 Mart 1920 (*Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s.269).

verebiliyor, hattâ "idam kararları" alıp uygulatabiliyorlardı. İttihatçılığın izlerini taşıyan örgütlerde de durum farklı sayılmazdı. Örneğin Karakol Cemiyeti'nin Teşkilât-ı Umumiye Nizamnamesi, "en ufak ifşaat veya Karakol Cemiyeti'ne hatar (güvensizlik) ve hattâ tehlikeyi dâî (davet eden) bir şüphe getiren, derhal idam olunur" diyordu.

Ulusal hareketin ve önderliğinin bu konulardaki tutumu ise farklı olmuştur. Örneğin, istenmeyen kişilerin İttihatçı yöntemleriyle tasfiyesi önerileri kabul görmemiştir. Erzurum'a atanan valinin millîci çıkmaması durumunda "temizlenebileceği"ni söyleyen eski İttihatçılardan Mehmet Necati'ye çıkışan Mustafa Kemal şöyle diyecektir: "Bizim devlet anlayışımızda bu yoktur. Bundan sonra bu memlekette vatandaş ancak mahkeme kararıyla cezalandırılır".[90]

Karakol Cemiyeti usulü "idam kararları"na da karşı çıkılmıştır. Mustafa Kemal Paşa sonraları bu konuya değinirken, "Herkesi idam ile tehdit ederek meçhul bir merkeze, meçhul bir başkumandana, meçhul birtakım kumandanlara itaate mecbur kılmağa kalkışmak çok hatarnâk (korku verici) idi" diyecektir.[91]

Bulgular göstermektedir ki ulusal hareket halkla olan ilişkilerinde (ya da çelişkilerinde) *ikna* yöntemini yeğlemekte, şiddet ya da silahlı çözüm yöntemlerini düşmana saklamaktadır.

Hukukîleşme olayının meşruluk ve yasallık boyutlarını içeren bu sergileme, ulusal hareketin de tıpkı yerel kongre hareketleri gibi hukuk yoluyla örgütlenip etkinliğini (müessiriyet) sağlamak istediğini göstermektedir. Ulusal hareket *hukuk yoluyla iktidarlaşma* yolundadır.

90 C. DURSUNOĞLU, "Erzurum Kongresi sırasında Atatürk'ün düşünceleri", *Belleten*, c.XXVII, sayı 108, 1963, s.637.

91 *Nutuk*, c.I, s.53.

III) ORGANLAŞMA

Ulusal hareketin *organsal* özellikleri nelerdir? Bununla, *iç organik* yapıyı kestediyoruz. Konuyu üç aşamada ele almak gerekiyor: Kemalist önderliğin oluştuğu Amasya günleri, Erzurum ve Sivas kongreleri ile getirilen yapılaşmalar ve Sivas Kongresi ertesindeki Heyet-i Temsiliye (HT) dönemi.

A) Amasya'da Organik Yapı

Amasya'daki karar merkezinin iç yapısı nedir? Burada kolektif bir karar organı var mıdır? Bu dönemle ilgili esas sorun budur.

Değişik kaynaklar Amasya günleriyle ilgili üç ayrı olgudan söz eder: Amasya *toplantıları, kararları* ve *tâmimi.* Fakat bu üçü hakkında, hattâ ilk ikisinin varlığı konusunda farklı anlatımlar vardır. Amasya'da karar mercii kimdir ya da kimlerdir? Kararlar tek bir kişi (Mustafa Kemal Paşa) tarafından mı, yoksa topluca mı alınmıştır? Soru budur.

Nutuk'ta, Ali Fuat Paşa, Rauf ve Refet beylerin Amasya'da bulunuşları bir rastlantı olarak sunulmakta, herhangi bir *toplantı* ya da *birlikte karar alma* işinden söz edilmemekte, hattâ böyle bir toplantının yapılmadığı yolunda ifadeler kullanılmaktadır. Mustafa Kemal'e göre Amasya Tâmimi de bizzat kendisi tarafından hazırlanmış ve yazdırılmıştır.[92]

Bu veriler esas alındığında, Amasya'da önemli birtakım siyasal sorunları tartışmak ve topluca karar almak için biraraya gelmiş insanlar ve bunların bir toplantısı yoktur. Karar organı ya da mercii bir kurul değil, bir kişidir; Mustafa Kemal Paşa'nın kendisidir.

Buna karşılık, Amasya'da hazır bulunmuş olan Ali Fuat ve Rauf beyler böyle bir toplantının varlığından, görüşmeler sonunda birlikte alınan kararlar-

92 *Nutuk*, c.I, s.22-24.

dan söz etmekte, bu kararların *Nutuk*'ta yer almayan metnini vermektedirler.[93] Araştırmacı ve yazarların çoğunun görüşü de toplantıların yapıldığı ve kararların birlikte alındığı yönündedir.[94]

Bu durumda Amasya'daki karar organı, karar alma mekanizması ve kararların kimin tarafından alındığı konularıyla ilgili sorunu, *toplantı-birlikte karar alma-tâmim* üçlüsü içinde çözmek daha mantıklı görünmektedir. Böylece Amasya'da bir *kolektif karar alma* ve *yönetme* mekanizmasının oluştuğu söylenebilir. Ama bu kolektif yapı *basit* ve *tek hücreli* karakterdedir, bir *askerî* ve *fiilî komite* niteliğindedir. Model siyasal ve temsilî değil, *bürokratik ve askerî* yapıdadır.

Amasya'da oluşan ulusal önderlik kadrosu bir yönetici çekirdek ile bunun çevresindeki ilk halkadan meydana gelmektedir. Yönetici çekirdek, toplantılara katılıp kararları alanlar ile (Mustafa Kemal, Ali Fuat, Rauf ve Refet beyler), bu kararları onayladıklarını telyazılarıyla bildiren Kâzım Karabekir ve (Mersinli) Cemal paşalardır. Kararların asıl öznesi ilk dört sima, özellikle de Mustafa Kemal Paşa'dır. Karabekir ve Cemal paşaların da katıldıkları bu "ihtilâl komitesi"nin çevresinde ise, kararları uygulamaya şimdiden hazır "bazı mülkî ve askerî mühim zevat"tan oluşan bir kuşak vardır. Bu da askerî ve sivil bürokrasinin üst kesimine mensup ve güvenilir bazı kişilerden meydana gelmiştir.[95]

Bu tablo, Mustafa Kemal'in Amasya günlerinde de aktif ve belirleyici rol oynadığı gerçeğini yadsıma anlamına gelmez. Nitekim, "Amasya toplantısı"nın varlığını ortaya koyanlardan Ali Fuat Bey de, "Amasya mukarreratının (kararlarının) başlıca âmili Mustafa Kemal Paşa'dır" der.

Nutuk'taki versiyonda göze çarpan eksikliğin, bu belgenin kaleme alındığı günlerin özel koşullarıyla ilgili olması muhtemeldir. *Nutuk'*un söylendiği 1927 yılında, kurtuluşçu komutanlar arasındaki ayrılıkların izleri henüz tazeydi. Muhtemelen Atatürk bunlardan bazılarının mücadele içindeki paylarının büyük görünmesini istemiyordu.[96] *Nutuk'*taki, "bu izahat, müteakkip senelere ve hadiselere ait bazı muzlim (karanlık) noktaları tenvire medar olur (aydınlatmaya yarar) zannıyla dermeyan olunmuştur"[97] ifadesi de buna işaret etmiş sayılabilir.

93 A.F. CEBESOY, *Millî Mücadele Hatıraları*, Vatan neşriyat, İstanbul 1953, s.73-76; "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, c.III, s.19, 48-49.

94 T. GÖKBİLGİN, *Millî Mücadele Başkarken*, c.I, Türkiye İş Bankası yay., Ankara 1959, s.145; S. SELEK, *Anadolu İhtilâli*, s. 260-261; S. AKŞİN , *İstanbul Hükümetleri*, c.I, s.425-428; C. ERİKAN, *Kurtuluş Savaşımızın Tarihi*, Gerçek yay., İstanbul 1971, s.47-48.

95 S.SELEK, *Anadolu İhtilâli*, s.260; S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*, c.I, s.426-427; A.F. CEBESOY, *Millî Mücadele Hatıraları*, s.74; E.D.SMITH, *Origins of the Kemalist Movement (1919-1923)*, Washington 1959, p.15.

96 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*, c.I, s.424, dn.293.

97 *Nutuk*, c.I, s.24.

B) Erzurum ve Sivas Kongrelerinde Organik Yapı

Amasya'daki durumun tersine, Erzurum ve Sivas kongrelerinde oluşturulan örgütsel yapılar basit ve tek hücreli değil, *ayrışmış* ve *karmaşık* niteliktedir. Bu özelliğe yerel kongre iktidarlarında da rastlamıştık. Erzurum ve Sivas'taki bu farklılaşma, sivilleşme sürecinin de beraberinde getirdiği bir evrim olmalıdır.

Ayrışma ve karmaşıklaşma çeşitli görünümler almaktadır: Kurucu organ ve kurulmuş organ ayrılığı, kurulmuş organlar katında yasama ve yürütme benzeri güçler ayrılığı, bir tür "idare"nin oluşması vb. Ayrışmalar net ve keskin olmamakla birlikte ilginç ipuçları dizisi halindedir. Organsal farklılaşma da buradan doğuyor.

1) Kurucu Organ-Kurulmuş Organ Ayrışması

En üst kurucu organlar, bütün temel tercihleri belirleyen ve yeni ogranizmalara hayat veren Erzurum ve Sivas kongrelerinin kendileridir. Sivas Kongresi son gününü halka açık bir toplantıyla tamamlamıştır (12 Eylül 1919).

Erzurum Kongresi, bölgede faaliyet gösteren "*mukadderat birliği*" halindeki cemiyetlerin "*maksad-ı millî*"ye ulaşmak için "*tevhid-i mesai*" (işbirliği) yapmalarından doğmuştur.[98] Yani kalkış noktası bölgesel, varış noktası ise ulusal geleceğin çizilmesidir. Sivas Kongresi de kendisini "*intibah-ı millî*" (ulusal uyanış) ve "*vicdan-ı millî*"den doğmuş saymakta, aldığı kararları da "*vicdan-ı millîye mutabık*"(uygun) ilân etmektedir.[99]

Erzurum ve Sivas kongreleri kararları, kuruculuk anlayışının ve kurucu organ olma yolundaki ilerleyişin de ipuçlarını vermektedir. Bu kongreler "camia-i Osmaniye"nin bölünmez bütünlüğünü,[100] işgal ve müdahalelere karşı koymayı,[101] vatanın bütünlüğü ile ulusal bağımsızlığı ve saltanat ve hilâfet makamlarının dokunulmazlığını sağlamak için "kuvâ-yı milliye'yi âmil ve irade-i milliyeyi hâkim" kılmayı,[102] durum gerektirirse "idare-i muvakkate" kurmayı[103] öngörmekle, en üst düzeyde siyasal kararlar almışlardır.

Böylece kongreler, ulusal bağımsızlık ve bütünlük için her türlü kararı ve önlemi alabilme yetkisini kendilerinde bulmuşlardır. O kadar ki bunlar, kendi

98 Kurucu dernekler arası yazışmalar (M. GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi*, s.52-54).

99 Beyanname, Giriş ve Nizamname md. 6.

100 Erzurum Beyannamesi md.1 ve Nizamname md.1 ile Sivas Beyannamesi md.1 ve Nizamname md.1.

101 Erzurum Beyannamesi md.3,4 ve Nizamnamesi md.2,3 ile Sivas Beyannamesi md.3,5 ve Nizamname md.2,3.

102 Erzurum Beyannamesi md.2 ve Nizamnamesi md.7/2 ile Sivas Beyannamesi md.2 ve Nizamname md.7/2.

103 Erzurum Nizamnamesi md.4 ile Sivas Nizamnamesi md. 4.

kurdukları organların bazılarına bile bu *kuruculuk* yetkisini aktarmışlardır. Erzurum ve Sivas kongrelerinde oluşturulan derneklerin *kurulmuş organları* olan Umumî Kongre(ler), "Millet ve memleketin mukadderatı hakkında her türlü müzakerat icra ve mukarrerat ittihaz eyler".[104] Hattâ, birer dernek yönetim kurulu görünümündeki Heyet-i Temsiliyeler bile bu tür bir yetkiyle donatılmıştır. Şöyle ki, "Heyet-i Temsiliye(...) vatanın tamamiyetini ve milletin istiklâlini temin hususunda her türlü tedbir ve mukarreratı siyasiye ve icraiyeyi ittihaza mezundur" (siyasî ve icraî kararları almaya yetkilidir) hükmü her iki Nizamname'de yer almıştır.[105]

Ancak, kongrelerin en üst siyasal kararları alabilen organlar olmaları, bunların kolayca "devlet kurucu" organlar olarak görülmesine de yol açmamalıdır. Çünkü kongrelerin yeni bir devlet kurma amacı bulunmadığı gibi, tam tersine, varolan devletin ülkesel ve siyasal birliğine olan bağlılıkları da çok açıktır. Bunun çok sayıdaki göstergesinden bazılarını anımsatalım: "Camia-i Osmaniye'nin bir rüknü olmak",[106] "Memâlik-i Osmaniye"nin bölünmez bir "kül" olduğunu ilân etmek,[107] "hâkimiyet-i Osmaniye"yi korumak,[108] "Osmanlı vatanının tamamiyetini ve makam-ı hilâfet ve saltanatın ve istiklâl-i millînin masuniyetini (dokunulmazlığını) temine"[109] çalışmak, "Hükümet-i Osmaniyenin tehlike-i inhilâline karşı saltanat ve hilâfet-i Osmaniye ve islamiyetin bekası(nın) esas maksadı teşkil" ettiğini belirtmek,[110] "idare-i muvakkate"nin bile "Hilâfet-i Mukaddeseye ve Saltanat-ı Osmaniyeye merbutiyet"inin (bağlılığının) sürdürülmesi amacıyla ilân edilebileceğini ve bu durumda dahi "halen mevcut olan teşkilât ve kavânîn-i mevzua-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye dairesinde tedvîr-i umûra devam" edileceğini vurgulamak,[111] "hükümet-i merkeziyemizin meclis-i milliyi hemen ve bilaifate-i zaman (zaman kaybetmeksizin) toplaması ve bu suretle mukadderat-ı millet ve memleket hakkında ittihaz eyliyeceği bilcümle mukarreratı, meclis-i millînin murakabesine arzetmesi" talebinde bulunmak,[112] "Millet Meclisi"nin (Osmanlı Meclis-i Mebusanı) toplanmasıyla cemiyetin de amacına ulaşmış sayılacağını açıklamak[113] vb.

104 Erzurum Nizamnamesi md.7/3, Sivas Nizamnamesi md.7/3, B.VI, b.
105 Erzurum Nizamnamesi md. 7/3, Sivas Nizamnamesi md.7/3, B.VII.
106 Erzurum Nizamnamesi md. 1.
107 Erzurum Beyannamesi md.1, Sivas Beyannamesi md.1.
108 Erzurum Nizamnamesi md.2, Sivas Nizamnamesi md.2.
109 Erzurum Beyannamesi md.2, Nizamnamesi md.7/2, Sivas Beyannamesi md.2, Nizamnamesi md.7/2.
110 Erzurum Nizamnamesi md.3, Sivas Nizamnamesi md.3.
111 Erzurum Nizamnamesi md.4, Sivas Nizamnamesi md.4.
112 Erzurum Beyannamesi md.8, Sivas Beyannamesi md.8.
113 Erzurum Nizamnamesi md.7/3, B, Sivas Nizamnamesi md.7/3, B,IX.

Ama şu da bir gerçek ki, nasıl kongreler devlet kuruculuğu yetkisini kuşanmış sayılamazlarsa, basit birer özel hukuk tüzel kişisi (dernek) ya da organlaşması olarak da kavranamazlar. Bunlar Cemiyetler Kanunu'na göre kurulmuş ve Osmanlı Devleti hukuk sistemine bağlı örgütler olsalar bile, ne toplanma nedenleri ve amaçları, ne de faaliyet alanları ve kendilerinde buldukları hak ve yetkiler bakımından sıradan bir özel hukuk organizmasıdır.

Bu durumda kongrelerin, devlet kurucu organ ya da kurucu iktidar kategorisi ile, özel hukukta tüzel kişi yaratan müteşebbis heyet kategorileri arasında yer aldıkları, ama bunlardan birincisine daha yakın durdukları söylenebilir. Onların bu *karma* ve *melez* niteliği, içinde bulunulan geçiş döneminin bir ürünüdür.

Gerçekten de kongreler, kendilerini bir "devlet kurucu güç" olarak değil, bir siyasal baskı grubu olarak algılamaktadır. Öbür yandansa, içinde bulunulan nesnel koşullar bunları şimdiden bir *potansiyel kurucu iktidar* rolüne itmektedir. Bu çelişkili durum, koşulların daha da zorlaması halinde bu kongrelerde toplanan siyasal gücün bir *ulusal kurucu iktidar* şeklinde cisimlenebileceğini ve hukukîleşebileceğini haber vermektedir. Zaten, 6-7 ay kadar sonra Ankara'da olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin toplanabilmesi de bunu gösterecektir.

Dönemin *kurulmuş organları*'na gelince, bunlar kongrelerle yaratılan cemiyetler (ŞAMHC ile ARMHC), bunların Umumî Kongreleri, Heyet-i Temsiliyeleri ve diğer organlarıdır. Bunlarla ilgili özelliklere az sonra eğileceğiz. Şimdilik sadece şunu hatırlatmak uygun olur ki, kurulmuş organlardan bazıları potansiyel kurucu organ görünümündeki Erzurum ve Sivas kongrelerinden kendilerine verilmiş olan yetkiler bakımından da olağanüstü donanımlı durumdadır. Hattâ gerek umumî kongreler gerekse heyet-i temsiliyeler, *kuruculuk yetkisi benzeri* haklarla donatılmıştır. Bununla ilgili örneklere yukarıda yer verilmişti.

2) Kurulmuş Organlar Arasında İşlev Ayrışması

Erzurum ve Sivas Kongreleri dönemindeki organsal yapıda dikkat çeken ikinci özellik, kurulmuş organlar arasındaki işlevsel (fonksiyonel) farklılaşmalardır. Kaba çizgileriyle bu farklılaşma *karar organı - uygulama organı* biçiminde belirmektedir. Aynı özelliğe daha önce yerel kongre iktidarlarında da rastlamıştık. Erzurum ve Sivas'taki cemiyet tipi örgütlenmelerde de bunu görmekteyiz. Kurulan cemiyetlerin nizamnamelerinde (tüzük) gösterilen Umumî Kongre, Heyet-i Temsiliye ve diğer alt birimler bu ayrışmanın kademeleridir.

a) Umumî Kongre

Cemiyetlerin tüzüklerinde gösterilen en yüksek karar organı Umumî Kongre'dir. Bu kurul hem Erzurum ve Sivas kongrelerinin üstlendiği kuruculuk yetkisini devralmış, hem de kurulan cemiyetin en üst karar ve denetim organı olarak belirlenmiştir. Umumî Kongre "millet ve memleket mukadderatı hakkında her türlü müzakerat icra ve mukarrerat ittihaz" edebileceği gibi, "Heyet-i Temsiliye'nin bir senelik icraat ve teşebbüsatını tetkik ve neticesine göre hüküm ve kararını ita" (verme) yetkisine sahiptir.[114]

Burada hem kuruculuk yetkisi hem de her türlü karar alma yetkisi vardır. Bu durumda Umumî Kongre'nin *yasama benzeri bir kurul* olduğu açıktır. Şu var ki, ne Erzurum'da ne de Sivas'ta kurulan cemiyetlerin (ŞAMHC ile ARMHC) umumî kongreleri hiç toplanmamıştır. Sivas örgütlenmesi zaten Erzurum örgütlenmesinin tarihî hizmetini sona erdirmişti. Sivas Kongresi'nden sonra da Nizamname'nin öngördüğü Umumî Kongre toplanmadı, Heyet-i Temsiliye Sivas ve Ankara'da göreve devam etti. Meclis-i Mebusan'ın dağılmasından sonra da Ankara'da TBMM açıldı.

Bu veriler ışığında, Erzurum ve Sivas örgütlenmelerinin Umumî Kongre adlı dernek genel kurulları kâğıt üstünde kaldı. Ama bu durum onların yasama benzeri yetkilerle donatılmış olduklarını görmeye engel değildir.

b) Heyet-i Temsiliye

Erzurum ve Sivas örgütlenme modellerinin siyasal ve anayasal açıdan en dikkat çekici organı Heyet-i Temsiliye adını taşıyan kurullardır; daha doğrusu Sivas Heyet-i Temsiliyesi'dir.

Erzurum ve Sivas kongreleri sürekli değil, süreli toplantılardı. Erzurum ve Sivas'ta benimsenen nizamnamelerin öngördüğü cemiyet genel kurulları da (Umumî Kongre) hiç toplanmadı. Ama her ikisinde de Heyet-i Temsiliye sürekli ve faal organ olarak öngörülmüştü. Ancak Erzurum HT'sinin 18 günlük bir ömrü oldu ve bu süre içinde de hiç toplanmadı. Sivas Kongresi yeni bir örgütsel yükseliş getirmiş, bölgesellikleri ulusallığa yükseltmişti. Nitekim Sivas HT'si uzunca bir süre (7 ay kadar) faaliyet gösterdi ve ortaya bir Heyet-i Temsiliye pratiği koydu.

Erzurum ve Sivas HT'leri arasındaki bu farklılığın ötesinde bir başka ayrılık da, birincisinin faaliyet alanının bölgesel oluşuna karşılık, Sivas HT'sinin ulusal coğrafyada etkili oluşudur. Bu farklılıklar dışında her iki kurulun hukukî statülerinde benzerlik esastır ve bu nedenle de birlikte ele alınabilirler.

114 Erzurum Nizamnamesi md. 7/3, B, VI, b ve Sivas Nizamnamesi md. 7/3, B, VI, b.

Erzurum ve Sivas cemiyetlerinin yerel kollarının (şubeler, heyet-i idareler, heyet-i merkeziyeler) kendi bölgelerinde ve yörelerinde birer uygulama birimi olmalarına karşılık, HT'ler hem aslî *karar* organı hem de aslî *yürütme* (icra) organı durumundadır. Her iki cemiyetin nizamnamelerinde yer alan şu düzenleme bunu açıkça belirtir: "Heyet-i Temsiliye (...) vatanın tamamiyetini ve milletin istiklâlini temin hususunda *her türlü tedbir ve mukarreratı siyasiye ve icraiyeyi ittihaza mezundur*".[115]

Dahası, "idare-i muvakkate" (geçici yönetim) kurulması gerektiğinde, eğer Umumî Kongre toplanık değilse (ki hiçbir zaman toplanmamıştır), geçici yönetimin üyelerini de HT seçer.[116] Ayrıca Sivas HT'si 12 Eylül 1919 tarihli Gizli Teşkilât Nizamnamesi'yle kendini olağanüstü idarî ve askerî yetkilerle donatmıştır.[117] Sivas HT'si nizamnameden de aldığı yetkiyle adeta ulusun organlaşmış sürekli sesidir: "Heyet-i Temsiliye vatanın heyet-i umumiyesini temsil eder".[118]

Bu veriler ışığında HT'lerin olağanüstü durumlarda ve savaş halinde görev yapan yürütme kurullarını andırdıkları söylenebilir. Böylece ulusal hareketin organik yapısındaki farklılaşma, ulusal yasama organı benzeri bir organın (Umumî Kongre) yanı sıra, *yürütme organı benzeri* bir kurulun da doğumuna yol açmış bulunmaktadır.

Nitekim pek çok yazar bu duruma işaret etmiştir. M.Goloğlu, bölgesel kapsamlı ve hiç toplanmayan Erzurum HT'sinin bile "bu kadar umumî ve yetkilerinin bu kadar geniş" olmasına bakarak, bu kurulun "adeta kurulacak yeni devletin Geçici Hükümeti mahiyetini kazandığını" belirtir.[119] Başka yazarlar da Sivas HT'sinden "bir geçici hükümet çekirdeği",[120] "fiilî bir hükümet",[121] "ulusal bir hükümet",[122] "ikinci bir hükümet",[123] "ikinci ve muhalif bir hükümet",[124] "geçici bir hükümet gibi görev yapan (kuruluş)",[125] bir "ihtilâl hükümeti",[126] "kamu selâmeti komitesi"[127] gibi nitelemelerle söz etmişlerdir.

115 Erzurum ve Sivas Nizamnameleri md.7/3, B, VII (abç).
116 Erzurum ve Sivas Nizamnameleri md.4.
117 Metin: *Nutuk*, c.III, s.220-222, Ves.188.
118 Sivas Nizamnamesi md.7/3, B, VII.
119 M.GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi*, s.102. Aynı yönde F. TEVETOĞLU, *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*, Ankara 1971, s.31.
120 W.F. ABBOUSHI, *Political System of the Middle East in the 20th Century*, New York 1971, p.19.
121 Z.ORAL, *Essai sur le passage de l'Empire Ottoman à la République de Turquie*, p.44; E.ÇELİK, *Türkiye'nin Dış Politika Tarihi*, s.14; T. BIYIKLIOĞLU, "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin hukukî statüsü ve ihtilâlci karakteri", *Belleten*, c.XXIV, sayı 95, 1960, s.7; T.Z. TUNAYA, *Atatürk ve Atatürkçülük*, s.199.
122 J.DENY/R. MARCHAND, *Le petit manuel de Turquie*, p.66-67.
123 Von MIKUSH, *Ghazi Mustapha Kemal*, p.192.
124 F. BEVILACQUA, *Cinque rivoluzioni fra due guerre*, Roma 1967, p.90.
125 *Ekim Devrimi Sonrası Türkiye Tarihi*, SSCB Bilimler Akademisi, s.43.
126 Y. NADİ, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, s.154.
127 C. RENGLET, *Quarante millions de turcs*, p.58.

Heyet-i Temsiliye'nin Umumî Kongre karşısındaki durumu ise eşitler arası bir ilişki değildir. Asıl ve kaynak organ Kongre'dir. HT üyelerini Kongre seçmiştir, bundan sonra da cemiyetin Umumî Kongresi seçecektir. Umumî Kongre, yıllık genel kurul toplantılarında HT'nin bir yıllık "icraat ve teşebbüsatı"nı inceleyip buna göre karar verecek, HT bütçesini belirleyecektir. HT üyeleri kongre sırasında söz hakkına sahiptir ama oylamaya katılamazlar. Ayrıca HT'ler "mühim ve esaslı" konularda karar almazdan önce heyet-i merkeziyelerin görüşünü almak, ülkenin geleceğini belirleyecek kararları da "kongre müzakeresiyle ita" edebilme durumundadır.[128] Böylece HT'lerin bütün icraî faaliyetleri genel olarak Umumî Kongre'nin denetimine tâbi olduğu gibi; belli durumlarda karar alma yetkileri de sınırlıdır.

c) Yürütme Kolları

Kurulmuş organlar arasındaki organik ve işlevsel ayrışmanın Umumî Kongre ve HT'lerden sonraki üçüncü kesiti yerel yürütme kollarıdır. Devletin askerî ve mülkî idare birimleri de giderek ulusal harekete bağlanacak ve bunun yürütme birimleri olacaktır.

Erzurum ve Sivas kongreleri, kurdukları cemiyetlerin karar organlarının alacakları kararların uygulanmasıyla görevli birimler olarak birtakım alt kademeler kurmuşlardır. Bunlar köy şubeleri ile nahiye (bucak), kaza (ilçe), livâ heyet-i idareleri ve müstakil livâ vilayet heyet-i merkeziyeleri şeklindedir.[129] Hepsinin doruğunda, Erzurum ve Sivas kongreleri kararları ile, ilerde Umumî Kongrelerin alacakları kararların başlıca uygulayıcısı ve yeni kararların da üreticisi olarak HT'ler yer almaktadır.

Erzurum HT'si sadece 18 günlük bir hukukî ömür sürmüş, kurul halinde de hiç toplanamadan Sivas Kongresi'ne ulaşılmıştı. Bu nedenle bir kez daha dikkatimizi Sivas Kongresi ve sonrasına odaklamak durumundayız.

Doruktaki organ olan ve süreklilik gösteren Sivas HT'sinin yukarıda sayılan alt yürütme birimleri üzerinde hemen hiyerarşik bir makam durumuna geliverdiği sanılmamalıdır. En başta zaten ARMHC'nin Nizamnamesi önemli konularda HT'nin alt birimlere danışmasını, heyet-i merkeziyelerin oyunu almasını gerekli saymıştır (md.7). Böylece, yerel şube ve birimlerin ana kararların oluşumuna katılmaları kabul edilmiş, katı bir merkeziyetçilikten uzak durulmuştur.

Öte yandan, varolan bağımsız yerel cemiyetlerin yeni ulusal derneğin (ARMHC) şubeleri haline gelmeleri de zaman alacaktır. Hattâ bunlardan bazı-

128 Erzurum ve Sivas Nizamnameleri md.7/3, B,VI, b ve VII.

129 Erzurum ve Sivas Nizamnameleri md.7/3, B,I-V. Kilikya bölgesindeki "Köy Şubeleri" için bkz. Süleyman Fikri ERTEN, *Millî Mücadelede Antalya*, Antalya Müzesi yay., 1996, s.40.

ları ve yerel kongre iktidarları varlıklarını daha uzunca süre devam ettireceklerdir.

Şu halde, hiç değilse ilk başlarda ARMHC "tek bir dernek değil, bir dernekler federasyonu" durumundadır. Yerel örgütler de kendilerini "şube" haline dönüştürmemekte, bir süre daha bulundukları yerin adıyla anılan Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti olarak faaliyetlerini sürdürmektedir.[130] Nitekim BMM'nin açılmasından sonra bile bunlardan bazıları kendi başlarına kararlar almaya devam etmiş, bu kararlar "kanun mahiyetinde" sayılmış, yerel cemiyetin kendisi de "Büyük Millet Meclisi gibi geniş yetkilere sahip" bir kuruluş olarak yorumlanmıştır.[131]

Yürütme birimleri konusunda kadın kuruluşlarına da değinmek gerekir. Sivas Kongresi sonrasında yurdun çok yerinde kadınlar *Anadolu Kadınları Müdâfaa-i Vatan Cemiyeti* çatısı altında örgütlendiler. Sivas'ta kurulan bu cemiyetin (26 Kasım 1919) çeşitli yerlerde şubeleri ya da benzerleri oluşturuldu.[132] Bunlar ARMHC'den ayrı bir tüzel kişilikti; ama gördükleri işlev bakımından ARMHC'nin "kadın kolları" gibiydiler.

Ulusal hareketin ve ARMHC'nin tanıtım ve duyuru araçları *İrade-i Milliye* (Sivas) ve *Hâkimiyet-i Milliye* (Ankara) gazeteleri olmuştur. Bildiriler, kararlar, yazışmalar, haberler, tanıtma yazıları ve Mustafa Kemal'in imzasız yazıları buralarda yayımlanmıştır. Mustafa Kemal Hâkimiyet-i Milliye'nin ARMHC'nin organı olduğunu açıklayacaktır.[133]

Şimdi, uygulayıcı birimler dünyasında çarpıcı bir noktaya geliyoruz. Sivas Kongresi ve sonrasında ARMHC kararlarının giderek artan ölçüde belediyeler, kolordu kumandanlıkları, alt askerî makamlar, daha sonra da sivil-mülkî merciler tarafından yerine getirilmeye başlandığı görülür.[134] Bu son derece önemli bir husustur. Çünkü bu birimler, özel hukuka (Cemiyetler Kanunu) göre kurulmuş bir derneğin değil, devlet bürokrasisinin kollarıdır.

Bu bağlamda, ulusal hareketin silahlı güç oluşturma konusuna yaklaşımı özel bir önem taşır. Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Teşkilât Nizamnamesi'ne ek

130 M. TUNÇAY, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Yurt yay., Ankara 1981, s.28-29.

131 bkz. M. ÖZDEMİR, *Millî Mücadelede Develi*, Sümer matb., Kayseri 1973, s.147-149. Develi Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin mülkî âmir olan kaymakamın muhalefetine karşın almış olduğu kararlar bazı Ermenilerin bölge dışına çıkarılmasına ilişkindir (No:130, 29 Nisan 1920 ve No:131, 2 Mayıs 1920).

132 B.S. BAYKAL, *Milli Mücadelede Anadolu Kadınları Müdâfaa-i Vatan Cemiyeti*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1986 (bütün kitap).

133 Y.ÖZKAYA, *Millî Mücadelede Atatürk ve Basın (1919-1921)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1989, s.59-66.

134 Örnekler: *Sivas Kongresi Tutanakları*, s.93-95; *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.1-2; *Nutuk*, c.I, s.102-103.

ve gizli bir emirle silahlı örgütlenme gereği bildirildi. Silahlanma, ordu ve millî müfrezeler şeklinde olacaktı. Bu örgütlenmenin iki önemli ilkesi şunlardır: "Millî müfrezeler Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Heyet-i İdare ve Heyet-i Merkeziyeleri tarafından teşkil olunur"(md.4); "Ordu, (...), irade-i milliyenin tâbi ve hâdimidir"(yardımcısıdır).[135] Görülüyor ki ulusal hareket kendi karar ve yürütme organlarını oluştururken, devlet bürokrasisini de kısmen ve giderek artan ölçüde kendine bağlamaya başlamaktadır. Bu süreç, HT omurgası etrafında bir ulusal yürütme iskeletinin oluşması demektir. Buna ileride "*Özerkleşme*" başlığı altında döneceğiz.

d) Organlar Piramidi

Tabloya topluca bakıldığında, ulusal hareketin iç yapılanmasında kamu hukuku anlamında bir organlaşma ve işlev ayrışması görülmektedir. Kurucu ve kurulmuş iktidar ayrılığı ile yasama ve yürütme (idare) ayrışmaları buna işaret eder.

Yalnız metinleri esas alan ve şematik bir anlatımla, bu örgütlenmenin en üst noktasında aslî kurucu organ benzeri Kongre, bunun uzantısında yasama organı benzeri Umumî Kongre, daha altında kongre ve genel kurullara bağlı olarak fakat büyük bir hareket özgürlüğü içinde işgörecek olan Heyet-i Temsiliye, yani yürütme organı benzeri tam yetkili bir kurul yer almaktadır. Örgütsel piramidin tabanını cemiyet şubeleri (heyet-i idare ve merkeziyeler) ile, ulusal harekete eklemlenecek askerî ve mülkî bürokrasi oluşturmaktadır.

Bu tablonun, bir *siyasal iktidar yapılanması* özelliği taşıdığına şüphe yoktur. Bu açıdan, ulusal hareketin *organlaşması* konusunda ele geçen bulgular, onun *iktidarlaşmasının* da göstergeleridir.

Bu tablo aslında Erzurum Kongresi'nin ürünüdür. İlk defa burada alınan kararlarladır ki, ulusal kurucu iktidar ve yasama-yürütme organları taslakları oluşmuştur. Yalnız ana ilkeler bakımından değil, ana kuruluş ve organlaşma açısından da modern Türk anayasa hukukunun doğumu Erzurum Kongresi'yledir. Yunus Nadi'nin, "Teşkilât-ı Esâsiye ile TBMM idaresi(nin) bile Erzurum Kongresi görüşme ve kararlarına irca edile"bileceği, bu kongrede "her ihtimal(in) derpiş edilmiş ve her ihtimalin cevabının açık veya az çok müphem olarak verilmiş" olduğu yolundaki gözlemi burada anılmaya değer niteliktedir.[136]

Orijinal yapının Erzurum kökenli olmasına karşın, organlaşma açısından Sivas Kongresi'nin önemli katkıları vardır. Bunlar iki noktada özetlenebilir.

Birincisi, Erzurum kurgusunun teorik ve dolayısıyla sınırlı kalmasına karşılık Sivas yapılanması hayata geçmiştir. Erzurum Kongresi'yle kurulan cemiyetin

135 Metin: *Nutuk*, c.III, s.220-222, Ves.188.
136 Y. NADİ, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, s.128.

organları (Umumî Kongre ve HT) toplanamamıştı. Sivas organları ise 23 Nisan 1920'ye kadar etkili ve belirleyici oldular.

İkincisi, Erzurum Kongresi'nin bölgesel kapsamlı oluşuna karşılık Sivas Kongresi ve organlaşması ulusal iddialıydı. Sivas organları da (özellikle HT), bütün millet adına karar alma ve uygulama yetkisini kendilerinde buldular.

Böylece, Sivas Kongresi'yle getirilen organlaşmanın ilk ve özgün olmamasına karşın, kendinden öncekileri kendine bağlayabilmiş olması, onun etkililiğini sağlamıştır. Dolayısıyla, TBMM' ye geçiş döneminin siyasal ve hukuksal haritası Sivas organlarının faaliyetleriyle çizilecektir. Bunların da en önemlisi Sivas HT'sidir.

C) Heyet-i Temsiliye Dönemi

ARMHC'nin HT'sinin faaliyetleri, seçildiği tarih olan 11 Eylül 1919'dan TBMM'nin açıldığı 23 Nisan 1920'ye kadar sürdü ve yaklaşık olarak 7 aylık bir zaman dilimine yayıldı.

Bu dönem ikiye ayrılmalıdır. Birinci aşama HT'nin Sivas'taki faaliyetlerinden (HT/Sivas), ikincisi ise Ankara'ya geçtikten sonraki çalışmalarından (HT/Ankara) oluşur. Birinci aşama 11 Eylül - 13 Aralık 1919 arasındaki 3 aylık süreyi, ikincisi ise 27 Aralık 1919 - 23 Nisan 1920 arasındaki 4 aylık zamanı kapsar.

Bir karar ve yürütme organı olarak HT/Sivas'ın özelliği, *kurul* şeklinde çalışmış olmasıdır. 16 kişilik bu heyetin ilk 9 üyesi Erzurum HT'si üyeleridir. ARMHC HT'si oluşturulurken Erzurum HT'si üyelerine dokunulmamış, böylece iki HT arasında süreklilik sağlanmıştır. Onuncu üye, Erzurum HT'sine Sivas Kongresi günlerinde yine bu HT üyelerince seçilen kişidir. Geri kalan 6 üye Sivas Kongresi tarafından seçilmiş, böylece ARMHC'nin HT'si 16 kişiyi bulmuştur.[137]

HT/Sivas, 11 Eylül 1919'dan başlayarak 13 Aralık 1919'a kadar hemen hemen her gün toplanarak 500 civarında karar aldı. Kararların altındaki imza sayılarının 4 ilâ 11 arasında değişmesi, özel görevle Sivas dışına gönderilen üyelerin toplantı yetersayısı dışında tutulduklarını gösterir.[138]

HT/Sivas kararları "*tebligat*" ya da "*tâmim*" biçimine dönüştürülürken, ilk başlarda zaman zaman "Mustafa Kemal" imzasıyla yetinildiği görülür. Kâzım Karabekir'in ifadesine göre bu durum, Mustafa Kemal'i seven ve sayan çevrelerde bile iyi niyetli eleştirilere yol açmıştır. Ayrıca, "Anadolu harekâtı"nı olduğun-

137 Nizamname md. 7/3, VII.
138 B.S. BAYKAL, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Önsöz.

dan başka türlü göstermek isteyenlerin de bunu kötüye kullanmaları olasılığı vardır. Bu sakıncalara işaret eden Karabekir Paşa, Kongre ve HT kararlarının imzasız ve "Heyet-i Temsiliye" adına yayımlanmasını önermiştir.[139]

Bu eleştiri ve önerilerin ışığında sorunu yeniden görüşen HT, genelge ve benzeri yazıların bundan sonra "Heyet-i Temsiliye kararıyla" şeklindeki bir notla bildirilmesine karar vermiştir.[140] Bu tarihten sonraki hemen hemen bütün kararların buna uyularak, ama Mustafa Kemal'in de adı eklenerek ("Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal") duyurulduğu görülmektedir. Bu dikkat, organ fikrinin de ağır basması anlamına gelir.

Bir *kurul-organ* olarak HT/Sivas'ın ikinci özelliği, bir ara genişletilmiş bir kompozisyonla toplanmasıdır. Mustafa Kemal'in, "bütün hususî, umumî efkâr ve hissiyatı tetebbu etmek, temâyülü hakikiyi anlayarak kabili icra kararı bulmak zarureti karşısında" gerekli gördüğü bu genişletilmiş kurula bazı komutanlar çağrılmıştır. 16-28 Kasım 1919 tarihleri arasında yapılan genişletilmiş toplantıların gündem maddesi üç ana konudur: Meclis-i Mebusan'ın nerede toplanacağı, bu toplanmadan sonra HT'nin ve ulusal hareketin nasıl bir biçim alıp faaliyet göstereceği ve nihayet Paris Barış Konferansı kararlarına karşı hangi yolun izleneceği.[141]

Genişletilmiş HT çalışmaları "Heyet-i Temsiliye'ye dahil olan ve olmayıp da refakatlerinden istifade olunan zevat ile ve kumandanların iştirakile" yapılmıştır. Toplantıların ve katılımın niteliği bazı yazarlarca "İkinci Sivas Kongresi" şeklinde yorumlanmıştır.[142] Kolayca görüleceği gibi bu yorum isabetli değildir. Ortada, kongrece seçilen bir kurulun genişletilmiş toplantısı vardır. Eğer yeni bir ulusal kongre söz konusu olmuş olsaydı, bu, Mustafa Kemal'in bir ara tasarladığı ama sonradan ihtiyaç duyulmayan "Büyük Anadolu Kongresi" olacaktı.

HT'nin Sivas dönemi, demokratik ve eşitlikçi bir içyapı görünümü verir. Kuruldaki tartışmaların çokluğu, ikna yöntemlerinin kullanılması, hattâ bazı kararların oyçokluğuyla alınması bunu gösterir.[143] Mustafa Kemal de, Konya'daki Fahrettin (Altay) Bey'e yolladığı yazıda, kendisinden "diktatör" diye söz edilmesinin yersizliğine değinip, kuşkusu bulunanların "Heyet-i Temsiliye'ye fiilen dahil" olmak suretiyle gerçeği görebileceklerini belirtmiştir.[144]

Şu var ki, yerel kongre iktidarlarının yürütme kurullarıyla kıyaslandığında,

139 Kâzım Karabekir'in 17 Eylül 1919 tarihli yazısı (Metin: *Nutuk*, c.III, s.90-91, Ves. 96).

140 Mustafa Kemal'den Kâzım Karabekir'e, 19 Eylül 1919 (*Nutuk*, c.I, s.110-111).

141 *Nutuk*, c.I, s.194; M.GOLOĞLU, *Sivas Kongresi*, s.193-197; *Heyet-i Temsiliye Tutanakları* (bütün kitap).

142 T.A. VAIDIS, *Kemal Atatürk* (çev. A. Angın), Kitapçılık Ticaret Ltd. Şti., İstanbul 1967, s.108.

143 Örnekler: *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s.35, 59.

144 18 Aralık 1335 (1919) tarihli mektup (S. BORAK, *Öyküleriyle Atatürk'ün Özel Mektupları*, s.149)

Sivas HT'sinin daha otoriter karakterde olduğu da kabul edilmelidir. Bir kere, öbürlerinden farklı olarak Sivas HT'si bürokratik-askerî ağırlıklıdır. Cemiyetin yerel kollarının oluşturulmasında bürokratik-askerî müdahale ve zorlamalar görülmektedir. HT'nin 19 Eylül 1919 tarihli toplantısında yerel millici güçler askerî bürokrasinin güdümüne sokulmuştur.[145]17 Kasım 1919 tarihli genişletilmiş toplantıda da Kâzım Karabekir Paşa, "Hariçteki teşkilât kuvvet-i bâzû ile oldu. Kaç insanı tehdit ettik" diyecektir.[146]

Heyet-i Temsiliye'nin ikinci aşaması Ankara günleri demektir. Bu evrede HT, Mustafa Kemal ile özdeşleşmiştir. Mustafa Kemal'in Ankara'ya gelişinde yanında sadece üç HT üyesi vardı. Daha sonra bunların da birer görevle Ankara'dan ayrılmalarıyla Mustafa Kemal tek başına kaldı ve bütün kararları bu şekilde aldı. Ancak bu kararlar da yine HT adına imzalanmış ve duyurulmuştur. Bu dönemde Kâzım Karabekir, HT üyeleri konusunda duyarlıydı ve heyetin kimlerden oluştuğunu Mustafa Kemal'e soruyordu. Buna verilen cevapta Ankara'nın bazı ileri gelenleri HT üyesi olarak gösterilmişti. Ancak bunun temeli yoktu; "Ankara Heyet-i Temsiliyesi" diye bir kurul bulunmuyordu.[147] Aslında Heyet-i Temsiliye, Mustafa Kemal'in bizzat kendisiydi.[148] Mustafa Kemal HT adına kararlarını komutanlarla sürekli danışma yoluyla oluşturuyordu.[149]

HT'nin Ankara dönemindeki kişisel iktidar görüntüsü geçici olmuştur. TBMM'nin açılmasıyla ulusal hareketin organlaşması ve kurumsallaşması yolundaki en büyük adım atılmış olacaktır. Zaten ulusal hareketin önderi de "teşebbüsat ve icraatın bir an evvel *şahsî olmaktan çıkarılması* ve bütün milletin vahdet (birlik) ve tesânüdünü (dayanışmasını) temin ve temsil edecek bir *heyet namına* olması" gerektiği inancındaydı.[150]

Yerel kongre iktidarlarından sonra ulusal kongre hareketi, kişisellikten uzak, organlaşma ve kurumsallaşmaya dayalı bir yapılanmaya gitmek suretiyle, TBMM'ye uzanan bir köprü oldu. O kadar ki, kişiselleşme görünümünün en baskın olduğu HT/Ankara günlerinde bile bir *kongre iktidarı* kavramı oluşmuş ve benimsenmişti. HT'nin aslında Mustafa Kemal olduğunu yazan Yunus Nadi bile o günleri anlatırken, "bütün memleket Ankara'da Kongre ile muhabere ediyordu" diyecek, HT'den hep "*Kongre*" şeklinde söz edecektir.[151]

145 Madde 2- "Teşkilat-ı milliyeyi, memurin-i askeriyenin idaresi, memurin-i mülkiyeden de istifade kararlaştırıldı" (*Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s.74).

146 *aynı kaynak*, s.31.

147 M. GOLOĞLU, *Üçüncü Meşrutiyet*, Ankara 1970, s.10-12, 116-117.

148 Y.NADİ, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, s.252; F. BELEN, *Türk Kurtuluş Savaşı*, s.142-143.

149 T. GÖKBİLGİN, *Milli Mücadele Başlarken*, c.II, s.354 vd., 404 vd.

150 *Nutuk*, c.I, s.21 (abç).

151 Y. NADİ, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, s.255, 258. Y. Nadi Ankara'ya geçerken kaldığı yerdeki bir telgrafçıya kendisini Mustafa Kemal Paşa ile görüştürüp görüştüremeyeceğini sorar. Aldığı

IV) ÖZERKLEŞME

Bir önceki *Organlaşma* başlığı altında ulusal hareketin iç yapılanmasını esas aldık. Orada verilen ve şimdi tamamlanacak bilgiler, ulusal hareketin bir de *özerkleşme* süreci yaşadığını söyleme olanağını verir. Bu onun Osmanlı Devleti'nden ya da geleneksel iktidar merkezinden uzaklaşması, gittikçe genişleyen bir alanda *yönetici* duruma gelmesi demektir.

Özerkleşme çizgisinin de beş aşamadan örülü olduğu görülür. Birincisi, askerî-bürokratik önderliğin oluştuğu ama henüz kendisine taban bulamadığı Amasya günleridir. İkinci ve üçüncü adımlar Erzurum ve Sivas kongreleridir; dördüncü ve beşinci aşamalar HT/Sivas ve HT/Ankara faaliyetleridir. Bundan sonraki TBMM dönemi ise özerkleşme kavramını aşar, *bağımsızlaşma* ve *devletleşme* deyimleriyle anlatılabilir. Bu son dönem bu kitabın konusuna girmez.

Özerkleşmenin değişik görünümleri vardır. Bunları *örgütsel-yönetsel (A), siyasal (B)* ve *hukuksal (C)* yönleriyle ele alıyoruz. Bir de ulusal hareketin *karar alma yöntemleri (D)* bu sürecin işleyişinin ilginç bir kesiti olarak ele alınmaya değer niteliktedir.

A) Örgütsel-Yönetsel Özerkleşme

Örgütsel özerkleşme, ulusal hareketin kendi örgütlerini yaratabilmesi ya da devletin askerî, mülkî, vb. kuruluşlarını kendine bağlı hale getirebilmesi sürecidir.

Ulusal hareketin kendi örgütlerini yaratması olayına yukarıda *Organlaşma* bahsinde eğilmiştik. Amasya'daki toplantıya katılanlar devlet görevlileri oldukları halde askerî ve mülkî ulusal örgütlerin "hiçbir suretle" kaldırılamayacağı

cevap çok ilginçtir: "Mustafa Kemal Paşa ile mi? Yani Kongre ile mi demek istiyorsunuz?"(*aynı kaynak*, s.203).

kararını alarak[152] ulusal örgütlenmenin özerkliği yolundaki ilk adımı atmışlardı. Erzurum ve Sivas kongreleri de çeşitli engellemelere karşın öz örgütlerini yaratabildiler.

Özerkleşmenin yönetsel (idarî) boyutu üzerinde burada biraz daha durmak gerekiyor. Bununla kastedilen, ulusal hareketin devlet bürokrasisinden koparduğu kesimlerle kendine bağlı bir idare aygıtı yaratabilmesidir. Bu sürecin açıklanabilmesi, askerî ve mülkî bürokrasi arasındaki farklılıkların deşilmesini gerektiriyor.

Amasya günleri ile Erzurum Kongresi sırasında ulusal hareketin sivil-mülkî bir uygulama gücü hemen hemen yoktu ya da çok zayıftı. Mülkî âmirler genelde ulusal harekete karşı çekingen, İstanbul hükümetine ise, hem hiyerarşik yoldan hem de sadâkat duygusuyla bağlıydılar.

Buna karşılık askerî bürokrasinin taşradaki kesimi üst kademeleriyle ulusal hareketin önderliğine tâlip olmuş (Amasya grubu), alt kademeleriyle büyük çapta onun izleyicisi durumuna gelmiş bulunuyordu. Sina Akşin'e göre 1913'ten sonra oluşturulan "yeni" ordu, mülkî örgüte göre bileşimini savaş yıllarında daha iyi koruyabildiğinden, görece daha ataktı.[153]

Bu nedenle, ulusal hareketin İstanbul hükümetine ve Osmanlı Devleti'ne olan mesafeleşmesini ve bunlardan özerkleşmesini incelemede, *askerî özerkleşme* çizgisi özel bir önem ve öncelik taşır.

Askerî özerkleşme, ulusal hareketin kendi silahlı güçlerini yaratması demektir. Bu süreç başlıca iki kanaldan beslenmiştir. Birinci kaynak, zaten yerel direnişler ve yerel kongre iktidarları döneminde doğmuş olan Kuvâ-yı Milliye birliklerinin korunması,[154] millî iradeye (HT) bağlanması[155] ya da yeniden düzenlenmesidir. Örneğin, Ali Fuat Paşa'nın Garbî Anadolu Umum Kuvâ-yı Milliye Kumandanlığı'na atanmasıyla, "ordu birlikleri de Kuvâ-yı Milliye birliklerine dönüşmüş bulunuyordu".[156]

İkinci kanal, Osmanlı Ordusu birlik ve kumandanlarının Merkez'den koparılarak adım adım ulusal harekete bağlanmasıdır. Amasya kararlarının 6. maddesi Kuvâ–yı Milliye'nin korunmasının yanı sıra askerî örgütün de "hiçbir suretle" terk ve başkasına devredilemeyeceğini, silah ve cephanenin "kat'iyen"

152 A.F. CEBESOY, *Millî Mücadele Hatıraları*, s.73-74; "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, c.III, s.48-49.

153 S.AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*, c.1, s.477.

154 Amasya Kararları md.6 (A.F. CEBESOY, *Millî Mücadele Hatıraları*, s.73-74).

155 Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Teşkilât Nizamnamesine Lâhik (Ek) HT genelgesi (*Nutuk*, c..III, s.220, Ves.118). Y. Nadi bu gizli genelgenin 12 Eylül 1919 tarihli olduğunu yazar (*Kurtuluş Savaşı Anıları*, s.173).

156 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*, c.I, s.557.

elden çıkarılamayacağını, herhangi bir işgal girişiminin "umum ordu"yu ilgilendireceğini ve buna karşı "müştereken" savunmaya geçileceğini, bu amaçla da komutanların "derhal" birbirlerini durumdan haberdar edeceklerini bildiriyordu. Böylece madde, askerî güçleri Merkezin yönetim ve denetiminden koparma yolunda ilk adımı atmıştır.

Erzurum günlerinde Mustafa Kemal'in ordudan ayrılmış olmasından doğabilecek bunalım, öbür komutanların (özellikle Kâzım Karabekir) kendisine bağlılıklarını bildirmesiyle kolayca atlatılabildi, askerî özerkleşme süreci kesintiye uğramadı. Erzurum ve Sivas kongreleri "idare-i muvakkate" ilânı durumunda "askerî rüesa"nın da (reisler) bu geçici yönetime bağlanacaklarını bildirdiler.[157] Sivas Kongresi yeni askerî birimler oluşturup buralara komutan atamaları yaptı. Az önce değinilen, Ali Fuat Paşa'nın Garbî Anadolu Kuvâ-yı Milliye Kumandanı atanması Kuvâ-yı Milliye'nin yeniden düzenlenmesi demek olduğu kadar, aynı zamanda ordu birliklerini de Kuvâ-yı Milliye'ye dönüştürdüğünden, yine "Merkez'den koparma" yöntemine bir örnektir.[158]

HT döneminde Anadolu'daki bütün nizamî birlikler İstanbul'dan koparak ulusal harekete (HT) bağlanma yoluna girdiler. Çok ilginçtir ki burada da, "hükümete sadakat" fikrinden "kongreye sadakat" fikrine geçişin bir örneğine rastlamaktayız. Kaymakam Yarbay Halit Bey, Tortul'dan Mustafa Kemal'e gönderdiği telyazısında kendini "Kongre'ye en sâdık bir fırkanın kumandanı" olarak tanıtıyordu.[159]

Askerî özerkleşmenin bundan sonraki seyrinde iki sonuç önemlidir. Birincisi, ordusuzlaşan İstanbul hükümetinin bu açığını *Kuvâ-yı İnzibatiye* ya da *Halife Orduları* ile kapatmaya çalışmasıdır. İkinci gelişme ulusal hareketin kendi içindedir; TBMM döneminde, ulusal hareketin askerî özerkleşmesini besleyen iki kanaldan birincisi olan Kuvâ-yı Milliye, nizamî ordu içinde eriyecektir.[160]

Mülkî idarenin özerkleşmesi bakımından durum nedir?

Erzurum günlerinde askerlik mesleğinden ayrılmak zorunda kalmış olan Mustafa Kemal, başta Karabekir olmak üzere silah arkadaşlarının kendisine bağlılık bildirmeleri sayesinde askerî bürokrasi üzerindeki nüfuzunu korumaya devam etmişti. Ne var ki sivil idare bundan olumsuz biçimde etkilendi. Mülkî görevliler genellikle korku ve çekingenlik içindeydiler.[161]

157 Nizamnameler md.4.
158 Atama kararı (*Sivas Kongresi Tutanakları*, s.78; *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.1-2).
159 akt. *Nutuk* c.III, s. 136, Ves. 116.
160 C. ERİKAN, *Kurtuluş Savaşımızın Tarihi*, s.43-45.
161 D. von MIKUSCH, *Ghazi Mustapha Kemal*, 4 è éd., trad. par Vaillant-Kuckeburg, Paris 1931, Gallimard, p.177-179.

Mustafa Kemal ordu kumandanlarını millî mücadele cephesinde toplamayı başardıktan sonra, "rüesa-yı memurin-i mülkiye"yi, yani sivil bürokrasiyi kazanmaya koyuldu. Ağustos 1919'da bütün çalışmalar Doğu'daki mülkî âmirlerin ulusal saflara çekilmesi noktasında yoğunlaştırıldı. Bu arada, ordusuzlaşan Damat Ferit hükümeti bunlara dayanmak istiyordu. Sivas Kongresi bu kapışmada dönüm noktası oldu. Kongrenin ulusal kimliği ve Mustafa Kemal'in enerjik müdahaleleri (ilişki kesilmesi) sayesinde mülkî (sivil) otorite de ulusal hareketin yörüngesine girmeye başladı.[162] Kongre bitiminde Doğu'daki mülkî görevlilerin büyük bölümü harekete kazanılmış ya da değiştirilmişti.[163] Bunu da gerçekleştiren büyük çapta askerî bürokrasi oldu.[164]

Gerçi mülkî idare üzerinde tam bir denetim kurulabilmiş değildi. Örneğin, HT'nin Kasım 1919 toplantılarında bile bunlara duyulan güvensizlik belirgindi.[165] Mustafa Kemal de 1919 Aralık ayı başlarında yazdığı bir mektupta mülkiye âmirlerinin çoğunu "mülevvin" (çabuk karar değiştirir) bulmakta, esas kumandanlara güvendiğini belirtmektedir.[166]

Bu kayıtlar çerçevesinde HT/Sivas döneminde, özellikle Damat Ferit Hükûmetinin çekilmesinin sağlanmasından (2 Ekim 1919) sonra mülkî idarenin giderek ulusal harekete bağlanmaya başladığı bir gerçektir. HT, Anadolu'nun kararsız durumdaki âmir ve memurlarına "ikinci bir hükümet", hattâ "hükümetin de üstünde bir otorite" olarak görünmeye başlayacaktır.[167]

Böylece ulusal hareket, büyük çapta *devletten koparma* yoluyla kendine bağlı bir idare oluşturma yoluna girmiştir. Bu dönemde HT'nin kendi yürütme kolları olarak başlıca şu dört kanaldan yararlandığı görülür: Askerî bürokrasi, sivil bürokrasi, belediyeler ve ARMHC'nin yerel örgütleri.

HT kararları bu kollara bazen ayrı ayrı, bazen de birlikte uygulatılmaktadır. Örneğin bazı emirler (derdest, istifaya davet, seçim görevleri) sırf askerî makamlara verilmiştir.[168] Bazı kararların uygulanması sadece mülkî âmirlerden istenmiştir: Yasaların uygulanması, Kürt Teâlî Cemiyeti hakkında işlem, mülkî

162 Harbord Raporu (akt. S. AKGÜN, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu*, Tercüman yay., İstanbul 1981, s.108).

163 K. ERDEHA, *Millî Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, Remzi ktb., İstanbul 1975, s.35-37.

164 Mustafa Kemal (*Sivas Kongresi Tutanakları*, s.96-97).

165 *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s.65, 67, 68, 74.

166 akt. S. BORAK, *Öyküleriyle Atatürk'ün Özel Mektupları*, s.158.

167 D. AVCIOĞLU, *Millî Kurtuluş Tarihi*, c.III, s.1203 vd.

168 Mülkî âmiri derdest (13/9/1919, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.3), istifaya davet (3/10/1919, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.11-12), seçimler için özel görevlendirme (11/10/1919 tarihli üç tebliğ, *Nutuk*, c.III, s.175-176, Ves. 147, 148, 149). Birinci ve üçüncü tebliğlerde askerî hiyerarşi atlanarak emir verilmiştir.

âmir değiştirme, soruşturma açılması, vb.[169]Genel ve siyasal nitelikli kararlarda dört kanalın da devreye sokulmak istendiği görülür.[170]

HT, kendi yürütme kolları içinde esas ağırlığı, önce askerî sonra sivil bürokrasiye vermekte, belediyeler ve yerel dernek organları bundan sonra gelmektedir. Bu tercih çabuk ve etkili karar alma ihtiyacından doğmakta, merkezî önderliğin askerî-bürokratik niteliği de bunu mümkün kılmaktadır. Oysa, yerel kongre iktidarlarında karar alma ve uygulatma mekanizmaları tamamiyle farklıydı ve sivil nitelikteydi.

Görüldüğü gibi ulusal hareketin örgütsel-yönetsel özerkleşmesinde askerî kanat sürekli önden gitmektedir. Mülkî âmirlere karşı duyulan kuşkular HT Kasım 1919 toplantılarında bile kendini belli ederken,[171] Mustafa Kemal askerî hiyerarşiyi dahi atlayarak alt askerî birimlere emirler verebilmiştir.[172] Mülkî âmirlerin değiştirilmesi ve sivil idarenin ulusal harekete bağlanması (özerkleştirilmesi) sürecinde de askerî makamlar birinci derecede rol oynamıştır.[173]Seçim işlerinin yürütümünde de bunlara önemli görevler düştüğü görülür.[174]

Özetlersek; ulusal hareketin örgütsel özerkleşmesi kendi öz örgütlerini (dernekler, HT'ler ve alt kolları) yaratması, yönetsel özerkleşmesi de kendine bağlı bir idare ya da bürokrasi oluşturabilmesidir. Bürokrasi oluşturma operasyonu esas olarak *devletten koparma* yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Ulusal hareketin yönetsel özerkleşmesinde şematik olarak üç özellik göze çarpar: a) Devlet bürokrasisinin, b) askerî'den sivil'e doğru, c) Doğu'dan Batı'ya uzanan bir hareket halinde elde edilişi.

B) Siyasal Özerkleşme

Bu kavramdan, ulusal hareketin merkezî hükümet otoritesi dışında *siyasal kararlar* alabilmesini ve etkili bir siyasal güç haline gelmesini anlamak gerekir.

Bu siyasal kopuşun her şeyden önce ideolojik ya da felsefî bir temeli vardır. Osmanlı anayasal-siyasal ideolojisi monarşik egemenlik esasına dayalıydı. Ulusal hareket bunun yerine demokratik egemenlik kültürünü getirmektedir. "Mil-

169 Yasaların uygulanması (13-14/9/1919, *Nutuk*, c.I, s.104), Kürt Teali Cemiyeti hakkında (26/9/1919, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.9), mülkî âmir değiştirme (7/11 ve 24/11/1919, *aynı kaynak*, s.48,63), soruşturma açılması (13/11 ve 19/11/1919, *aynı kaynak*, s.55,60). Bu genelgeler valilere ve müstakil mutasarrıflıklara gönderilmiştir.

170 13/9/1919 (*Nutuk*, c.I, s.103 ve c.III., s.76-77, Ves.86).

171 bkz. *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s.65, 67-68, 74.

172 bkz. 11/10/1919 tarihli iki tamim (*Nutuk*, c.III, s.175-176, Ves. 147-149).

173 *Nutuk*, c.I, s.125.

174 13/10/1919 (*Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s.20), 11/10/1919 (*Nutuk*, c.III, s.175-176, Ves.147, 148, 149).

letin istiklâlini gene milletin azmü kararı kurtaracaktır";[175] "İstanbul'un muhalif cereyanları artık Anadolu'ya ve amâl ve hissiyat-ı milliyeye (millî emel ve duygulara) hâkim değil, tâbi olmak mecburiyeti vataniyesindedir";[176] "Kuvâ-yı Milliyeyi âmil ve irade-i milliyeyi hâkim kılmak"[177] şeklindeki formülasyonlar bu dönüşümü vurgular. Ulusal hareketin uzunca bir süre saltanat ve hilâfet makamının da kurtarılması söylemini sürdürmesi ya da Meclis-i Umumî'nin toplanmasına kadar kendini Osmanlı kurumları ile bağlı sayması, dipte meydana gelen bu ideolojik kopuşu ve özerkleşmeyi görmeye engel olmamalıdır.

Siyasal özerkleşmenin örnekleri Amasya günlerinden itibaren görülür. Amasya kararlarının, ulusal güçlerin korunmasını ve işgallere karşı çıkılmasını öngören, Merkez ile Taşra arasındaki emir-komuta zincirini kopartan 6. maddesi, hem Mondros hükümlerine aykırıydı hem de hükümete "isyan" niteliğindeydi. Bu kararı alanlar kendilerini hükümetin yerine koymuş oluyorlardı.[178]

Erzurum Kongresi siyasal kopuş ve özerkleşmeye ikinci ivmeyi kazandırdı. Kongrenin, Mustafa Kemal'in ordudan ayrılmasına karşın faaliyetlerine onun başkanlığı altında devam etmesi, kurduğu derneğin (ŞAMHC) tüzüğünde Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü ilân etmesi, bölge halkının *siyasî* kaderini çizmesi (md.1), bunun gerektirdiği her türlü "*siyasî ve icraî kararları*" alabilecek organları yaratması (md.7), kongre kararlarına muhalefeti "millet ve vatana hıyanet ve cinayet" sayması (md.6), meclisin toplanmasına ve yasama ve denetleme yetkilerini kullanmaya başlamasına kadar ŞAMHC'nin amacına ulaşmış sayılmayacağını kabul etmesi (md.7/3,X) bunun örnekleridir.

Bu bağlamda çok önemli bir başka nokta, bölgenin Osmanlı hükümeti tarafından "terk ve ihmali" durumunda bir "*idare-i muvakkate"*nin kurulması kararıdır.[179] Kongrenin sağladığı temsil gücü sayesinde, özerkleşme yolundaki bu karar alınabilmişti. Gerçi bu yola şartların zorlaması durumunda ve yine Osmanlı devlet kuruluşu çerçevesinde girilecekti; ama burada artık bir geçici yönetim fikri olanca açıklığıyla belirmişti.

Öbür bölgelerdeki yerel direniş hareketleri ve kongrelerinin Meclis-i Mebusan'ın toplanması yolunda bir siyasal tavrı yokken, ulusal önderliğin yönetimi altına giren Erzurum Kongresi'nin bu demokratik talepte ısrarlı oluşu, Meclis-i Mebusan toplanmaz ve bölge tehlikeye düşerse kendisinin geçici yöne-

175 Amasya Tâmimi md.1.

176 Mustafa Kemal'den "İstanbul'da bazı zevata hususî mektup", 21/6/1919 (*Nutuk*, c.III, s.17, Ves.27).

177 Erzurum ve Sivas Beyannameleri md.2 ve Nizamnameleri md.7/2.

178 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*, c.1, s.427-428.

179 Nizamname md. 4, Beyanname md.4.

tim kuracağını ilân etmesi, ulusal hareketin *siyasal* karakterini ortaya koyan bir başka farklılıktır.[180]

Sivas Kongresi'nin siyasal özerkleşme yönündeki en özgün katkıları, Erzurum kararlarını ulusal düzeye taşıması, "umum merkezler"in İstanbul'la önce telgraf bağlantısını,[181] sonra da Merkez'le her türlü resmî haberleşme ve idarî ilişkisini kesmiş olmasıdır.[182] Üstelik, bu kararların "infazı" için kolordu komutanlıkları görevlendirilmiş, buna engel olacak memurların da ağır şekilde cezalandırılacağı bildirilmiştir.[183] Bu keskin tavır, Anadolu'da "fiilî bir hükümetin kurulması" şeklinde yorumlanmıştır.[184]

HT/Sivas döneminde de siyasal özerkleşme yönünde önemli kararlar alındı ve uygulandı. Bunların başlıcaları şunlardır: Meşru bir hükümet kuruluncaya kadar kendini haberleşme mercii saymak,[185] seçimlerin yapılmasına ilişkin kongre kararını yaymak ve uygulamak,[186] Meclis-i Mebusan'ın toplantı yeri konusunda karar almak,[187] mecliste bir grup oluşturulmasını,[188] mebuslarla ön temaslarda bulunulmasını kararlaştırmak,[189] seçimlere doğrudan müdahale edip etmeme konusunda tavır belli etmek,[190] kendisini milletin temsilcisi olarak görmek,[191] İstanbul hükümetiyle haberleşme kesikliğini sürdürmek,[192] hükümet nezdinde temsilci bulundurmak,[193] ARMHC'nin hükümet tarafından tanınmasını istemek,[194] kabinenin düşmesini sağlamak ve yerine geleni "ehven-i şer" sayıp desteklemek,[195] yerini terk etmemesini ondan istemek,[196] yeni kabineye devlet işlerine ilişkin birtakım "tekâlif" (öneriler) iletmek,[197] yabancı devletlerle resmî olmayan ilişkiler kurmak.[198]

HT/Ankara günlerinde de bu kurulun özellikle dış ilişkiler (Sovyetler, ABD,

180 S.AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*, c.1, s.494.
181 10/9/1919 tarihli HT bildirisi (*Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.2) ve 11-12/9/1919 tarihli "Umumî Kongre Heyeti" imzalı "Umumî Tebliğ" (*Nutuk*, c.I, s.101).
182 11/9/1919 (*Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.2). Genelgeler: *Nutuk*, c.I, s.108, c.III, s.75-76, Ves.84-85).
183 11-12/9/1919 (*Nutuk*, c.I, s.101, 104).
184 E. ÇELİK, *Türkiye'nin Dış Politika Tarih*i, Gerçek yay., s.14.
185 *Nutuk*, c.I, s.104, c.III, s.85, 89, Ves. 92, 94.
186 *Nutuk*, c.I, s.102-103, c.III, s.76-77, Ves.86.
187 *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s.3-17; *Nutuk*, c.I, s.195.
188 18/11/1919 (*Heyet-i Temsiliye Kararları,* s.59).
189 *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s.18 vd.; Nutuk, c.I, s.198.
190 Karışmama kararı (*Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.61).
191 Nutuk, c.I, s.149, 151-152.
192 *Nutuk*, c.III, Ves. 131, 134.
193 *Nutuk*, c.I, s.152, 155; *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.14.
194 *Nutuk*, c.III, s.153, 155.
195 *Nutuk*, c.I, s.187.
196 *Nutuk*, c.III, s.20, Ves. 176 (Harbiye Nazırına, 2/11/1919).
197 *Nutuk*, c.III, s.155-156.
198 S.R. SONYEL, *The Turkish Diplomacy*, 1918-1923, SAGE Publication, London 1975, p.18-25.

İngiltere, İtalya, Fransa) ve ayaklanmaları bastırma konularında etkili olduğu görülmektedir.[199]

Bu faaliyetlerin bir kısmının herhangi bir siyasal parti ya da baskı grubu tarafından da yapılabilmesi mümkündür: Meclis grubu oluşturmak, mebuslarla temas, hükümete karşı ya da ondan yana tavır almak, vb. Karar ve faaliyetlerin büyük bölümünün ise ancak siyasal bakımdan özerk bir güç odağından çıkabilecek nitelikte olduğu açıktır: Kendini haberleşme merkezi göstermek, seçim kararını uygulamak, meclisin toplantı yeri konusunda tavır almak, hükümetle haberleşme kesikliğini sürdürmek, kabinede temsilci bulundurmak, dış temaslar kurmak, vb.

Bu ikinci grup örneklerdir ki, ulusal hareketin giderek özerkleşen siyasal karakterini iyice ortaya koyar. Amasya Mülâkatı ve Protokolleri bunun en belirgin kanıtlarıdır. Özerkleşmenin bir başka boyutu olan hukukî alanda da bunu tamamlayan bulgular elde edeceğiz.

C) Hukukî Özerkleşme

Bu kavramla, *hukukî* nitelikli ve *bağlayıcı* kararların alınması ve uygulanması kastedilmektedir. Amasya kararları siyasal ilkeler ya da askerî bürokrasiye yönerge niteliğindeydi. Erzurum Kongresi ise genel ve kamuya etkili kararlar da alabildi: ŞAMHC Nizamnamesi'yle konan göç yasağı (md.5), kongre kararlarına muhalefetin "millet ve vatana hiyanet ve cinayet" sayılması (md.6) gibi.

Sivas Kongresi ve HT'si daha da çok sayıda önemli kararlar üretti ve birçoğunu uyguladı. Bunlardan, "Milletin mukadderatına ait mukarrerat" sayılanlar köylere kadar yayılmıştır.[200] Karar ve işlemlerden bazıları birel, bazıları genel ve nesnel niteliktedir, yani herkese etkilidir. Bunlara topluca birkaç örnek vermek gerekirse:

– İstanbul'la haberleşmenin ve idarî ilişkinin kesilmesi, bu yolda komutanların görevlendirilmesi, karşı çıkacak memurların divan-ı harbe verilmeleri,[201]

– Kongre'yi baltalamak isteyenlerin "tevkifleri"ne emir verilmesi,[202]

– Komutan atanması,[203]

199 C.ÖZGÜL, *Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'daki Çalışmaları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1989 (bütün kitap).

200 25/9/1919 (*Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s.97).

201 *aynı kaynak*, s.270, 282; *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.2; *Nutuk*, c.I, s.101-104, c.III, s.75-76, Ves.84-85.

202 *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.1.

203 *aynı kaynak*, s.1-2; *Sivas Kongresi Tutanakları*, s.78.

– Millî mücadeleye karşı çıkan âmir ve memurların "derdest" edilip Sivas'a gönderilmeleri,[204]

– Seçimlerin yapılması kararının uygulanması için komutanlara, mülkî makamlara, belediyelere ve heyet-i idarelere emir verilmesi,[205]

– Yasaların uygulanması için mülkî âmirlere emir verilmesi,[206]

– Ceza tâyini (halktan cebren para toplama yasağı ve cezası),[207]

– Ticaret serbestliği ilânı,[208]

– Önleyici tedbirler (postanelerde mevkuteye elkoymak),[209]

– Bastırıcı kararlar almak,[210]

– Askerî güç oluşturmak[211]

HT/Sivas dönemi kararlarında devlet memurlarıyla ilgili olanlar özel bir yer tutmaktadır. Bunlara da bazı örnekler verelim:

– İstanbul hükümetince atanan bazı kişileri iade etmek,[212]

– Komutanlar aracılığıyla istifaya davet,[213]

–"Tebdilleri"ne izin vermek,[214]

– Bunun için İstanbul hükümetine başvurmak,[215]

– Değiştirmeler için hiyerarşik üstlere emir vermek,[216]

– Boşalan makamlara halk tarafından yapılan "atamaları" onamak,[217]

– Hiyerarşik üstten soruşturma açılmasını istemek,[218]

– Mülkî âmirler hakkında "derdest" kararı almak ya da bunları onamak,[219]

– Memurlardan ulusal davaya uymalarını istemek,[220]

– Bu yolda bunlardan söz almak,[221]

– Aksine davrananların cezalandırılacağını bildirmek.[222]

204 *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.2.
205 *Nutuk*, c.I, s.103, c.III, s.76-77.
206 *Nutuk*, c.I, s.104.
207 *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.67.
208 *aynı kaynak*, s.4; Nutuk, c.III, s.75, Ves.84.
209 *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.22.
210 *aynı kaynak*, s.9.
211 Gizli Teşkilat Nizamnamesi (Y.NADİ, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, s.169 vd.).
212 16/9/1919 (*Nutuk*, c.I, s.136).
213 3/10/1919 (*Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s.11-12).
214 7/11/1919 (*aynı kaynak*, s.48).
215 19/11/1919 (*aynı kaynak*, s.74).
216 24/11/1919 (*aynı kaynak*, s.63).
217 *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.4,5 ve 9 (Kayseri, Kastamonu ve Konya).
218 13/11/1919 (*Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s.55), 19/11/1919 (*aynı kaynak*, s.60).
219 Ankara Valisi ve Niğde Mutasarrıfı hakkında (*Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.3-4).
220 13-14/9/1919 (*Nutuk*, c.I, s.104).
221 *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.60-61.
222 13-14/9/1919 (*Nutuk*, c.I, s.104).

HT/Ankara döneminde de Mustafa Kemal tek başına HT adına önemli kararlar almış ve uygulatmıştır. Bunların içinde en dikkat çekici olanlar, Balıkesir ve Bursa'daki komutanları mülkî, askerî ve millî bütün kuvvetlerin başına getiren ve bunlara azil, hapis ve hattâ idam cezası verme yetkisi veren Beyanname ile,[223] TBMM'nin toplanmasına ilişkin karar ve tebliğdir.

D) Karar Alma Yöntemleri

Ulusal hareketin karar alma mekanizmaları nasıl çalışmakta, karar alma süreci (decision making process) ne ölçüde özerk işlemektedir?

Amasya toplantıları ile Erzurum ve Sivas kongrelerinin karar alma mekanizmaları oldukça basittir. Kararlar, askerî komite toplantısı (Amasya) ya da kongre görüşmeleri sonunda alınmıştır. Bu kurul ve organlar kendi başlarına karar üretmişlerdir.

HT/ Sivas dönemi ise, karar alma sürecinin karmaşıklaşması bakımından ilgi çekicidir. Burada dört ana model gözlemlenebilir.

Birincisi, HT'nin *kendiliğinden* ve *tek başına* karar üretmesidir. Kararlar yalnız HT tarafından, İstanbul hükümetine ya da ulusal hareketin örgütlerine danışmadan alınmaktadır. Şu örnekler bu modelle ilgilidir: Yasaların uygulanması,[224] istifa halinde vekâleten atama yapılması,[225] bazı memurların değiştirilmesi,[226] mülkî âmirlerin "derdest"i[227] ya da istifaya davet edilmesi,[228] haklarında soruşturma açılması,[229] asayişle ilgili kararlar.[230]

İkincisi, danışma yoluyla karar oluşturma yöntemidir. Burada danışılan, ulusal hareketin unsurlarıdır: Askerî bürokrasi, ARMHC şubeleri, heyet-i merkeziyeler, vb. Askerî bürokrasi ile dernek organları arasındaki farkları biraz açalım.

Askerî otoriteye danışmada esas adres yüksek komutanlardır. Bunun tipik örneği genişletilmiş HT toplantılarıdır. HT üyesi olmadıkları halde bu toplantılara katılmaya davet edilen yüksek komutanlar ARMHC Nizamnamesi açısından sadece birer danışman sayılabilirlerdi.[231] Gerçekte ise, bundan öteye bir rol oyna-

223 K.ÖZALP, *Millî Mücadele*, c.I, s.114.
224 13-14/9/1919 (*Nutuk*, c.I, s.104).
225 aynı örnek karar.
226 7/11/1919 ve 24/11/1919 (*Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.48, 63).
227 Ankara Valisi (13/9/1919), Trabzon Valisi (Eylül 1919) (*Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.3; *Nutuk*, c.I, s.115).
228 3/10/1919 (*Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.11-12).
229 13/11/1919 ve 19/11/1919 (*aynı kaynak*, s.55 ve 60).
230 Kürt Teali Cemiyeti kararı (*aynı kaynak*, s.9).
231 Nizamname md. 7/3, VIII (M.GOLOĞLU, *Sivas Kongresi*, s.226).

mış, kararların oluşumuna doğrudan katılmışlardır. Tutanaklar bunların ağırlıklı payını ortaya koymaktadır. Öyle ki, genişletilmiş HT toplantısı, HT'nin karar alma yetkisini askerî üst bürokrasiyle paylaşması demek olmuştur. Komutanlara danışman yoluyla karar oluşturmanın bir başka yolu da tel-grafla "mütâlaa" sormaktır.[232]

Danışma usulüyle karar almanın bir kanalı da heyet-i merkeziyelerden geçer. ARMHC Nizamnamesi, HT "mukadderatı memleket ve millet hakkında mühim ve esaslı mesailde (meselelerde) katî karar ittihazından evvel, Heyet-i Merkeziyelerin reyini istihsal eder" demişti.[233]HT/Sivas döneminde hükümetle ilişki kesiminden sonra alınacak önlemler ve haberleşme mercii konusunda heyet-i merkeziyelerin de görüşü alındı.[234] Meclis-i Mebusan'ın toplantı yeri konusunda da bu yönteme başvuruldu, ancak yeteri kadar cevap gelmedi.[235] Tabandan aktarılan görüşlerin alınan kararı etkilemediği durumlar da olmuştur.[236] Veriler, alt organlara danışılarak karar üretme mekanizmasının sınırlı kaldığını gösteriyor.

Üçüncü kategori, HT dışı mercilerce yapılmış işlemlerin HT tarafından *onaylanması* suretiyle karar alma yöntemidir. Bazı komutanların eylem ve işlemlerinin onaylanması bunun bir yoludur. Bazı memurların "tahtelhıfz" (gözetim altında) başka yerlere gönderilmesinin,[237] mülkî âmirliğe vekâlet durumunun uygun görülmesi gibi.[238] Bir başka yol, İstanbul hükümeti kararlarına "olur" verilmesidir. Bir valinin göreve başlamasına "müsaade" edilmesi kararı buna örnektir.[239] Bu durumlarda, paylaşılmış bir karar mekanizması var demektir. Ancak inisiyatif hükümette olup, ulusal hareketin karar alma özerkliği oldukça sınırlıdır. Yüksek bürokrat atamalarında sıkça görülen durum budur.

Dördüncüsü, birtakım *fiilî topluluklar* tarafından yapılan *eylem* ve *işlem*'lerin hukukîleştirilmesidir. Örneğin, "Konya Valisi Cemal Bey İstanbul'a firar eylediğinden, Belediye dairesinde içtima eden halk tarafından mebus-ı sâbık Hoca Vehbi Efendinin vali vekâletine tâyini bildirilmekle tasvip edil"miştir.[240] Burada,

232 Örnekler: *Nutuk*, c.III, s.89, Ves.94 ve s.147, Ves.127.

233 Nizamname md.7/3, VII (M. GOLOĞLU, *Sivas Kongresi*, s.225).

234 Genelge metni: *Nutuk*, c.I, s.104.

235 4/11/1919 (*Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.45). "Reis Paşa -Bunun için heyet-i merkeziyelere müracaat ettik. Buna dair mahdut (sınırlı) yerlerden malûmat aldık" (*Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s.7).

236 "... evvela mütâlaa sormak üzere ve müteakkiben bazı itirazata bakmaksızın emir tarzında tebliğ ettiğimiz mukarrerat..." (*Nutuk*, c.I, s.103).

237 Niğde mutasarrıfı, muhasebecisi ve komiseri hakkındaki kararlar (16 ve 29/9/1919, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.4 ve 10).

238 Mutasarrıflığa vekâlet (15 ve 23/9/1919, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.4 ve 8) ve valiliğe vekâlet (17/9/1919, *aynı kaynak*, s.5) durumlarının onaylanması.

239 16/9/1919 (*aynı kaynak*, s.4).

240 26/9/1919 (aynı kaynak, s.9). Refik Koraltan, Valinin kaçırılması olayını anlatırken, "Ertesi gün Konya'da hürriyet ilân edildi" demektedir (N. SEÇKİN, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, s.114).

devletin atanmış bir mülkî âmiri yerini terk edince, halkın ilerigelenleri tarafından yerine bir vekil "seçilmekte", HT de bunu onaylamaktadır.

HT'nin bu gibi halk girişimlerini cesaretlendirdiği, bu türden bir "popüler karar oluşturma" mekanizmasını hazırda tutmak istediği anlaşılmaktadır. Örneğin, HT'nin bir kararından bu yolda bir yoklama yapıldığı sonucu çıkıyor: "Hükümet-i merkeziyenin vaadına rağmen el'an Vali Faik Beyi işten elçektirmemesi dolayısıyla bu babda hükümete vâkî olacak son müracaattan evvel ahali-i mahalliyece (yerel halk tarafından) kendisine yol verilmesi hakkındaki mütaleaları, K.13 kumandan vekili Cevdet Bey'den istifsar edildi" (soruldu).[241]

HT, "Şüpheli bazı vali ve mutasarrıflar hakkında tebdilleri (değiştirilmeleri) hususunda tekrar hükümete müracaat, tebdil edilmedikleri takdirde Kuvâ-yı Milliye tarafından terk-i vazife ettirilmeleri" (görevden uzaklaştırılmaları) kararı da almıştır.[242]

Yerel halk ya da Kuvâ-yı Milliye tarafından alınan kararların değiştirilmemesine de özen gösterildiği anlaşılmaktadır. HT'nin bir kararında, "ahalinin ittifâk-ı ârâsı (oybirliği) ile tâyin olunan vekilin tebdilinin muvafık olamayacağı" belirtilmiştir.[243] HT toplantılarından birinde de Reis Paşa'nın (Mustafa Kemal), "Kuvâ-yı Milliye'nin gönderdiği bir murahhası gayr-i malûm ve gayr-i muayyen esbâbdan (bilinmez ve belirsiz sebeplerden) dolayı reddetmemiz olamaz" diyecektir.[244]

Dikkati çeken bir başka nokta, bu gibi yerel girişim olanaklarının askerî otoriteye değil, sivil güçlere ya da Kuvâ-yı Milliye'ye tanınması eğilimidir. Bir HT toplantısında Mustafa Kemal'in bu yöndeki uyarıya hak verdiği görülmektedir.[245]

Buraya kadar verilen örnekler HT/Sivas dönemiyle ilgiliydi. HT/Ankara döneminde karar alma yöntemlerine geçerken kısaca değinmek gerekir ki, halkın mülkî âmir seçmesi yönteminin bir uygulamasına TBMM döneminde bile rastlanmaktadır. Mustafa Kemal'in de katıldığı Pozantı Kongresi'nde (5 Ağustos 1920) vali kongre tarafından seçilmiş, daha sonra bu işlem TBMM Hükümeti'nce onaylanmıştır.[246]

241 *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.60.

242 19/11/1919 (*Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s.74).

243 *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s.11.

244 26/11/1919 (*Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s.112).

245 *Reis Paşa* - (...) İşten elçektirilmeleri (hükümetten) rica olunur. Olmadığı takdirde, asker ve millî kuvvetler çektirmelidir.
Kâzım Paşa - Yalnız Paşa Hazretleri, askerler bu işte bulunmasın.
Reis Paşa - Peki, Kuvâ–yı Milliye Millet tarafından terk-i vazife ettirilir" (19/11/1919, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s.69).

246 S. BORAK, *Gizli Oturumlarda Atatürk'ün Konuşmaları*, Çağdaş yay., İstanbul 1977, s.126; N. GÖYÜNÇ, "Millî Mücadelede sivil ve askerî idare ilişkileri", *İkinci Askerî Tarih Semineri* (*Bildiriler*), Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı yay., Ankara 1985, s.221-222.

HT/Ankara döneminde (27 Aralık 1919 - 23 Nisan 1920) ulusal hareket adına karar alma mekanizması hem daha sâde hem de daha özerktir. HT artık bir kurul olarak toplanamamakta, Mustafa Kemal HT adına bütün kararları alabilmektedir. Üstelik bu dönemin önemli bir dilimi de Meclis-i Mebusan'ın açık olduğu günlere denk düşer (12 Ocak - 16 Mart 1920). Bu dönemde ulusal hareketin karar alma mekanizması, HT Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın kişiliği ile özdeşleşmiş bulunmaktadır.[247]

Özerkleşme sürecinin hukukî boyutunu bitirirken şu saptama yapılabilir: Ulusal hareket örgütsel, yönetsel ve siyasal yönleriyle olduğu kadar, aldığı hukuken bağlayıcı kararlar ve bunların yöntemleri bakımından da İstanbul yönetiminden kopmakta ve *alternatif bir hukuk* düzeni üretmektedir. İçerikleri ve sonuçları bakımından bu işlem ve eylemler ancak devlet işlevleriyle kıyaslanabilecek niteliktedir. Bu da ulusal hareketin *iktidarlaşması* sürecinin bir başka boyutunu gözler önüne serer.

247 M.C. ÖZGÜL, *Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'daki Çalışmaları*, s.162.

V) GEÇİCİ VE ARA SONUÇLAR

Buraya kadar sergilenmiş olan bulgular, ulusal kongre hareketinin niteliği üzerinde birtakım saptamalarda bulunmayı mümkün ve gerekli kılıyor. Ne var ki, bunların şimdilik "geçici" olmaları da kaçınılmazdır. Çünkü, ulusal kongre hareketi buraya kadar daha çok kendi ekseni etrafında irdelendi. Oysa bu olgunun kendi dışına bakan yüzleri de vardır. Bunlar, ulusal kongre hareketinin geleneksel iktidar merkezi ve yerel kongre iktidarları ile olan ilişkilerinden örülüdür. Bu alanlar, farklı türden üç kuvvet merkezi (geleneksel, yerel ve ulusal) arasındaki dengelerin değişmesiyle ilgilidir. İktidar ve devlet sorunlarının aşılması yolundaki bu gelişmeler bundan sonraki Dördüncü Bölüm'ün konusudur. Orada elde edilecek ek bilgiler, ulusal kongre hareketinin niteliği ve sınırları konusunda şimdilik eksik kalan yönlerin de tamamlanmasına yarayacaktır.

Burada ele alınması gereken soru, ulusal kongre hareketinin bir *iktidar* niteliği gösterip göstermediğidir. Sonraki bölümde yapılacak düzeltmeler saklı kalmak koşuluyla, buna verilecek yanıtların ipuçları şu ana kadarki bulgularda yatmaktadır.

Ulusal kongre hareketi, temsil gücündeki zayıflıklara karşın (Sivas Kongresi), ulusal ve merkezî bir temsil temeli kazanmış, meşruluk temeli edinmiş, kendini hukukla tanımlamış, hukukîliği önplanda tutarak etkililiğini (müessiriyet) yayabilmiştir.

Örgütsel yapısındaki farklılaşma ve karmaşıklaşma da onun, siyasal evrim merdiveninin üst basamaklarında yer alan bir organizma olduğunu göstermektedir. Örgütsel, yönetsel, askerî, siyasal ve hukukî alanlarda giderek daha özerk bir güç durumuna gelmesi, bu hareketin başka bir özelliğidir. Karar alma ve uygulatma süreçlerinde beliren irade muhtariyeti de bunları bütünleştirmektedir.

Bunlar dikkate alındığında, Osmanlı Devleti'nin meşruluk ve yasallığına bağlılık söylemine karşın, ulusal hareketin, *özerk ve alternatif bir güç merkezi*

olduğu kabul edilmelidir. Ayrıca bu hareket, düşünsel, siyasal, örgütsel, hukuksal donanımlarıyla net bir *kurumsallaşma* eğilimi içindedir.

Böylesine kucaklayıcı bir olguyu siyasal sosyoloji ölçüleriyle tanımlamak gerekirse, en uygun düşecek kavram herhalde *siyasal iktidar* tanısı olacaktır. Ulusal kongre hareketi, temsil ve icraatındaki sınırlılıklara; ve hattâ ilerki bölümde görüleceği gibi önderlerinin onu daha çok bir baskı grubu gibi algılayıp göstermelerine karşın, nesnel olarak bir *siyasal iktidar* karakteri göstermektedir; bir *Ulusal Kongre İktidarı* niteliğindedir.

Bir toplumsal-siyasal varlığa *iktidar* niteliği verdirecek iki temel öğe olan *rıza* (consentement) ve *yaptırım gücü* (contrainte) unsurları,[248] bu harekette yeterince ve birarada vardır. Bu iktidar gücünün ancak derecesi ve sınırları tartışılabilir (*Dördüncü Bölüm*).

Nitekim, dönemin dikkatli gözlemcileri de durumu bu şekilde değerlendirmişlerdir. Sivas Kongresi günlerinde İstanbul'la haberleşmenin kesilmesi *The Times* tarafından "Bir Anadolu Cumhuriyeti" olarak görülmüştür.[249] Bu gelişmeler İtilâf güçlerinin yüksek temsilcilerinin raporlarında, "Mustafa Kemal (...) kongreler yapmakta (...), birbiri ardısıra şehirlerin idaresini eline almaktadır",[250] "Nasyonalist hareket Türkiye'nin umumî efkârını kuvvetlendirdi ve bu hareketi destekleyenler Türkiye'de iktidarı ellerine geçirmiş bulundular"[251] şeklinde ifadelendirilmiştir. Ülke kamuoyunda bu dönemde bir "kongre iktidarı" fikrinin yerleşmekte olduğunu gösteren örnekler vardır.

Bu saptamalar, ulusal kurtuluş hareketlerinin genel şeması açısından da yadırgatıcı değildir. Bu hareketler daima siyasal iktidar olayına ve bunun dünya çapındaki dağılımı sorununa bağlı olgulardır. İktidar her zaman tartışma konusu olan ve paylaşılmak istenen bir güçtür. Ulusal kurtuluş hareketlerinin doğuşu da ulus fikrinin gelişiyle ve halkların kendi sistemlerini seçme isteğiyle yakından ilgilidir. Bu istek saldırgan ve baskıcı bir yabancı devlete karşı yönelebileceği gibi, içeride ulus ya da halk yararına çalışmayan ya da çalışmadığı kabul edilen bir devlet gücüne karşı da işleyebilir.[252] Türkiye'deki ulusal kurtuluş ve kongre hareketi bu iki koldan birlikte kaynaklanan bir *iktidarlaşma* olayıdır.

Yerel Kongre İktidarları (YKİ) ile Ulusal Kongre İktidarı (UKİ) arasındaki etkileşim ve benzerlikler nelerdir?

248 N.BOTANA, *La légitimité: problème politique*, Buenos Aires 1968, p.47.
249 akt. G. JAESCHKE, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s.142.
250 Yüksek Komiser Amiral de Robeck, 20/10/1919 (*aynı kaynak*, s.147)
251 General Milne, 20/10/1919 (*aynı kaynak*, s.147).
252 A. GANDOLPHI, *Les mouvements de libération nationale*, PUF, "Que sais-je?", Paris 1989, p.115-116.

YKİ'ler, UKİ'nin üzerine kurulacağı zemini bölge bölge hazırlamış, ona taban sağlamıştır. UKİ de, YKİ'lerin istekli olduğu ama kendi yetenekleriyle kuramadıkları ulusal birlik platformunu yaratmıştır. Bu katkı, YKİ'lerin UKİ içinde erimeleri sürecini doğuracaktır (*Dördüncü Bölüm*).

YKİ'lerle UKİ arasındaki esas ortak nokta, bunların her birinin *iktidar* odağı oluşudur. Bu ortaklık, bağımsızlık için mücadele stratejisinden kaynaklanmaktadır. İçinde bulunulan koşullar ve Osmanlı Devleti'nin teslimiyetçiliği, yerel ya da ulusal düzeyde *kongre iktidarları* üretmektedir.

Her iki iktidarlaşma modelinin bir buluşma noktası da *demokratik* nitelikte oluşlarıdır. Gerçi UKİ, temsil gücü bakımından ilk başlarda gösterdiği zayıflık ve bürokratik-askerî ağırlığı nedeniyle YKİ'lere oranla daha az demokratik bir görünüm vermektedir. Fakat, ulusal bağımsızlık için ulusal demokrasinin ("irade-i milliye") zorunlu olduğu gerçeğini gören ve kabul ettiren de UKİ'dir. Şöyle ki:

"Milletlerin kendi mukadderatını bizzat tâyin ettiği bu tarihî devirde hükümet-i merkeziyemizin de irade-i milliyeye tâbi olması zaruridir. Çünkü; irade-i milliyeye gayr-i müstenit (dayanmayan) herhangi bir heyet-i hükümetin indî ve şahsî mukarreratı milletçe mutâ (uyulan buyruk) olmadıktan başka, hâricen de muteber olmadığı ve olamayacağı şimdiye kadar mesbuk ef'al ve netâyic (geçmiş fiil ve neticeler) ile sabit olmuştur".[253]

Erzurum ve Sivas Beyannamelerinin, "Camia-i Osmaniyenin temamiyeti ve istiklâl-i millimizin temini ve makam-ı mualla-yı Hilâfet ve Saltanat'ın masuniyeti için Kuvâ-yı Milliye'yi âmil ve irade-i milliyeyi hâkim kılmak" düsturu (md.2) da ulusal kurtuluş ile ulusal egemenlik arasında kurulan bağı ifade eder.

Şu halde bağımsızlık için kurulan ve çalışan kongre iktidarları, ister yerel ister ulusal kapsamlı olsunlar, *demokratik iktidar* modelleridir.

253 Erzurum ve Sivas Beyannameleri, md.8.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İKTİDAR VE DEVLET SORUNLARININ AŞILMASI

Osmanlı Devleti ve Türkiye, Mondros ertesinde bir devlet sorunuyla başbaşa kalmış, bunun yanı sıra hükümetlerin aczinden doğan bir iktidar sorunu yaşamaya başlamıştı (*Birinci Bölüm*). Bu boşluk önce yerel kongre iktidarları (*İkinci Bölüm*), sonra da ulusal kongre iktidarı tarafından doldurulmaktaydı (*Üçüncü Bölüm*).

Şimdi burada (*Dördüncü Bölüm*), bu üç iktidar kümesi arasındaki ilişkilerin gelişmesi ve çelişkilerin aşılması süreci ele alınacaktır.

Bu kitabın konusu olan 1918-1920 dönemindeki iktidarlaşma çizelgesi dört aşamadan örülüdür. İlkin, Geleneksel İktidar Merkezi (GİM), Yerel Kongre İktidarları (YKİ) ve Ulusal Kongre İktidarı (UKİ) kategorilerinden beslenen bir *iktidar çokluğu* manzarasıyla karşı karşıyayız (I). İkinci aşama, iktidar tablosunun durulmaya başladığı ve GİM-UKİ eksenine oturduğu *iktidar ikiliği* dönemidir (II). Bu aslında *iktidar çatışması* da demektir (III). Son olarak, bu *çelişkinin aşılması* kertesi söz konusudur (IV).

I) İKTİDAR ÇOKLUĞU

İktidar çokluğu durumu GİM, YKİ ve UKİ olgularından besleniyordu. Buna, *iktidarlar mozaiği* de denebilir. Bu tablo durağan değil değişkendir. En önemli değişme de YKİ'lerin sönüşe geçmeleri olayıdır.

Bu sıraya uyarak ilkin GİM-YKİ ilişkilerinin seyrine bakacağız (A). Ardından YKİ'lerin sönüşü sürecini ele almaktayız (B). Bu sönüşün nedenleri ve sonuçları ise ayrı bir irdelemeyi gerektirecek (C).

A) Geleneksel İktidar Merkezi ve Yerel Kongre İktidarları İlişkisi

Geleneksel İktidar Merkezi (GİM) dışında yeşeren Yerel Kongre İktidarları (YKİ) iktidar boşluğundan doğuyor ve fiilen GİM aleyhine büyüyorlardı. Fakat GİM karşısındaki tavırları bakımından bunlar arasında türdeşlik yoktu; kabaca iki farklı çizgi vardı.

Uç (periferik) bölgelerde hükümetleşme ya da devletleşme yoluyla GİM'den kopuş olgusu yaşanmıştı. Sınır Doğu (Elviye-i Selâse) ve Batı Trakya bunun iki tipik mekânıdır. Doğu Trakya'da da özerklik yanlısı, federalist ya da bağımsızlıkçı eğilimler görülüyordu.

Öbür YKİ alanlarında ise (Doğu ve Kuzeydoğu, Batı Anadolu ve kısmen Doğu Trakya) bu tarz bir kopuşa rastlanmıyor, aksine GİM'e bağlılık söylemi sürekli olarak yineleniyordu.[1] Ancak buralarda da açık bir iktidarlaşma yaşanıyor ve bu da GİM'in yerine geçmek suretiyle gerçekleşiyordu.

YKİ'lerin GİM'e bakışı ve tavrıyla ilgili bu bilgilerin ayrıntılı dökümü *İkinci*

1 Ödemiş'teki harekette zaman zaman İstanbul'la ilişki kesme fikri ortaya atılmıştır (A. COŞKUN, *En Uzun 15 Gün,* s. 230, 265, 282).

Bölüm'de yer almıştır. GİM'in YKİ'lere karşı tavrı ise, şu ana kadar pek değinilmemiş bir konudur. Baştan şu söylenebilir: Damat Ferit Paşa hükümetleri genelde kongrelere karşı tavır koymuşlar, bunların yasalara aykırı, huzur bozucu ve yeni işgallere yol açıcı oldukları gerekçesiyle, engellenmesine çalışmışlardır.[2]

GİM'in YKİ'ler karşısındaki tavrını üç bölgeden örneklemek mümkündür: Sınır Doğu, Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu ve Batı Anadolu kongre sistemleri.

Elviye-i Selâse'deki örgütlenme Mütareke'den sonraki ilk iktidarlaşma olayıdır. GİM tarafı da YKİ'lerle ilgili ilk tavrını bu olay dolayısıyla almış görünmektedir. Tarihin belki de garip bir cilvesidir ki, burada Mustafa Kemal Paşa'ya da bir rol düşmüştür. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya gidişinde ya da gönderilişinde bu duruma tanık olunur. Mustafa Kemal'in yetki ve görevlendirme belgesinin üçüncü maddesinde "şûraların lağvı" (dağıtılması) esası yer almaktaydı.

Hatırlanacağı gibi, Mondros'un hemen sonrasında başlayan örgütlenme ilkin "öncü şûra hükümetleri", sonra Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti (Cumhuriyeti) şeklinde gelişmişti. Bu cumhuriyetin İngiliz işgaliyle yıkılmasından (12 Nisan 1919) sonra da "artçı şûra hükümetleri" doğmuştu.[3]

Mustafa Kemal'in yetki belgesinin düzenlendiği tarihte Kars merkezli cumhuriyet yıkılmıştı ama eteklerinde yeniden şûra hükümetleri doğuvermişti. Bunlardan biri olan Oltu Şûra Hükûmeti TBMM döneminde de, 17 Mayıs 1920'ye kadar varlığını sürdürecektir.

Bu tür örgütlenmeleri ve iktidar odaklarını da ortadan kaldırmakla görevlendirilmiş olan Mustafa Kemal bu yola gitmedi. Zaten kendisinin siyasal kurtuluş projesi, görevlendirme belgesinin önünde yer alıyor, bunun da esası halk örgütlenmesinin tasfiyesinden değil, teşvik edilmesinden geçiyordu. Kâzım Karabekir'in tavrı da bu yöndeydi. Bu nedenle GİM'in bu niyeti gerçekleşmedi, iki yıl kadar sonra da Sınır Doğu bölgesi kaderini anavatanla birleştirebildi.

Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu kongre sistemi karşısında da GİM tavrı aynı yönde oldu. Damat Ferit Hükûmeti Erzurum Kongresi'ni anayasa hükümlerine aykırı ilân edip yasaklatmak istedi: "Hepimizin itaatiyle mükellef olduğumuz Kanun-ı Esasî hükmüne göre İstanbul şehri saltanat merkezi olduğundan, teşrîi hey'etin Padişahımız marifetiyle açılması zaruridir (...). Bu sebepten bir millî kongrenin hazırlıkları Kanun-ı Esasî'ye mugayir olup mutlaka faaliyetten men edilmelidir".[4]

2 "Millî Mücadelede İstanbul hükümetinin ilk tahkik heyeti, kongreler ve Erzurum Mebusu Ziya Bey'in çalışmaları "(haz. T. Duran), *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, c.X, sayı 57, s.7-16.

3 bkz. İkinci Bölüm, III, B.

4 20/7/1919 tarihli tamim (G.JAESCHKE, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri,* s. 137-139).

GİM'in YKİ'ler karşısındaki tutumuna üçüncü örnek Batı Anadolu kongre sistemidir. İstanbul hükümeti ve İngiltere'nin, bu bölgedeki hareketi, Mustafa Kemal'in önderlik ettiği Doğu'daki hareketten ayrı tutmak ve kollamak istedikleri izlenimi doğmuştur.[5] Hükümetlerin batıdaki Kuvâ-yı Milliye tarzı direnişi hoşgörüp bundan asayişi sağlamada jandarma gücü olarak yararlanma niyetleri de olmuş olabilir.

Hükümet ve İngilizler Batı Anadolu'daki *kongre* hareketlerinden ise tedirgindiler, bunları engellemeye çalışıyorlardı. Özellikle Balıkesir'deki kongre ve Heyet-i Merkeziye faaliyetleri kösteklenmek istenmiş, kongreyi engelleme ve dağıtma talimatlarını ise Mutasarrıf Hilmi Bey dinlememiştir.[6]

Damat Ferit Paşa ve hükümeti, Alaşehir Kongresi'nin toplanmasına da karşı çıkmıştır. Dahiliye Nazırı Adil Bey'in ilgili mutasarrıflıklara gönderdiği ve Alaşehir Kongresi'nin toplanmasını yasaklama talimatını da içeren emirleri bunun kanıtıdır. Harbiye Nazırı da Balıkesir'deki Tümen Kumandanlığına bu yönde talimat göndermiştir. Bu buyruklar, yurtsever mülkî ve askerî âmirlerce dinlenmemiştir. İstanbul hükümetini bu kongrelere müdahale etmeye yönelten asıl neden ise İngilizlerin baskısıydı. General Milne, daha Alaşehir Kongresi açılmadan bu toplantının önlenmesi için hükümete baskılarda bulunmaya başlamıştı. Dahiliye ve Harbiye nazırlarının engelleme girişimleri bunun üzerine ortaya çıkmıştır. Müttefiklerin kongrelere yönelik ve hiç de hayırhah olmayan bu ilgisi sonraları da devam etmiş, örneğin Üçüncü Balıkesir Kongresi (16-27 Eylül 1919) ile ilgili gelişmeleri izlemek üzere bu kente bazı İngiliz ve Fransız subayları gelmiştir.[7]

B) Yerel Kongre İktidarlarının Sönüşü

GİM, YKİ'ler ve UKİ'den oluşan *iktidar çokluğu* tablosunda ilk seyrelmeler YKİ'lerin sönüşe geçmeleriyle başladı. Bu süreç bazı bölgelerde işgaller sonucu *yıkılma*, genelde ise UKİ tarafından *emilme* şeklinde belirmiştir.

5 İ. TEKELİ/S. İLKİN, "Bölgesel kurtuluş savaşından", s. 297.

6 M. ALBAYRAK, "Türkiye Büyük Millet Meclisi öncesinde Heyet-i Temsiliye ve Batı Anadolu Kuvayı Milliyesi arasındaki ilişkiler", *Atatürk'ün Ölümsüzlüğünün Ellinci Yıl Dönümü Uluslararası Sempozyumu,* ODTÜ yay., Ankara 1991, s. 29; *Millî Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri*, s.135, 142 vd.; F. ÖZER, *Hareket-i Milliye ve Redd-i İlhak Hey'eti ve Balıkesir Kongreleri,* s. 119-122.

7 C.BAYAR, *Ben de Yazdım*, c. 7, İstanbul 1969, s. 2384-2386; *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri,* s. 242; Ş. TURAN, *Türk Devrim Tarihi,* c.I, s. 284-285, 289, M. ALBAYRAK, "Türkiye Büyük Millet Meclisi öncesinde", s. 32.

1) Sınır Doğu Grubu

Elviye-i Selâse'deki iktidarlaşma her iki yokoluş modelini de yaşamıştır: İşgalle yıkılma ve UKİ tarafından emilme.

Buradaki YKİ'ler (Millî Şûra Hükümetleri) iktidarlaşmanın en olgun örneği olan Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkatesi'ni (sonradan "Cumhuriyesi") yarattıktan sonra, bu kuruluş İngiliz işgaliyle yıkılmıştı (12 Nisan 1919).

Fakat bölgede artçı şûra hükümetleri hemen devreye girip iktidar boşluğunu yine kapattılar. Bu yeni örgütlenmeler Anadolu hareketiyle daha yakın ve içiçeydi. İşgal olayından 4 ay kadar sonra toplanan Erzurum Kongresi günlerindeki bir belgede de ifade edildiği gibi, "Elviye-i Selâse, Vilâyât-ı Sitte'nin (Altı Doğu İli) ayrılmaz bir parçası" haline gelmekteydi.[8]

Dikkat etmek gerekir ki burada geçen "Vilâyât-ı Sitte", bütün Doğu Anadolu demektir ve Erzurum Kongresi'nden itibaren de bu kongre kümesi ulusal önderliğin etkisi altına girmiştir. Yani, Elviye-i Selâse'nin Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu kongre sistemine bağlanmaya başlaması, aynı zamanda ulusal önderliğin oluşturmaya başladığı UKİ'ye de bağlanması anlamına gelir.

Artçı şûra hükümetlerinin etkili olduğu coğrafya 1919-21 arasındaki gel-gitli mücadelelerden sonra Türkiye toprakları içindeki yerini buldu. Bu arada son ve önemli artçı şûra hükümeti olan Oltu İslam Şûrası da 17 Mayıs 1920 tarihine kadar varlığını sürdürdü, bu tarihte kendi iradesiyle TBMM yönetimine katıldı.

Böylece Sınır Doğu kongre sistemi hem işgal yüzünden geçici bir yıkılışı, hem de gönüllü erime modelini yaşamış oldu.

2) Trakya Kongreleri Grubu

Trakya YKİ grubu Batı ve Doğu yörelerinden oluşmaktaydı. Batı Trakya'daki geçici hükümetleşme Yunan egemenliğiyle ve işgaliyle son bulmuş (23 Mayıs 1920), daha sonra işgale uğramayan topraklarda Garbî Trakya Hükûmeti ya da Devlet-i Muvakkatesi kurulmuştu. Bunun da Lozan Antlaşması'na kadar varlığını sürdürdüğü kabul edilmektedir.

Doğu Trakya (Türkiye Trakyası) kesimindeki yerel hareketin ulusal hareketle bütünleşmesi yolundaki adım Lüleburgaz Kongresi ile (31 Mart - 2 Nisan 1920) atıldı. Burada, Trakya'daki örgütlenmelerin, ARMHC'ye bağlı Trakya Müdâfaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyesi'ne bağlanmaları kararlaştırıldı.[9] Ankara'daki HT de kongreye çektiği telyazısında başarılar diliyor ve BMM için Edirne mebuslarının seçilmesini istiyordu.[10]

8 O. YENİARAS, *Kurtuluş Savaşında Kars,* s. 94.

9 M. GOLOĞLU, *Üçüncü Meşrutiyet,* Ankara 1970, s. 220.

10 3 Nisan 1920 (*Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri,* s. 296).

Ancak bunlar TBMM'nin açılmasından bile sonra Üçüncü Büyük Edirne Kongresi'nin toplanması gereğini ortadan kaldıramadı (9-14 Mayıs 1920). Kongre ve görevlendirdiği organlar bölgenin yönetimi sorumluluğunu tam yetkiyle üstlendiler.[11] Bu da Ankara tarafından onay gördü. BMM Reisi Mustafa Kemal'in şifreli yanıtında "Edirne meclis-i fevkalâdesinin Yunan işgali ihtimaline karşı, Trakya'nın müdâfaa-i esası dahilinde verdiği karar muvaffıktır"[12] cümlesinde, Kongre'den "*fevkalade meclis*" şeklinde söz edilmesi son derece çarpıcıdır.

Hem Trakya YKİ bilgileri, hem de HT'nin ve daha sonra da BMM'nin Mustafa Kemal tarafından belli edilen tavrı şu tabloyu ortaya çıkarmaktadır: Doğu Trakya YKİ'si Ankara'dan (HT ve TBMM) aldığı onayla özerkliğini sürdürmektedir. Yabancı gözlemciler de Mayıs 1920'den sonra bu olguyu şöyle saptamıştır: "Miralay Cafer Tayyar Bey Şarkî Trakya'da muhtariyet-i idare (yönetsel özerklik ya da özerk yönetim) ilân etmişti".[13] Bu saptamada düzeltilmesi gereken yanlış, özerklik kararının Miralay Cafer Tayyar Bey tarafından değil, sivil YKİ organlarınca alınmış ve uygulanmış oluşudur.

Trakya Kongre sistemiyle HT ve BMM arasındaki bu *çelişkili birliktelik,* Trakya'nın çok özel koşullarından doğmakta ve tam kaynaşmayı zorlaştırmaktaydı (Boğazlar ve Marmara bölgesindeki işgal durumu, UKİ'den ve TBMM'den coğrafî kopukluk, vb.). Trakya YKİ'si ile HT-TBMM arası mesafeleşmede, Trakya hareketlerinin bütün Trakya'nın birliği tezinde ısrarlı olmalarının da payı vardı.[14]

Trakya YKİ'sinin Doğu kesiminin son buluşu da Yunan işgaliyle başladı (20 Temmuz 1920). Beş gün içinde Doğu Trakya işgale uğradı ve YKİ sistemi dağıldı. Böylece, bütün Trakya kongre sistemi (Batı ve Doğu) dış travma (işgal) yoluyla yıkılmış oldu.

3) Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu Grubu

Erzurum ve Trabzon'daki yerel örgütlerin girişimiyle toplanan Erzurum Kongresi (23 Temmuz - 7 Ağustos 1919) Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu kongre sistemini kurmuştu. Bu kongre, Kemalist önderliğin de etkisiyle, kendisini yaratmış olan yerel örgütlerin hukukî varlıklarına son verdi, bunları bölgesel kongre iktidarı içinde eritti.

Daha sonra yine ulusal önderliğin etkisini taşıyan ulusal kapsamlı Sivas

11 T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Milli Mücadele,* c. I, s. 176, 219, 288.

12 14 Mayıs 1920 (*Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri,* s. 344).

13 akt. Sevilay ÖZKES, *Mihail Rodas'ın Anıları ve Önemi* (Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Ünv., İzmir 1992 s. 258.

14 Ş. TURAN, *Türk Devrimi Tarihi,* c. I, s. 295 vd.

Kongresi (4 Eylül - 12 Eylül 1919) aynı şeyi yaptı. Bu defa da bu ulusal kongre ülke çapındaki bütün yerel örgütlenmeleri (YKİ'ler) kendi bünyesine katma, kendi şubeleri haline getirme yoluna girdi. Bunun ilk etkileri en yakınındaki Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu kongre sistemi üzerinde görülecekti.

Böylece, Kemalist önderliğin etkisini üzerinde taşıyan, biri bölgesel öbürü ulusal iki kongre hareketi, yerellikten ulusallığa yükselişin sarmalındaki basamaklarında, kendilerinden önceki örgütsel yapıları ortadan kaldırarak ilerlemekteydi.

Bu sürecin hukukî açıdan tartışmaya açık yanı, kongrelerin, bunları düzenleyen ya da bunlara katılan derneklerin tüzel kişiliklerini ortadan kaldırmaya yetkili olup olmadıkları sorusunda ifadesini bulur. Aslında, Erzurum ve Sivas kongrelerinin, kendilerini doğuran örgütlere son verebilmelerini hukuken anlayabilmek zordur.[15]

Fakat bu kitapta biz iktidarlaşma olgularının hukukî eleştirisinden çok, siyaset sosyolojisi açısından ifade ettikleri anlamlarla ilgiliyiz. Bu nedenle saptamalarımız bu düzlemde olacaktır.

Burada dikkati çeken nokta, bu türden hukukî itirazların o dönemde daha çok, hareketin ulusallaşmasını ve merkezîleşmesini sindiremeyen yerel önderler ya da merkezî önderliğin bazı önemli kişileri tarafından (Karabekir) dile getirilmiş olmasıdır.

Bunlardan biri olan ve Erzurum Kongresi'ne katılan Trabzon delegesi Ömer Fevzi Bey bu yöndeki itiraz ve eleştirilerini Selâmet Gazetesi'nin Ağustos-Eylül 1919 sayılarında yayımlatmıştır. Bu görüşler şöyle özetlenebilir: Erzurum Kongresi'nin maksadı "âlem-i medeniyete adaletten istiâne ederek (yardım alarak) feryad eylemekten ibaret iken", geçici yönetim ya da hükümet (idare-i muvakkate) ilânının düşünülmüş olması, kongrenin ve kongrecilerin yetkisi dışındadır. "Mahallî bir kongre"ye Mustafa Kemal ve Rauf Bey gibilerinin girmesi ve burada etkili olmaları on yıldan beri süregelen maceracılığın yeni bir belirişidir; İttihatçılık'tır. Kongre'nin seçtiği "Heyet-i Temsiliye, nâm-ı diğerle merkez-i umumî" (İT'in merkez organı) bu niteliktedir. Bütün bunlar, "Şarkî Anadolu vilayetlerimizin samimiyetle içtima ettirilmiş millî kongresindeki tabiîliğin bi tamâmihâ (bütünüyle) ihlâli"dir.[16]

Sivas Kongresi'nin kendinden önceki örgütlenmeleri kendine bağlama kararı da benzeri eleştiriler almıştır. ARMHC ve HT eksenli merkezîleştirme kararları ko-

15 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri,* c. I, s. 569, dn. 352.

16 akt. Veysel USTA, "Erzurum Kongresi Mukarreratı", *Toplumsal Tarih*, sayı 45, Eylül 1997, s. 55-58.

lay benimsenmemiş, delegelerce eleştirilmiştir.[17] Kâzım Karabekir de, "Sivas'taki Umumî Kongre ve Heyet-i Temsiliyesi Şarkî Anadolu vilâyâtı (vilayetleri) heyet-i temsiliyesini ilga etmiş olmuyor"[18] görüşündeydi. Karabekir Paşa Sivas HT'sinin merkezî bir karar organı gibi değil, bir haberleşme merkezi olarak çalışmasını talep ediyordu.

Erzurum Heyet-i Merkeziyesi bile bu yönde eleştirici bir tavır içindeydi. Bu yöndeki itirazlara şu örnekler verilebilir: ŞAMHC tüzüğü ancak ikinci bir Doğu Anadolu Kongresi tarafından değiştirilebilirdi. Erzurum HT'si Sivas'a gittikten sonra Erzurum Kongresi'nin en temel ilkelerinden ayrılmıştır. Şöyle ki, doğu illerini ihmal etmiş, Kürtlerle Türklerin birleşmesi talebine ilgisiz kalmış, cemiyet içi ilişkilerde organlar atlanarak bürokrasiyle çalışılmış, Sivas HT kararları bir üyenin özel düşüncelerine genellik niteliği vermesi demek olmuştur. Ayrıca HT üyelerinin kimler olduğu hâlâ belli değildir.[19]

Erzurum'da, BMM'nin açılmasından sonra bile (Ağustos-Eylül 1920) Celalettin Arif önderliğinde bir "müstakil idare" girişimi,[20] bir "bölgecilik hareketi"[21] görülecektir.

Öyle anlaşılıyor ki Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu kongre sisteminin ve YKİ'sinin UKİ'ye katılımı derhal ve itirazsız gerçekleşmiş değildir.

Bununla birlikte bu kongre sisteminin, Sınır Doğu YKİ'sinden arta kalanlarla birlikte UKİ'ye en erken bağlanmaya başlayan grup olduğu meydandadır. Bu bağlanmanın başlangıç tarihi olarak Sivas Kongresi günleri gösterilebilir.

4) Batı Anadolu Grubu

Bu bölgedeki kongre hareketleri Birinci Balıkesir Kongresi (27 Haziran - 12 Temmuz 1919), İkinci Balıkesir Kongresi (26-30 Temmuz 1919), Birinci Nazilli Kongresi (6-9 Ağustos 1919) gibi uğrak noktalarından geçerek Alaşehir Kongresi ile (16-25 Ağustos 1919) en üst noktasına ulaşmıştı. Bu yükseliş özerk ve bölgesel karakter taşıyordu. Batı Anadolu kongre sistemi ya da YKİ'si böyle doğdu ve gelişti.

Bundan sonra ise bu sistem UKİ, Sivas ve Ankara HT'leri karşısında özerkliğini savunma ve kaybetme sürecine girdi. Bunun başlıca kademeleri Üçüncü Balıkesir Kongresi (13-27 Eylül 1919), İkinci Nazilli Kongresi (19-20 ya da 23-24 Eylül 1919), Üçüncü Nazilli Kongresi (6 Ekim 1919), Dördüncü Balıkesir Kong-

17 *Nutuk,* c. III, s. 82-83, Ves. 91; Ş. TURAN, "Kurtuluş Savaşında Kongreler", s. 156-157.

18 *Nutuk,* c. III, s. 83-84, Vs. 92.

19 "Erzurum Kongresi'nin tutanak ve kararları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* c. XI, sayı 61, Ekim 1972 s. 3-11.

20 RIZA NUR, *Hayat ve Hatıratım,* c. III, s. 668-671.

21 D. AVCIOĞLU, *Millî Kurtuluş Tarihi,* c. II, s. 636-637.

resi (19-29 Kasım 1919) ve Beşinci Balıkesir Kongresi (10-23 Mart 1920) olarak gösterilebilir.

Sivas Kongresi (4-12 Eylül 1919) tek taraflı kararlarıyla Batı Anadolu'daki Redd-i İlhak Cemiyetlerini de ARMHC'nin şubelerine dönüştürmüş ve buraya bir kumandan (Ali Fuat Paşa) atamış olmakla, batıdaki hareketi denetimi altına almaya kararlı olduğunu göstermişti. Kongre'den sonra batıda Redd-i İlhak Cemiyetlerinin henüz örgütlenemediği yerlerde kurulan örgütler Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti şubeleri oldu (özellikle Bursa ve Biga).

Nazilli, Alaşehir ve Balıkesir'deki kongre hareketleri ise daha bir süre varlıklarını ve özerkliklerini devam ettirdikten sonra, özellikle Damat Ferit hükümetinin istifasını sağlayarak (2 Ekim 1919) gücünü kanıtlayan HT'ye bağlanma sürecine girdiler. Isparta,[22] Aydın[23] ve Denizli'deki[24] yerel örgütler bu dönüşümü çok net olarak yaşadılar.

Bu bağlanma, en üst bölgesel kongre olan Alaşehir Kongresi'nin etkisini de azaltmaktaydı. Bu kongrede alınan önemli kararlar (örgütlenme, yargılama, cezalandırma, genel seferberlik, Encümen-i Müdiran ve Umumî Cepheler Kumandanlığı) tam uygulanamadı. Sivas (UKİ ve HT) artık devreye girmişti. HT'nin Batı Anadolu'daki benzeri sayılabilecek olan Encümen-i Müdiran etkili bir faaliyet gösteremedi. Yine Alaşehir Kongresi'nde Batı cepheleri için komutan seçilen Kara Vasıf'ın işlevi, Sivas tarafından Garbî Anadolu Umum Kuvâ-yı Milliye Kumandanı atanan Ali Fuat Paşa'nın etkinliği nedeniyle gölgelendi.[25] Böylece Kuvâ-yı Milliye de iyice ordulaşma ve merkezîleşme kanalına girmiş oluyordu.[26]

İstanbul'un işgali ve hükümet merkezi ile bağın kesilmesi üzerine, 10 Mart'tan beri toplantı halinde bulunan Balıkesir Beşinci Kongresi (10-23 Mart 1919), "mercisiz kalan bilumum makamât"ın emirlerini Kolordu kumandanlığından (Miralay Kâzım Bey) almalarını kararlaştırdı. Kongrenin ve komutanlığın halka yayımladıkları iki ayrı beyannameden bu anlaşılmaktadır.[27] Askerî bir makamın, hiçbir resmî kişiliği bulunmayan bir kongre tarafından bölgedeki bütün resmî makamların üstüne getirilmesi ayrıca dikkat çekici bir olaydır. Burada askerî otorite, yetkisini bir sivil toplum kuruluşu olan kongreden almış olmaktadır.

Fakat UKİ-HT'ye bağlanma süreci derhal sonuç doğurmadı. Mustafa Kemal ve HT, Batı kongrelerinin devamına karşıydılar. Bunlarsa özerkliklerini sürdür-

22 N. KÖSTÜKLÜ, *Millî Mücadelede Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları,* s. 100-101.

23 A. GÖKBEL, *Millî Mücadelede Aydın,* s. 379.

24 M. ALBAYRAK, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Öncesinde", s. 35.

25 İ. TEKELİ / S. İLKİN, "Aydın Cenub mıntıkası", s. 177, 182-183; Ahmet DEMİREL, *Birinci Meclis'te Muhalefet,* İletişim yay., İstanbul 1994, s. 74-78.

26 Recep AKINCI, *Bugünkü Alaşehir,* Ticaret basımevi, İzmir 1949, s. 77.

27 *İzmir'e Doğru,* 19 Mart 1920 (*Millî Mücadele Dönemi Beyannameleri,* s. 131-133).

mekte direniyorlardı.[28] Örneğin Dördüncü Balıkesir Kongresi'nde (19-26 Kasım 1919) UKİ'ye katılma kararı alınmış, Beşinci Balıkesir Kongresi'nde ise (10-23 Mart 1920) örgütsel bağımsızlığın bir süre daha korunması kararlaştırılmıştı.[29] Güneybatıda Nazilli örgütü de faaliyetlerini TBMM'ye rağmen 4 Temmuz 1920'ye kadar sürdürecektir.[30]

Batıdaki kongre hareketlerinin devam etmesi üzerine TBMM Reisi Mustafa Kemal'in girişimiyle düzenlenen Afyon Kongresi'yledir ki (2 Ağustos 1920), Batı Anadolu'daki bütün örgütler Ankara'ya bağlanmış oldu. Böylece, çok yoğun kongre faaliyetlerine sahne olan bir bölgenin YKİ'si uzunca süren bir direnmeden sonra varlığını sona erdirmiş oluyordu.

5) Toplu Görünüm

Yerel Kongre İktidarlarının sönüşü denen olayın derhal değil, adım adım gerçekleştiği görülmektedir. Şubeleşme ve UKİ merkezine bağlanma tedrîcî bir süreçtir.

İlkin Sınır Doğu ve Doğu-Kuzeydoğu Anadolu sistemleri bunu yaşamışlardır. Ancak, Oltu Şûra Hükûmeti'nin varlığını 17 Mayıs 1920'ye kadar sürdürmüş olması da dikkatten kaçmamalıdır.

Trakya ve Batı Anadolu gruplarında ağırdan alış daha da belirgindir. Bu bölgelerde Sivas Kongresi'nden sonra 10 kadar yerel kongrenin toplanmış olması bunun kanıtıdır. Üstelik Üçüncü Büyük Edirne Kongresi'nin toplanma tarihi TBMM dönemine denk düşmüştür (9-14 Mayıs 1920).

Bu iki bölgede merkezî ulusal harekete bağlanma takvimi de dikkat çekicidir. Batı Anadolu sistemi Sivas'tan ikibuçuk ay sonra Dördüncü Balıkesir Kongresi ile (19-29 Kasım 1919) bu yönde bir karar almıştır. Doğu Trakya YKİ'si içinse 7 ay beklemek gerekmiştir (Lüleburgaz Kongresi, 31 Mart - 2 Nisan 1920).

Ayrıca her iki bölgede bu tarihlerden sonra bile özerkliği sürdürme eğilimi yaşanmıştır. Batı Anadolu kongre sisteminin son bulması için Afyon Kongresi'ni düzenlemek gerekmiştir (2 Ağustos 1920). Bu da TBMM dönemine ilişkin bir tarihtir. Trakya YKİ'sinde ise Üçüncü Edirne Kongresi özerkliğe tam bir açılma demek olmuş (9-14 Mayıs 1920), bu sistem katılma ya da UKİ içinde erime yoluyla değil, işgalle yıkılma suretiyle son bulmuştur.

UKİ'ye bağlanma ya da yakınlaşma, hemen hiyerarşik bir zincirin halkası haline gelme sonucunu da doğurmamaktadır. Bir kere ARMHC Nizamnamesi

28 *Nutuk,* c. III, s. 180-183, Ves. 155; Ş. TURAN, *Türk Devrim Tarihi,* c. I, s. 291-295; Z. SARIHAN, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü,* c. II, s. 163.

29 İ. TEKELİ / S. İLKİN, *Ege'deki Sivil Direniş,* s. 170, 229-244.

30 Ş. TURAN, *Türk Devrim Tarihi,* c. I, s. 290.

önemli konularda HT'nin yerel örgütlere (heyet-i merkeziyeler) danışmasını istemişti (md. 7). Bu olanak yerel örgütlerin merkezdeki önemli kararların oluşumuna *katılması* demektir. Öte yandan, UKİ'ye yaklaşan ya da katılan örgütler fiilen özerkliklerini sürdürüyorlardı. Hattâ bunlar kendilerini ARMHC'nin o yer şubesi olarak değil, bulundukları yerin Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti olarak isimlendirmektedir. Durum, şubeleri olan "tek bir dernek"ten değil, bir tür "dernekler federasyonu"ndan söz etmeyi haklı çıkaracak gibidir.[31]

Yerel özerkliği sürdürme eğilimi, kongre hareketlerine sahne olmayan yörelerde de gözlemlenebilir. Develi Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti BMM döneminde ve kaymakamın muhalefetine karşın kararlar alabilmiş, bu durum Cemiyet'in "BMM gibi geniş yetkilere sahip", aldığı kararların da "kanun mahiyetinde" olduğu şeklinde algılanmıştır.[32] Yine TBMM döneminde ve Mustafa Kemal'in girişimiyle toplanan Pozantı Kongresi (5 Ağustos 1920) valiyi kendisi seçmiş, bu işlem sonradan Ankara tarafından onanmıştır.

C) YKİ'lerin Direniş ve Sönüş Sorunsalı

YKİ'lerin özerkliklerini koruma konusundaki dirençleri nasıl açıklanabilir? Bunların sönüşü neye bağlanabilir? YKİ'lerin UKİ tarafından emilmeleri süreci ne gibi sonuçlar yaratmıştır? Burada bu gibi sorular üzerinde kısaca durulacaktır.

UKİ ile YKİ'ler arasında asker/sivil, merkez/çevre, merkeziyetçilik/yerinden yönetimcilik gibi çelişkilerin bulunmuş olması ciddî bir olasılıktır. Nitekim buraya kadar birtakım ipuçları da belirmiş bulunuyor.

Asker/sivil ya da bürokrat/sivil çelişkisi ya da farklılığı açısından durum oldukça belirgindir. UKİ, askerî ve bürokratik ağırlıklı bir sistem niteliği taşımaktadır. YKİ'lerde ise durum farklıdır. Bunlarda asker kişilerin oynadıkları roller istisnaî niteliktedir; örgütlenmeler açıkça sivil kökenlidir.

Batı Anadolu kongrelerinde, çok az sayıdaki istisna dışında asker ya da asker kökenli kişilere yer verilmeyişi, Kuvâ-yı Milliye birlikleri komutanlarının bile eşraftan olmasının kurala bağlanması, askerî faaliyet ve harcamaların çok sıkı bir sivil denetim altında tutulması şeklindeki tutumlar burada bir kez daha anımsatılmalıdır.[33]

Asker/sivil çelişkisinin, UKİ'nin yeşereceği ortamda da yaşandığı görülmek-

31 M. TUNÇAY, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması,* s. 28-29.

32 Karar metinleri ve yorum: M. ÖZDEMİR, *Millî Mücadelede Develi,* s. 147-149.

33 bkz. yuk. *İkinci Bölüm,* II.

tedir. Mustafa Kemal'in asker kimliği Erzurum Kongresi günlerinden başlayarak birtakım çevrelerde tedirginlik yaratmıştı. Hattâ kongre sırasında Trabzonlu bazı delegelerin itirazı üzerine Mustafa Kemal, askerî üniformasını çıkararak kongreye sivil bir giysiyle devam etmek durumunda kaldı. Bu kongrede asker-sivil çelişkisi sıkça yaşandı.[34] TBMM döneminde bile, Ermeni saldırısını püskürtmek için nizamî ordunun yardımını isteyen Oltu İslam Şûrası Hükûmeti'nin öncülerinin (Yasin Bey), yine de silahlı güçlerin Oltu merkezine girmelerini istememeleri dikkat çekicidir.[35]

YKİ'lerin uzun süren direniş ve sönüşünde, merkeziyetçilik/yerinden yönetimcilik çelişkisi de rol oynamış sayılabilir. Kimliği henüz tam olarak tanınamayan bir merkezî önderliğe ve UKİ sistemine karşı YKİ çevrelerinde merkezkaç ve bölgeci eğilimler vardır.

Bunun da en tipik örneği yine UKİ'nin yeşereceği Erzurum Kongresi günlerinde yaşanmıştır. Merkezîleşme sürecini Önderliğin devreye girmesiyle geliştiren bu kongre, yerinden yönetimci (adem-i merkeziyetçi) bir muhalefete de sahne olmuştur. Burada, Trabzon, Sürmene, Giresun ve Tirebolu delegelerinden bazılarının hazırlamış oldukları bir "karşı program tasarısı"nda şu ilkeler dikkati çekiyordu: İdarî adem-i merkeziyet, örgütlenmelerde "demokratik esaslar"a uyma, bölgelerin özelliklerine göre yasa ve kurallar konması, ordu yerine milis örgütü, Anglo-Amerikan muaveneti (yardımı), yabancı sermaye ve kültürden yararlanma, müterakkî vergi sistemi, işçilerin paya katılması, kız-erkek genel ilköğrenim düzeni, vb.[36]

Trabzon delegelerinin yerinden yönetimci eğilimi; buradaki ticaret burjuvazisinin gelişmişliği, denizlere ve İtilâf donanmasına açık bulunma, bölgenin kanlı deneylerden pek geçmemiş olması gibi nedenlerden kaynaklanıyor olabilirdi. Ayrıca delegelerin bazılarında İngiltere'ye karşı köklü bir sempati, İttihat ve Terakkî'ye ve politikalarına karşı da esaslı bir kin vardı. Buna karşılık, Ermenilerle çatışmış ve şimdi de Ermeni işgali tehdidine mâruz bulunan Erzurum Vilayetinin delegeleri ise, ordu önderliğinde bir merkeziyetçilikten yanaydılar; bu nedenle de Mustafa Kemal Paşa ile arkadaşlarını destekliyorlardı. Ayrıca bu bölgede Kâzım Karabekir Paşa yönetiminde bir silahlı yoğunlaşma vardı. Kongre'den üstün çıkan taraf bu çoğunluk oldu. Bununla birlikte, Mustafa Kemal ve Rauf

34 M. GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi,* s. 83, 86, 158, 161-163, 178, 181.

35 Aynı zamanda Birinci Dönem Oltu mebusu olan Yasin Bey'in (Haşimoğlu) sözleri: "Evvela Oltu'nun köylerini temizlesinler, ondan sonra ileri hareketlere karışmam, bizim Oltu'ya ayak basmasınlar da, deyince, Atatürk yüzüme dikkatli dikkatli bakmıştı" (akt. N. SEÇKİN, *İlk Meclis'ten Kalanlar,* s. 169).

36 Metin: M. GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi,* s. 197-200.

beylerin, yerel mülkî âmirlerin, kurulacak örgütün (ŞAMHC) o yerdeki doğal başkanı olmaları yolundaki bürokratik ve merkezîleştirici önerileri, bu defa Erzurum ve Trabzon delegelerinin ortak direnişiyle karşılaştı ve kabul görmedi. Sonuçta, uzlaşıcı bir metinde birleşildi.[37]

Bölgesel özerkliği sürdürme ve bütünleşmeyi geciktirmede, bazı siyasî ve askerî strateji ve hesapların da rol oynamış olduğu söylenebilir. Bunun tipik alanı Batı Anadolu YKİ'sidir. Sivas Kongresi'nden hemen sonra Üçüncü Balıkesir Kongresi'nin toplanması (16-27 Eylül 1919) bu bölgenin bir süre daha özerkliğini sürdürmeden yana olduğu anlamına geliyordu. Çok sonraları, bu tutumun nedenlerini bölgenin askerî şefi olan Kâzım (Özalp) Paşa'dan soracak olan bir araştırmacı yazar şu cevabı alacaktır:

"Bu hususu aramızda bir hayli konuştuk. Ve şu karara vardık ki, biz halka Yunanlıları gösterip bir teşkilât kurduk, yürütüyoruz. Şimdi umumî teşkilâta katılırsak siyasete karışmış olacağız ve halkı endişeye sevkederek teşkilâtımızı sarsacağız. Onun için uzak duralım dedik. Bize İstanbul'dan şöyle teklifler geliyordu: Heyet-i Temsiliye ile bir ilişiğiniz olmadığını ilân eder, müstakil olduğunuzu söylerseniz, İstanbul'dan mücadelenize yardım eder, silah, cephane, malzeme veririz. Cevap olarak, 'Onlarla beraber değiliz, fakat bunu da ilân etmeyiz' dedik. Vaziyetin iyice aydınlanmasını bekledik ve nihayet bir kongre toplayarak iltihak kararı verdik".[38]

YKİ'lerin sönüşüne yol açan esas nedenler ne olmuş olabilir? UKİ'nin doğuşunun, merkezîleştirme/şubeleştirme işlemleriyle kucaklayıcı bir güç haline gelerek YKİ'leri kendi içine çekmesinin yakın ve somut nedeni, ulusal bağımsızlık savaşının özellikleriyle açıklanabilir. Burada askerî nedenlerin ön-planda rol oynadığı ortadadır.

İlk başlarda, askerî ve bölgesel savunma zorunlulukları yerel ve özerk iktidar çekirdeklerinin oluşumuna yol açmıştı. Bunlar, işgalleri sınırlamak ve zaman kazanmak bakımından önemli katkılar sağladılar. Ancak somut pratik, bunların bölgesel açıdan bile kendilerini koruyamadığını göstermiş (Kars grubu) ya da gösterecekti (Batı Anadolu ve Trakya kesimi). Söz konusu dönem Türkiye'sinin

37 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri,* s. 472-473; M. GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi*, s. 91-92, 129,138, 158, 159, 193; F. KONAK, *Millî Mücadelede Trabzon* (Yüksek Lisans Tezi), İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1990.

38 S. SELEK, "Genel olarak kongreler", *Millî Mücadelede Alaşehir Kongresi,* s. 33. Özalp'ın sözünü ettiği kongre Dördüncü Balıkesir Kongresi (19-26 Kasım 1919) olmalıdır, çünkü katılma kararı burada alınmıştır (İ.TEKELİ / S. İLKİN, *Ege'deki Sivil Direnişten,* s. 234). S. Selek ise bunun "22 Mart 1920"de toplanan (doğrusu 10-23 Mart) Beşinci Balıkesir Kongresi olduğunu yazmaktadır. Oysa bu kongre, asıl katılma ve isim değişikliği kararının alındığı Dördüncü Balıkesir Kongresinden sonra bile özerkliğin sürdürüldüğünü gösterir (İ.TEKELİ/S. İLKİN, *age,* s. 238).

özgül (spesifik) koşulları merkezî ve topyekûn bir savaş stratejisini zorunlu, en azından daha vaatkâr kılıyordu.[39] YKİ önderleri de bu gerçeği mücadele pratiği içinde kavramaktaydılar.[40]

Sosyopolitik düzlemde de, bütünleşmeye iten etkenler güçlüydü. Uluslaşma olgusu ve bilinci, içinde bulunulan koşullarda olağanüstü bir sıçrama kaydetmişti. Askerî ve siyasî etkinliklerini bölgeleriyle sınırlı tutan YKİ'lerde "vatanın" ya da "yurdun halâsı" (kurtuluşu) vazgeçilmeyen son hedefti.[41]

Dolayısıyla, YKİ'lerin UKİ tarafından özümsenmesi ve emilmesi sürecinin, yukarıda örneklenen bütün muhalefetlere, duraksama ve yavaşlıklara karşın, yine de *gönüllü bir katılım* yoluyla gerçekleştiği söylenebilir. Ayrıca, oldukça erken tarihlerde hemen bütünleşme yolunu seçen yerel kongre hareketleri de yok değildir. Menteşe sancağı ile *Sivas İçin Muğla Kongresi* (20-31 Ekim 1919) bu konudaki ilginç örneklerdendir.[42]

YKİ'lerin sönüşü ve UKİ nirengisinde merkezîleşmeleri sürecine, merkezî önderliğin ideolojik-siyasal tercihleri açısından da bakmak gerekir. Ulusal önderliğin başından beri tercihini *merkezîleşme* şeklinde belli ettiğine, bunun, ulusal önderliğin ve önderin ülke çapında kendini kabul ettirme programına denk düştüğüne daha önce değinilmişti.[43] Burada, merkeziyetçi siyasetin ulusal bütünleşme ideolojisinin, YKİ'lerin sönüşünü gerektiren yönü yine karşımıza çıkmaktadır. Gerçekten de, gerek kurtuluş savaşının hazırlık dönemi olan 1918-1920 arasında, gerekse bu mücadelenin verildiği 1920-1923 döneminde kendi merkezlerini ve merkezî iktidarlarını da kurmaya çalışan Kemalistler, ülkenin, varolan toplumsal ve siyasal grupların çizgileri boyunca parçalanacağı korkusunu derinlerinde hissetmişlerdir. Bu duygudur ki onları, Kurtuluş Savaşı dönemindeki direniş güçlerini merkezîleştirmeye sevk etmiştir.[44]

Şimdi şu soruya geçilebilir: YKİ'lerin sönüşü ne gibi sonuçlar yaratmıştır? Bu sürecin tarihsel anlamı nedir?

UKİ'ye bağlanmanın yerel özerkliklerin sönüşü açısından pratikteki ürünü,

39 C. ERİKAN, *Kurtuluş Savaşımızın Tarihi,* Gerçek yay., "100 Soruda" dizisi, İstanbul 1971 (bütün kitap).

40 Birinci Dönem Oltu mebusu Yasin Haşimoğlu'nun anlatımı: "Oltu'daki bu mücadelemiz 1920 Martı'na kadar sürdü. Fakat o tarihte Oltu'nun tek başına mücadele edemeyeceği belliydi (Oltu Şûra Hükümeti/BT). Türkiye'nin de vaziyeti iyiden iyiye belli oldu ki, 'Hiç olmazsa birleşelim..' diye düşündük" (N. SEÇKİN, *İlk Meclis'ten Kalanlar,* s. 166).

41 *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 115-117, 206, 210-211.

42 U. TÜRKEŞ, *Kurtuluş Savaşında Muğla,* s. 335-336.

43 bkz. yuk. *Üçüncü Bölüm* I.

44 Ş. MARDİN, "Türk Siyasasını açıklayabilecek bir anahtar: merkez-çevre ilişkileri" *Makaleler I, Türkiye'de Toplum ve Siyaset,* İletişim yay., İstanbul 1990, s. 42 ve 64 dn. 29.

bunların askerî ve mülkî bürokrasinin vesayeti altına girmeleridir. Önce savaş bölgelerinde askerî bürokrasinin denetimi ele almasıyla başlayan bu uygulama, daha sonra sivil bürokrasinin de devreye sokulmasıyla genelleşecektir. Bu süreç Nisan-Ağustos 1920 arası dönemi kapsar. BMM dönemi bu kitabın konusuna girmemekle beraber, YKİ'lerin sönüş sürecinin izlerini sonuna kadar sürmekte ve sonuçları toplamakta yarar vardır.

İlk olarak, Anzavur ayaklanması üzerine Kuzeybatı Anadolu'da bütün yetkiler komutanlara aktarıldı.[45] 12 Nisan 1920'de HT adına Mustafa Kemal tarafından yayımlanan ve önemli kongre hareketlerine sahne olmuş olan Karesi (Balıkesir) livâsının yanı sıra Hüdavendigâr (Bursa) vilayeti komutanlarına gönderilen beyannamede şöyle denmekteydi: "(Kumandanlara) tekmil kuvâ-yı mülkiye ve askeriye ve milliyeyi deruhte eyleyerek (...) her tedbire teşebbüs edebilmeleri ve vahdet ve istiklâl-i milliyi ihlâle teşebbüs edecek veya idame-i vahdet için ibraz-ı mesai etmeyecek (birliğin sürdürülmesi için çaba göstermeyecek) olan bilumum memurin-i mülkiye ve askeriye hakkında cürmün derecesine göre azil, hapis, idam gibi her nevî cezaları tatbik için selahiyeti fevkalade verilmiştir."[46] Böylece kumandanlar bölgede tek yetkili kişi durumuna geliyorlardı.

Bundan sonra, bir Heyet-i Vekile kararıyla (27-28 Temmuz 1920) Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetlerinin yönetim kurulları sivil bürokrasiye bağlanacak, bunların oluşturduğu silahlı güçler de jandarma ve nizamî ordu buyruğu altına sokulacaktır.[47] Nihayet Mustafa Kemal'in çağrısı üzerine 2 Ağustos 1920'de toplanan Afyon Kongresi bu gelişmeleri Batı Anadolu açısından pekiştirmiştir.

Gerçekten de, Afyon Kongresi yalnız Batı Anadolu kongre sisteminin ve YKİ'sinin son bulması anlamına gelmiyordu. Çünkü bu durum aslında 23 Nisan 1920'de BMM'nin açılmasıyla büyük çapta gerçekleşmişti. Fakat söz konusu Kongre, sivil toplum kökenli bağımsız ve özerk örgütlenmenin kalıntıları durumundaki Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziyelerinin de, bir süre önce alınmış olan Heyet-i Vekile (Bakanlar Kurulu) kararı doğrultusunda mülkî ve askerî bürokrasinin yönetim, denetim ve buyruğu altına girmesini tescil etti. Nitekim bundan 7 gün sonra Mustafa Kemal BMM'nin gizli oturumunda (9 Ağustos 1920) yaptığı konuşmada, bizzat katıldığı bu Kongre'de "tavsiye ve binnetice talep ettiği hukuk"u şöyle dile getirmiştir: "Müdâfaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyeleri son Heyet-i Vekile kararıyla rüesâ-i memurin-i mülkiyenin taht-ı riyâsetinde (mülkî âmirlerin başkanlığında) ve taht-ı emrinde bulunacaklar ve ifa-yı vazife

45 Z. SARIHAN, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü* c.II, s. 419.
46 K. ÖZALP, *Millî Mücadele,* c. I, s. 114.
47 M. TUNÇAY, *Tek Parti Yönetimi*, s. 36-37.

edeceklerdir. Vazifeleri de, müdâfaa-i memleket hususunda mesul kumandanların kendilerinden rica edeceği hususatı teshil etmek (kolaylaştırmak) ve bu esasta kendilerinin de kanaatleri tahsil edilmek suretiyle kabul edildi."

YKİ'lerin sönüşü ve UKİ'nin egemen güç haline gelişi, bütün bir ulusal hareket içindeki iktidar ilişkileri açısından da bir değişmeyi haber vermektedir. YKİ'ler sınırlı da olsa yerel katılım ve yerel demokrasi uygulamalarıyla sivil toplum canlılığının en olgun meyvelerini sunmuşlardı. Bunların sönüşü ister istemez, yerel ve sivil inisiyatiflerin yerini merkezî ve askerî-bürokratik ağırlıklı bir yapılanmanın alması demek oluyordu. TBMM'nin açılmasıyla başlayan yeni süreç, yeniden sivil ağırlıklı ama merkezîleşmiş bir yönetimin kurulması anlamını taşıyacaktır.

YKİ'lerin sönüşü olayına, tarihsel gündemin asıl belirleyici sorunu olan ulusal bağımsızlık açısından bakılmalıdır. YKİ'ler; işgalleri sınırlamak, ulusal bütün güçlere toparlanmaları için gerekli olan zamanı kazandırmak, askerî önderliğe sivil meşrûluk ve temsil gücü sağlamak (Erzurum Kongresi), İstanbul'a karşı bir baskı grubu rolü oynamak gibi katkılarda bulunmuşlardı. Bunlar şimdi de önderliğe ülke çapında kitle tabanı ve iktidar temeli hazırlamış ve sunmuş oluyorlardı. YKİ'lerin uzun soluklu olabilmelerinin zorluğu, fiziksel dayanıksızlıkları, kendiliklerinden ulusal birleşmeyi sağlayamamaları ise, ulusal kurtuluş için gerekli olan bütünleşme ve merkezîleşme açısından ciddî birer sakıncaydı.

UKİ'de billurlaşan merkezî-bürokratik önderliğin ise ulusal stratejileri saptamada tartışılmaz üstünlüğü vardı. Böylece bütünleşme ve YKİ'lerin UKİ içinde erimeleri, ulusal kurtuluş açısından zorunlu ve kaçınılmaz bir süreç olarak kendini dayatmıştı. YKİ'ler UKİ'ye katılmakla, ulusal kurtuluşun olduğu kadar, bölgelerinin kurtuluşunu da mümkün kılmış oldular. Bu bağlamda YKİ'lerin UKİ tarafından emilmesi olayı, ulusal hareketin hasımlarına (GİM, İtilâf Bloku, işgalci güçler) karşı direnişinde ileri ve zorunlu bir sıçrama niteliği göstermektedir.

Sönüş olayının bir başka sonucu ve anlamı, ülke düzeyindeki iktidar dağılımı tablosunun durulması ve berraklaşmasıdır. YKİ takımyıldızlarının giderek sönüşüyle birlikte, GİM ve UKİ (sonradan TBMM) kutuplarından oluşan bir sâdelik siyasal atmosferi etkisi altına almaktadır. Bu; GİM, YKİ ve UKİ gruplarından oluşan bir *iktidar çokluğu* tablosunun yerini *iktidar ikiliği* olgusuna bırakması demektir.[48]

48 Bir sınav kâğıdındaki şu metaforu aktarmadan edemeyeceğim: "YKİ'ler bir anlamda jeneratör gibiydiler. Ülkede elektrikler kesilmişti ve her bölge kendi jeneratörüyle aydınlanacaktı, ta ki UKİ ülke çapında bir santral kurana kadar" (Fatih Güney, İÜHF 2. sınıf öğrencisi, No: 52, Haziran 1995 "Türk Devrimi" sınavı).

II) İKTİDAR İKİLİĞİ

Ulusal hareket iktidarlaşma ve özerkleşmenin asgarî gereklerine sahipti (*Üçüncü Bölüm*), YKİ'leri de kendine bağlamaya başlamıştı (*Dördüncü Bölüm,* I).

Bununla birlikte UKİ tam ve bağımsız bir iktidar da değildir. Bu sınırlılık kısmen onun kendini bir iktidar olarak görmeyişinden (A), kısmen de tam iktidarlaşmasını engelleyen GİM olgusundan kaynaklanıyor (B). Bu dönemde ülke bir *ikili iktidar* olgusu yaşamaktadır. (C).

A) UKİ'nin İç (Öznel) Sınırlılığı

Ulusal hareketin iktidarlaşmasının eksik kalışı, kendine koyduğu iç sınırlardan bellidir. Ulusal hareket kendi varlık nedenini ve tarihsel işlevini Osmanlı Devleti'nin anayasal-siyasal çerçevesi içinde tanımlamaktadır. Buna, *işlevsel* ve *öznel sınırlılık* da denebilir.

1) Kanun-ı Esasî'ye Bağlılık

Osmanlı anayasal sisteminin en üst düzeydeki ifadesi olan Kanun-ı Esasî'ye bağlılık, ulusal hareketin çeşitli kademedeki üyeleri ve önderi tarafından sürekli işlenmiştir. Sivas Kongresi sırasında ve HT toplantılarında bu bağlılık ve anayasaya uygun işgörme gereği çok sık vurgulanır.[49] Delegelerden Şükrü Bey bunu çok açık bir şekilde ifade etmiştir: "Herhalde biz Kanun-ı Esasî'yi tâdil edemeyiz; çünkü o zaman adeta bir kuvve-i teşrîiye (yasama gücü) mahiyetini taklit etmiş oluruz."[50] Mustafa Kemal Paşa da, İstanbul'daki Kerim Paşa'ya şöyle yazıyordu: "Bu cereyan-ı millî ancak (...), memleketimizin her tarafında ve bil-

49 *Sivas Kongresi Tutanakları,* s. 10, 23, 96, 110; Heyet-i Temsiliye Tutanakları, s. 9, 11, 62, 101, 147.

50 *Sivas Kongresi Tutanakları,* s. 81-82.

hassa kalpgâh-ı devlette, İstanbul'da ahkâm-ı Kanun-ı Esasî'ye temin-i riayetle netîce-pezîr (sonuç vermiş) olacaktır."[51]

2) Meclisin Toplanmasını İstemek

Osmanlı anayasal kuruluşunun temsilî organı olan Meclis-i Umumî'nin toplanmasını sağlamak, ulusal hareketin gündeminden eksilmeyen bir madde olmuştur. Erzurum ve Sivas'ta kurulan cemiyetlerin amaçlarına ulaşmış sayılmaları için, "Millet Meclisi"nin (Meclis-i Umumî'nin seçimle gelen kanadı olan Meclis-i Mebusan) toplanması yetebilecektir.[52] Sivas Kongresi'ndeki konuşmalarda Meclisin toplanması ana amaç olarak belirmekte, pek çok konuda tutum ve davranışlar buna göre ayarlanmaktadır.[53] Aynı yönelim, Kongre Başkanı Mustafa Kemal tarafından da en açık bir şekilde dile getirilmiştir.[54]

HT'nin genişletilmiş toplantısında da başlıca gündem maddesi Meclisin nerede ve nasıl toplanacağı sorunu olmuştur.[55] Burada; Meclis-i Mebusan'ın "milleti temsil" eden organ olduğunu,[56] HT'nin de meclise girmesi gerektiğini,[57] meclisin toplanmasıyla HT'nin temsilcilik sıfatının da kalkacağını[58] bildiren açıklamalar dikkat çekicidir.

Bahriye Nazırı Salih Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki görüşmelerin bir bölümünün tutanağı durumundaki İkinci Protokol'de (22 Ekim 1919), Sivas Kongresi kararlarının Meclis-i Mebusan'ın kabulüne sunulması ve meclisin güvenli bir ortamda işe başlaması durumunda ARMHC ile HT'sinin görevlerinin nasıl son bulabileceği öngörülmüştür.[59]

Mustafa Kemal, Meclisin açılmasından sonra ARMHC'ye ihtiyaç kalmayabileceğini Ali Rıza Paşa hükümetindeki HT temsilcisi Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya da ifade etmiştir.[60] Daha sonra Meclis'in açılmasını kutlayan telyazısında da,

51 *Nutuk,* c. III, s. 120, Ves. 112.

52 *Nizamnameler* md. 7, 3, B, X.

53 *Sivas Kongresi Tutanakları,* s. 3, 5, 22, 23, 33, 63.

54 "Reis Paşa – (...hükûmeti merkeziyeyi ıskat için burada bir hükûmet-i muvakkate teşkil etmek zannederim tehlikeli bir şeydir. Biz her (...) şeyden evvel, en seri bir surette Meclisi Mebusanı içtima ve intihap ettirmek (...) mecburiyetindeyiz" (*Sivas Kongresi Tutanakları,* s. 79-80).

55 *Heyet-i Temsiliye Tutanakları,* s. 3 vd.

56 "Haydar Bey – (...) Mebusan toplanır, Onlar milleti temsil ediyorlar" (*Aynı kaynak,* s. 10).

57 Hakkı Behiç ve Rüstem beylerin konuşmaları (*aynı kaynak,* s. 30, 33). Karar çoğunlukla aksi yönde olmuştur. (s. 35).

58 "Reis Paşa - Heyet-i Temsiliyenin sıfat-ı temsiliyeyi haiz gibi hükûmetle muhaberesi doğru değildir. Çünkü, meclis içtima edince temsil sıfatı zail olur" (aynı kaynak, s. 52). "Reis Paşa - (Mebuslar) Biz eminiz (emniyetteyiz/ BT). Bizden başka mesul yoktur deyince biz (HT/BT) yokuz" (*aynı kaynak,* s. 101).

59 *Nutuk,* c. I, s. 174-176.

60 Sivas, 12-13 Kasım 1919 (*Nutuk,* c. III, s. 224-225, Ves. 192).

"Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Teşkilâtı altında kuvvetlerini, emellerini, ruhlarını birleştirmiş olan millet, bugünden itibaren yalnız kendi iradesini temsil ve bilfiil hâkim kılacak olan Meclisin en fedakâr bir istinatgâhıdır" diyecektir.[61]

3) İlke Olarak Hükümetleri Meşru Saymak

UKİ, ulusal çıkarlara aykırı davranan belli bir hükümeti (Damat Ferit Paşa) karşısına almakta, ama bunu yaparken bile ülkede "iki başlılık" görüntüsü yaratmamaya özen göstermektedir. Mustafa Kemal'in İstanbul'daki bazı basın temsilcilerine gönderdiği 10 Ekim 1919 tarihli mektup bu konuda son derece açıktır: "Ferit Paşa kabinesi zamanında bile hükümet gayri meşrû ve binnetice keenlemyekun (yok) olduğundan, millet kendisine meşrû ve kanunî bir baş temin etmek için çalışmış ve hiçbir suretle *ikinci bir baş mahiyetini* ihraz etmemişti (kazanmamıştı)."[62]

Ulusal çıkarlara uygun düşecek ve davranacak bir kabine kabul görmektedir.[63] Nitekim, İstanbul hükümeti ile kopuş 23 gün sürüp son bulmakta, yeni hükümetin (Ali Rıza Paşa) işbaşına gelişiyle birlikte başkentle bağlar yeniden kurulmakta,[64] hükümet ve otoritesi meşru sayılmakta,[65] belli ölçüler içinde desteklenmekte, kendisine "muavenet" ve "müzaheret" gösterilmekte,[66] hükümetin geçici değil sürekli olması istenmekte,[67] ona birtakım "tekâlif" (öneriler) iletilmekte,[68] temsilcisiyle anlaşma masasına oturulup uzlaşılmakta,[69] kısacası hükümetle iyi geçinmeye çalışılmaktadır.[70]

Görülüyor ki ulusal hareket söylem düzeyinde Osmanlı yasama organına karşı olmadığı gibi, yürütme organına da karşı değildir. İtirazı, sadece belli bir anlayıştaki (işbirlikçi) hükümetedir.

4) "İdare-i Muvakkate" İlânından Kaçınmak

UKİ, Erzurum ve Sivas kongrelerinde öngörülen "*idare-i muvakkate*" ilânı yoluna gitmemiş, bundan açıkça kaçınmıştır. Sivas Kongresi'nde konu tartışılmış,

61 Metin: K. ÖZALP, *Millî Mücadele,* c. I, s. 85-86.

62 *Nutuk,* c. III, s. 167, Ves. 143.

63 Mustafa Kemal'den İstanbul'daki Kerim Paşa'ya, 27 Eylül 1919 (*Nutuk,* c. III, s. 122, Ves. 112).

64 7 Ekim 1919 (*Heyet-i Temsiliye Kararları,* s. 14)

65 "...siyasî merciin Dersaadet'teki hükûmeti Osmaniye olduğunun (ilgiliye) ihtarına karar verildi (8 Ekim 1919, *aynı kaynak,* s. 14). Ayrıca bkz. Amasya Protokolleri (M. GOLOĞLU, *Sivas Kongresi,* s. 186 vd.)

66 bkz. *Nutuk,* c. I, s. 152-154 ve c. III, s. 147-148, Ves. 127.

67 Mustafa Kemal'den Yunus Nadi'ye, 6 Ekim 1919 (*Nutuk,* c. I, s. 152).

68 Örnekler: *Nutuk*, c. III, s. 153, Ves. 132; *Heyet-i Temsiliye Kararları,* s. 17, 31, 42, 44.

69 Amasya Mülakâtı ve Protokolleri (*aynı kaynak,* s. 28; *Nutuk,* c. III, s. 192 vd., Ves, 158-160).

70 *Heyet-i Temsiliye Tutanakları,* s. 142-143.

böylesi bir girişim sakıncalı görülmüştü.[71] Kongre günlerinde alınan birtakım önlemlerin "hiçbir vakit idare-i muvakkate teşkil etmek gayesine mâtuf" (yönelik) olmadığının belirtilmesine ve bazı endişeli zihinlerin yatıştırılmasına özen gösterilmiştir.[72]

Genişletilmiş HT toplantılarında da "idare-i muvakkate" kavramının yorumları tartışılmış, ancak daha çok bunun zorluk ve sakıncaları üzerinde durulmuş, buna başvurulması yolunda bir eğilim belirmemiş, tam tersine, Nizamname'deki bu olanağın (md.4) Meclis'in toplanmasından sonra bir anlam taşımayacağı konusunda görüşler birleşmiştir. Mustafa Kemal "idare-i muvakkate" seçeneğini İstanbul hükümetine karşı bir baskı aracı olarak alıyordu.[73]

5) UKİ'nin Terminolojisi

UKİ ve önderi, belki taktik ve stratejik kaygıların da itkisiyle, *iktidarlaşma* korkusu yaratabilecek terminolojiye de itibar etmemektedir.

Genişletilmiş HT toplantılarından birinde Mustafa Kemal, "*idare-i devlet*" (devlet yönetimi) ya da "*umûr-u devlet*" (devlet işleri) kavramlarının karşısına, ulusal hareketin de yeni bir iktidar olduğu anlamına gelebilecek bir terimle değil, tamamen sivil toplumun ürünü olan "*teşkilât-ı milliye*" kavramıyla çıkmaktadır.[74]

Yine Mustafa Kemal, ulusal hareketin bir iktidar ya da hükümet anlamına gelmediğini, devlet işlerine karışmaya yetkili olmadığını vurgulamaya özen göstermektedir.[75] Daha sonraki yıllarda Nutuk'ta bile ulusal hareket, siyasal iktidar anlamına gelecek sıfatlarla değil, bir "*kuvvet merkezi*" şeklinde nitelenmiştir.[76]

Bu veriler, tarihsel işlevi açısından UKİ'nin nasıl kendisini *sınırlı* ve *geçici* saydığını ortaya koymaktadır. Amaç, varolan devletin anayasal ve siyasal kurumlarının işlerliğini sağlamak suretiyle onurlu bir barışa ulaşmaktır. Buna erişilince, UKİ'nin işlevi de son bulmuş olacaktır.[77]

71 "Reis Paşa – (...) Hükûmet-i merkeziyeyi ıskat için burada bir hükûmet-i muvakkate teşkil etmek zannederim tehlikeli bir şeydir! Biz her işimiz meşrû, mahzursuz ve bilhassa kanunî yapmak istediğimizden..." (*Sivas Kongresi Tutanakları,* s. 79-80).

72 "...hakkında mütalea sorulmuş olan tedâbir (tedbirler) hiçbir vakit idarei muvakkate teşkil etmek gayesine matuf değildir (...). Bu heyeti (HT) velev muvakkaten olsun idarei hükûmete karar vermiş bir heyet gibi tefsire kalkışmak haksızlık olur" (16 Eylül 1919, Mustafa Kemal'den Kâzım Karabekir'e, *Nutuk,* c. III, s. 87, 89, Ves. 94).

73 *Heyet-i Temsiliye Tutanakları,* s. 94 vd; M. M. KANSU, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber* I, s. 233-236.

74 *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s. 111.

75 HT, Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Sivas Şubesi'ne yazdığı bir yazıda (24 Eylül 1919), halkın şikâyetlerinin ilgili makamlara yapılması gerektiğini, kendisinin devlet işlerine karışmaya yetkili olmadığını bildirmektedir (akt. Z. SARIHAN, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü,* c. II, s. 123).

76 *Nutuk,* c. I, s. 156.

77 ŞAMHC ile ARMHC Nizamnamelerinin son hükümleri ve Amasya İkinci Protokolü (Metinler: M. GOLOĞLU, *Sivas Kongresi,* s. 187 vd.).

Özetle UKİ kendisini, devlete rakip bir siyasal iktidar olarak değil, bir *ulusal hareket* ya da *ulusal baskı gücü* olarak algılamakta ve tanıtmaktadır. Meclis'in toplanmasına kadarki toplu görünüm budur. UKİ'nin kendine biçtiği tarihsel rol (öznel faktör) onu bir "iktidar" söyleminden uzak tutmaktadır.

B) UKİ'nin Dış (Nesnel) Sınırlılığı

Ulusal hareket hem kendini bir siyasal iktidar olarak algılamamakta (öznel durum) hem de hareket serbestliği bakımından pek çok alanda elikolu bağlı görünmektedir (nesnel durum). Bu dış sınırlılık, bazı alanlarda karar alamama ve icraat yapamama biçiminde kendini belli ediyor.

Üçüncü Bölüm'de görüldüğü gibi ulusal hareket ancak bir siyasal iktidar odağının alabileceği bazı kararları almış ve icraatta bulunmuştu. Bu nedenle onun bir *iktidar* (UKİ) kimliği gösterdiğini bir "*geçici sonuç*" olarak saptamıştık.

Ne var ki UKİ'nin bu iktidar niteliği kısıtlıdır; bazı önemli alanlarda GİM'in gücüyle sınırlıdır. Faaliyet alanı bakımından bu kısıtlılığın en önemli belirtileri diplomatik alan ile atamalar ve malî konularda görülür.

Diplomatik konularda UKİ pasiftir; dış temaslar ve barış antlaşması hususunda kendisini değil hükümeti sorumlu ve yetkili saymaktadır. Meclis'in toplanması konusundaki ısrarı da bununla ilgilidir.

Atamalar konusunda da UKİ'nin İstanbul'a olan bağımlılığı sürüp gitmektedir. Devlet bürokrasisinin taşradaki görevlilerini kendine bağlama konusunda başarı sağlamasına karşın, yüksek düzeydeki atamalar söz konusu olduğunda kendisi karar alamamakta, hükümetin inisiyatifini kabullenmektedir.[78]

Aynı tutukluk, bazı üst düzey kamu görevlilerinin işlerine son verilmesi konusunda da kendini göstermiştir.[79]

Ulusal hareket malî konularda daha da elikolu bağlı durumdadır. Devlet yetkisi benzeri yetkiler kullanan UKİ, vergi salma ve toplama ile kamu bütçesi yapma gibi temel konularda tam bir hareketsizlik içindedir.

Tıpkı Erzurum Kongresi gibi Sivas Kongresi de malî konularda ve özellikle halktan para toplama hususunda çekingen davranmış, tek taraflı ve zorlayıcı kararlar almaktan kaçınmıştır. Sivas Kongresi'nde birara tartışılan "millî vergi toplamak" fikri kabul görmemiş, bunun yerine komutanlar eliyle mal sandıkla-

78 Atamalar konusunda hükümete başvurma örnekleri için bkz. HT'nin 12/10/1919, 23/10/1919 tarihli kararları (*Heyet-i Temsiliye Kararları,* s. 17, 31, 44).

79 İşten elçektirme istemiyle hükümete başvuru örneği (7/11/1919, *Heyet-i Temsiliye Kararları,* s. 48).

rındaki paralara elkonması daha sakıncasız sayılmıştır.

Oysa hatırlanacağı gibi YKİ'ler, vergi salma ve toplama konularında çok etkindi. Sivas Kongresi gibi ulusal iddialı bir kongre ise bu işi vatandaşların "hamiyetine terk" etmiştir. Bu ihtiyatlı tutumda, halkı soğutmamak niyeti önplanda rol oynamıştır.[80]

Aynı neden ve kaygılarla Sivas Kongresi, HT üyelerinin de kendi giderlerini özel borçlanmalarla karşılamalarını uygun görmüştür.[81]

HT'nin de malî konularda karar alamadığı görülür.[82] Kurul, özellikle genişletilmiş toplantılarında malî kaynak yaratma sorununu enikonu tartıştığı halde, buna bir çözüm yolu bulamamış, vergi ya da iç istikraz yollarını tıkalı görmüş ya da buna gitmekten çekinmiş, mülkî ve askerî hizmetler ve giderleri için hükümetten destek ummuştur.[83]

Bu veriler, ulusal hareketin iktidarlaşma ve özerkleşme sürecinin sınırlarını gösterir. Aynı veriler bir başka ve önemli soruyu daha davet ediyor: Ulusal hareket ile merkezî devlet arasındaki ilişkiler açısından bu dönem Türkiye'sindeki *gerçek iktidar durumu* nedir?

C) İkili İktidar Olgusu

Sivas Kongresi'nin ardından YKİ'lerin UKİ tarafından emilme süreci başlamıştı. Bu durum, iktidar çokluğu tablosunun seyrelmesi, iki önemli güç merkezinin, GİM ve UKİ'nin başbaşa ya da karşıkarşıya kalmaya başlamaları demektir.

Sivas Kongresi ile Meclis-i Mebusan'ın toplanması arasındaki dönemde ülkedeki gerçek iktidar durumu, GİM ile UKİ arasındaki ilişkilerde yoğunlaşır. Bu ilişkilerin esas niteliğini çözmek, ülkedeki gerçek iktidar durumunu anlamaya da yardımcı olur.

80 "Reis Paşa - Biz bunu ("millî vergi tarhı") Erzurum'da da düşündük; fakat milletten para istemekten korktuk; bugün dahi korkarız; çünkü ahaliyi kendimizden soğutmuş oluruz. Onun için, nizamnamemizde varidat cihetini hamiyete terk ettik; eğer milleti tenfir etmiyeceğinden (nefrete itmeyeceğinden) emin iseniz, biz de milli vergi toplamak için bazı teşebbüsat ve teşkilata başlıyalım (Mahzurludur sedaları) (*Sivas Kongresi Tutanakları,* s. 96).

81 *Sivas Kongresi Tutanakları,* s. 104.

82 bkz. *Heyet-i Temsiliye Tutanakları,* s. 113 vd. Ayrıca Bekir Sami Bey'in bu konuya değinen "Mütaleası" (s. 152-153).

83 "*Bekir Sami Bey* - İstikraz-ı dahiliyi (iç borçlanma) harb esnasında hükümet yaptı... Halkımızdan istikraz namiyle beş para alınamaz.
Reis Paşa - Yani öyle bir istikraz-ı dahili yapılmalı ki, adeta teberru ve iane suretinde olsun.
Kâzım Paşa - Hükûmet nokta-i nazarı kolaydır. Birçok şeylere başvurabilir. Yalnız hükûmet (bize) dirsek çevirdiği takdirde ne yapılabilecektir?" (*Heyet-i Temsiliye Tutanakları,* s. 116-117).

Bunun ilk çözüm anahtarı, GİM-UKİ ilişkilerinin en yoğun biçimi olan Amasya Mülâkatı ile, bu görüşme sonunda kabul edilen Protokoller'den geçer. İlkin bunları ele almak gerekiyor.

İstanbul hükümeti temsilcisi Bahriye Nazırı Salih Paşa ile Mustafa Kemal ve arkadaşları arasında yapılan *Amasya Mülâkatı* (20-22 Ekim 1919) sonunda ortaya çıkan *Protokoller* beş tanedir.

Bunlar: İstanbul temsilcisinin önerilerini içerip ulusal hareket temsilcileri tarafından da kabulünde sakınca görülmeyen esasları saptayan Birinci Protokol,[84] görüşmelerin tutanak özeti durumundaki İkinci Protokol,[85] seçimlerle ilgili Üçüncü Protokol,[86] "mahrem" sayılıp imzalanmayan Dördüncü Protokol,[87] yine imzasız olup Barış Konferansına katılacak isimleri içeren Beşinci Protokol'den[88] oluşur.

Protokollerin içerikleri birarada ele alındığında, yukarıda ortaya atılan soruyu aydınlatacak bazı önemli ipuçları belirmektedir.

Bir kere, GİM'in "*hükümet*" olarak, UKİ'nin de "*teşkilât-ı milliye*" olarak meşruluğu karşılıklı kabul edilmektedir. Ulusal hareket, hükümetin "mevki ve kuvvetine halel getirecek ednâ (bayağı) müdahalelerden" kaçınma, özellikle de azil, atama, soruşturma açma ve cezalandırma işlemlerine karışmama sözü vermektedir (Birinci Protokol). Buna karşılık, "teşkilât-ı milliye"nin gücünün yok sayılamayacağı, onunla çatışmaktansa uzlaşmanın daha yerinde olacağı görüşünden hareketle,[89] ulusal hareket resmen tanınmakta ve meşruluğu tescil edilmektedir.[90]

Ulusal hareket, hükümetin "mevki ve kudretine halel getirecek ednâ müdahaleler"den kaçınma sözü vermişti. Buna karşılık hükümet, ulusal hareketin birtakım talep ve önerilerini kabullenmektedir (Dördüncü ve Gizli Protokol). Bunlar; komutanların "tardı"na, subayların "divân-ı harbe" sevkine dair kararların düzeltilmesi, bazı kişilerin mahkemeye sevkleri, Malta sürgünlerinin geri getirilip yerli mahkemelerde yargılanmaları, bazı askerî ve sivil görevlilerin değiştirilmesi ya da görevden alınmaması, Kuvâ-yı Milliye örgütlerine malî yardım yapılması, "millet tarafından işten elçektirilmiş" memurların yeniden atanmalarından önce karşılıklı fikir alışverişinde bulunulması şeklindeki talep ve önerilerdir.

Aslında bunların hepsinin hükümet işlerine müdahale demek olduğu açık-

84 *Nutuk,* c. I, s. 174, c. III, s. 193-194, Ves. 159.

85 *Heyet-i Temsiliye Kararları,* s. 25-26

86 *Nutuk,* c. III, s. 194, Ves. 160.

87 *Nutuk,* c. I, s. 177.

88 *Nutuk,* c. I, s. 177-178.

89 von MIKUSH, *Ghazi Mustapha Kemal,* p. 193.

90 DENY-MARCHAND bunu "Kemalist hükümetin dolaylı olarak tanınması" anlamında bile görmektedir (*Le Petit Manuel de la Turquie Nouvelle*, p. 67).

tır. Belki de, hükümetin "mevki ve kudretine halel getirecek *ednâ* (bayağı) müdahaleler" ibaresi, Dördüncü Protokol'de sayılanları bunlardan ayrı tutmak için bulunmuş bir formüldür.

Askerlerin siyasetle uğraşmaması konusunda da kesinlikten uzak ve hattâ ikircikli bir formül kullanılmıştır: "Askerin siyasetle meşgul olduğu fikri verilmemeli, hattâ asker siyasetle iştigal etmemeli" (Birinci Protokol).

Protokollerin iki tarafı da kollayıcı ve dengeci esaslarını izlemeye devam edelim.

Sivas Beyannamesi'yle kabul ve ilân edilen esasların hemen hemen tümü İstanbul temsilcisi tarafından da benimsenmiş, fakat bütün bu konularda kesin karar yetkisinin "Meclis-i Millî"ye ait olduğu da ulusal hareket temsilcileri tarafından kabul edilmiştir (İkinci Protokol).

Aynı şekilde, bir yandan seçimlerin serbestlik içinde yapılması ve ulusal hareketin bunlara karışmaması esasında birleşilirken (Birinci ve İkinci Protokol), öbür yandan İttihatçıların araya sızmalarının önlenmesi için HT'ye bir "irşâd" (aydınlatma) görevi verilmiş (Üçüncü Protokol), onun "tavassutu"na ihtiyaç duyulmuştur.[91]

Yine, asayişi bozacak işlerden kaçınma, hattâ hükümetin ne lehinde ne aleyhinde bir şey yazılmaması taahhüdünün ulusal harekete yüklenmesine karşılık, UKİ'nin o ana kadar kullandığı devlet yetkisi benzeri yetkilere hiç değinilmemiş, onun "devlet içinde devlet" görüntüsü almasına yol açan,[92] hukukî sonuç yaratan eylem ve işlemleriyle ilgili otorite çatışması sorunları susularak geçiştirilmiştir.

Nihayet, barış konferansında devleti temsil edeceklerin belirlenmesinde de aynı yol izlenmekte, bu isimler birlikte saptanmakta, ancak son söz, kararlaştırılan temel ilkeler çerçevesinde davranması kaydıyla yine hükümete bırakılmaktadır (Beşinci Protokol).

Bu protokollerden çıkarılabilecek başlıca sonuç, ülkede GİM ile UKİ arasında *nispî bir denge durumu* ile, *ortak yönetim* ya da *ikili yönetim* olgularının varlığıdır.

Bu saptamayı, yine dönemin tanıklıklarıyla besleme olanağı vardır. Mustafa Kemal, yukarıda belirtilen "devlet alanı - millî hareket alanı" ayrımını getirirken bile,[93] "umûr-u devlet" konusunda da ulusal hareketin söz sahibi olduğunu, birbirinden *ayrı* ve birbirine *aykırı* iki otorite bulunduğunu imâ etmiştir: "Hükûmetle aramızda hakikî ve gayri kabili izale (giderilemez) ihtilâfat vardır. Mesela hükûmet birçok memur ve kumandan tâyin ediyor ve biz kabul etmiyoruz. O da

91 *Nutuk,* c. I, s. 176.
92 von MIKUSH, *Ghazi Mustapha Kemal,* p. 192.
93 *Heyet-i Temsiliye Tutanakları,* s. 111.

sâbit biz de. Bilmemezlikten geliyoruz (...). Şimdi biz ayrı, onlar ayrı ve birbirine aykırı gidiyoruz."[94]

HT genişletilmiş toplantısında da bu ikili yönetim olgusu Fuat Paşa tarafından, "Dualité olamaz, ya siz ya biz diyorlar" şeklinde ifade edilmiştir.[95] Mustafa Kemal Paşa 5 Şubat 1920 tarihli "vaziyet-i siyasiyemizin muhakemesi" başlıklı yazısında ülkedeki durumu "fiilen mevcut olan idare-i müştereke" (ortak yönetim) olarak nitelemiştir.[96]

Dönemin yabancı gözlemcileri de "biri fiilî öbürü hukukî iki iktidar"dan,[97] iki hükümetli bir durumdan[98] söz etmekle benzeri teşhislerde bulunmuşlardır.

Bu tanıklık ve gözlemler gerçek iktidar durumunu yansıtmaktadır. Siyasal, diplomatik ve hukukî alanlarda taraflardan hiçbiri öbürünü yok sayamamakta, tek başına yönetememekte, karşılıklı denge ve ödünlerle tercihlerini birleştirebildikleri durumlarda iradelerini kısmen geçerli kılabilmektedir. Örneğin, diplomatik, malî ve idarî (atamalar) konularda ulusal hareket tek başına davranamamakta, İstanbul hükümetine bağımlı kalmakta, fakat bu konularda bile hükümetin aldığı kararlar ancak ulusal hareketin oluru varsa yürürlüğe konabilmekedir. Hiçbir siyasal güç, ne GİM ne UKİ tek başına tam bir iktidardır; *karşılıklı bağımlılık durumu* geçerlidir.

Tarafların iradelerini birleştirememeleri durumunda ise, gittikçe ağır basan iradenin, ulusal hareketinki olduğu, otoriteler arası denge durumunun ondan yana kaydığı gözlemlenmektedir. Ulusal hareket böylece bir *veto iktidarı* rolü oynamakta, onun olurunun eklenmediği herhangi bir karar ya da işlem hukukî sonuç doğuramamaktadır.

Dolayısıyla, karşılıklı denge ve bağımlılık durumunu ifade eden *iktidar ikiliği, birlikte yönetim, ortak yönetim, ikili yönetim* ya da *ikili iktidar* kavramları hem geçici ve nispî bir anlam taşımakta hem de uzlaşma kadar çatışmayı, hattâ daha çok çatışmalı bir karakteri ifade etmektedir.

Şimdi, GİM ile UKİ ilişkilerinin bu çatışmalı ve esas yüzünü ortaya koymanın sırasıdır.

94 *aynı kaynak,* s. 122.

95 *aynı kaynak,* s. 120.

96 Metin: *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri,* s. 194.

97 E. PECH, *Les Alliés et la Turquie,* PUF, Paris 1925, p. 89. Günce biçiminde kaleme alınmış olan notlardaki bu saptama 15 Ekim 1919 tarihindeki durumla ilgilidir.

98 von MIKUSH, *Ghazi Mustapha Kemal,* p. 192; F. BEVILACQUA, *Cinque rivoluzioni fra due guerre,* Roma 1967, p. 90.

III) İKTİDARLAR ÇATIŞMASI

Mütareke döneminin TBMM öncesi kesiminde yerel hareketler ve yerel kongre iktidarları ile ulusal hareket ve ulusal kongre iktidarı arasında da yer yer ve zaman zaman uyumsuzluklar vardı. Bunlara işaret etmiştik. Ancak, YKİ'lerle UKİ arasındaki bu kopukluklar ikincil (tâlî) ve ihmal edilebilir nitelikteydi. Döneme asıl damgasını vuran siyasal çelişki GİM ile UKİ arasında olandır.

GİM-UKİ ilişkilerinin zaman içinde ağır basan yönü uzlaşma değil, *çatışma* tarafıdır. İkili iktidar ya da iktidar ikiliği olgusu, uyumlu bir 'birliktelik'ten çok, çelişkili ve çatışmalı bir olgudur. Bu dönemde siyasal düzlemde *baş çelişki* GİM ile UKİ arasındadır.

Bu çatışmalı tablo yasallık, meşruluk ve otorite kapışmaları şeklinde beliriyor. Sırasıyla GİM'in saldırısını (A), ulusal hareketin kendini savunmasını (B) ve karşı taarruzunu (C) göreceğiz.

A) GİM Saldırısı

Henüz ulusal hareket oluşmuş değilken, bir "barış taarruzu" başlatan hükümet, Nisan 1919'da *Heyet-i Nasîha*'lar (Nasihat Heyetleri) kurdu ve bunları Anadolu ve Rumeli'ye gönderdi. Aralarında Müslüman olmayan üyelerin de bulunduğu bu kurullarla saray ve hükümet, Osmanlıcılık politikasını yeniden canlandırarak azınlıkları yeniden "sâdık Osmanlılar" haline getirmek istiyordu. Bu yolla işgallerin ve azınlık faaliyetlerinin önlenebileceğine, Barış Konferansı'na da güçlü bir şekilde çıkılacağına inanılıyordu. Heyetler gittikleri yerlerde coşkuyla karşılandı. Özellikle Türk-Müslüman nüfusun padişaha gösterdiği bağlılık gözalıcıydı. Fakat, Anadolu heyetinin seferi devam ederken İzmir'in Yunan ordusu tarafından işgali (15 Mayıs 1919) tam bir şok etkisi yaptı. Bu olay, padişah ve hükümetlerine bağlanan umutların da yıkılması demek oluyordu.[99] Bu ta-

99 M. ÇELEBİ, *Heyet-i Nasîha (Anadolu ve Rumeli Nasihat Heyetleri),* Akademi ktb., İzmir 1992, s.

rihsel dönemeçle halkın önderlik inisiyatifleri, güvenilebilecek tek güç kaynağı olarak yükselişe geçti.

Bundan sonra GİM, ulusal hareketi yasadışılık ve gayri meşrulukla suçlama kampanyasına girişti. Bu salvo ateşi, ulusçu önderliği ve Mustafa Kemal Paşa'yı yasadışı bir konuma sürme çabalarıyla başladı.

Önce, İstanbul'a "teşrifi" Harbiye Nazırı tarafından istenen (8 Haziran 1919), fakat bu çağrıya uymayıp durumu padişaha bildiren Mustafa Kemal Paşa, Meclis-i Vükelâ (Bakanlar Kurulu) tarafından görevinden azledildiyse de (23 Haziran 1919), Harbiye Nezareti bu işlemi yürürlüğe koymadı.[100]

Fakat, Saray'la yapılan telyazılı görüşmede (8/9 Temmuz gecesi) kendisine "resmî memuriyeti"nin son bulduğunun bildirilmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa askerlikten istifasını verdi.[101]

Böylece Mustafa Kemal'in devletle, devlet memurluğu ve yerleşik yasallıkla olan bağı kesilmiş oluyordu. Şimdilik kazanan GİM'di. Ulusal hareket önderinin yasallık ve meşruluk dayanağı elinden alınmış görünüyordu.

İstanbul hükümetinin saldırısının ikinci hedefi ulusal örgütlenmenin kendisi olmuştur. Nişan tahtası da kongrelerdi.

İlkin Erzurum Kongresi yasa ve hukuk dışı ilân edildi.[102] Ferit Paşa Erzurum Kongresi'ni birkaç kişinin tertibi, özellikle Mustafa Kemal'in bir eseri sanıyor, bunların yakalanmasıyla işin biteceğini düşünüyordu.[103] Sadrazam bu kongre için şöyle demekteydi: "Hepimizin itaatiyle mükellef olduğumuz Kanun-ı Esasî hükmüne göre İstanbul şehri saltanat merkezi olduğundan teşrîi heyetin Padişahımız marifetiyle açılması zaruridir (...). Bu sebepten bir Millî Kongre'nin hazırlıkları Kanun-ı Esasî'ye mugayir olup mutlaka faaliyetten men edilmelidir." Erzurum Kongresi genel kurulu ise kongrenin anayasaya aykırılığı iddiasını redle, bunu sadrazama bildirecektir.[104]

Sivas Kongresi'ne karşı alınan tavır da aynı olmuştur. Damat Ferit bir kez daha İstanbul'un başkent olduğunu ve yasama meclisinin Padişah tarafından açılacağını belirterek kongre girişiminin anayasaya, meşrutiyete ve meşruluğa aykırı olduğunu bildirmiştir.[105] Vahdettin herkesi "emr-i hükûmete tamâmî-i it-

10-11, 14, 63-64, 77.

100 *Söylev ve Demeçler,* c. I, s. 15-17; S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*, c. I, s. 348-351.

101 *Nutuk,* c. I, s. 34.

102 Metin: YUNUS NADİ, *Kurtuluş Savaşı Anıları,* s. 115.

103 M. GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi,* s. 98-99.

104 20/7/1919 tarihli tamim ile 24/7/1919 tarihli cevap (G. JAESCHKE, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri,* s. 137-139).

105 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri,* c. I, s. 437, 448-449, 475.

tibâa" (hükümet emirlerine tam uymaya) davet etti.[106] Ali Rıza Paşa kabinesi de bir süre HT'yi tanımamakta ayak direyecektir.[107]

Damat Ferit hükümeti ulusal hareketi etkisiz ve kongreleri değersiz kılma amacıyla bazı uygulamalara da girişti: Meclisin toplanması için seçim hazırlıkları, Anadolu mülkî idaresinin yeniden İstanbul'a ve tam olarak bağlanması çabaları, padişahın milliyetçilere karşı silah olarak kullanılması, memur ve askerlerin siyasetle uğraşmalarının kesin olarak yasaklanması, ulusal önderlerin tutuklatılması, Kuvâ-yı Milliye birliklerinin dağıtılması, Tahkik Heyetleri gönderilmesi, Sivas Kongresi'ni bastırma girişimleri, vb.[108]

B) Ulusal Hareketin Kendini Savunması

GİM saldırısına karşı ulusal hareketin ilk tepkisi kendini ideolojik, siyasî ve hukukî düzlemde *meşru* ilân etme şeklinde belirmiştir. Silah aynıdır: Meşruluk. Fakat buna yüklenen anlam ve içerik farklıdır.

Amasya Tâmimi, millet iradesine bağlı meşruluk anlayışını şu mantık örgüsüyle kurmuştur: "Vatanın tamamiyeti, milletin istiklâli tehlikededir. Hükûmet-i merkeziyemiz İtilâf Devletlerinin tesir ve murakabesi altında mahsur bulunduğundan, deruhte ettiği mesuliyetin icabatını ifa edememektedir. Milletin istiklâlini gene milletin azmü kararı kurtaracaktır. Milletin halü vaz'ını (davranışını) derpiş etmek ve sadâ-yı hukukunu cihana işittirebilmek için her türlü tesir ve murakabeden azâde bir heyet-i milliyenin vücudu elzemdir."[109]

Meşruluk savunması; "hissiyat-ı milliye"nin duruma hâkim ve "İstanbul'un muhalif cereyanları"nın ona "tâbi" olmasını,[110] bir "şûra-yı millînin vücudunu ve ancak kuvvetini irade-i milliyeden alacak mes'ul bir hükûmetin mevcudiyetini talep etmek,"[111] ulusların kaderini belirleyebilme hakkını ve Wilson İlkeleri'nin 12. maddesini savunmak, "Osmanlı vatanının tamamiyeti ve istiklâl-i milliyenin temini ve makam-ı saltanat ve hilâfetin masuniyeti için kuvâ-yı milliyeyi âmil ve irade-i milliyeyi hâkim kılmak"[112] şeklindeki katkılarla geliştirilmiştir.

106 Beyannamei Hümayûn sureti münifesi, 20/9/1919 (*Nutuk, c. III,* s. 99, Ves. 98).

107 *Nutuk, c. I,* s. 144-145.

108 T. DURAN, "Millî Mücadelede İstanbul hükümetinin ilk tahkik heyeti, kongreler ve Erzurum Mebusu Ziya Bey'in çalışmaları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* c. X, sayı 57, s. 7-16.

109 *Nutuk,* c. III, s. 16, Ves. 26.

110 21/6/1919, İstanbul'da bazı zevata mektup (*Nutuk,* c. III, s. 17, Ves. 27).

111 Mustafa Kemal'in Erzurum Kongresi'ni açış nutku (*Nutuk,* c. III, s. 29, Ves. 38).

112 Erzurum ve Sivas Beyannameleri, md. 2.

Mustafa Kemal'in askerlikten ayrılmasıyla, ortaya bir otorite ve meşruluk sorunu da çıkmış oluyordu: Öbürleri kendisini "meşru bir kumandan" olarak tanımaya devam edecekler miydi?[113]

İstanbul'a çağrılmasından beri geçen bir aylık süre, Mustafa Kemal'e önderliğini pekiştirme olanağı sağlamıştı. Amasya'da zaten fiilen başlamış olan bu durum, resmî görevden ayrılmanın yaratabileceği yasadışılık sakıncasından fazla etkilenmedi. Erzurum Kongresi kendisine sivil meşruluk kattı. Kâzım Karabekir'in aktif tutumuyla Mustafa Kemal'in önderliği İstanbul'a karşı daha da güçlendi.[114] Siyasal-sivil temsil gücü burada doğmuş bulunuyordu. Daha sonra, Meclis-i Vükelâ'nın Mustafa Kemal ve Rauf beylerin yakalanıp İstanbul'a gönderilmelerini bildiren 29 Temmuz tarihli kararı da mülkî ve askerî âmirler (Karabekir) tarafından dinlenmedi.[115] Böylece İstanbul'un Mustafa Kemal'i "yasadışına sürmek"le elde etmeyi umduğu yarar gerçekleşmedi.

Asıl önemlisi, *yasal süreklilik* (legal continuity) bağının sürdürülmüş olmasıdır. Mustafa Kemal'in resmî sıfatının son bulmasına karşılık, Erzurum Kongresi'nin kurduğu cemiyetin ve HT'sinin "Cemiyetler Kanunu'na tevfîkan" tescili sağlanarak,[116] eski yasallık (legality) anlayışından, seçime dayalı yeni yasallığa geçiş köprüsü kuruldu.[117] Sivas Kongresi de yasallık ilkesine esasta bağlılık göstermiştir.

Mustafa Kemal'in Meclis-i Mebusan'a başkan seçilmeyi istemesi de, legaliteden yararlanma isteğinin bir parçasıdır. Kendisi, bu sıfatı kuşandığı takdirde, ilerde daha yetkili bir meclisi toplama kararı verebileceğini düşünmüştür.[118]

Görüldüğü gibi ulusal hareketin kendi meşruluğunu savunmada dayandığı esas güç, *temsil esası* üzerine kurulu bir yapılanmadır. Ancak bütün bu çabalar, ulusal hareketin kendini bir siyasal güç ya da hükümet olarak değil, bir *ulusal kurtuluş kuvveti* olarak meşrulaması demektir.

Bu çabalar Ekim 1919'da ürün vermeye başladı. Öyle ki, İngiliz Savunma Bakanı Churchill bir gizli muhtırasında Türk ulusal hareketini "Ana amacı Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına karşı koymak olan yurtsever bir

113 İ. TURAN, *Cumhuriyet Tarihimiz,* Çağlayan ktb., İstanbul 1969, s. 53.

114 K. KARABEKİR, *İstiklâl Harbimiz,* s. 33, 48-49, 75-76; M. M. KANSU, *Erzurum'dan,* s. 30-34.

115 M. M. KANSU, *Erzurum'dan,* s. 101; K. KARABEKİR, *İstiklâl Harbimiz,* s. 98-100; S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri,* c. I, s. 478.

116 *Nutuk,* c. III, s. 32, Ves. 41.

117 B. LEWIS, *The Emergence of Modern Turkey,* p. 364.

118 YUNUS NADİ, *Kurtuluş Savaşı Anıları,* s. 273.

örgüt" olarak niteliyordu.[119] Aynı ay içinde yapılan Amasya Mülâkatı ve Protokolleri ulusal hareketin meşruluğunun hükümetçe de kabulü demek oldu.

Ulusal hareketin kendi meşruluğunu ve yasallığını savunurken ilk başlarda (Amasya), hükümdar ya da hükümeti değil, istilâcıları hedef almış olması dikkat çekicidir.[120] Hükümet, Sivas Kongresi günlerinden sonra hedef seçilecektir. Ancak bu yeni dönemde bile padişah karşıya alınmamıştır. O kadar ki, Ali Galip'e Sivas Kongresi'ni bastırma girişiminde padişahın rolü görmezden gelinmiş, hükümetin "gayri meşru" sayılmasıyla yetinilmiştir.[121]

C) Ulusal Hareketin Karşı Taarruzu

Erzurum Kongresi'nin ardından ulusal hareketin, meşruluk polemiğinde yeni bir unsuru devreye soktuğu görülmektedir. Padişaha karşı "saygılı" tutum devam etmekle birlikte, Sivas Kongresi'nde yabancı istilâcı güçlerle Damat Ferit hükümeti yer değiştirmeye başlamaktadır. Artık hükümet boy hedefidir.[122]

"Meşrutiyete tamamile sâdık" yeni bir hükümetin kurulması, bunun için de Ferit Paşa kabinesinin "hemen" düşürülmesi talebi şimdi gündemin baş maddesidir.[123] Meclis-i Mebusan'ın toplanması talebi de eklendiğinde,[124] bu çıkışların, karşı tarafın "kanunsuzluk ve gayri meşruluk" saldırılarını yine aynı zeminde ve Osmanlı yasallık-meşruluk kavramları çerçevesinde geri püskürtmeye yönelik olduğu görülür.

Böylece, yasallık ve meşruluk çatışmasında yer ve roller değişmekte, "asî" sayılan ulusal hareketin kendisi, hükümeti ihanet ve gayri meşrulukla suçlar duruma gelmektedir.[125]

Bu değişme, meşruluk ve yasallık çatışmasında ulusal hareketin savunma durumundan çıkıp hücuma kalktığını ortaya koyar. Formül artık berraktır: "Sultanın hükümeti yabancıların esiridir. Bu yüzden hiçbir meşruluk temeli kalmamıştır. İktidarın millet tarafından ele alınması gereklidir."[126]

Meşruluk noktasını hedef alan bu ideolojik, siyasî ve hukukî taarruzun so-

119 akt. Z. SARIHAN, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü,* c. II, s. 148.
120 B. LEWIS, *The Emergence of Modern Turkey,* p. 364.
121 *Nutuk,* c. I, s. 99, 101, c. III, s. 71, Ves. 82.
122 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri,* c. I, s. 515-516.
123 *Nutuk,* c. III, s. 71, Ves. 82 ve s. 101, Ves. 99.
124 24 Temmuz 1919 tarihli Erzurum Umumî Kongre kararı (*Nutuk,* c. III, s. 31., Ves. 39.)
125 von MIKUSH, *Ghazi Mustapha Kemal,* p. 188.
126 C. RENGLET, *40 Millions de Turcs,* p. 57.

mut eylem biçimlerinden bazıları şunlardır: Hükümet merkeziyle gönderişme, haberleşme ve her türlü idarî ilişkiyi kesme,[127] gönderilen emirleri uygulatmama,[128] direnişe taraftar görünmeyen komutanlarla Tahkik Heyeti üyelerini kaçırtma ya da "ikna" etme,[129] hükümetin sürekli istifasını isteme,[130] vb.

Haberleşme, gönderişme ve her türlü idarî ilişkinin kesilmesi, bu önlemlerin titizlikle uygulanması ve ülkenin büyücek bir bölümünün geçici bir süre için bile olsa başkentle olan bağının koparılması, nihayet Damat Ferit kabinesinin istifasının sağlanması (1 Ekim 1919), GİM ile UKİ arasındaki otorite çatışmasının bu raundunun ulusal hareket tarafından kazanılması demek olmuştur.

Bu gerçek bir otorite savaşıydı. Yurdun çok yerinden çekilen protesto telgraflarının ortaya koyduğu gibi, hükümet kamuoyunun baskısı sonucu çekilmişti. Telgraf tellerini kullanarak hükümet devirebilmek, ancak çok güçlü bir hareketin başarabileceği bir işti. Böylece Mustafa Kemal de, padişahtan sonra ülkenin ikinci adamı durumuna geliyordu.[131]

Ali Rıza Paşa tarafından kurulan yeni hükümeti HT tanıdı; Mustafa Kemal "milletle hükümetin gayrikabili tefrik olacak (ayrılmaz) bir surette birleşmiş" olduğunu İstanbul'a bildirdi (8 Ekim 1919).[132] Fakat ulusal hareket de kârlıydı; hem bir kabineyi düşürmüş yenisini kurdurmuştu, hem de yeni bakanlar kurulundaki üyelerden biri (Harbiye Nazırı Cemal Paşa) hükümet katında HT'nin temsilcisi sayılacaktı.[133] Bu hamle de, ulusal hareketin meşruluğunun hükümet tarafından kabulü demektir. Böylece yasallık-meşruluk çatışmasının bu kertesinde UKİ bir puan daha elde etmiş oluyordu. Amasya Mülâkatı ve Protokolleri bunu tescil edecektir (20-22 Ekim 1919).

Ulaşılan sonuç, Osmanlı yasallık ve meşruluk sistemi içinde yer almakla birlikte, bunun gerçekleştirilme yöntemi "ihtilâlci"ydi.[134] Mustafa Kemal, "savaş mevziine soktuğu" arkadaşlarını, İstanbul hükümetinin beceriksizliklerini de kullanarak, aynı zamanda bir "devrim" mecrasına itmiş oluyordu.[135]Bununla birlikte HT, yeni hükümete zorluk çıkarılmayacağını, iktidara ortak olunmayacağını ve hükümet işlerine karışılmasına izin vermeyeceğini açıkladı.[136] Musta-

127 *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 2, 4.
128 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri,* c. I, s. 540.
129 *aynı kaynak,* s. 499-501.
130 *Nutuk,* c. I, s. 99 vd.
131 S. SELEK, *Anadolu İhtilâli,* s. 270-273.
132 T. GÖKBİLGİN, *Milli Mücadele Başlarken*, c. II, s. 58.
133 7/10/1919 (Z. SARIHAN, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü,* c. II, s. 143).
134 S. SELEK, *Anadolu İhtilâli,* s. 302.
135 von MIKUSH, *Ghazi Mustapha Kemal,* p. 189.
136 *Nutuk,* c. III, s. 161, Ves. 137.

fa Kemal bu anlamda "iki başlılık" iddiasını reddetmekte,[137] halkın isteklerinin HT'ye değil, doğrudan hükümete iletilmesini istemekteydi.

Ancak uygulama bu yönde seyretmedi. UKİ ile Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa hükümetleri arasında meşruluk çatışması değil ama otorite savaşı devam etti. Devlet yetkilerini kullanmayla ilgili bu mücadele özellikle komutan atamaları,[138] memur atamaları,[139] telgraf hatlarını kullanma-kullandırmama,[140] hükümet emirlerinin uygulanması-uygulatılmaması[141] gibi konularda odaklaşmıştır. Kapışmanın can alıcı bahsi, askerî-sivil bürokrasidir.[142]

Otorite ve devlet yetkileri kullanma konusunda doğrudan doğruya halkın devreye girdiği durumlar da olmuştur. GİM otoritesinin çözüldüğü, UKİ'ninse henüz etkili olamadığı zaman ve yerlerde bunun örnekleri yaşanmıştır. Konya'da valinin kaçması üzerine halk ileri gelenleri İstanbul'la ilişki kesecek, yönetime elkoyacak, Sivas'a bağlanma kararı alacak ve vali vekilini bizzat seçeceklerdir. Afyonkarahisar'da da Sivas kararlarını tanımayan mutasarrıf aynı akıbetle karşılaşacak, yerine yurtsever bir kadı getirilecektir. Ankara'da da İstanbul yanlısı valinin yakalanıp Sivas'a gönderilmesinden sonra halk millî mücadele yanlısı defterdarı vali vekilliğine getirmiş, İstanbul'dan atanan yenisi ise Mustafa Kemal'in ricalarına karşın Ankara'ya sokulmamış, hattâ Eskişehir'den öteye geçirilmemiştir. [143]

137 10/10/1919 (*Nutuk,* c. III, s. 167, Ves. 143).

138 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri,* c. I, s. 498-500, 564-566; F. ALTAY, *10 Yıl Savaş ve Sonrası,* s. 191.

139 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*, c. I, s. 467-468.

140 *aynı kaynak,* s. 490-493.

141 *Heyet-i Temsiliye Kararları,* s. 17; M. F. KANSU, *Erzurum'dan,* s. 101; Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz,* s. 98-100.

142 Z. SARIHAN, *Kurtuluş Savaşında İkili İktidar*, Kaynak yay., İstanbul 2000.

143 M. GOLOĞLU, *Sivas Kongresi,* s. 30-31, 154.

IV) ÇELİŞKİNİN AŞILMASI

Ulusal Kongre İktidarı (UKİ) ile Geleneksel İktidar Merkezi (GİM) arasındaki iktidarlar çatışması esas olarak 1919-1920 yıllarını içeren bir süreçtir. Bu çelişkili tablo kendi içinde kendini aşacak bir süreçle de beslenmiştir. *Aşılması* deyimi bunu ifade etmek için seçilmiştir. Bu deyim, *kesin çözüm* anlamına gelmez ve daha ölçülü bir içeriğe sahiptir. İktidarlar çatışmasının kesin çözümü için bir süre daha beklemek gerekecektir. Bunun tarihi, Saltanat'ın kaldırıldığı ve GİM'in bütünüyle yok edildiği 1922 yılıdır.

UKİ ile GİM arasında kendini gösteren iktidarlar arası baş çelişkinin aşılmasında üç ana olgu dikkati çeker: Taşra yönetiminin GİM'den kopup UKİ'ye bağlanması (A), bir tür bıçak sırtı dönemi olan Meclis-i Mebusan aralığı (B) ve TBMM rejimine geçiş (C).

A) Taşra Yönetimi

Taşra yönetimi deyimiyle başkent İstanbul dışındaki bütün idarî cihazlanma kastedilmektedir. Daha önce, UKİ bölümünde (*Üçüncü Bölüm*) yer alan "*Özerkleşme*" başlığı altında (IV) ulusal hareketin "Devlet'ten koparma" yöntemiyle kendine bağlı bir İdare yaratmaya başladığını görmüştük. UKİ ile GİM arasındaki iktidar çelişkisinin aşılmasında askerî ve sivil bürokrasinin (İdare) bu kamp değiştirme olayı son derece önemlidir.

Gerçi ulusal hareketin etkinlik alanı diplomatik, malî ve idarî faaliyetler bakımından çok kısıtlı ve GİM'le çemberlenmişti. Burada bizi ilgilendiren sadece idarî alandır. Örneğin memur atamalarında ya da bunların görevden alınmalarında ulusal hareket büyük bir inisiyatif ve etki sahibi değildi. Tercihlerini daha çok "talepler" şeklinde biçimlendirip İstanbul hükümetine sunuyordu.[144]

144 Örnekler: *Heyet-i Temsiliye Kararları,* s. 48; *Heyet-i Temsiliye Tutanakları,* s. 74; *Nutuk,* c. III, s. 153-157 ve özellikle Vesika 132.

Fakat bu tablo da sürekli ve hızlı bir değişim içindeydi. Askerî ve mülkî âmirler arasında hükümetten kopma ve ulusal harekete bağlanma süreci de yaşanmaktaydı. Tarih sırasıyla bunları örneklemekte yarar vardır. Ancak, bu örneklerin bazılarında yerel müdâfaa-i hukuk örgütlerinin UKİ'ye bağlanması olayı ile askerî ve sivil bürokrasinin İstanbul'dan kopması ve UKİ'ye bağlanması ayrımı net olarak görülmemektedir.

1919 Eylül ayı içerisinde Trabzon, Kütahya, Konya, Isparta, Burdur'daki yerel hareketler Sivas Kongresi'nin temsil ettiği ulusal harekete ve bunun organlarına bağlanmaya başladı. 23 Eylül 1919'da Konya Vilayeti Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Merkez-i Umumîsi'nden HT'ye gönderilen yazıda, "Bozkır, Seydişehir, Yenişehir, Akşehir, Karaağaç, Yalvaç, Eğridir, Isparta, Burdur mevkileri teşebbüsat-ı milliyelerini yaparak, Hükûmet-i Merkeziye ile olan münasebâtını kat itmişlerdir" (kesmişlerdir) deniyordu.[145]

Sayılan yerlerdeki idarî görevlilerin de kısmen ya da büyük çapta bu sürece, yani UKİ'ye bağlanma çığırına girdikleri görülmektedir. Doğu Anadolu illeri bürokrasisi için bu durum öncelikle geçerlidir.

Ekim 1919 başlarında çok kritik bir yer olan Eskişehir'de de bu olay yaşandı. Ali Fuat Paşa 5 Ekim 1919 tarihli bir yazısında "Eskişehir Livâsı *millî kongreye* bağlanmıştır" diyordu.[146] Burada geçen "*millî kongre*"ye bağlanma formülü dikkat çekicidir.

Eskişehir livâsının UKİ'ye bağlanmasının bir başka resmî yazıdaki anlatım biçimi de çok ilginçtir. Bu belge, Eskişehir Mutasarrıflığının 6-7 Kasım 1919 tarihli resmî beyannamesidir. Burada şöyle denmiştir:

"İrade-i umûmiyye-i milliyeyi temsil eden Sivas Kongresi mukarreratına tevfîkan (kararları uyarınca) bu günden itibaren Eskişehir Mutasarrıflık Vekâleti'ni deruhte eyledim(...). Bütün vatandaşların malı ve canı, *millî kongreye* tâbi olan hükûmet-i hazırânın taht-ı kefalet ve emniyetindedir(...). İdare-i örfiyye mülgadır. Herkes kemal-ı huzur ve serbestiyetle kanunun tâyin ettiği eşkâl dairesinde hürriyet-i şahsiyyesini istimal edebilir."[147]

Beyanname üç bakımdan dikkat çekicidir. Birincisi, bir mutasarrıf vekili Sivas Kongresi kararları uyarınca görev üstlenmekte ve bu kongreyi millî iradenin temsilcisi olarak halka duyurmaktadır. İkincisi, o yer yönetiminin "millî kongreye tâbi" (bağlı) olduğunun belirtilmesidir. Üçüncü dikkat çekici husus, bu

145 Metin: Y. ÖZKAYA, "İstiklâl savaşında Türk halkının kuvayı milliye'ye ve millî ordu'ya katkıları", s. 254.

146 Eskişehir, 5/10/1919 tarihli telyazısı (metin: B.S. GÜNSAV, *Bekir Sami Günsav'ın Kurtuluş Savaşı Anıları,* s. 167).

147 *Ahrar,* 6-7.11.1919 (*Millî Mücadele Dönemi Beyannameleri,* s. 154-155).

dönüşümle birlikte sıkıyönetime son verilip olağan yönetime geri dönülmesidir.

Aşağı yukarı aynı tarihlerde Ankara ve Kastamonu da HT'ye bağlanmakta ve ulusal hareketin hiyerarşik idarî denetimi altına girmektedir.[148]

İstanbul'a çok daha yakın bulunan İzmit ve Adapazarı bölgesinde de yerel müdâfaa-i hukuk cemiyetlerinin zaman zaman ve durum elverdikçe İstanbul'la ilişkiyi kestikleri, yönetimi fiilen ele aldıkları, silahlı güçler oluşturdukları ve kamu görevlilerini seçtikleri görülmüştür.[149]

GİM ile UKİ arasındaki iktidar mücadelesinde ve bunun aşılmasında askerî ve sivil bürokrasinin kazanılmasının ne kadar değerli olduğu meydandadır. Bu çatışmada telgraf ağları çok önemli bir işlev görmüştür. Anadolu'daki telgraf şebekesine taraflardan hangisinin hâkim olduğu ve olacağı hususu bunun can damarıdır. Bu açıdan Afyon'daki telgraf merkezi kritik ve belirleyici bir konumdaydı. Şebekenin adeta Anadolu'daki beyni olan bu merkezin sürekli milliyetçilerin denetimi altında tutulabilmesi, bürokrasiyi kazanma mücadelesinin önemli bir faktörü şeklinde belirir.[150]

Bürokrasinin UKİ'ye bağlanmasının en önemli basamağı, İstanbul'un işgali ve Meclisin çalışamaz duruma düşmesi üzerine Mustafa Kemal'in HT adına TBMM çağrısı yapması ve bütün sivil, askeri makamlar için tek başvuru makamının TBMM olduğunu bildirmesidir.[151]

B) Meclis-i Mebusan

UKİ-GİM çelişkisinin aşılmasında, son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın toplanması sonun da başlangıcı oldu. Önce bu toplanmaya yolaçan nedenler üzerinde durmak gerekiyor.

1) Toplanmanın Nedenleri

İkili iktidar döneminin siyasal-anayasal temel sorunu, varolan Osmanlı sisteminin bunalımı çözüp çözemeyeceği noktasında düğümleniyordu. Sistemin işlerliğini kanıtlayabilmesi de her şeyden önce, temsilî organ olan Meclis-i Mebusan'ın

148 M. GOLOĞLU, *Sivas Kongresi*, s. 149-157; S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri,* c. I, s. 584; Y. ÖZKAYA, "İstiklâl Savaşında", s. 251; Açıksözcü HÜSNÜ, *İstiklâl Harbinde Kastamonu,* Vilayet matb., Kastamonu 1933, s. 12.

149 S. ÖZEL, *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Millî Mücadele (1919-1922),* İstanbul 1987, s. 33-34.

150 İ. TEKELİ / S. İLKİN, "Bölgesel Kurtuluş Savaşından"s. 323.

151 C. ÖZGÜL, *Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'daki Çalışmaları,* Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 1989, s. 13, 155, 162.

varlığını ortaya koyabilmesine bağlıydı. Bu bir bakıma Osmanlı sisteminin kaderini de belirleyecekti.

Aslında UKİ'nin kendine biçtiği rol resmî sistemin işlerliğini sağlamaktı. Seçimlerin yapılması ve Meclis-i Umumî'nin (Mebusan ve Ayan) toplanması, Amasya Mülâkatı'nda da ulusal hareket ile hükümet arasındaki uzlaşmanın ana noktalarından biri olmuştu.

Şu var ki, bu ortak hedef tarafların aynı yöndeki isteklerinden doğmuş değildir. Ulusal hareketin, Osmanlı yasama meclisinin toplanmasını ülkenin kurtuluşu için zorunlu görmesine karşılık, geleneksel iktidar çevrelerinde bu talebin benimsenmesinde başlıca iki düşüncenin etkili olduğu görülmektedir.

Bunlardan birincisi, Ali Rıza Paşa kabinesi gibi ulusal direnişe yatkın güçlerin meclisin toplanmasını içtenlikle istemeleridir. İkinci etken ise, dışa karşı teslimiyetçi içte de mutlakiyetçi unsurların, meclisin toplanmasını ulusal hareketin tasfiyesi için bir araç olarak görmeleridir. Bu noktayı biraz açmak gerekir.

Hürriyet ve İtilâf ile Saray çevrelerinde Sivas Kongresi'nin ufukta belirmesiyle başlayan tedirginlik, seçimlere gidilmesi eğilimini doğurmuştu. Özellikle Saray, meclisin toplanmasıyla ulusal hareketin yasadışı bir duruma düşeceği ve tasfiye edilebileceği "hesabı" içindeydi.[152] Böylece İstanbul'un asıl egemen gücü olan mutlakiyetçi kanat için seçimler ve meclisin toplanması, istenmeyen ama katlanılması gerekli ve yararlanılması mümkün bir seçenekti.[153]

Bu hesapla Damat Ferit Paşa kabinesince birtakım önlemler alındı. Dahiliye Nezareti hemen gerekli hazırlıklara girişecek, mülkî âmirlerin tarafsız ve güvenilir olmaları sağlanacak, bu nitelikte görülmeyenler hemen değiştirilecek, 25 Eylül 1328 tarihli geçici kanun uyarınca askerlikle ilişkili olanlar seçime katılamayacaklarından bunun gereği olan genelgeler Harbiye ve Bahriye Nezaretleri tarafından çıkarılacak, işgal altındaki yerlerdeki seçimler için de Hariciye Nezareti gerekli temaslarda bulunacaktı.[154]

Daha sonra kurulan Ali Rıza Paşa hükümeti de seçimlerin yapılması kararını aldı (3 Ekim 1919). Amasya Mülâkatı ve Protokollerinde de hükümet ve HT temsilcileri seçimlerin esaslarında anlaştılar.[155]

Ulusal hareket saflarında tartışılan bir husus da meclisin nerede toplanacağı idi. Mustafa Kemal, işgalci güçlerin denetimi altındaki İstanbul'da toplanmanın sakın-

152 L. PIETROMARCHI, *La Turchia vecchia e nuova,* p. 102.

153 YUNUS NADİ, *Kurtuluş Savaşı Anıları,* s. 176, dn.

154 Meclis-i Vûkelâ'nın 30 Temmuz 1919 tarihli Kararname-i Mahsusası (S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri,* c. I, s. 443-444).

155 Üçüncü Protokol, 21 Ekim 1919 (*Nutuk,* c. III, s. 194, Ves. 160).

calarına işaret ediyor, Anadolu'da toplanmayı öneriyordu. Büyük çoğunluk ise aksi düşüncedeydi ve İstanbul'da toplanmanın gereğini şu esaslara dayıyordu: Başkentte toplanmanın Kanun-ı Esasî'nin bir gereği olması, Ayansız toplanmanın mümkün olmaması, Ayanın ise İstanbul dışına çıkmasının düşünülemeyeceği, hükümet ile mebusların aynı yerde bulunmaları zorunluluğu, vb. Genişletilmiş Heyet-i Temsiliye toplantılarında bu görüşler ağır bastı ve Mustafa Kemal de fazla diretmedi.[156]

Ayrıca bazılarında, parlamentolu rejimlerin sahibi olan İtilâf Devletleri'nin Osmanlı yasama meclisinin çalışmalarına engel olmayacakları inancı da egemendi. Oysa, parlamentoculuğun beşiği sayılan İngiltere'nin silahlı güçleri 12 Nisan 1919'da Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Cumhuriyeti'nin parlamentosunu basıp dağıtmış, bazı siyasetçileri de Malta'ya sürmüştü. Aynı gün, bağımsızlıkçı İrlanda Parlamentosu da aynı akıbete uğramıştı.[157]

2) Seçimler

Seçimlerle ilgili başlıca sorunlar, dinsel azınlıkların temsiline izin verilip verilmeyeceği konusu ile seçme özgürlüğü hususlarında düğümleniyordu.

Azınlıkların temsili ve bunu sağlamak için de nispî temsil esasının benimsenmesi, işgalci devletlerin çıkarı ve talepleri doğrultusunda bir düşünceydi. Sadrazam Ali Rıza Paşa bu yöndeki tasarılarını açıkça ifade edecekti.[158]

Ulusal hareket ve Mustafa Kemal ise buna karşıydı. Seçimlerin eldeki yasa hükümleri uyarınca yapılmasını istiyor, "temsil-i nispî"yi reddediyorlardı.[159]

Görüldüğü gibi seçim sistemi tartışması da aslında bir ulusal bağımsızlık sorununa bağlanmıştı. Nispî sistem önerisi dış güçlerin, eldeki sistemin sürdürülmesi ise ulusal hareketin tercihiydi.

1908 tarihli İntihab-ı Mebusan Kanunu'na göre Ekim 1919'da yapılmaya başlanan iki dereceli seçimler birkaç aya yayıldı. Örneğin İstanbul'da ilk derece seçimleri 15 Ekim 1919'da, ikinci derece seçimleri ise 18 Aralık 1919'da yapıldı.[160]

İşgal altındaki yerlerde, Kuşadası ile Ödemiş'in iki nahiyesi dışında, işgalciler seçime izin vermediler. Adana seçimlerinin engellenmesi üzerine, İstanbul'daki Kilikyalılar Cemiyeti ikinci seçmenleri, bunlar da mebusları seçtiler.

Seçimlerin serbestliği konusuna gelince, azınlıkların yanı sıra Hürriyet ve

156 İlgili kaynaklar: *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,* c. I, s. 44-48; *Nutuk*, c. III, Ves. 159, 160, 180; *Heyet-i Temsiliye Tutanakları,* s. 3vd.; Z. SARIHAN, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü,* c. II, s. 178-179; J. SCHLICKLIN, *Angora,* p. 22; *Nutuk,* c. I, s. 172-173.

157 bkz. İkinci bölüm, III, B.

158 *Nutuk,* c. I, s. 271.

159 *Nutuk,* c. III, s. 169-170, Ves. 144 ve s. 215, Ves. 182.

160 Z. SARIHAN, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü,* c. II, s. 158.

İtilâf Fırkası ve ortakları, "harekât-ı milliye namı altındaki tahakküm" gerekçesiyle seçimlere katılmadılar.[161] Seçimlerde HT ve ARMHC etkin ve belirleyici rol oynadı. Bu bağlamda seçimlerin tamamen ve gerçekten serbest olduğu söylenemez.[162]

Fakat, milliyetçi akımın güçlülüğü, sonucu azçok garantilediğinden, hoşgörüye pay da bırakıyordu.[163] Ayrıca ARMHC kendi adına aday göstermemiş, ancak ilke ve kararlarını benimsemiş olanların kendiliklerinden Cemiyet adına adaylıklarını koymalarını istemişti.[164]

Seçimler bu kayıt ve şartlar altında nispeten demokratik bir ortamda gerçekleşti. Mustafa Kemal HT adına Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya, "intihabat mücadelesi o derece serbest cereyan etmektedir ki, en müterakkî ve medenî memleketlerde bile bu suretle müdahalesiz bir intihap vaki olmamıştır zannındayım" diye yazacaktı.[165]

Seçim sonuçları, milliyetçilerin ve müdâfaa-i hukukçuların beklenen başarısını tescil etti. Böylece ulusal hareket için "fiililikten sıyrılma ve hukukîleşme"nin bir kapısı daha açılmış oluyordu.[166]

3) Bir Bıçak Sırtı: Mîsâk-ı Millî

Meclis-i Mebusan 12 Ocak 1920'de açıldı. Müdâfaa-i Hukukçular çoğunlukta olmalarına karşın disiplinli bir grup oluşturamadılar. Kurdukları Felah-ı Vatan grubu yeterince radikal değildi. Saray ve yabancı denetiminin etkisindeki İstanbul ortamı, Mebusanı da ürkekleştirmişti. Heyet-i Ayan ise atanma biçiminin de etkisiyle zaten Saray politikasına eğilimliydi.

Meclis-i Mebusan'ın olumlu hizmeti, gayriresmî bir oturumda Mîsâk-ı Millî'yi kabul ve ilân etmek oldu (28 Ocak 1920). Bu metnin taslağı Ankara'da oluşturulmuştu.[167] Temel mantığı ise Amasya, Erzurum ve Sivas günlerinde inşa edilmişti. Mîsâk-ı Millî (Ahd-ı Millî) olarak ortaya çıkan belge, YKİ ve UKİ pratikleriyle ulusal devlet tezinin ülke, nüfus ve egemenlik unsurları bakımından resmen tescili anlamına geliyordu.

Bu içerikteki bir belgeyi kabullenen Osmanlı Devleti ölümcül bir taahhüt altına da girmiş bulunuyordu. Öyle ki, Mîsâk-ı Millî'deki hedefleri tutturamayan bir devletin ve iktidarın artık varlık nedeni de kalmamış olacaktı. Böylece

161 T. Z. TUNAYA, *Atatürk ve Atatürkçülük,* s. 67.

162 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri,* c. II, s. 152-155.

163 H. E. WORTHAM, *Mustafa Kemal of Turkey,* p. 97; PECH, *Les Alliées et la Turquie,* p. 102.

164 *Nutuk,* c. I, s. 168, c. III., s. 175-176, Ves. 147-149.

165 *Nutuk,* c. III, s. 192, Ves. 192.

166 T.Z. TUNAYA, *Atatürk ve Atatürkçülük,* s. 66, 182.

167 A.F. CEBESOY, *Millî Mücadele Hatıraları*, s. 273; M. TUNÇAY, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, s.39.

Osmanlı Devleti ve iktidarı adeta kendi şartlı infisahını (yokoluşunu) bizzat kararlaştırmış oldu.

Fakat madalyonun bir de öteki yüzü vardı. Osmanlı anayasal kurumları çalışmaya başlayıp ulusal ve bağımsız devlet tezine sahip çıktıkları takdirde, zaten kendini geçici sayan UKİ'nin de sonu gelmiş olacaktı. Öyle ya, bu olasılık gerçekleştiğinde de onun varlık sebebi ortadan kalkıyordu. Bu yüzden, Meclis-i Mebusan'ın toplanması ve Mîsâk-ı Millî'yi kabulü iki taraf için de kritik eşikti, iki tarafı keskin bir "acem kılıcı"ydı.

Nitekim Sadrazam Ali Paşa 9 Şubat 1920'de Meclis-i Mebusan'da okuduğu beyannamede, "Bundan böyle irade-i milliyenin Meclis-i Âlî'de tecellisi hasebiyle artık Meşrutiyet kaidelerine uyulmaya hiçbir mâni tasavvur olunamaz" diyerek, HT'nin millet adına hareketlerine bundan böyle yer kalmadığını imâ ediyordu. Sadrazamın 14 Şubat tarihli tâmiminde de şöyle denmiştir: "Meclis-i Umumî içtima ederek her türlü millî emellerin tek tecelligâhı (...) faaliyete başladığına göre (...), memleket dahilinde bu meclisten başka yerde, irade-i milliye adına söz söylemeye ve taleplerde bulunmaya artık mahal ve imkân kalmadığından, hükûmet işlerine müdahale şeklinde her nevî fiil ve hareketler cezayı muciptir". Gerçi Mustafa Kemal Paşa, 17 Şubat tarihli HT tâmimiyle buna sert çıkacak ve onurlu bir barışa kadar ARMHC'nin varlığını sürdüreceğini bildirecekti, ama[168] ulusal hareket cephesinde de ikircikli tavırlar başlamamış değildi.

Cebesoy'a bakılırsa, ulusal hareket saflarındaki pek çok kişiye göre, millî mücadeleye yatkın bir hükümet işbaşına gelmişken ve meclis de yeniden açılacakken, artık "gayri mesul teşkilâtla beyhude yere meşgul olunmamalıydı."[169]

Nitekim Kâzım Karabekir Paşa bile, ulusal mücadeleye yatkın Ali Rıza Paşa hükümeti ile HT arasında sürtüşme çıktığında, İstanbul'da millici bir hükümet varken artık HT'ye gerek kalmadığını yazıyordu.[170]

Görüldüğü gibi Meclis-i Mebusan'ın toplanması ve Mîsâk-ı Millî'nin kabulü iki taraf için de büyük bir riziko ve hattâ kumardı. Taraflardan biri kaybedecekti; en tehlikeli durumda görünen de UKİ'ydi. Bu kritik eşikte ibre daha çok GİM'den yana gibiydi.

4) İşgal ve Meclis'in Sonu

Ulusal hareketi ve UKİ'yi sönüşe geçmekten kurtaran olay İstanbul'un işgali (16 Mart 1920) ve Meclis-i Mebusan'ın çalışamaz duruma düşmesi oldu.

168 akt. T. GÖKBİLGİN, *Millî Mücadele Başlarken,* c. II, s. 355-356.

169 A. F. CEBESOY, *Millî Mücadele Hatıraları,* s. 273.

170 Kâzım Karabekir'den Mustafa Kemal'e, 23/2/1920 *(Nutuk,* c. III, s. 279-280, Ves. 238).

Amasya görüşmeleri ve protokolleri, GİM ile UKİ arasındaki mücadeleye bir uzlaşma getirmek için düzenlenmişti (Ekim 1919). Ancak bir süre geçince, özellikle 1920 başlarından sonra GİM-UKİ çelişkisi doruk noktasına tırmanmaya başladı.

İstanbul'un işgali ve meclislerin çalışamaz duruma düşmesi, iktidarlar arası kuvvet dengelerinde UKİ yararına bir sonuç yarattı. HT'nin ve UKİ'nin yeniden canlanışı ve ülke kaderine elkoyması olanağı doğdu. Sivas Kongresi ve ARMHC Nizamnamesi, durum gerektirdiğinde HT'yi geçici bir yönetim kurma yetkisiyle donatmıştı. İstanbul'un işgalinden sonraki 16-17 Mart bildirileriyle HT kendini tek merci ilân ederken bu yetkiyi kullanmış oluyordu. HT bundan sonraki genelge ve bildirileriyle de TBMM çağrısını yaptı ve bu meclisin açıldığı tarihten itibaren bütün sivil ve askerî makamlarla millet için tek başvuru makamının TBMM olacağını duyurdu.

İktidar kavgasının doruk noktası budur ve ulusal hareketin *devrimci bir kopuş* olayını gerçekleştirdiğini gösterir. Buna az sonra yeniden döneceğiz (C).

İbreyi tersine çeviren, ulusal hareketin yeniden canlanmasına yol açan, işgalci güçler açısından ise "basiretsizlik" gibi görünebilen bu müdahale aslında beklenmedik bir olay değildir. Bu saldırı aslında İtilâf Devletleri'nin siyasetlerinin doğal ve belki de kaçınılmaz bir yeni halkasıydı.

İtilâf güçlerinin dayatmak istedikleri *yarı sömürge tipi köylü devleti* modelinin, millet iradesine yer bırakmayan bir mutlakiyet Osmanlısını yeğlediğini Birinci Bölüm'de görmüştük. Nitekim bunlar Mondros sonrasında da Meclis-i Mebusan'ın feshi için padişaha baskıda bulunmuş ve sonuç elde etmişlerdi. Vahdettin bunu şöyle itiraf edecektir: "Ecnebiler pek bi-aman.. Bizi tazyik ile Meclis-i Mebusan'ı dağıttırdılar."[171] Bu fesih kararı 21 Aralık 1918 tarihliydi.

İtilâf Devletleri ve özellikle İngiltere, son Meclis-i Mebusan toplandıktan sonra da müdahalelerine devam ettiler. Kuvâ-yı Milliye'ye yardımda bulundukları gerekçesiyle ve bir "Nota"yla suçladıkları Harbiye Nazırı ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisini (Genelkurmay Başkanı) istifa etmek zorunda bıraktılar (21 Ocak 1920); sürekli baskılarla bunalttıkları Ali Rıza Paşa hükümetinin istifasına yol açtılar (3 Mart); Damat Ferit ve arkadaşlarının Meclis tarafından Divan-ı Âlî'ye sevkine izin vermeyeceklerini ve gerekirse fiilen müdahalede bulunacaklarını bildirdiler (8 Mart). Bu zincirin halkalarından olaraktır ki, 12 Şubat - 12 Mart tarihleri arasında toplanan Londra Konferansı işgal kararı alacak, İngiliz Dışişleri'nin 13 Mart tarihli emriyle de bu karar uygulanacaktır (16 Mart).[172]

171 A.F. TÜRKGELDİ, *Görüp İşittiklerim,* s. 182.

172 Döküm ve bilgiler için bkz. Z. SARIHAN, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, c. II, s. 299, 356, 366, 372, 373, 377.

İşgale karşın, hükümet gibi mebusların çoğu Meclis'in hâlâ İstanbul'da çalışabileceği hayali içindeydi. O kadar ki, Anadolu'da tepki ve karışıklık çıkmasını önlemek için bir Nasihat Heyeti gönderilmesi fikri bile doğuverdi.[173]

Oysa İngilizler bazı mebusları Malta'ya sürgüne göndermek üzere tutuklatmaya başlamışlardı (16-18 Mart). İngilizlerin meclis geleneği ve saygısına sahip olduklarını ileri sürerek, Mustafa Kemal'in İstanbul'u terk edip Anadolu'ya geçme uyarısını kabul etmemiş olan Rauf Bey de bunlar arasındaydı.[174]

G. Jaeschke'nin "İngiliz demokrasi tarihinde misli görülmemiş vahim bir karar" diye nitelediği[175] bu davranışın, aslında ondan bir önceki yıl içinde yine İngiltere tarafından sergilenmiş iki emsali vardı. Daha önce de değinildiği gibi İngilizler zorla parlamento dağıtmanın örneğini 1919 yılı içinde aynı günde iki defa vermişler, Kars'taki Cenûb-i Garbî Hükûmet-i Cumhuriyesi ile İrlanda parlamentolarını 12 Nisan 1919 günü silah zoruyla dağıtmışlar, Kars'taki mebus ve vekillerden bazılarını da Malta'ya sürgüne yollamışlardı.

İşgal ve sürgün eylemlerinin içerde yarattığı yeni duruma dönelim.

İşin vahametini iyice gören Meclis-i Mebusan, varlığını kanıtlamak için bir girişimde bulundu ve kendi iradesiyle toplantılarını süresiz tatil karar aldı (18 Mart). Oybirliğiyle alınan bu kararın kaynağında Rıza Nur ve arkadaşlarının ortak imzalı bir önergesi vardır. Önerge ve Dr. Rıza Nur'un konuşmasında işgal, anayasa ve uluslararası hukuk açısından kınanıyor, Kanun-ı Esasî uyarınca antlaşma onaylamaya yetkili olan meclisin baskı altında olduğu, düşünce ve vicdan özgürlüğü ile yasama dokunulmazlığının kalmadığı belirtiliyordu.[176]

Bu kararı almakla Meclis-i Mebusan, kendi varlık ve geleceğinin kendi ellerinde olduğunu kanıtlamak istemişti. Böylece, padişah tarafından feshedilme olasılığının da ortadan kalkmış olacağı düşünülüyordu.

Yoğunlaşan İtilâf baskısı, işgal eylemi ve Meclis-i Mebusan'ın birleşimlerini erteleme kararı alması, üç kuvvet merkezi olan İtilâf, GİM ve UKİ arasındaki ilişkilerde hızlı dönüşümlere yol açtı.

İtilâf baskısı ve şimdi de işgal olayı, GİM'i ve Vahdettin'i dış güçler karşısında iyice uysallaşmaya, halka karşı otoriterleşmeye, UKİ'ye karşı da amansızlaşmaya itti. Padişah bazı mebuslara, sözlerine dikkat etmeleri uyarısında bulunacak, İngilizlerin isterlerse Ankara'ya kadar gidebilecekleri gözdağını verecek ve şöyle diyecekti: "Bir millet var koyun sürüsü, ona bir çoban lâzım, o

173 YUNUS NADİ, *Kurtuluş Savaşı Anıları,* s. 180.

174 Z. SARIHAN, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü,* c. II, s. 378.

175 G. JAESCHKE, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri,* s. 149.

176 Metin: T. Z. TUNAYA, *Atatürk ve Atatürkçülük,* s. 203-204; M. GOLOĞLU, *Üçüncü Meşrutiyet,* s. 118-119.

da benim (...). Ben istersem Rum Patriğini de, Ermeni Patriğini de, Hahambaşıyı da sadrazamlığa getiririm."[177]

Bu iktidar anlayışının, *hâkimiyet-i milliye* ilkesini baştacı eden ulusal hareketin ve UKİ'ninkinden ne kadar farklı olduğu açıkça ortadadır.

İşgalden ve Salih Paşa hükümetinin çekilmesinden sonra yine Damat Ferit Paşa hükümeti kuruldu (5 Nisan). Bunun ardından, faaliyetlerini kendi iradesiyle süresiz ertelemiş olan Meclis-i Mebusan hakkında fesih kararı alındı (11 Nisan). Bununla güdülen amaç, Ankara'da toplanacağı bildirilen meclisi gayri meşru saydırmaktı.[178]

C) TBMM Rejimine Geçiş

Meclis-i Mebusan'ın toplanması hem UKİ'nin başlıca talebiydi, hem de onun varlığını ve geleceğini iyice tartışmalı hale getirebilecek bir gelişmeydi. İşgal ve meclisin dağılmak zorunda kalması ise UKİ'yi yeniden canlandırdı. Bu diriliş, yeni tipte bir iktidar olayına ve rejime geçişe de hizmet etti. Önce bu dönüşümün *olaysal boyutu,* sonra da *anlamı* üzerinde durmak gerekir.

1) Geçiş Olayı

İşgal ve meclisin dağılmasının ardından Trakya'daki hareket İstanbul'la ilişkisini kestiğini, doğuda ise Kâzım Karabekir Paşa silahlı direnişe devam kararını birer bildiriyle açıkladılar. Mustafa Kemal Paşa da Ankara'dan kolordu ve vilayetlere gönderdiği genelgeyle, İstanbul'la haberleşmenin kesildiğini bildirdi, bunların HT ile bağlarını korumalarını istedi. Yine HT adına Mustafa Kemal bir başka tâmimle Ferit Paşa "Heyet"inin hiçbir surette tanınmayacağını açıkladı ve asıl önemlisi yeni bir meclisin Ankara'da toplanması için tarihî çağrısını yaptı; ek seçimin de esaslarını ortaya koydu.[179]

Yepyeni ve olağanüstü yetkili bir meclisin başkent dışında toplanmaya çağrılması, Kanun-ı Esasî'nin öngörmediği bir şeydi, hattâ bu anayasaya aykırıydı. O güne kadar resmî kurumları çalıştırmak için baskı yapmakla yetinmiş olan ulusal hareket, bu çağrısıyla gerçek anlamda "ilk devrimci adımı" atmış oluyor-

177 A.F. CEBESOY, *Millî Mücadele Hatıraları,* s. 313; A.F. TÜRKGELDİ, *Görüp İşittiklerim,* s. 261; Z. SARIHAN, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü,* c. II, s. 378.

178 T.Z. TUNAYA, *Atatürk ve Atatürkçülük,* s. 200, 206-207.

179 Metinler: *Nutuk,* c.I, s. 298-302; YUNUS NADİ, *Kurtuluş Savaşı Anıları,* s. 284-287; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri,* s. 298-299.

du.[180] TBMM'nin toplanması, Osmanlı yerleşik meşruluk ve yasallık (legalite) sisteminden tam bir *kopuş* (rupture) demektir.

Fakat bu olay aynı zamanda yeni bir meşruluk ve yasallık anlayışının da kurulması demek olmuştur. "Milleti temsil etmek" bunun esasıdır. Nitekim Mustafa Kemal, Meclis-i Mebusan'ın dağılmasından sonra bile HT'nin tek başına ülkeyi temsil etmediğini, bir ulusal meclisin toplanması gerektiğini belirtiyordu.[181]

Kopuş süreci TBMM günlerinde pekiştirildi. Yabancı devletlere gönderilen notalarla (30 Nisan 1920) İstanbul çıkışlı bütün hukukî işlemler "keenlemyekûn" (yok) sayıldı.[182] Ardından İstanbul'la her türlü resmî haberleşme kesildi ve 7 sayılı kanunla da işgalden sonra İstanbul tarafından ve BMM onayı dışında yapılmış ya da yapılacak bütün antlaşma ve sözleşmeler geçersiz ilân edildi.

Bu köklü dönüşümü mümkün kılan etkenler nelerdir?

Esas faktör, TBMM çağrısını yapan UKİ'nin milletin güvenine sahip bulunmasıydı; geçiş kararı bu kaynaktan gücünü alıyordu ve başarısını da buna borçlu oldu.[183] Bir başka deyişle, işgal yoluyla yapılan "hükümet darbesi" çok kaba ya da çok ılımlı olduğu için değil, halkın onayladığı iktidar Anadolu'daki olduğu için etkisiz kalmıştı.[184]

Fakat, kopuşu ve yepyeni bir rejime geçişi kolaylaştıran öbür etkenler de önemlidir.

Bir kere, işgal ve meclisi dağılmaya zorlamak suretiyle İngiltere'nin istemeyerek de olsa gördüğü hizmet inkâr edilemez. "İstanbul'daki meclis baskına uğramadan başka bir yerde toplansa aynı ilgiyi görebilir miydi?" sorusu[185] bu bağlamda ciddî bir değer taşır.

Bir başka neden, meşruluk sorunuyla ilgilidir. Meclis-i Mebusan'ın birleşimlerine son vermeyip bunları tatil (erteleme) kararı almış olması, Ankara'daki meclisin meşruluğunu da güçlendiriyordu.[186] Böylece iki meclis arasında bir meşruluk köprüsü kurulduğu bile ileri sürülebilir. Zaten Mustafa Kemal Meclis-i Mebusan'a başkan olmayı istediği günlerde, böyle bir dağılma olasılığı karşısında başkan sıfatıyla meclisi Anadolu'da toplamayı tasarlıyordu.[187]

180 J. GLASNECK, *Kemal Atatürk ve Çağdaş Türkiye,* s. 121.

181 Bandırma'daki 17. Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa'ya şifreli telyazısı, 27 Mart 1920 (B.S. GÜNSAV, *Anılar,* s. 230).

182 Metinler: A.K. MERAM, *Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi,* s. 67, Ves. 58; YUNUS NADİ, *Kurtuluş Savaşı Anıları,* s.346-347.

183 A. MARY-ROUSSELIERE, *La Turquie constitutionnelle* (Thèse), Rennes 1925, p. 187.

184 H.E. WORTHAM, *Mustafa Kemal of Turkey,* p. 104.

185 H. BAYAZ, *Antep Savunması Günlüğü,* s. 94.

186 T. ATEŞ, *Kemalizmin Özü,* DER yay., İstanbul 1980, s. 38, dn.3.

187 *Nutuk,* c. I, s. 259-260.

Bir başka yardımcı unsur, dağılan meclisin başkanının oynadığı rolle ilgilidir. Meclis-i Mebusan Reisi Celalettin Arif Bey'in, Mustafa Kemal'in HT adına çıkardığı yeni meclisi toplama çağrısının (*Tebliği Umumî*) bütün milletçe kabul gördüğünü, "hukuk-ı esâsiye kavâid-i umumiyesine muvafık" (anayasa hukukunun genel kurallarına uygun) ve içinde bulunulan durumun gerektirdiği bir "emr-i muhik" (haklı buyruk) olduğunu bildirmesi,[188] geçiş olayındaki meşruluk zincirini perçinlemiştir. Celalettin Arif Bey'in, kaba kuvvet yüzünden çalışamaz duruma düşmüş bir meclisin başkanı olarak Ankara'ya geçişi, bütün karar ve yönetme yetkilerinin İstanbul'dan Ankara'ya aktarılabilmesini kolaylaştırmıştır.[189]

Bir faktör de, yeni meclisin niteliği ve padişahın tutumuyla ilgilidir. İşgal ve Meclis-i Mebusan'ın çalışamaz duruma düşmesinden sonra Padişah'ın Anadolu'ya geçmesi şıkkında Mustafa Kemal'in ve ulusal hareketin alanının yine sıkışmaya mahkûm kalacağı varsayımı[190] ciddî bir tezdir. Kurulacak yeni meclisin niteliği açısından da bu konu önem taşımaktaydı.

Mustafa Kemal Ankara'daki meclisin bir kurucu meclis (meclis-i müessesan) olmasını isterken, çok kişi Osmanlı parlamentosunun aynen Ankara'da devamından yanaydı. Böylece Osmanlı düzeni sürecekti. Mustafa Kemal ise, Padişahın ve hükümetinin meclis üzerindeki baskısına olanak verdirecek bu formüle karşıydı. Ayrıca teknik engel ve sakıncalar da vardı. İki kanatlı Osmanlı parlamentosunun Ayan heyeti üyelerinin çoğu Ankara'ya geçemezdi, parlamento oluşamazdı. Oluşabilseydi bile, Padişah ve hükümet İstanbul'da kaldığı sürece yasama ve yürütme organlarının işlerliği için gerekli olan mekân birliği gerçekleşemezdi. Bu noktada tek çözüm Padişah ve hükümetin de Ankara'ya geçmesiydi. Ama onlarda bu niyet yoktu; ki bu da Mustafa Kemal'in işlerini kolaylaştırıyordu. Yoksa ikinci plana düşmesi ve radikal değişimlerin yaşanamaması olasılığı büyüktü. Zaten bu yüzden de Mustafa Kemal hanedan üyelerinden bazılarının Anadolu'ya geçmesine karşı çıkıyordu. Sonuçta orta yol bulundu, kurucu meclis yerine "olağanüstü yetkilerle donatılmış meclis" formülünde karar kılındı, BMM hem İstanbul'dan gelenlerden hem de yeni seçilen mebuslardan oluştu.[191]

2) Dönüşümün Anlamı

TBMM rejimine geçişle yaşanan büyük dönüşümün anlamı birkaç noktada toplanabilir.

188 bkz. H. ERTÜRK, *İki Devrin Perde Arkası,* s. 421.

189 S.J.SHAW/E.K.SHAW, *History of the Ottoman Empire and the Modern Turkey,* vol. II, p. 349.

190 von MIKUSH, *Ghazi Mustafa Kemal,* p. 207.

191 A.MUMCU, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi,* 4. baskı, AÜHF yay., Ankara 1976, s. 54-55.

İlk çarpıcı olgu, iktidar ikiliği durumunun, GİM-UKİ baş çelişkisinin ikincisi lehine aşılmasıdır. Bu, Mütareke sonrasında başgösteren iktidar sorununun da esas olarak çözümü demektir. Artık İstanbul kararları "yok" sayılmakta, sivil yönetim ve atama yetkileri Ankara yönetimine geçmekte, meşruluk/yasallık çatışmasından da yeni iktidar üstün çıkmaktadır. GİM şimdi iyice bir başkent monarşisi durumundadır. Cafer Tayyar Bey'in Mustafa Kemal'e ilettiği 3 Mayıs 1920 tarihli rapordaki ifadelerle, "İstanbul hükümetinin nüfuzu, Yedikule-Çamlıca arasından daha ileri gitmemektedir."[192] Onun bundan sonraki etkinliği, fetva ve kuvâyı inzibatiye düzenleyiciliği ile iç isyan kışkırtıcılığı çerçevesini aşamayacaktır.[193]

İkinci saptama, TBMM'nin açılmasıyla birlikte artık kongreler döneminin kapandığı şeklinde yapılabilir. Yerel kongreler ve yerel kongre iktidarları döneminin TBMM evresine de sarkan uzantıları, daha önce işaret edilmiş olduğu gibi, Edirne, Afyon, Pozantı kongreleri ile Oltu Şûra Hükûmeti'dir. Bu gibi istisnaî durumlar dışında, TBMM'nin kurulması, yerel ve ulusal kongreler ve kongre iktidarları döneminin de bittiğini ifade eder.

Bir başka gözlem, UKİ'nin tam iktidarlaşması, daha da doğrusu devletleşmesinden söz etmeyi mümkün kılar. UKİ nitel bir değişime uğrayarak ve diyalektik bir sıçramayla bu mertebeye yükselmektedir. Şöyle ki, TBMM rejimine geçişle birlikte ARMHC ve UKİ çevresinde oluşmuş olan "ordu ve halk hareketi koalisyonu" temsilî niteliğini ve gücünü de pekiştirmiş bulunuyordu.[194] BMM'nin açılmasıyla, ARMHC'nin nizamnamesinde öngörülen olasılık da gerçekleşmiş, Cemiyet ülke yönetimine elkoymuş oldu. Seçimlerde Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetlerine tanınan rolün payıyla TBMM üyeleri ARMHC'nin de temsilcileri sayılmakta, meclis adeta bu cemiyetin genel kurulunun uzantısı durumuna gelmektedir; "yani dernek nerdeyse devlet olmakta"dır.[195]

Nihayet, iktidar sorununun bu şekilde aşılması devlet sorununun çözümünü de düzlüğe çıkarmaktadır. Mütareke dönemine ilkin devlet sorunuyla girilmişti. Bunun hemen arkasından, iktidar boşluğundan da doğan bir yeni iktidarlar olgusu ve iktidar çatışmaları dönemi yaşanmıştı. İktidar sorununun TBMM'nin açılmasıyla birlikte aşılmış olması, devlet sorununun da çözüm anahtarını getirmektedir. Nitekim 1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu yeni bir "Devlet"ten, "*Türkiye Devleti*"nden söz eder.

192 Metin: T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Millî Mücadele,* c. I, s. 239.

193 Bununla birlikte Ekim 1920 başlarında isyanlar yüzünden Konya'dan Akdeniz'e kadar olan bütün kazalarda BMM hükümeti etkisi düşürülmüş, bunun yerine "Hakk-ı Halife" ve "Heyet-i İlâhiye" adları altında birtakım "hükümet idareleri" de kurulmuştur (S.F.ERTEN, *Millî Mücadelede Antalya*, s. 30-31).

194 S.E.FINER, *The Man on the Horseback,* New York 1962, p. 202.

195 M.TUNÇAY, *Tek Parti Yönetimi,* s. 41.

BEŞİNCİ BÖLÜM

KONGRE İKTİDARLARININ VE BÜYÜK DÖNÜŞÜMÜN DİNAMİKLERİ

Bu kitapta şu ana kadar işlenen malzeme daha çok görseldi; olguların gözleminden hareket edilmişti. Özetle: İktidar boşluğunun yerel ve ulusal kongre iktidarları tarafından doldurulması, iktidarlar arasındaki çelişkilerin TBMM'ye giden yolda aşılması vb.

Kabul ve itiraf etmek gerekir ki, birkaç yüzyıllık bir imparatorluğun ya da yenik bir devletin yerini topu topu birbuçuk yıllık bir aralıkta yepyeni ve ulusal bir devletin alması, yüzyılın başlarında ne kestirilebilir ne de zorunlu gibi görünen bir gelişmeydi.[1]

O zaman, kongre iktidarlarını yaratan ve büyük dönüşümü mümkün kılan itici güçlerin (dinamikler) neler olduğu sorusundan kaçınılamaz. Son bölüm bu konuda bir düşünce egzersizidir. Başlıca üç zemin esas alınabilir: Tarihin mirası (I), ortamın özgüllüğü (II) ve önderliğin rolü (III).

1 F. GEORGEON, *Aux origines du nationalisme turc: Yusuf Akçura (1876-1935)*, Ed. ADPF, Paris 1980, p. 3 (Türkçesi: *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura*, çev. A. Er, Yurt Yay., Ankara 1986).

I) TARİHİN MİRASI

Tarihteki büyük sıçramaların hem eskiye reddiye (kopuş), hem de geçmişin mirasına dayalı atılımlar (süreklilik) olduğu açıktır. 1918 sonrası Türkiyesinin tarihsel birikimlerini II. Meşrutiyet havuzunda aramak gerekir.

A) Ekonomik ve Sosyal Alan

II. Meşrutiyet döneminde ülkenin sosyal ve sınıfsal yapısında dikkat çekici bir değişim yaşanmaya başladı. 1913'ten itibaren sahneye konulan "millî iktisat" siyaseti, Türk ve Müslüman işadamlarının kollanması, kapitülasyonların kaldırılması (1914), Birinci Dünya Savaşı yıllarında uygulanan kayırma politikaları (tahsisler), tarım ürünlerinin büyük değer kazanması gibi etkenler yeni bir sınıfın doğumuna zemin hazırladı: "Millî burjuvazi."[2] Özellikle tarım ürünlerinin alım-satımıyla zenginleşen tüccar ve eşraf, Türk-Müslüman bir orta sınıfın ve ulusal burjuvazinin taşradaki belkemiğini oluşturmaya başladı.[3]

Hafif sanayi, elzanaatları ve ticaret dünyasının bu yeni güçleri, İstanbul ve İzmir'in işbirlikçi büyük burjuvazisi ile nesnel çelişkiler içindeydi; bunların hegemonyasından kurtulmak istiyorlardı. Büyük çapta İttihat ve Terakkî dönemi politikalarının ürünü olan, ama bu partinin merkez yönetiminin ve metropoliten (İstanbul) ortamının yozlaştırıcı etkilerinden büyük çapta uzak durabilmiş olan bu taşra güçlerinin, ülkenin bağımsızlığı ve sınıf bütünlüğünden yana çıkarları vardır. Henüz zayıf olan bu orta sınıfın özlemlerini yerel aydınlar, yani yeni Osmanlı seçkinleri dile getiriyordu.[4]

2 bkz. Z. TOPRAK, *Türkiye'de Millî İktisat (1908-1918)*, Yurt yay., Ankara 1982, s. 346-351; F. AHMAD, "Vanguard of a Nascent Bourgeosie: The Social and Economic Policy of the Young Turks", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Hacettepe Üniv. yay., Ankara 1980, s. 329-350.

3 F. GEORGEON, "L'Economie nationale en Turquie à l'époque des Jeunes Turcs", *Collection Turcica II*, 1982, p. 203: "Kurtuluş Savaşının yükünü bu buğday Anadolu'su taşıyacaktır" diyor.

4 S. VELİKOV, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, s. 60.

Yerel kongre hareketleri arasındaki birleşme girişimlerinde ortak iktisadî kader anlayışının varlığı dikkat çekicidir. Erzurum Kongresi'ni düzenlemek için Trabzon ve Erzurum yerel örgütleri ve önderleri arasında yapılan fikir alışverişinde kullanılan metaforlar bu açıdan bir kere daha anılmaya değer: "Trabzon, vilayetlerimizin nefes borusu ve gözü ve buralar Trabzon'un belkemiğidir. Trabzon'un bizsiz, dahilî vilayetlerimizin de Trabzon'suz yaşaması imkânsızdır".[5]

Ulusal (Kemalist) önderliğin öncesinde ya da dışında oluşan yerel kongre hareketlerinin ekonomik ve sosyal yönden nispeten daha gelişmiş bölgelerde uç vermesi bu açıdan anlamlıdır: Kuzeydoğu Anadolu, Batı Anadolu ve Trakya. Gerçi bunları doğuran esas dürtü işgal tehdidinin çok yakın oluşudur. Fakat aynı tehlike Güneydoğu'da da çok yakındı ve hattâ kendini açıkça ortaya koymuştu: Antep, Maraş, Urfa. Buralarda da direniş hareketleri son derece önemliydi. Fakat kongre tarzı bir örgütlenme görülmedi. Bunun nedenleri arasında bölgenin ekonomik ve sosyal bakımdan (dolayısıyla siyasal yönden) nispeten daha az gelişmiş oluşunun, feodal ve kapitalizm öncesi güçlerin ağırlığının (toprak ağaları, aşiretler vb) bir payı bulunmalıdır.[6]

Özetlersek; 1918 Türkiyesi'nin ekonomik, sosyal ve sınıfsal tablosu bütün olumsuzluklara karşın dinamik unsurları da bağrında taşıyordu. İtilâf Bloku'nun dayatmak istediği *yarı sömürge tipi köylü devleti* modelini kabullenmeyecek sosyal güçler olmuştu.

Sosyal planda bir başka itici güç de nüfus hareketlerindeki değişme olmalıdır. Demografik açıdan bu dönemde önceki yıllara oranla farklı bir yapılanma görülüyordu. 1914-1918 arasında Anadolu ve Trakya'nın nüfus yapısında hissedilir değişiklikler meydana gelmişti. Zorunlu (tehcir) ya da anlaşmalı (mübadele) nüfus aktarımları bunun ana nedenidir. Doğu'da Ermeni nüfusun göçertilmesi, Batı Anadolu ve Trakya'daki Rum nüfusun önemli kısmının daha o zamanlar Yunanistan'a gitmesi ve bunların yerine Makedonyalı ya da Yunanistanlı Türklerin yerleştirilmesi[7] gibi.

Bu gidiş-gelişler ülkenin nüfus yapısında Türk unsurunu daha da ağırlıklı ve hâkim duruma getirdi. Bu açıdan bakıldığında, 1918 başlarından itibaren ilk sivil ve yerel direnişlerin ve kongre hareketlerinin Kars ve Balıkesir gibi türdeş nüfus yapısına, Türk-İslam ağırlığına sahne olan yörelerde uçvermiş olması bir rastlantı olmasa gerektir.[8]

5 Erzurum Müdafaai Hukuku Milliye Cemiyeti'nden Trabzon Muhafazai Hukuku Milliye Cemiyeti'ne, 30 Mayıs 1919 (M. GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi*, Ankara 1968, s. 52-53).

6 Özellikle Urfa hareketinde aşiret reisleri önplandadır (bkz. T. GÖKBİLGİN, *Millî Mücadele Başlarken*, c. II, T. İşbankası yay., Ankara 1964, s. 194-195).

7 T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Millî Mücadele*, c. I, s. 92-93.

8 Cenubi Garbî Kafkas Hükümeti Riyaseti'nin 1919 yılındaki nüfus istatistiklerini gösteren belgesine göre,

B) Siyasal Düşünce ve Kültür

Kongre iktidarlarının iki temel özelliği (faaliyet alanları yerel bile olsa) ulusallık ve demokratiklik idi. Bu siyasal bilincin yakın tarihteki kökleri nerelerdeydi?

II. Meşrutiyet ve Büyük Savaş yılları, birleştirici unsur olarak bel bağlanan İslamcılık ve Osmanlıcılık politikalarının iflasını kayda geçirdi. Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu topraklarda bile ulusçu ve ayrılıkçı hareketler öne çıktı. İmparatorluğun muteber unsuru Araplar dahi 19. yy'dan itibaren ulusçuluğa yönelmişlerdi.[9] Büyük Savaş yıllarında da Osmanlı Devletinden ayrılmaya eğilimleri, en azından İslamcılık ya da Osmanlıcılık siyasetlerinin birleştirici olmadığı su üstüne çıktı. Batı'ya karşı İslam enternasyonali yaratma düşüncesi sonuçta, Türk hilâfetine karşı İslam ulusçuluğundan başka bir şey doğurmadı.[10]

Ulusöncesi ya da ulusüstü ideoloji ve politikaların başarısızlığı karşısında, imparatorluğun Türklerine de sarılınacak son halka olarak ulusçuluk kalıyordu. Falih Rıfkı bunu, "Türkçülükle idealsiz kalmaktan ve boşlukta sallanmaktan kurtulmuşluk" diye ifade edecektir.[11]

Böylece II. Meşrutiyet, Mütareke döneminin yerel ve ulusal önder kadrolarıyla siyasal seçkinlerini yetiştiren bir "ulusçuluk okulu" işlevini gördü. Zaten, bağımsızlık mücadelesi veren Balkan halkları bir "Türk rönesansı"na da esin kaynağı olmuşlardı.[12] Özellikle Makedonya, Avrupa dünyasına olan yakınlığı, halklar mozaiği durumundaki nüfus yapısı, çeşitli ulusçu hareketlere sahne oluşu ve nihayet önemli bir Türk topluluğunu barındırması nedeniyle, Türk ulusçuluğunun serpilmesi için en elverişli ortamı sağlamıştı.[13] İlerde önemli roller oynayacak olan askerî kadrolar, ayaklananlara karşı çarpışırken ulusçu düşünceleri tanıma olanağı da buldular.[14] Aslında ulusçuluğa en son giren Türkler olmuştu ama, 1908'den sonra bunlar arasında asıl yükselen ideoloji de bu olacaktı. Özellikle Balkan Savaşları bu açıdan bir dönüm noktası oldu.[15] Jön Türk akımı ka-

bu yönetim altında 1.543.824 "nüfusu islamiye"ye karşılık, Rus, Rum, Malakan sayısı 227.324 idi (A. E. GÖKDEMİR, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 102). Balıkesir'de nüfus türdeşliğinin kongreleşme canlılığına etkisi için bkz. C. KUTAY, "Millî mücadelede devletleşen belde: Balıkesir", s. 15-29.

9 R. KHALDI, "Arab Nationalism in Syria: The Formative Years: 1908-1914", *Nationalism in a Non-National State. The Dissolution of the Ottoman Emprie*, Ohio Univ. Press 1977, p. 207-209; P. (MANSFIELD), *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası* (çev. N. Ülken), Sander yay., İstanbul 1975, s. 22.

10 N. BERKES, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, İstanbul, 1965, s. 80.

11 F. R. ATAY, *Batış Yılları*, Dünya yay., İstanbul 1963, s. 76.

12 J. ANCEL, *Manuel historique de la question d'Orient*, 2 è éd., Paris 1926, p. 310.

13 Lord KINROSS, *Atatürk, Bir Milletin Yeniden Doğuşu* (çev. A. Tezel), Sander yay., İstanbul 1969, s. 53.

14 Ş. S. AYDEMİR, *Tek Adam*, c. I, Remzi ktb., İstanbul 1963, s. 72.

15 R. DAVISON, "Nationalism as an Ottoman Problem and the Ottoman Response", *Nationalism in a Non-National State*, p. 26-27.

natları arasındaki mücadelede de gerileyen Prens Sabahattin ve Hürriyet ve İtilâf Osmanlıcılığı, yükselen ise İttihatçı milliyetçiliği idi. Bu, ötedenberi asıl ama gizli program olan ulusçuluğun, açık fakat "göstermelik" program olan Osmanlıcılığı tahtından indirip onun yerini alması demektir.[16]

Ulusçuluğun teorik önderleri de, bu akımın maddî temelinin pekiştirilmesine, hattâ yaratılmasına özel bir önem vermekteydiler. Rusya'daki zengin deneyimlerini aktaran Yusuf Akçura, ulusçuluğun temelinde yatan kapitalist gelişmenin ve ulusal burjuvazinin önemini vurgulamakta ve Tatar-Azerî modelini sürekli işlemekteydi. Akçura'nın amacı, "burjuvazisi olmayan bir devletle (Osmanlı), devletlerini arayan burjuvazilerin (Tatar, Azerî) sentezi"ni yaratmaktı.[17]

Buna benzer düşünceler, ulusçuluğun bir başka önderi olan Ziya Gökalp tarafından da işlenmekteydi. Yeni rejimin güçlü bir orta sınıfa (ulusal burjuvazi) (sanayici, zanaatkâr, tüccar, serbest meslek sahibi) dayanması gereğini savunan Ziya Gökalp, "tipik bir şekilde, yükselen bir burjuva hareketi"nin özlemlerini dile getiriyordu.[18]

Balkan savaşları ve Arap ulusçuluğu, Birinci Dünya Savaşı koşulları ve "millî iktisat" siyasetleri Türkçülüğü ya da Türk ulusçuluğunu ilerde ulusal devlete temel oluşturacak en güçlü akım haline getirdi.[19] Ulusçu ve yurtsever edebiyat Anadolu'ya da yayıldı.[20] 1914-18 savaşı İslamcı, Osmanlıcı ve Turancı ideolojiler aleyhine, ulusçu düşüncenin ise yararına sonuçlar yarattı. Savaşın başında Padişah V. Mehmed'in İslam âlemine hitaben yayımladığı ve bunları cihada çağıran bildirisi ilgi görmedi. Afrika ve Hindistan müslümanları buna değil, Paris ve Londra kaynaklı politikalara bağlılık gösterdiler. Araplar da İngiliz dürtüsüyle aynı yolu izlediler, cihad ilânına karşın Osmanlı güçlerine karşı savaş yolunu seçtiler. Turan macerasının da fiyaskoyla sonuçlanmasıyla Türkler ulusal vatan dışında savaşmanın saçmalığını daha iyi anlar oldular. Öyle ki, cephelere Osmanlı olarak gidenler, İmparatorluğun öteki unsurlarının tavrını gördükten sonra, yalnız kendi güçlerine dayanabileceklerini kavramış olarak, Türk kimliğiyle geri dönüyorlar.[21]

16 J. ANCEL, *Manuel historique de la question d'Orient*, 2 è éd., Librairie Belagrave, Paris 1926, p. 112-225; S. AKŞİN, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek yay., ("100 Soruda Dizisi"), İstanbul 1980, s. 247-252.

17 F. GEORGEON, *Aux origines du nationalisme turc*, p. 89.

18 U. HEYD, *The Foundations of Turkish Nationalism. The Life and Teachings of Ziya Gökalp*, London 1950, p. 167.

19 S. KİLİ, *Atatürk Devrimi, Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası yay., Ankara 1981, s. 70.

20 Örneğin, Mehmet Emin'in Anadolu'daki etkisiyle ilgili ilginç bilgiler için bkz. U. İĞDEMİR, *Yılların İçinden*, TTK yay., Ankara 1976, s. 106.

21 Norbert de BISCHOFF, *La Turquie dans le monde*, p. 90, 118; S. R. SONYEL, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, c. I, s. 1.

Böylece II. Meşrutiyet'in çokulusluluğu sürdürme çabalarının başarısızlığı Türkiye'de ulus, ulusal topraklar ve vatan gerçeklerinin tanınmasına olanak sağladı. Ulusçu düşünce ve siyasal kültür bu temel üzerinde yeşerdi. Meşrutiyetlerin "birleştiricilik"teki yenilgisi, ulusal toplum ve devlete geçiş açısından en bereketli ürünleri vermiş oldu.[22] Kongre iktidarları, yerel olanları bile, bu miras sayesinde sürekli ulusal bütünlük temasını işleyebildiler. Yerel önderler, "Osmanlı elitleri" olarak, sorunları ve çözümlerini "millî terimlerle düşünebilecek durumdaydılar."[23]

Tarihsel miraslarına değindiğimiz II. Meşrutiyet'te, siyasal felsefe ve kültür alanında *pozitivist-laik* anlayış yönünde meydana gelen gelişmeler de önemlidir. Mütareke döneminde yerel ve ulusal düzeylerde mücadele veren sivil ve asker öncülerin, sorunları algılama ve bunlara çözüm getirme konusundaki tutumlarında açıkça görülen dinötesi ve seküler davranışlarda bu birikimin rolü vardır. Bu açıdan II. Meşrutiyet yalnız özgürlük, anayasacılık ve sonra da ulusçuluk açısından bir ivme getirmekle kalmamış, laik düşüncenin serpilmesi bakımından da bir fidelik olmuştur.

Aslında, özgürlük, demokrasi ve ulusçuluk üçlüsünün tarihteki yükselişinde dinsel-feodal ideoloji ve kurumların gerilemesi, buna karşılık laik düşünce ve anlayışların gelişmesi adeta genel bir eğilimdir. Dine bağlı bir monarşi olan Osmanlı İmparatorluğu'nda da özgürlük, demokrasi ve uluslaşma mücadelelerinin, laiklik açılımını da beraberinde getirmeleri kaçınılmaz bir süreçti. Nitekim ikinci Jön Türk hareketi çeşitli organlarında laik düşünceyi, sosyal ahlakı, pozitivizmi, objektif doğa ve toplum yasalarının varlığını, laik eğitimi, kadın haklarını, evrenin materyalist-biyolojik açıdan algılanması ve değerlendirilmesi gereğini savunmuş, teokratik dünya görüşüne karşı tavır almış ve bu alanda da bazı reform girişimlerinde bulunmuştu.[24] Bu arada medreselerdeki bütün gençler silah altına alınıp sosyal konumları değiştirilmiş, etkileri kırılmıştı. 1918-20 dönemine varıldığında aydın kadrolar, önemli ölçüde dinci düşüncenin dar kalıplarından kopmuş, laik kültüre açılmış genç ve orta kuşaklardan oluşuyordu. Ulusal direniş hareketine de bunlar öncülük edecektir.[25] Bunların ve halk kültürünün en profan kanatlarını temsil eden Alevî-Bektaşî nüfusun laikliğe açık yanlarına,

22 "..1908'den önce Meşrutiyet rejimini kuracak bir kuşak yoktu. Sınırlı bir kitle vardı. 1918'den sonra ise, millî bir devlet kuracak bir kuşak hazırladı" (T. Z. TUNAYA, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. II, s. XXI).

23 İ. TURAN, *Cumhuriyet Tarihimiz. Temeller, Kuruluş ve Devrimler*, Çağlayan ktb., İstanbul 1969, s. 52.

24 bkz. Ş. MARDİN, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri (1895-1908)*, Türkiye İş Bankası yay., Ankara 1964, s. 111-114, 120, 128/129, 131, 160, 168, 170; N. BERKES, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi yay., Ankara 1973, s. 399 vd.; T. Z. TUNAYA, *Hürriyetin İlânı*, s. 50-51.

25 M. P. PRICE, *Türkiye Tarihi* (çev. A. Mutludoğan), Türkiye İş Bankası yay., Ankara 1969, s. 140-141.

ilerde "Ortamın Özellikleri"nden söz edilirken değinme olanağı bulunacaktır.

Siyasal düşünce ve kültürdeki *liberal-demokratik* kazanımlar üzerinde de kısaca durmak gerekir. Tanzimat ve meşrutiyet dönemleri, anayasal yönetim ve siyasal demokrasinin temellerini oluşturan hukukilik, hukukun ve anayasanın üstünlüğü, bireysel hak ve özgürlükler, eşitlik, tebaa zihniyeti yerine vatandaş kavramı, temsilî ve parlamenter rejim, kuvvetler ayrılığı, hükümetin meclis önünde sorumluluğu gibi konularda olumlu-olumsuz zengin deneylere sahne oldular.[26]

Özellikle II. Meşrutiyet'te, egemenliği kaynağı ve kullanılışı bakımından hükümdara ait bir yetki sayan monarşik egemenlik anlayışı teori ve pratikte temelinden sarsıldı. Saltanat kurumunun kendisi de bundan payını aldı. Müstebit bir hükümdarın kuvvet zoruyla meşrutî düzene yeniden geçme zorunda bırakılması (1908), ardından gerçekten meşrutî atılımlar için tahtından indirilmesi (1909), yerine gelenin silik kişiliği (1914-18) ve sonuncu padişahın da (1918-1922) işgalci düşmanla işbirliği yapması, bir kurum olarak da *Saltanat*'ı aşındırdı; onun yüzyıllardan beri örtünegeldiği kutsallık ve dokunulmazlık şalını üzerinden çekip aldı. Kongre iktidarlarının düşünce ve uygulamalarında bunun da izleri görülür. Kongrecilerin Saray'a karşı söylemde saygılı, eylemde ise açıkça yoksayıcı bir tutumda olmaları, bu mirasla yakından ilgilidir.

Meşrutiyetlerin ve özellikle bunlardan ikincisinin en somut katkısı temsilî sistemi, parlamentoyu ve sonra da kuvvetler ayrılığını (1909), yani yasamanın yürütmeden kopup bağımsızlaşmasını getirmiş olmasıdır. İniş ve çıkışlarıyla toplam 11 yılı bulan meşrutiyet parlamentoculuğu siyasete ilgi duyan kitlenin genişlemesini, "tebaa" zihniyetinden "vatandaş tipi"ne geçişi ve siyasal anlamda bir kamuoyunun doğuşunu da beraberinde getirdi. Siyasal hayata katılım arttı. Kitle toplantıları, gösteriler, grevler, boykotlar, dernekler, emekçi örgütleri siyaset sahnesine halkın güçlerini de taşıdılar ve özgürlük çerçevesini genişlettiler.[27]

Parlamentoculuktan daha eski bir geleneğe sahip bulunan yerel yönetimlere katılma kültürü, politizasyonu ayrıca besliyordu. Yerel yönetimlere katılma geleneğinin, özellikle yerel kongre iktidarlarının doğumunu kolaylaştıran etkenler arasında düşünülmesi mümkündür.

İşte, 1918-20 bunalımına karşı kongre iktidarları yoluyla demokratik çözüm üretebilmesinde bu siyasal kültür birikiminin payı büyüktür. Kongrecilerde görülen siyasal ufuk genişliği, demokratik ve parlamenter usullere ve dile yatkınlık, hukuk konularına gösterilen dikkat ve özen bunsuz açıklanamaz. Bu, sanılanın

26 R. H. DAVIDSON, "Atatürk's Reforms; Back to the Roots", *Atatürk and Turkey of Republican Era*, Union of Chambers of Commerce of Turkey, 1981, p. 28-56.

27 bkz. T. Z. TUNAYA, *Hürriyetin İlânı*, Baha mtb., İstanbul 1959, s. 7-8, 27-31, 55, 57; A. SARROU, *La Jeune-Turquie et la Révolution*, Paris 1912, p. 183.

aksine zaten kendisi de önemli kitle hareketleri sonucunda doğmuş ve bunları daha da geliştirmiş olan II. Meşrutiyet'in idealist ruhunun da yeniden ateşlenmesi demektir. Bu bağlamda, örneğin, İstanbul yönetimi "Hürriyet" bayramı dolayısıyla kentte yapılması tasarlanan gösterileri yasaklarken, Erzurum Kongresi'ni düzenleyen yerel önderlerin kongrenin açılış tarihini Hürriyet İhtilâli'nin yıldönümüne rastlatmak konusundaki ısrarları[28] gözden kaçması imkânsız bir kontrasttır. Bu zıtlık, meşrutiyet ve özgürlük mirasının kimler tarafından ezilmek, kimler tarafından da yeniden yeşertilmek istendiğini açıkça ortaya koyar.

C) Siyasal-Yönetsel Alan

Devlet, iktidar, demokrasi ve anayasal yönetimle ilgili bazı kurum ve geleneklerin kongre tipi iktidarlaşmaları kolaylaştırıcı rol oynadıkları söylenebilir. 1918-20 koşullarının bütün olumsuzluğuna karşın, bu alanlarda tarihten süzülen olumlu birikimler vardı. Sömürge geçmişi olmama, bağımsız devlet geleneğinden gelme, kendi yönetim aygıtı ve personeline sahip bulunma (bürokrasi, idare, ordu vb.) gibi avantajlar bunların başında gelir. Özellikle II. Meşrutiyet reformlarıyla gelişen laik eğitimden geçmiş kadrolar ile, bu dönemde haberleşme ve ulaşım (telgraf ve demiryolu ağları) alanında sağlanan ilerleme modern ve rasyonel bir kamu yönetiminin temellerini kurmuştu. İdarî reformlar bir burjuva (modern) devletin siyasal temellerini hazırlamıştı. Kurtuluş savaşı döneminde ulusal yürütme gücünün yaratılmasında, Anadolu'da modern sayılabilecek bir devlet ve yönetim mekanizması kurmuş olan Jön Türklerin sağladığı bu mirastan da yararlanılacaktır.[29]

Nitekim, 1920'li yılların başlarında bile dikkatli gözlemciler Türkiye'nin "Müslüman halklar arasında devlet olarak daha gelişmiş bir ülke" oluşuna[30] çok özel bir önem vermişler, "bir Yönetimin öğelerine ve bir sinir sistemi diye tanımlanabilecek örgüte sahip" bulunan bu ülkenin "her zaman önemli bir askerî devlet olarak ortaya çıkabi"leceğine[31] işaret etmişlerdir.

Mütareke dönemi Türkiyesindeki kongre hareketleri ve iktidarlarının bu bağımsız devlet geleneği ve örgütlenmesinden büyük çapta beslendiği açıktır. Gerçekten, sivil toplum kuruluşu olma özellikleri en belirgin olan Yerel Kongre

28 bkz. S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*... s. 473-474.

29 bkz. A. SARROU, *La Jeune-Turquie et la Révolution, p. 190-193; K. STEINHAUS, Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, s. 90-96; A. BAHA, *Telgrafçılıkta Ana Dilimiz ve Mustafa Efendi*, Güneş matb., İstanbul 1933.

30 Stalin, 10 Mart 1921 (akt. D. PERİNÇEK, *Lenin, Stalin, Mao'nun Türkiye Yazıları*, Geliştirilmiş 2. baskı, Kaynak yay., İstanbul 1991, s. 137).

31 Mareşal Foch'un 23 Nisan 1920'de San Remo Konferansına sunduğu görüşler (O. OLCAY, *Sèvres Andlaşmasına Doğru*, s. 524).

İktidarları bile (Elviye-i Selâse, Trabzon-Erzurum, Batı Anadolu, Trakya), bürokratik cihaz ve kadrolardan önemli destekler almışlardı. Aynı saptama asıl Ulusal Kongre iktidarı için geçerlidir. Bu sivil-asker kadrolar büyük çoğunlukla, Hürriyet İhtilâli (1908) ve II. Meşrutiyet gibi radikal dönüşümleri yaşamış insanlardan oluşuyordu.[32]

Kongre iktidarlarının ve özellikle de Ulusal Kongre İktidarı'nın oluşumunda, mülkî bürokrasiden çok askerî bürokrasinin etkili bir rol oynadığı söylenebilir.

İttihatçı önderler daha 1915'ten beri, Anadolu'da bir direniş olasılığına göre birtakım hazırlıklar yapmışlardı.[33] Devlet aygıtının ve merkezî siyasal otoritenin, savaş yenilgisi, Mondros hükümleri, İtilâf baskısı, işgal tehdit ve uygulamaları yüzünden esaslı şekilde hırpalanmış olduğu bir ortamda, askerî bürokrasinin ayakta kalan ve direnmeye kararlı kesimleri etkin ve örgütlü güç olarak yükselmeye başlayacaktı.[34] 1914 öncesinin ya da sonrasının yaşlı, mektepli ya da alaylı paşalarından farklı bir grup, savaşta yetişen ve ordu komutasını fiilen ellerinde tutan genç ve mektepli subay ve paşalar, bu kesimin önderleriydiler.[35] Bunlar ilkin silahlı güçleri ayakta tuttular, örgütlenme ve kongre hareketlerine destek oldular (Batı'da Kâzım Özalp, Doğu'da Karabekir Paşa), yön verdiler (Erzurum Kongresinde Mustafa Kemal) ya da öncülük ettiler (Sivas Kongresi); sonra da topyekûn savaş döneminde birinci derecede rol oynadılar.[36]

Bu özellikler, "Türkiye'nin, ordunun devlete öngeldiği belki de tek ülke olduğu" yolunda birtakım retrospektif tahlillere de yol açacaktır.[37] Kongre iktidarlarının esas olarak kendiliğinden (spontané) ve sivil toplum karakterli oluşları gerçeği gözardı edilmemek koşuluyla, bu teşhis bir gerçeği dile getirir; konumuz açısından da kongre iktidarları döneminin oluşumunu kolaylaştıran önemli bir etkeni vurgular. Daha sonraki gelişmeler de bu gözlemi doğrulayacaktır. Bunlar, silahlı güçlerin varlığı ile ulus-devletin doğumu arasındaki ilişkiyi aydınlatacak niteliktedir. Eski sömürgelerin ya da sömürgeleşme-bağımlılaşma tehdidi altındaki ülkelerin ("Üçüncü Dünya" ülkelerinin) egemenlik simgeleri arasında bir "anayasaya sahip olmak", "uluslararası alanda tanınmak" kadar önemli olan bir başka veri de "bağımsız silahlı örgütler"e sahip bulunmaktır.[38]

32 Sivas Valisi Reşit Paşa için bkz. F. BELEN, *Türk Kurtuluş Savaşı*, s. 108, dn. 78.

33 E. J. ZÜRCHER, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, Üçüncü Bölüm, özellikle s. 187-189.

34 M. BOZDEMİR, *Le rôle politique de l'Armée en Turquie, thèse*, Paris 1978, p. 82.

35 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*... s. 40-41.

36 Özellikle bkz. K. KARABEKİR, *İstiklâl Harbimizin Esasları*, Sinan Matbaası Neşriyat Evi, İstanbul 1933-1951; *Kâzım Karabekir Anlatıyor* (yayına hazırlayan: U. Mumcu), Tekin yay., İstanbul 1990; K. ÖZALP, *Millî Mücadele*, 2 cilt, TTK yay., Ankara 1971.

37 M. E., "Le rôle de l'Armée en Turquie", *Le Rôle Extra-militaire de l'Armée dans le Tiers-Monde*, Entretiens de Dijon, PUF, Paris 1966, p. 244.

38 M.-P. ROY, *Les régimes politiques du Tiers Monde*, Paris, p. 391-392.

Bu bağlamda 1918-20 Türkiyesi'nde bağımsız bir askerî gücün varlığının değeri daha iyi anlaşılır. Orduların tarihteki sosyo-politik evrim tipolojisi ile modern ulus-devletin oluşumu arasındaki bağ açısından soruna bakıldığında bu paralellik netleşir. Türkiye'de 1918-20 arasındaki ordu olgusunun, bütün handikaplarına karşın, tarihteki modellerin sıralanışında "ilkel entegre ordu", "klasik feodal ordu", sözleşmeli ordu ya da mersöner ordusu tiplerinden sonra gelen "*ulusal ordu*" modeline, yani merkezî siyasal otoriteye tâbi, personeli ve kadrolarıyla uzmanlaşmış, ayrışmış ve basamaklılaşmış (hiérarchisée) bir tipe[39] denk düştüğü görülür. Bu siyasal otorite önce geleneksel bir iktidar odağı olan İstanbul hükümetleridir; sonra ise Ulusal Kongre İktidarı adına Heyet-i Temsiliye, en sonunda da TBMM olacaktır.

Siyasal-kurumsal alandaki bir başka mirasın ise, II. Meşrutiyet parlamentoculuğundan süzüldüğü kestirilebilir. Türkiye, mütareke dönemi koşullarına otokratik bir mutlak monarşi olarak değil, anayasalı ve parlamentolu bir rejim olarak girmişti; Padişahın mutlakiyetçi eğilimleri daha sonra ve meclisin feshi ekseninde kendini gösterecektir. Böylece, teorik ve anayasal açıdan rejim, Kanun-ı Esasî'nin emrettiği gibi parlamentolu ve parlamenter karakterdeydi. Meşrutiyet dönemlerinin bu alandaki bütün başarısızlıklarına rağmen, siyasal kurumların teorik çerçevesi siyasal liberalizmi hâlâ emrediyordu.

Ayrıca, ülkede egemen olan eğilim (Saray ve çevresi dışında), bunalımın otoriter ve otokratik usullerle değil, siyasi temsili sağlayan kurumsal mekanizmalar eliyle çözümü yönündeydi. Bir karşılaştırma yapmak gerekirse, 1918 Türkiyesi'nde parlamenter ve anayasal kurumlar etrafında oluşan meşruluk anlayışı, tarihinde ancak çok kısa bir anayasal-parlamenter dönem yaşamış olan Çarlık Rusya'nın 1917'deki sahip olabildiği "anayasalaşabilme" potansiyelinden çok daha fazlasını vaat etmekteydi.

Türkiye'nin sahip olduğu bu birikim ve resmî devlet teorisinin meşrutî-parlamenter yapısıdır ki, devlet kurumlarının (parlamento, hükümet) sağlıklı bir şekilde işleyemediği bir ortamda, yine temsilî ve demokratik yapıların (kongre iktidarları, BMM) kurulabilmesini kolaylaştırmıştır.

Görüldüğü gibi Türkiye Mütareke dönemine, bütün olumsuz koşullara karşılık, tarihinden ve özellikle de yakın tarihinden süzülen ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel ve kurumsal avantajlarla da girmiş bulunmaktaydı. Bu olumlu mirastır ki, 1918-1920 arasındaki sıçramayı mümkün kılmış, adeta bunun için gerekli tramplen görevini yerine getirmiştir. Bu açıdan da, 1918-1920 büyük dönüşümü, geçmişin, bir ölçüde yine geçmişten alınan malzemelerle aşılması

39 G. RIGALL, *La fonction de l'Armée dans la formation de l'Etat*, DEA, Paris I, 1979, p. 100-101.

anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, keskin bir kopuştan (rupture) çok, "tarihsel süreklilik içinde bir geçiş"ten söz edilebilir.[40] Asıl kopuş olayının 1922'den sonra yaşandığı söylenebilir.

1918-1920 büyük dönüşümünde tarihsel mirasın rolüne işaret edilmiş olması, bu mirasın kendiliğinden bu büyük dönüşümü doğurduğu anlamına da gelmez. Mütareke koşullarının özgül (spesifik) karakteri ile, önderliğin yönlendirici müdahaleleri, "geçiş olayı"nın diğer iki önemli boyutunu ve itici gücünü oluşturur.

40 Nitekim Mahmut Goloğlu, "Millî Mücadele Tarihi"nin üçüncü kitabını "*Üçüncü Meşrutiyet/1920*" olarak başlıklandırmıştır (Ankara 1970).

II) ORTAMIN ÖZGÜLLÜĞÜ

1918-1920 dönemecinde kongre iktidarlarını ve büyük dönüşümü besleyen etkenler sadece tarihin mirasından ibaret değildir. Mütareke koşullarının yarattığı *özgül* (spesifik) etkenler de bunda pay sahibidir.

A) Uluslaşma

Vatan, ulus, uluslaşma, ulusçuluk gibi alanlardaki gelişmeleri hızlandıran asıl etkenler 1918 sonrası koşullarındaydı. Tarihten süzülen birikimleri hayata geçiren de bu oldu. "*Ankara*" kitabının yazarı von Bishoff şöyle diyor: "Hazır olmayan şeyi, en keskin fikir dahi hayata çağırmaz; ve fikrin nefesi kendisine değmedikçe, en hazır olan şey dahi hayata kendiliğinden doğamaz".[41]

1918-20 koşullarında "hazır olan/olmayan" neydi? "Fikrin nefesi" nasıl kendini gösterdi?

Vatan kavramı Osmanlı döneminde çeşitli anlamlara geliyordu: Orduların uzanabildiği bütün yerler, bütün Osmanlı toprakları, "şeriatın geçerli olduğu yer" (Sadrazam Said Halim Paşa), bir ülkü-ülke olarak "Turan" (Ziya Gökalp), köylü için de kendi yöresi vb.[42] Büyük Savaş yenilgisi sonunda elde kalan ve yeniden paylaşılmak istenen ülke toprakları ise "vatan"ın neresi olduğunu gösterdi. Çağdaş anavatan ya da vatan anlayışı elde kalan bu toprakların korunması güdüsünden doğdu.[43] Kongre hareketlerindeki "istihlâs-ı vatan" terminolojisi bu durumu yansıtır.[44]

41 akt. D. AVCIOĞLU, *Türkiye'nin Düzeni*, c. I, 1973, s. 276-277.

42 Ş. S. AYDEMİR, *Tek Adam*, c. II, s. 478; B. LEWIS, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford Univ. Press, London 1968, p. 358-359.

43 P. GENTIZON, *Mustapha Kemal ou l'Orient en marche*, p. 100.

44 Örnekler: *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 47-48, 112-113, 116, 214; A. AYHAN, "İzmir'in işgali sırasında Balıkesir", s. 36.

Ulus/uluslaşma kavramları açısından da durum aynıdır. Bu alanda da tarihten gelen birikimi sıçratan, ortamın özgül koşulları oldu. Anayurdun bile parçalanması tehdidi karşısındaki halka, bir "millet" haline gelmekten başka bir seçenek kalmamıştı.[45] Wilson ilkelerinin 14. noktasının milliyetler esasına göre Türklerin çoğunlukta oldukları yerlerde devletleşebilme ve bağımsızlıklarını sürdürebilme hakkından söz etmesi de ulusal kimlikle ortaya çıkmayı gerektiren bir başka nedendi. Nitekim bütün kongre hareketleri bu açıdan Wilson ilkelerine ve milliyet esaslarına dayanmak ihtiyacını duymuştur.

İlk defa olarak nüfus bakımından türdeş sayılabilecek bir duruma gelinmesi, aslında savaş sonu koşullarının yarattığı bir durumdu. İzmir'in işgali ve yerel direnişlerin uçvermesiyle başlayan yeni savaş durumu ulus bilincini sıçratan başlıca etken olacaktı. Böylece savaş yıkımı-işgaller-yeniden savaş üçgeni, ulusun fizik anlamda serpildiği okul oldu.[46] Anadolu ve Trakya'nın bütün yörelerinde aynı ulusun parçası olma duygusu ve bilinci bu koşullarda yeşerdi. Daha çok kısa süre öncesinde Arap çöllerinde ve Ürdün kıyılarında savaşmış ve kendisini her şeyden önce bir Müslüman olarak hissetmiş olan köylü şimdi Türk ve Anadolulu olduğunu keşfediyor, kendini Padişahtansa ulusal önderliğe yakın hissediyordu.[47] Yeni durum, yerel aydınların önderlik ettiği kongre hareketlerinde kullanılan "Anadolulular", "Türklük", "Türk milleti" gibi deyimlerde ifadesini bulmuştur.[48] Ulusal sınırlara çekilme, yurttaşlık inancı ve psikolojisini de beraberlerinde getirmektedir.[49] Mustafa Kemal'in bu dönemde kullandığı orijinal bir terim olan "milletdaş" sözcüğü bu açıdan ilginçtir.[50]

Din ve ümmet ile ulus ve ulusçuluk arasındaki ilişkiler ne gibi özellikler taşır? Hemen hatırlatmalıdır ki, 1918-1920 koşullarında din toplum için esas birleştirici gelenekti. Yerel ve ulusal direnişlerde önderler bundan yararlandılar.

Aslında bu durum Türkiye'ye özgü bir örnek, bir orjinalite de değildir. Sömürgeciliğin ya da emperyalizmin denetimi altındaki ülkelerde ogün bugün, Hıristiyanlığın daha çok bir "yabancı din" olarak kendini göstermiş olmasına karşılık, animizm, hinduizm, budizm ve özellikle islam gibi yerli dinler ulusal mücadelelerin serpilmesine hizmet etmişler, sömürgeciliğe karşı direnişte, halk

45 S. AĞAOĞLU, *Kuvayi Milliye Ruhu*, 3. baskı, Ağaoğlu yay., İstanbul 1964, s. 12.

46 H. ARMSTRONG, *Turkey in Travail: The Birth of a New Nation*, London 1925, p. 270.

47 C. RENGLET, *40 millions de Turcs ou la démocratie sauvage*, Editions Elsevier Séquoia, Collection Documents témoins, Bruxelles 1977, p. 62.

48 Örnekler için bkz. *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 118, 73-74, 212-213.

49 P. GHALI, *Les nationalités détachées de l'Empire Ottoman à la suite de la guerre*, Ed. Domat-Montchrestien, Paris 1934, p. 70-72.

50 Telgraf metni: K. ÖZALP, *Millî Mücadele*, c. I, s. 80.

kitlelerinin seferber edilmesinde ve ulusal kimliğin tanımlanmasında yapıcı işlevler görmüşlerdir.[51]

Türkiye'de de Mütareke döneminde Misak-ı Millî sınırları içindeki nüfusun büyük kitlesini İslam ahali oluşturuyordu. Bu yüzden "Müslümanların birliği" parolası önemli bir itici güç olmuştur. Dinsel semboller ve "müslümanların birliği" fikri, yerel kongre hareketlerinde de görülen ideolojik-kültürel değerlerdir. Özellikle, Anadolu'da yaşayan farklı etnik kökenli ve değişik mezheplerden unsurların ortak düşmana karşı harekete geçmesinde "din ortaklığı" teması birleştirici işlev yüklenmiştir. Bu platformun, en çok, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da önemli bir "yapıştırıcı görev" yaptığı görülmektedir.[52] Dinsel temalara dayalı ajitasyon Mustafa Kemal tarafından da sürekli kullanılmıştır.[53] Burada da bir kez daha, kitleleri seferber etme, ortak bir kimlik duygusu aşılama, önderlik ile kitle arasındaki bağları sıkılaştırma ve nihayet ulusal mücadeleyi meşrûlaştırma niyetleri açıkça ortadadır.[54] Bu durum, yabancı gözlemcilerin de dikkatinden kaçmamıştır: "Milliyetçiler şimdi iki yol kullanıyor: milliyetçi ol çünkü İslam'ı kurtaracak yegâne yol odur. İslama sâdık ol çünkü senin millî varlığını kurtaracak yegâne yol odur".[55]

Ancak, bu vitrinin arkasında yatan asıl gerçeği gözardı etmemek gerekir. Din faktörünün oynadığı önemli role rağmen, düşünsel ve ideolojik alanda büyüyen "kuvvet fikirler"in (idées-forces) başlıcası, din ötesi alandaydı. Bu da, antiemperyalist bir ulusçuluk olarak tanımlanabilir. Bir kere, üç yıl kadar süren savaşa hazırlık ve savaş döneminde ulusal mücadele hiçbir zaman bir "cihad" temeline oturtulmadı, ulusal haklar (müdâfaa-i hukuk-ı milliye) zemininde tutuldu. Oysa daha çok kısa süre önceki Büyük Savaş "Cihad" ilânıyla süslenmiş, Harbiye Nazırı Enver Paşa da askerî başarının en büyük tılsımının "tam bir dinî inanç" olduğunu bildiren buyruklar çıkarmıştı.[56] Ulusal harekete (UKİ), hattâ yerel hareketlere (YKİ'ler) yönveren ve bunları meşrulaştıran ideoloji ise ulusçuluktu. Wilson ilkelerine de dayalı "ulusal program"la yükselişe geçen ideoloji ulusçuluk,[57] yönlendirici duygu da "vatanseverlik"[58] oldu. Resmî dinselliğin (Halife-Sultan, Şeyhülislam) ulusal mücadeleye karşı ve işgalci güçler safında yer alması (fetvalar,

51 M.-P. ROY, *Les Régimes politiques du Tiers-Monde*, p. 239-243.

52 bkz. Birinci Dönem TBMM Siverek mebusu Abdülgani Ensari'nin açıklamaları (N. SEÇKİN, *İlk Melcis'ten Kalanlar*, s. 98).

53 Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi'ne demeci bunun tipik örneğidir.

54 B. ÇAĞLAR, *Recherches sur la conquête et l'exercise du pouvoir. Problèmes posés par le changement. Le cas de la Turquie* (thèse), Paris 1976, p. 105-106.

55 Mr. Ryan'ın raporu, 25/12/1919 (E. ULUBELEN, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul 1967, s. 220).

56 Metin için bkz. H. C. YALÇIN, *Siyasal Anılar*, s. 205-206.

57 bkz. B. Oran, *Atatürk Milliyetçiliği*, s. 88 vd.

58 B. LEWIS, *The Emergence of Modern Turkey*, p. 352, 358.

kuvayı inzibatiye vb.) merkezî din otoritesinin saygınlığını kırarken, ulusçuluk ve yurtseverlik kavramları etrafında toplanmayı güçlendirdi.[59] Böylece yerel ve ulusal kademeleriyle direniş hareketi, İslam ideolojisi altında birleşme anlamında bir dinci milliyetçilik tarafından değil, vatan, ulusal egemenlik ve işgallerin reddi esasına dayalı yeni tipte bir ulusçuluk tarafından belirlendi.[60]

Bu noktada Anadolu Alevî-Bektaşiliğinin özel rolü üzerinde kısaca da olsa durmak gerekir. Bu mezhep-tarikat, Türkmen geleneklerini sürdürmesinin yanı sıra, Osmanlı-Sünnî sisteminin de ezelî mağdur ve muhalifi durumundaydı. Dolayısıyla, ulusal öze yakınlık ve dinsel hoşgörü bunların ortak paydasıydı. Resmî mezhebe karşı tutumları, özünde ulusçu, dinsel anlamda liberal ve hattâ laikçe karakterler taşımaktaydı. Bu nedenle de ulusal mücadelenin ve özellikle Sivas'la doğan UKİ'nin kararlı bir şekilde yanında yer aldılar. Bu ulusçu-laik eğilim, Mustafa Kemal ile Hacıbektaş dergâhı ilerigelenleri arasında kararlaştırılan ve Sünnî halifeliğin kaldırılması ile mekteplerde Hanefi İlmihalinin okutulmaması gibi esasları içeren "Pirevi Protokolü"nü doğurmuştu.[61]

Özetlersek; 1918-1920 döneminin koşulları ideolojik planda önemli ürünler verdi. Yenilgi ve paylaşılma olgusu, Osmanlıcılık, İslamcılık, Turancılık ya da mandacılık gibi akımların maddi zeminini çürüttü. Anadolu'nun işgali, uzun süredir taklitçi bir "garpçılık", hayalci bir İslamcılık ve Turancı bir Türkçülük arasında bocalayan öncü-yönetici kesimleri ulusal ideoloji ve hareket içine çekti.[62] Anayurdun işgalini ve sömürgeleştirilmesini reddeden ulusal sınıfların antiemperyalist milliyetçiliği tarihsel bir zorunluk olarak yükseldi. "Osmanlı monarşisinin temsil ettiği feodal düzen, tabii ideolojisini teolojik bir siyaset görüşünde, yani İslamcılıkta bulmuştu. 1908-1925 döneminde siyasî iktidarı alan Türk burjuvazisinin tabii ideolojisi ise milliyetçilik" olacaktı.[63] Özellikle kurtuluş savaşı dönemecinde, bir yandan panislamist, turancı ya da osmanlıcı akımların iflası, öbür yandan ise güçlü bir sosyalist hareketin bulunmayışı, burjuva milliyetçiliğini Kurtuluş Savaşına yön veren ideoloji durumuna getirdi. Kongrecilerin ve kongre iktidarlarının besin ve eylem kaynağı bu oldu.

59 Dürrizade fetvalarının Nazilli'de Demirci Efe tarafından yakılması ilginçtir (Z. SARIHAN, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, c. II, s. 429). Halkın "Hilafet Ordusu" dediği kuvvet de yenilerek dağıldı.

60 A. CEYHAN, *La construction de l'Etat et le problème de laicité en Turquie jusqu'en 1938*, Mémoire de DEA, Université de Paris I, 1979, p. 61. Bu tarihten 60 yıl kadar sonra iki başka islam ülkesinde, İran ve Afganistan'da otokrasiye ve işgale karşı verilen mücadeleye dinci ideoloji ve kadroların rehberlik etmesi, Türkiye'deki ulusal-demokratik mücadelenin laik kimliğini ve değerini bir kez daha ortaya koyan anlamlı örneklerdir.

61 bkz. B. ÖZ, *Kurtuluş Savaşı'nda Alevi-Bektaşiler*, 3. baskı, Can yay., İstanbul 1990, s. 19-20 ve orada gösterilen kaynaklar. Ayrıca bkz. Abidin NESİMİ, *Sosyalistlere Açık Mektup*, İstanbul 1969, s. 53.

62 M. SOYSAL, *Anayasaya Giriş*, 2. baskı, AÜSBF yay., Ankara 1969, s. 152.

63 M. TUNÇAY, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, AÜSFB yay., Ankara 1967, s. 191.

B) Siyasallaşma ve Demokratikleşme

Mütareke döneminde işgal tehdidi ve hükümet (iktidar) boşluğu siyasallaşmayı (politizasyon) da tetiklemektedir. Aslında, ilk başta ne Mondros dayatması ne de İtilâf'ın paylaşım tasarıları büyük tepki çekmişti. Bunlarla başedilemeyeceğine, iyi geçinme çarelerinin aranması gerektiğine inanılıyordu.[64] Hattâ Alaşehir Kongresi İzmir ve havalisinin işgalinde kesin zorunluluk varsa, bunun İtilâf güçlerince gerçekleştirilmesi yolundaki tercihini bu devletler temsilcilerine bildirmişti.[65]

Siyasal canlanmayı başlatan etkenler Sınır Doğu'da Gürcü ve Ermeni Tehdidi,[66] batıda İzmir'in Yunanlılarca işgali oldu. Üstelik bu devlet Osmanlı Devleti ile savaş halinde bile değildi.[67] İlk kongre sistemlerinin ve iktidarlaşmanın Sınır Doğu (Kasım 1918) ile Trakya ve Batı Anadolu'da (İzmir Kongresi, 17-19 Mart 1919) oluşması anlamlıdır.

İşgaller ve iktidar boşluğuna tepki olarak uçveren siyasal canlanma İttihatçı-İtilâfçı şeklindeki kutuplaşmayı da yumuşattı, hattâ bunun aşılmasını sağladı.[68] Tutucu ve yenilikçi güçler ulusçuluk temelinde birleşebildiler.[69] Bunu kolaylaştıran bir etken de, savaşın öbür yeniği Almanya'dan farklı olarak, seçkinler ve halk katında uzlaşmaz sınıfsal, ideolojik ve politik çelişkilerin bulunmayışıydı. Savaş politikasının değerlendirilişindeki farklılıklar bile çok kesin değildi.[70] [71]

Siyasal mobilizasyonun yükselişi bu dönemin başlıca özelliklerindendir. Bunun açık işaretleri vardır: yeni cemiyet ve fırka bolluğu,[72] çok sayıda kongre yapılması, basın hayatındaki canlanma ve özellikle millî mücadeleci bir Anadolu basını,[73] açık hava ve kapalı yer toplantıları, kitlesel protesto telgrafları,[74] kepenk indirme eylemleri (Antep), cami toplantıları (Konya), kadın örgütleri ve

64 bkz. D. AVCIOĞLU, *Millî Kurtuluş Tarihi*, c. I, s. 9-32.

65 *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 216.

66 İ. AVRAS, *Tarihi Hakikatler*, Ankara 1964, s. 27-28.

67 AHMET HAKKI, *Les événements de la Turquie depuis l'armistice du 31 octobre 1918*, Lausanne 1919, p. 7-8.

68 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*, s. 271-273; M. GOLOĞLU, *Cumhuriyete Doğru*, Ankara 1971, s. 420.

69 M. TUNÇAY, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi*... s. 335-337.

70 G. SCHULZ, *Revolution and Peace Treaties*, 1917-1920, London 1972, p. 218.

71 Bu veriler, teslimiyetçi kesimlerin yokluğu anlamına gelmez.

72 bkz. T. Z. TUNAYA, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. II, Mütareke Dönemi.

73 bkz. Ö. S. COŞAR, *Millî Mücadele Basını*, Gazeteciler Cemiyeti yay., İstanbul; İ. ÖZTOPRAK, *Kurtuluş Savaşında Türk Basını*, T. İş Bankası yay., Ankara 1981; Z. ARIKAN, *Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını*, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 1989; Y. ÖZKAYA, *Millî Mücadele'de Atatürk ve Basın (1919-1921)*, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 1989.

74 İzmir'in işgali üzerine doğan telgraf hareketleri ve çekilen telgrafların metinleri için bkz. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, c. II, sayı 7-12.

mitingleri,[75] müttefiklerin denetimi altındaki İstanbul'da yapılan mitingler, öğrenci boykotları ve grevler[76] vb.

Bütün bunlarda, ulusal bağımsızlık hakkının evrensel referans noktalarının vurgulanmasına özen gösterilmiş olması (özellikle Wilson ilkeleri), siyasal bilinçlenmenin ulusüstü boyutlarını ve ufuklarını da gösterir.

Böylece bu dönemde güçlü bir kamuoyundan söz edilebilir. Hükümetlerin çekilmek zorunda bırakılması, yenilerinin oluşum biçiminin etkilenebilmesi bu yolla mümkün olmuştur.

Siyasallaşmanın sosyal boyutları da vardır. Yoksul köylülerin dinî vakıf topraklarına ilgilerinin artması, toprak mülkiyeti ve reformu konusunda duyarlılaşma buna tanıklık eder.[77]

Siyasallaşmanın daha aktif şekilleri *katılma* kavramı çerçevesine girer. Yerel yönetime geçici olarak elkoyma, arkasından UKİ'ye bağlanma (Konya); istenmeyen yöneticileri uzaklaştırıp millî mücadele taraftarlarını göreve getirme (Afyonkarahisar, Ankara, Konya), miting meydanlarında bölgenin siyasal ve hukukî kaderiyle ilgili kararlar alma (Balıkesir vb.) gibi, bugünkü deyimle "doğrudan eylem" örnekleri ilginçtir.[78]

Bu dönemde siyasallaşmanın en yüksek ifadesi cemiyet ve kongrelerdir. Bunlar siyasallaşmayı örgütlü bir biçime kavuşturmakta, daha ileriye yani iktidarlaşmaya götürmektedir. Kongre iktidarları olgusunu açıklayan en yakın nedenler işte bu siyasallaşma olgusunda saklıdır. Aslında hemen hiçbir siyasal geçmişi olmayan kişilerin oluşturduğu cemiyet ve kongreler,[79] "siyaset milletin sadasına (sesine) dayanır" düsturundan[80] yola çıkmış oldukları için, "fırkacılık yasağı" istisnası dışında baştan sona siyasal karakterdedir. Üyeler de bunun bilincindedir.[81] Alınan kararlar da, egemenlik hakkına ilişkin olanlar başta olmak

75 İstanbul'da, Şûra-yı Saltanat toplantısına kadınların katılmasına cevaz olmadığına karar verilirken (A. F. TÜRKGELDİ, *Görüp İşittiklerim*, s. 215), Anadolu kadınları çok sayıda dernek kuruyor, miting düzenliyor ve gazete çıkarıyorlardı (B. S. BAYKAL, *Millî Mücadelede Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti* (bütün kitap); M. GOLOĞLU, *Erzurum Kongresi*, s. 20; *Sivas Kongresi*, s. 146-148, 257-258.

76 T. ÇAĞDAŞ, *Le droit de greve en Turquie* (thèse), Paris 1975, p. 12 vd.; H. ERTÜRK, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 221-236, 499; M. GOLOĞLU, *Cumhuriyete Doğru*, s. 413-420.

77 Ege bölgesinde köylüler "réforme agraire" (tarım reformu) konusuna büyük ilgi duymaktadır (C. BAYAR, *Ben de Yazdım*, c. VI, s. 1854).

78 bkz. M. GOLOĞLU, *Sivas Kongresi*, s. 23-31, 145-146, 154. Ayrıca bu kitabın İkinci Bölümü'nde buna ilişkin çok sayıda örnek vardır.

79 "Reis Hacim Bey - Biz hiçbirimiz mesail-i siyasiyeden behredar (nasipli hisseli) değiliz. Siyasetin hatta ilk sin'i ("s"si) ile iştigal etmedik" (*Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 159).

80 Edirne Kongresi'nde Cafer Tayyar Beyin sözleri (T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Millî Mücadele*, c. I, s. 257).

81 Edirne Kongresi üyesi Kasım Efendi şöyle diyor: "Trakya-Paşaeli resmen tanınmış bir cemiyettir (...) İç ve dış siyasetle meşguldür". Bu kongre hep "siyasî teşebbüsleri" ve başvurulacak "siyasî vasıtaları" tartışmıştır. Cafer Tayyar Bey de "siyaset milletin, sadasına dayanır" diyordu (T. BIYIKLIOĞLU, *Trakya'da Millî Mücadele*, c. I, s. 175 vd., 251, 257).

üzere, en üst düzeyde siyasal nitelik taşımaktadır. Böylece cemiyet ve kongreler yalnız "bir şeye karşı" (işgal, parçalanma, esaret) değillerdir, aynı zamanda "bir şey için" de fiilen siyaset yapmakta (bağımsızlık, kaderini ele alma vb.) ve bu sayede de birer "iktidar" sayılabilmeye hak kazanmaktadırlar.

Siyasal fırka ve cemiyet bolluğu yaşayan İstanbul da, siyasallaşmanın ve siyasal farklılaşmanın hüküm sürdüğü bir alandır. Bu durum bütün Mütareke dönemi boyunca sürecektir. 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu'nda Müzeyyel (Ek) Kararname'nin 1. maddesinde yapılan ve "cemiyet hürriyeti"ni sınırlayan düzenlemeler bile siyasî fırka ve cemiyetlerin sayısını etkilemeyecektir. O kadar ki, *Millî Kongre*, cemiyetleri bile siyasallaşma sürecine katmıştır.[82]

Bütün bu eylemler, dış tehlikeyi savuşturma zemininden yola çıkmakla birlikte, sonuçta merkezî otoriteyi ve onun sistemini de nesnel olarak karşısına almaktadır. Özellikle, hükümetlerin muhalefetine rağmen silahlı direniş kararı almak ve bunu uygulamak, aslında hükümete karşı ayaklanmış olmaktan başka bir anlama gelmemektedir.[83] Bu durum, egemenliğin bizzat ele alınışı da demektir. Mustafa Kemal'in formülasyonuyla, milletin "yalnız âmil iken bugün hem âmil hem hâkim duruma gelmesi",[84] siyasallaşma/demokratikleşme sürecinin doğrudan doğruya saltanat kurumuna karşı işlediğini de göstermektedir.

Nitekim, saltanatsız bir yönetim ve açıkçası *cumhuriyet* fikrinin hem yaygınlaştığını, hem de kısmen ve fiilen gerçekleştiğini gösteren örnekler az değildir. Anadolu'da şöyle vaazlar verilebilmektedir: "Artık padişah olsun, unvanı ne olursa olsun, onun bir hikmeti kalmamıştır. Yegâne kurtuluş çaresi halkın hâkimiyeti doğrudan doğruya ele almasıdır".[85] Hacıbektaş Dergâhı Çelebisi, Mustafa Kemal'le görüşmesinde cumhuriyeti savunmakta ve kurtuluştan sonra cumhuriyet ilân edip etmeyeceğini kendisinden sormaktadır.[86] Mustafa Kemal'in Ankara'ya gelişi, Osmanlı devletinin yıkılışı ve yeni bir devletin kuruluşu şeklinde de algılanıyor ve bu nedenle çok istisnaî bir olay olan Seymen Alayı düzenleniyordu.[87] Öteyandan, işgal altındaki İzmir'de çıkan ulusçu basın or-

82 T. Z. TUNAYA, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. II, s. 34, 150-151.

83 M. GOLOĞLU, Erzurum Kongresi, s. 40-45.

84 *İrade-i Milliye*, 2 Teşrinievvel 1355 (akt. V. C. AŞKUN, *Sivas Kongresi*, s. 167-168). Aşkun, bu imzasız makalenin Mustafa Kemal'e ait olduğunu belirtmektedir.

85 Amasya'da Abdurrahman Kâmil Efendi (akt. Ş. S. AYDEMİR, *Tek Adam*, 5. basım, c. II, Remzi ktb., İstanbul 1981, s. 38).

86 B. ÖZ, *Kurtuluş Savaşı'nda Alevî-Bektaşîler*, 3. baskı, s. 40-47 ve orada gösterilen başka kaynaklar.

87 Bir Alevi bir Ahi geleneği olan Seymen Alayı ancak "kızılca günlerde" düzülürdü. Tarih boyunca da buna yalnız iki kez gidilmişti: Selçuk beyinin Han, Osman beyin de Bey seçilişinde. Şimdiyse, üçüncüsü Mustafa Kemal için Ankara'da düzülüyordu. "Demek ki Alevi-Bektaşi halk Mustafa Kemal'in Ankara'ya gelişini Osmanlı Devletinin yıkılışı, yeni bir devletin kuruluşu olarak görüyordu" (*aynı kaynak*, s. 54-55).

ganları, haber kaynaklarının da yetersizliği yüzünden, "Erzurum Kongresi'nde bir Türk Cumhuriyeti ilân edilmiştir" şeklinde haberler vermekte, hattâ buna Konya'da da "Selçukîler Cumhuriyeti unvanı altında bir cumhuriyet ilânı tasavvur edilmekte imiş" kaydını eklemekte,[88] fakat bütün bu "istihbarat"tan ötürü hiç de telaşa kapılmış görünmemekteydiler. Bunun gibi, Batı Anadolu'da Mustafa Kemal'e Cumhuriyet kurma fikrini öneren komutanlar vardır.[89]

Dahası, İkinci Bölüm'de örneklendiği gibi, cumhuriyet fikri yerel kongre iktidarlarında da yeşermiş ve uygulamaya konulmuştur. Batı Trakya'daki geçici hükümet fiili bir cumhuriyetti; Doğu Trakya'da da cumhuriyet düşüncesi hissediliyordu. Sınır Doğu'da Cenûbî Garbî Kafkas Hükûmet-i Cumhuriyesi olgusu yaşanmıştı. Üstelik bu girişim ne tutucu bilinen Erzurum'da, ne de saltanat merkezi İstanbul'daki Karslılar Cemiyeti çevrelerinde yadırganmıştı. Kaldı ki payitahtta bile saltanat kurumunun gereksizliği düşüncesini ileten basın organları vardır (Memleket).

Saltanat karşıtı ve cumhuriyet yanlısı aranışlar yabancı gözlemcilerin de dikkatini çekmiştir. Padişaha karşı ne kin ne de nefret olduğunu, ilgisizliğin yaygınlaştığını, kayıtsızlığın sultanın şahsına karşı olmayıp saltanat rejimine de yönelik olduğunu yazan Frunze şöyle diyor: "İnsanlar son üç yıldır sultansız yönetilmeye ve o olmadığı zaman temelin sarsılmayacağına alışmış. Şu kesinlikle anlaşılıyordu ki, padişahlık henüz halk arasında tam olarak ölmediyse bile, iyice sarsılmış bulunmaktadır."[90]

İlginçtir, bu dönemde gayrimüslimler arasında da cumhuriyet düşüncesi revaçtaydı. "Kilikya Hıristiyan Cumhuriyeti",[91] "Rum (Pontus) Cumhuriyeti"[92] projelerinden söz edilmesi dikkat çekicidir.

Siyasallaşmanın, demokratik iktidarlaşmaya götürmesi, bir kez daha, içinde bulunulan ortamla ilgilidir. Uluslaşmanın hızlanması ve yeni savaşın özelliği bu bağı açıklar.

Çokuluslu imparatorlukta meşrutiyet, özgürlük ve demokrasinin ayrılıkçı hareketleri beslemesi ve siyasal birliği sarması doğaldı; bu anlamda da "rizikolu"ydu. Öteyandan savaşlar, ister fetih ister bağımsızlık hareketlerini bastırmak için verilmiş olsunlar, ulusal karakterde değildi. Birinci Dünya Savaşı ve buna katılma olayı Alman yayılmacılığı ile buna eklemlenen turancı-islamcı politikaların ürü-

88 Müsavat, 27 Temmuz 1335 (akt. Z. ARIKAN, *Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını*, s. 87).

89 K. ÖZALP, *Millî Mücadele*, c. I, s. 106-107. "O devirde cumhuriyetten korkuluyordu. Cumhuriyeti ileri süren kimse çıkmadı" diyen yazarın (s. 143-144), 1970'li yıllarda Kars'taki cumhuriyet deneyinden bile habersiz olması düşündürücüdür.

90 *Frunze'nin Türkiye Anıları* (çev. E. Ekeş), Can yay., İstanbul 1978, s. 55.

91 *Ulusal ve Yerel Kongreler Bibliyografyası*, v. V, s. 26.

92 *Atatürk'ün Telgraf, Tâmim ve Beyannameleri*, s. 26.

nüydü;[93] ulusal değildi. Bütün bu savaşların içerde de baskı ve denetimsizliğe yol açması doğaldı. Birinci Meşrutiyet parlamentoculuğunun son bulması (1878), İkinci Meşrutiyet'in savaş dönemi meclisinin de (1914-1918) hiçbir denetim görevi yapamaması yalnız yöneticilerin otoritarizminden değil, savaşların karakterinden de kaynaklanmıştır. Mondros Mütarekesi ertesinde ise elde kalan topraklardaki nüfusun oldukça türdeş oluşu, aynı siyasal emelleri benimsemesi yepyeni bir durumdu. Bu ortam özgürlük ve demokrasiyi "rizikolu" olmaktan çıkarıyordu. Ekonomileri ve devletleri dağıldığı için yönsüzleşen[94] anayurt insanları, işgal tehdidi ve olgusunun devletçe savuşturulamaması nedeniyle kendi kendilerini savunma zorunluluğu içindeydiler. Böylece ilk defa olarak devleti ya da ulusal olmayan toprakları korumak ve kurtarmak için değil, ülkesini ve kendisini korumak ve kurtarmak için savaşmak zorunluluğu kendini dayatmış bulunuyordu.[95] Askerî başarı ise, dayanılacak tek olanak olan, sivil-siyasal potansiyelin seferber edilmesine bağlıydı. Bu, demokrasi ve katılım demektir. Savaşın ulusal ve halkçı karakteri, demokrasi ve özgürlüğü tehlikeli bir şey olmaktan çıkarıyor, adeta bir zorunluluk haline getiriyordu. Önceki savaşlar otoritarizm ve denetimsizlik doğurmuşken, şimdiki savaş, ulusal kurtuluş hareketlerinin karakterine uygun olarak demokrasi ve demokratik iktidarlar üretiyordu. Buna "*savaş demokrasisi*" denebilir.

Böylece, 1918-1920 dönemi, bağımsızlık ve demokrasi kavramlarının içiçe geçmesine, bunlardan herbirinin öbürünü zorunlu kılmasına yol açmış bulunmaktadır. Demokrasi, bağımsızlık isteyen güçleri birleştiren harç durumundaydı, savaşın ya da mücadelenin ulusal niteliğinden doğmaktaydı.

C) Uluslararası Durum

Birinci Dünya Savaşı sonunda uluslararası düzlemde beliren bir dizi olumsuz faktör Türkiye'nin yakın geleceği açısından karanlık bir tablo çiziyordu: Savaş yenilgisi, müttefiklerin gücü ve Türkiye'yi paylaşma girişimleri, işgaller vb. Ama olumlu ve olumluya çevrilebilecek faktörler de yok değildi. Bunlar esas olarak

93 E. JACKH, *The Rising Crescent. Turkey, Yesterday, Today and Tomorrow*, New York 1944, p. 138-139; "*Turkey in Europe*", *Peace Handbooks*, vol. III, London 1920, p. 58.

94 N. BERKES, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, YÖN yay., İstanbul 1965. Buradaki tahlil Türklerin genel tarihi ile ilgili olarak yapılmıştır.

95 "O vakit fetih isteniyordu. Şimdi yalnız vatanımızı istiyoruz" (*Hakimiyet-i Milliye*, 18 Temmuz 1921); "Biz fatihlik, istilacılık oyunu oynamıyoruz" (*Hakimiyet-i Milliye*, 3 Ağustos 1921) (akt. R. E. ÜNAYDIN, *İstiklal Yolunda*, s. 14, 18) "Biz, hayatımıza mal olacak bir istiklâl için boğuşuyoruz... Harb-i Umumî'deki gibi ne Galiçya dağlarında ve ne de Rumanya ovalarında hatır için harbetmiyoruz. Öz yurdumuzu, öz milletimizi kurtarmak için ölüyoruz" (A. ŞEVKET, *İstiklâl Harbinde 38. Alayla Samsun'dan İzmir'e*, s. 24. Yazarın günlük notlarından).

Birinci TBMM döneminde netleşeceklerse de, 1918-1920 dönemecinde kongre tipi iktidarlaşmaların yeşerebilmesinde rol oynamışlardır.

Bir kere yeni dönem genel olarak Avrupa ve Asya'da ulusal-demokratik açılımlar için elverişli bir zemin yaratmıştı. Savaş, çokuluslu bazı imparatorluk ve monarşilerin sonunu ilân etmişti. Önce Rusya'da çarlık rejimi yıkıldı, savaşın bitiminde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu dağıldı, Alman İmparatorluğunun yerini de Weimar Cumhuriyeti aldı. Gerçi Rusya'da II. Nikola, Avusturya-Macaristan'da Karl, Almanya'da II. Wilhelm taçlarını yitirirken Osmanlı Devleti'nde Vahdettin tahtını korumuş ve pekiştirmiş görünüyordu.[96] Ama bu bir görüntüden ibaretti.

Savaşı kaybedenler geleneksel rejimlerle yönetilenler, kazananlar ise demokrasi ülkeleriydi. Rusya'daki otokrasinin yıkılışına paralel olarak Almanya ve Avusturya-Macaristan eski topraklarında da artık demokratik rejimler kuruluyordu.[97]

Savaş eski imparatorlukların topraklarındaki milliyetlerin tarih sahnesine çıkışını da kolaylaştırmıştır. Asya'da sadece İngiliz emperyalizmi kârlı çıkan bir büyük güç olarak ayaktaydı ama, Çin, Hint, İran, Afgan, Arap ve Türk ulusal hareketleriyle başetmek zorundaydı. Özellikle İslam dünyasındaki uyanış önemliydi. Türkiye'deki direniş bu dünyanın İngiliz emperyalizmine karşı ayaklanışını simgeleyecekti. Böylece Doğu, farklı biçimlerle de olsa, Avrupa'nın XIX. yüzyılda yaşamış olduğu uluslaşma ve ulus-devletler çağına adım atıyordu.[98] Ulusların eşitliği ilkesi ve kendi geleceklerini belirleyebilme hakları savaş ertesinde ulus-devlet hareketlerini gittikçe kızıştırıyordu.[99]

Yerel-ulusal kongre iktidarlarına zaman ve zemin kazandıran bir başka dış etken İtilâf bloku içindeki, özel olarak da İngiltere ile Fransa ve İtalya arasındaki çelişkilerdir. İngiltere Mondros Mütarekesi koşullarını tek başına ve Fransa'ya danışmadan hazırlayıp dayatmakla bu devletin Türkiye'deki ayrıcalıklı konumuna darbe indirmiştir.[100] Fransızların Türkiye'de maddî ve manevî yerleşik çıkar bağları bulunuyordu: Ulaşım ve enerji şebekeleri, alacaklarına karşılık elkoyabilecekleri doğal ve tarımsal kaynaklar, din ve eğitim kurumları, vb. Bu yüzden de kaybedebilecekleri şeyler vardı ve uzlaşmaya yatkındılar.

96 A. TAYLOR, *The Fall of the Dynasties: The Collapse of the Old Order*, 1905-1922, New York 1963, p. 387.

97 G. GUY-GRAND, *La démocratie et l'après guerre*, Bibliothèque d'Information sociale, Paris, p. 127-129.

98 R. GOUSSET, *Le réveil de l'Asie*, p. 242-247.

99 P. VERGNAND, *L'idée de la nationalité et de la libre disposition des peuples dans ses rapports avec l'idée de l'Etat*, Ed. Domat-Montchrestien, Paris 1955, p. 149-151.

100 B. GEORGES-GAULIS, *La question turque; une page d'histoire et d'erreurs européennes*, Paris 1931, p. 5-6.

Bu tür bağları olmayan İngiltere ise Anadolu'daki direnişin sürmesine karşı kayıtsızdı. Ayrıca İngiltere'nin bizzat ya da Yunanlılar eliyle idarî ve iktisadî karar noktalarına elkoyup Fransız güçlerini dışlaması da Fransa'nın çıkarlarını bozuyordu.[101] Fransız etkisine açıklığı ve gelenekleriyle Türkiye, Fransa için, bu ülkenin Ortadoğu'daki çıkarları açısından yararlı bir tramplen ayrıca doğuda beliren "İslam tehlikesi"ne karşı da bir kale sayılıyordu.[102] Bu yüzden de İngiltere'nin bölge ve Türkiye üzerinde kurmak istediği ipoteke karşı çıkan Fransa, zamanla ve özellikle de Clémenceau'nun iktidardan düşmesinden sonra Türk ulusal hareketine yakınlaşmaya başlayacaktır.[103] İtalya da, Anadolu paylaşımından umduğunu bulamamanın etkisi ve özellikle İzmir'in Yunanlılara verilmesiyle İngilizlere karşı ve Türk ulusal direnişinden yana bir tutuma kayacaktır. İşte emperyalist blok içindeki bu çatlaklar yerel ve ulusal örgütlenmelere değerli bir zaman kazandırmıştır. Bu durum Batı kamuoyunda, Türklerin ulusal hareketinin gelişmesini açıklayan ana etken şeklinde büyültülerek de sunulmuştur.[104]

Bir başka lehte durum ABD ile ilgilidir. Bu devletin manda yüklenme konusundaki isteksizliği ya da kararsızlığı, Başkan Wilson'un buna eklenen hastalığı, Barış Antlaşmasının yapımını bir yıl kadar geciktirdi. Sonunda Müttefikler barış koşullarını ABD'siz kararlaştırmaya koyuldular. Ancak bu noktaya gelindiğinde tarihler 12 Şubat 1920'yi gösteriyordu. Bu bekleyiş ve gecikme Türkiye'deki direnişin toparlanmasına yaradı, ulusal teze ve güçlere son derece değerli bir zaman kazandırdı.[105] Nitekim, İngiltere'nin ABD elçisi 1922'de bu "gecikme" yüzünden Türkiye sorununun yeni "zorluklar" yarattığını, bunun "sorumlusu"nun da büyük çapta ABD olduğunu ileri sürecektir.[106]

İtilâf ülkelerinin siyasal rejimlerinin demokratik karakterde oluşu da, Türkiye'deki ulusal toparlanmaya olanak sağlayan etkenlerden biridir. Bu ülkeler savaş galibi, ama aynı zamanda savaş yorgunu idiler. İç kamuoyları ve bunları yansıtan parlamentoları, Ön-Asya'da yeni bir savaş macerasına istekli değildi. Bu durum Mustafa Kemal tarafından saptanmış ve Türkiye'deki ulusal mücadelenin eninde sonunda Müttefiklerin aradan çekilmeleriyle birlikte, esas

101 Comte R. de GONTAUT-BIRON/L. Le REVEREND, *D'Angora à Lausanne. Les étapes d'une déchéance*, Plon, Paris 1924, p. 8, 15.

102 H. SEINGOBOSC, *Turcs et Turquie*, Payot 1920, p. 238, 242, 244; L. ROUILION, *Pour la Turquie*, 2e éd., Grasset, Paris 1921, p. 7-8.

103 S. R. SAGAY, *La nouvelle Turquie et la communauté Internationale*, p. 59.

104 bkz. O. ULAGAY, *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı*, s. 97, 126.

105 Général SHERRILL, *Mustafa Kemal, L'Homme, L'Oeuvre, Le Pays* (trad. P. Carolet), Plon, Paris 1934, p. 64.

106 L. EVANS, *United States Policy and the Partition of Turkey (1914-1924)*, The John Hopkins Press, Baltimore 1965, p. 374.

olarak Yunan ordularına karşı bir savaş niteliğine bürüneceği kestirilmiştir. Zaman, bu tahmini haklı çıkardı. Fransızlar ve İtalyanlar müttefik kampı terkederek Türkiye ile anlaşma yoluna gittiler. 1918-1920 döneminde İngiliz siyasal hayatında da Türkiye konusunda aktif, müdahaleci ve savaşçı bir yekparelik yoktu. İngiltere parlamentosu 1919-1920 döneminde hükümet üzerinde Türkiye politikasıyla ilgili olarak sıkı bir denetim uygulamaktaydı. Bunun da etkisiyle olmalı ki, hükümet adına verilen cevaplarda ve takınılan tavırlarda zaman zaman yumuşamalar görülecekti.[107]

Türkiye'deki ulusal direnişi harekete geçiren özel dış etkenler de vardı. İngilizlerin halife-sultan ve şeyhülislam gibi şahsiyetleri elde etmiş olmakla sağlayabilecekleri çıkarlar, tarihsel husumetlerin simgelerinden olan Yunanlıları Anadolu'ya saldırtmalarıyla suya düşmüş, bu devletin işgal girişimine karşı duyulan tepki pek büyük olmuştur.[108] Aynı rolü Doğu'da Ermeniler ve bir Ermeni Devleti kurdurma projesi oynamıştır. Kongre hareketlerinin özellikle Yunan ve Ermeni faktörlerinin geçerli olduğu bölgelerde doğması bir raslantı değildir. Öteyandan müttefiklerin uzlaşmaz tutumları, Türkiye'ye çok ağır barış koşulları dayatmak istemeleri, örneğin Paris'teki konferanstan (Haziran 1919) Damat Ferit Paşa'yı adeta kovmaları da ulusal direnişi tek seçenek durumuna getirmiştir.[109] Trakya ve Batı Anadolu kongre hareketleri esas olarak bu tarihten sonra yükselişe geçtiler.

Uluslararası düzlemde beliren bir başka olumlu etken, Rusya'nın değişen rolüyle ilgilidir. Osmanlı Tanzimat ve Meşrutiyetleri dış baskı ve savaşlar yüzünden kendi mecralarında ilerleyemedilerse, bunda Çarlık Rusyası'ndan gelen baskıların payı büyüktü. İlk defa olarak Rusya'daki 1905 Devrimiyle bu tablo değişmeye başladı. Avrupa halkları için Fransız Devrimi ne idiyse 1905 Devrimi de Asya halkları için o oldu. Türkiye, İran, Çin, Hindistan, daha sonraları da Kore, Vietnam, Endonezya ve bazı Afrika ülkeleri (Nijerya, Tunus, Mısır) demokrasi ve ulusal özgürlük mücadelelerinde esaslı bir ivme kazandılar. Ama asıl büyük dönemeç Birinci Dünya Savaşı ve bolşevik devrimi olacaktı. Osmanlı İmparatorluğu'nu sıkan İtilâf devletleri emperyalizmi kıskacının Rusya Tarafı 1917 devrimiyle kopuverince, 1918'de savaş yeniği Türkiye sadece batı ülkeleri

107 Ö. KÜRKÇÜOĞLU, "İngiliz parlamentosunda Türkiye üzerine tartışmalar (1919-1923)", *Seha L. Meray'a Armağan*, c. II, AÜSFB yay., Ankara 1982, s. 429 ve sonrası, özellikle s. 443.

108 Savaş galibi müttefiklerin işgali yadırganmıyor, ayrıca geçici sayılıyordu. Yunanistan ise Osmanlı Devletiyle savaş halinde değildi. Yunan işgaline de geçici gözüyle bakılamazdı. (*La guerre de l'indépendance turque*, Ministère de l'Intérieur, 1937, p. 14. Ayrıca bkz. KARA SCHEMSI, *Les Turcs et le Panhellénisme*, Genève 1918; G. YOUNG, *Constantinople. Depuis ses origines jusqu'à nos jours* (trad. Par M. Dard/M. Ténine), Payot, Paris 1934, p. 369. Yazar İngiliz çıkarlarının savunucusu olup, Yunan işgali kararına bu açıdan esef etmektedir.

109 E. DRIAULT, *Histoire diplomatique de la Grece; de 1821 à nos jours*, tome V, PUF, Paris 1926, p. 375-376. Yazar Yunan altemperyalizminin savunucusudur ve bu sonuca esef etmektedir.

ve özellikle de İngiltere ve Yunanistan'la başbaşa kaldı. Üstelik sovyet rejimi emperyalizm karşıtı politikasıyla, başta Asya, bütün dünyadaki ulusal hareketlerin desteği durumuna gelmişti. Böylece ulusal devrimler için de son derece elverişli bir ortam doğmuş oluyordu. "Bu dönemin siyasal olanaklarının nasıl değerlendirilebileceğini başka halklara da ilk gösteren Türkler olacaktı".[110]

Devrim öncesi ve sonrası Rusya Türkiye'deki ulusal-demokratik örgütlenme modelleri (kongreler) üzerinde de etkili olmuş olabilir. Bu varsayım Elviye-i Selâse (Üç Livâ) yani Sınır Doğu Türkiyesi için geçerlidir. Çünkü bu bölge hem Rusya'yla çok yakın ilişkidedir, hem de zaten 1878-1918 arası Rus işgali altında yaşamıştır.

1905 Devriminden sonra Çarlık Rusyası'nda ortaya çıkan "sovyet" ya da "konseyler" işçi, asker ve köylülerin oldukça kendiliğinden (spontane) bir örgütlenme biçimiydi. Bu özyönetim örgütleri Türkiye'ye yakın ve etkili iki bölgede de yoğunlaşmışlardı: Kuzey Karadeniz ve Kafkasya, 1917 Devriminden sonra bunlar ve benzerleri yeniden fışkırdılar. Özellikle Gürcistan'daki örgütlenme Türkiye'ye yakınlığı bakımından dikkat çekiciydi.[111] Kuzey Karadeniz ve Kafkaslar'daki konsey ya da sovyet tipi örgütlenmenin Elviye-i Selâse'deki "şûra" tipi örgütlenmeler üzerindeki muhtemel etkilerine ve aralarındaki farklılıklara, bu kitabın Yerel Kongre İktidarları bölümünde değinmiştik. Şimdi Rusya'daki bu olası örgütlenme modellerini biraz daha açarak derinleştiriyoruz.

Konu, Rusya'nın Türk ve Müslüman halklarının 1905 burjuva demokratik devriminden itibaren yarattıkları örgütlenme modellerinin Sınır Doğu'daki (Elviye-i Selâse) şûra tipi örgütlenme modelleri üzerindeki muhtemel etkilerine ilişkindir.

1905'ten sonra özellikle Tatar ve Azeriler arasında ulusal ve demokratik hareketler yükseliş kaydetmişti. Bunlarla ilgili birkaç tipik örnek verelim. Ağustos 1905'te Nijni-Novgorod'da, Rusya müslümanlarının delegelerini bir araya getiren bir kongre toplandı. Sayıları 100 civarında olan kongre üyelerinin çoğunluğu kendi bölgelerinin Müslüman burjuvazilerinin içinden çıkma unsurlardı, bunların görüşlerini temsil ediyorlardı. En önemli ve etkili çekirdek de Tatar delegasyonuydu. *Nijni-Novgorod Kongresi*, daha geniş bir topluluk yaratma yoluna gitti ve *Rusya Müslümanlarının İttifakı* adlı kuruluşu doğurdu. Bu kuruluşun programında, Ruslarla eşit medenî, kültürel ve dinsel haklar, eğitim alanında özerklik

110 N. de BISCHOFF, *La Turquie dans le monde*, p. 131-132; L. KRIZSAN, *Les thèses de Lénine sur l'alliance et la constitution du Tiers-Monde*, Budapest 1978, p. 26, 28, 34-33; R. F. PETERS, *Histoire des Turcs*, p. 140.

111 O. ANWEILER, *Rusya'da Sovyetler (1905-1921)*, çev. T. Keşoğlu, Ayrıntı yay., İstanbul 1990 (bütün kitap).

ve asıl ilginç olanı "anayasal bir yönetim kurulması" gibi açıkça siyasal birtakım esaslar yer alacaktı. *İttifak*'ın resmen kuruluşu 1906 Ocak ayında yapılan ikinci *Müslümanlar Kongresi*'nden tescil aldı (Petersburg). *İttifak*, bir siyasi parti olmadığını açıklıyor, kendini "kültürel hakların savunulması için bir birlik" olarak tanımlıyordu. Ancak çok geçmeden, Ağustos 1906'da yine Nijni-Novgorod'da yapılan Rusya Müslümanları Üçüncü Kongresi'nde doğrudan siyasal eylem kararı alındı ve İttifak, adı da korunarak siyasal partiye dönüştürüldü.[112]

Kongre yoluyla devletleşme ya da iktidarlaşma aranışlarının ikinci örneği, 1917'de Çarlık rejiminin yıkılmasından sonra bir "Kurultay"dan doğan Kırım Türk Tatar Devleti ya da Kırım Tatar Kurultayı Millî İdaresi'dir[113]

Üçüncü örnek model Kafkasya ile ilgilidir. Burada, Bakû Türk Azerî burjuvazisinin ve gençliğinin çabaları üzerine yükselen ulusçu hareketin 1917'de Çarlık rejiminin yıkılmasıyla birlikte ciddi bir sıçrama göstererek, Müsavat Fırkası önderliğinde 28 Mayıs 1918'de Azerbeycan Cumhuriyeti'ne yol açtığı görülmektedir. Bu dönemde Kafkaslar'da başka şûra hükümetleri de oluşmuştu ve bunların kurulmasında Enver Paşa ile bazı İttihatçıların belli bir rolü vardı.[114]

Dördüncü örnek günümüzle ilgili olup, yukardakileri retrospektif bir bakışla daha iyi anlatır. Nisan 1991'de Sovyetler Birliği topraklarında yaşayan Türk asıllı ve Türkçe konuşan halkların temsilcilerinden oluşan ve Tataristan'ın başkenti Kazan'da toplanan "İkinci Türk Halkları Kongresi"ne 7 federe devletle bir dizi özerk cumhuriyetten, bağımsızlık ya da özerklik yanlısı 125 üye katılmıştır. Alınan kararlar arasında, kongrenin sürekli bir organ haline getirilmesi ve bu organa "Türk Halkları Kurultayı" adının verilmesi, kurultayın bir "siyasal örgüt" olarak kaydı için Bakanlığa başvurulması da vardır.[115]

112 F. GEORGEON, *Aux origines du nationalisme turc*, p. 37/39.

113 C. KUTAY, *Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları*, c. III, İstanbul 1983, s. 1068-1071.

114 F. KÖPRÜLÜ, "Azerî" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul 1970, s. 147; B. ÖZ, *Atatürk'ün Anadolu'ya Gönderiliş Olayı*... s. 39.

115 *Güneş*, 23.4.1991.

III) ÖNDERLİĞİN ROLÜ

Kitabın ana konusu yerel ve ulusal kongre iktidarlarıydı. Bu son bölümde kongre iktidarlarının oluşumunu açıklayan dinamiklere eğildik. Şu ana kadar, bu köklü ve özgün dönüşümün nesnel dinamikleri olarak tarihin mirası (I) ile, içinde bulunulan ortamın özelliklerine (II) işaret edildi. Fakat, açıklayıcı etmenler sadece nesnel dünya ile sınırlı olmamalıdır. Dinamiklerin bir de öznel (sübjektif) ve iradî (volontarist) boyutu vardır: Önderlik. Gerçi bu da büyük çapta tarihin ve ortamın, ama aynı zamanda gelişmelere yön veren hattâ zaman zaman belirleyen bir karargâh durumundadır da.

A) Önderlik ve Önder

Önderlik kavramı yerel ve ulusal öncü kadrolarla, ulusal hareketin önderini kapsar. Yerel önderlerin yerel kongre iktidarlarını oluşturan öncü güçler olduklarını gördük: Eşraf, aydın, mütehayyızan (ilerigelen), tüccar, toprak sahibi, din adamı, serbest meslek sahibi vb. Bu konu kitap boyu yeterince irdelenmiş sayılır. Burada ele alınacak olan, ulusal önderlik ve onun katkılarıdır. Bu da Mustafa Kemal Paşa liderliğinde oluşan yönetici çekirdektir. Mustafa Kemal, gelişmeleri asıl yönlendiren merkezî unsur olduğu için, önderlik aslında büyük çapta Mustafa Kemal Paşa demektir. Kendisinin Mütareke döneminde, liderliğini sağlayacak önemli düşünsel (fikrî) birikimlerle girdiği anlaşılmaktadır. Birtakım pratik avantajlar da sonradan bunlara eklenecektir.

Mustafa Kemal'in siyasal düşünce donanımının ilk ve ayırdedici boyutu ulusallık ve uluslaşma kavramları çerçevesine oturtulabilir. Kendisi ulus, ulusal toprak ve anavatan, ulusal devlet gibi idealleri benimsemiş, uluslaşma sürecinin kaçınılmazlığını daha II. Meşrutiyet günlerinde kavramıştı. Bu bağlamda dikkati çeken özellikleri Osmanlı meşrutiyeti tipinde çokuluslu siyasal birlik denemeleri-

ne daha başından beri inanmaması,[116] ulus kavramını müslüman Osmanlı tebaası tanımından ayrı algılayarak, "Türk" unsuruyla özdeşleştirmesi,[117] ama bunu ırkçı ve pantürkçü emellerden ya da "daha büyük bir Türkiye" hayallerinden ayrı tutarak gerçekçi bir zeminde kabul etmesiydi.[118] Devlet projesi olarak da çokuluslu imparatorluğun tasfiyesi ve Türklerin çoğunlukta olduğu topraklarla yetinilmesi düşüncesini savunmaktaydı.[119] Özellikle Suriye'de geçirdiği günlerde, "ancak ulusal bir Türk devletinin ve yabancı halklara boyun eğdirmekten vazgeçmenin, Türk halkına daha iyi bir gelecek sağlayabileceği inancı"na ulaşmıştı.[120]

Mustafa Kemal'in bu dönemde bağımsızlık konusundaki tutumu da önem taşır. Meşrutiyet öncesi ve sonrasında yabancı devlet düşkünlüğü oldukça yaygındı. Kaba bir kümelendirmeyle sivil aydınlar Fransız, kara subayları Alman, denizciler de İngiliz hayranıydılar.[121] Oysa bu dönem, tam da Mustafa Kemal'in antiemperyalist ulusçuluğunun kökleştiği aşamadır.[122] Alman nüfuzuna karşı ülkenin bağımsızlığını savunuyor, özellikle de ordunun Alman askerî heyetine teslim edilmesinden şikâyet ediyordu.[123] Bu nedenledir ki İttihat ve Terakki önderleri tarafından sevilmez olmuştu. İngiliz ve Fransız yanlılarından farkı ise, "bir şeytanın bir başka şeytanla uzaklaştırılmasını değil, vatanın her türlü emperyalist hegemonyadan arınması"nı istemesiydi.[124]

Mustafa Kemal'in siyasal düşünce olgunluğunun bir başka boyutu siyasal liberalizm ve parlamenter meşruluk kavramları etrafında açıklanabilir. Kendisi, Batı uygarlığının XIX. yüzyıldan beri Osmanlı aydınlarını etkileyen liberal ilkelerini tanımıştı. Kendi çabaları ve arkadaşlarının da yardımıyla Rousseau, Voltaire, Desmoulins, Montesquieu gibi düşünürlerin fikirlerinden beslenmişti.[125] II. Meşrutiyet öncesinde ve dönemindeki faaliyet ve görevleri ona, Meşrutiyeti "Millet"in eseri saymak, anayasanın üstünde hiçbir "kanun, hiçbir kuvvet olmadı"ğını ilân etmek ve gericiliğe karşı çıkmak,[126] ordunun siyasetten çekilmesini istemek[127] şeklinde, siyasal idealizmini geliştirici deneyimler kazandırmıştı.

116 H. J. KORNRUMPF, "Mustafa Kemal Makedonya'da", *Atatürk Devrimleri Birinci Milletlerarası Sempozyumu Bildirileri*, İÜ yay., İstanbul 1975, s. 48.
117 20.9.1917 tarihli raporu (H. BAYUR, *Atatürk*... s. 122 vd.).
118 BENOIST-MECHIN, *Mustapha Kemal*, p. 105-106.
119 A. F. CEBESOY, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, 2. baskı, İnkılap ve Aka ktb., İstanbul 1981, s. 114-117.
120 J. GLASNECK, *Kemal Atatürk ve Çağdaş Türkiye*, s. 27.
121 F. R. ATAY, *Batış Yılları*, s. 23.
122 BENOIST-MECHIN, *Mustapha Kemal*, p. 302-303.
123 F. R. ATAY, *Atatürk'ün Hatıraları*, s. 11.
124 J. GLASNECK, *Kemal Atatürk ve Çağdaş Türkiye*, s. 38-39.
125 Lord KINROSS, *Atatürk*, s. 18, 37, 43, 45; Ş. S. AYDEMİR, *Tek Adam*, c. I, s. 76.
126 Hareket ordusu adına kaleme aldığı 19.4.1909 tarihli Beyanname (H. BAYUR, *Atatürk*..., s. 36-37).
127 İ. İNÖNÜ, *Hatıralar* (haz. S. Selek), c. I, Bilgi yay., Ankara 1985, s. 54-55; H. ERTÜRK, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 69-70, 78; Lord KINROSS, *Atatürk*..., s. 72.

Makedonya'daki günleri bura burjuvazisinin sol kanat temsilcilerinin düşüncelerini öğrenmesine, Fransız Devrimi konusundaki bilgilerinin yardımıyla cumhuriyet düşüncesine doğru açılmasına, Sofya'daki parlamenter yaşamı ve taktikleri gözlemlemesine, Bulgaristan'daki Türk burjuvazisinin ileri yaşam biçiminden dersler çıkarmasına olanak sağladı.[128] Batı Trakya'daki hükümetleşme (devletleşme) denemelerine değinmiştik. Garbî Trakya Hükûmet-i Muvakkatesi (1913). Osmanlı İmparatorluğu ile aynı anda varolan ilk Türk Cumhuriyeti olarak görülebilirdi. Bu devletin ya da hükümetin ortadan kalkmasına yol açan antlaşmanın yapılmasından sonra Bulgaristan'a ataşe militer olarak gönderilen Mustafa Kemal'in zihninde cumhuriyet düşüncesinin yer etmesinde, kısa ömürlü de olmuş olsa, bu deneyin payı olmuş olsa gerektir.[129]

Mustafa Kemal'in salt askerî, komplocu ya da komiteci çalışma biçimlerini reddetmesi, yasallık (legalite) ilkesini öne çıkarması bu birikimle ilgilidir. Millî mücadeleye karşı olabileceğinden kuşkulanan Sivas Valisinin ortadan kaldırılması fikrini, "vatandaş ancak mahkeme kararıyla cezalandırılır" şeklinde göğüslemesi bunun tipik örneğidir.[130]

Siyasal liberalizm ve parlamenter meşruluk bakımından Mustafa Kemal'in bu değer yargılarının esas göstergesi, egemenlik ve bunun kullanılışı alanındadır. Millet egemenliği ve bunun kayıtsız-şartsız olması yalnız bağımsızlık anlamında ve dışa karşı bir formülasyon değil, aynı zamanda ve asıl, egemenlik hakkının sahipliğine ortak kabul etmeyen bir düşünce anlamındadır. Bunun da somut ifadesi, ulusal önderin ve önderliğin damgasını taşıyan bütün faaliyet, örgütlenme ve iktidarlaşma süreçlerinde hâkimiyet-i milliye ilkesinin vurgulanması ve meclis-i millî'nin toplanması konusundaki ısrardır. Bu kesinlik ya da keskinlik, söyleminde pek görülmez. Örneğin Batı Anadolu Kongre sisteminde padişaha bağlılık sıkça vurgulanır; Millî meclis talebi görülmez, millet egemenliği kavramı, net değildir. Fakat söylemleri ya da söylemsizlikleri bir yana, aslında yaptıkları iş de egemenliği fiilen kullanmaktan başka bir şey değildi. Ulusal ve demokratik meşruluk teorisinin ve pratiğinin temelleri olan ulusal egemenlik ve meclis fikri ve programı, esasta önderliğin bir katkısıdır.[131]

Mustafa Kemal'in Sovyet Devrimi olgusunu yakından izlediği anlaşılmaktadır. Rus Şubat Devrimi sırasında Kafkas cephesinde Rus savaş esirlerini ve

128 S. VELIKOV, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, s. 13-14, 115; A. ÇEÇEN, *Atatürk ve Cumhuriyet*, Türkiye İş Bankası yay., Ankara 1981, N. H. ULUĞ, *Halifeliğin Sonu*, Türkiye İş Bankası yay., İstanbul 1975, s. 19.

129 S. EREZ, "Unutulan bir Türk Devleti", *Güneş*, 14.12.1986.

130 C. DURSUNOĞLU, *Millî Mücadelede Erzurum*, s. 119.

131 Aynı yönde: C. BAYAR, *Ben de Yazdım*, c. VII, s. 2180, c. VIII, s. 2474, 2507; Avni DOĞAN, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, Dünya yay., 1964, s. 23.

kaçaklarını sorguya çekerken, komşu halkın halk yığınları arasındaki "devrimci ortamı" gözlemek olanağını elde etmiştir.[132] Daha sonraki yıllarda da, kızılordu ve iç savaş hakkındaki geniş bilgileri nasıl edindiğini kendisine soran Aralov'a şöyle diyecekti: "Biz subaylar, hattâ değil yalnız subaylar, bütün ilerici aydınlarımız, büyük Ekim İnkılabının ilk günlerinden beri bolşeviklerin izlediği politikaya büyük bir ilgi gösterdik. Biz Lenin'in Rusya'nın ezilmiş halklarının kurtuluşunu sağlayacak bir politika güttüğünü biliyorduk (...). Umutlarımız doğru çıktı. Beyaz orduların iç savaşta yenileceğine inanıyorduk (...). Çünkü bolşeviklerin derebeyi topraklarını köylülere verdiğini, bütün emekçi halkın bolşeviklerden yana olduğunu, Lenin'in barış için savaştığını biliyorduk."[133]

Mustafa Kemal'deki bu radikal düşünce birikimi yetişme koşulları ve aldığı eğitimin nitelikleriyle de ilgili olmalıdır. Ulusal önderlik kadrosunun bazı ileri-gelenleri Osmanlı ölçüleri içinde asalet ve servet gibi ayrıcalıklı köklere sahiptirler. Örneğin Rauf Bey eski bir Kafkas soyundan, Ali Fuat Bey köklü bir asker ailesinden, Refet Bey de Tuna boylarında yaşamış toprak beylerinin soyundan geliyorlardı. Hepsi de, soylarına karşı duyulan saygıdan ötürü birer "centilmen" sayılırdı. Mustafa Kemal ise orta tabakadan önemsiz bir ailenin ferdiydi. Kişiliğini ve gücünü ortaya koymak için bir halk çocuğu olduğunu ileri sürmekten ve soyca kendinden üstün sayılanların göreneklerine karşı çıkmaktan çekinmiyordu.[134] Ne asalet, ne şöhret ne de servet mirasının yükü altında eziliyordu.[135] Meşrutiyet döneminde de saray damatlığı gibi, eski Osmanlı Bankası ya da Düyûn-u Umumîye tipi arpalıklarına eklenen yeni bir sinekür kapısının uzağında durmayı bilecek,[136] öreğin Saray ailesine katılan Enver Paşa'nın tersine bir "plebeian" (halk adamı) olarak kalacaktı.[137] Öte yanda, askeri okullarda aldığı rasyonalist eğitim, yaşıtları gibi onu da etkilemişti.[138] Böylece askerlik hayatının da katkısıyla gözlem, muhakeme, tahlil, olasılıkları hesaplama ve en uygun görüneni kesinlikle uygulama,[139] inisiyatif kullanma[140] gibi yeteneklerini geliştirmişti.

Görülüyor ki Mustafa Kemal, Mütareke dönemine, kendini liderlik mevkiine yükseltecek bu gibi düşünsel birikimlerle giriyordu. Ayrıca başarılı bir askerî ha-

132 J. GLASNECK, *Kemal Atatürk ve Çağdaş Türkiye*, s. 64.
133 S. I. ARALOV, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, (çev. H. A. Ediz), Burçak yay., İstanbul 1967, s. 75-76.
134 Lord KINROSS, *Atatürk*, s. 261.
135 Ş. S. AYDEMİR, *Tek Adam*, c. I, s. 34.
136 F. R. ATAY, *Batış Yılları*, s. 181.
137 E. D. SMITH, *Turkey, Origins of the Kemalist Movement*... p. 86.
138 Ş. MARDİN, "Atatürk, bürokrasi ve rasyonellik", *Atatürk Devrimleri 1. Milletlerarası Sempozyumu Bildirileri*, s. 52-61.
139 Y. NADİ, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, s. 248.
140 bkz. H. BAYUR, *Atatürk*, s. 38-39, 157-158 dn. 95.

yat, savaş başarılarının ve müttefik Almanlara karşı çıkmış olmasının sağladığı bir prestij ve popülerlik de aktifleri hanesindeydi.[141] İttihat ve Terakki'nin önderlerinden olmayışı, savaş ve yönetim hatalarından ötürü bir sorumluluğunun bulunmayışı da büyük avantajları arasındaydı.

Mütareke döneminin bazı özgül olayları bunlara eklenerek Mustafa Kemal'in ulusal hareketin önderi durumuna yükselmesini kolaylaştıracaktır.

Bunların birincisi Mustafa Kemal'in Mütareke ertesinde geldiği İstanbul'da geleneksel iktidar merkezi çerçevesi içindeki aranışlarının meyve vermemesi, Merkez'de kilit noktalara gelemeyişidir. Böyle bir olasılık gerçekleşmiş olsaydı, yaşanan biçimiyle ulusal mücadeleye girişebilmesi muhtemelen çok zor olacaktı.[142]

İkinci önemli destek olay, 9. Ordu müfettişliğine atanmış olmasıdır. Bu görev belgesi yalnız ilgili bölgedeki değil, komşu bölgelerdeki askerî ve mülkî âmirlere de emir verme yetkisini içermesi bakımından önemliydi. Böylece Ankara'dan itibaren bütün orta ve doğu Anadolu adeta hükümet yetkileriyle donanmış olan Mustafa Kemal'in emir ve komutası altına girmiş oluyordu.[143]

Mustafa Kemal'in, sonradan İstanbul'a dönecek olan Cemal Paşa dışında Anadolu'daki en kıdemli komutan olması da, kendisine otorite ve saygınlık sağlıyordu.[144] Nitekim bu konumuyla Anadolu'nun her yerinde, halk, mülkî ve askerî âmirler tarafından büyük ilgi ve saygı gördü.[145] Padişah ve hükümetinin "güvenilir kişi"si sayılmasının da bunda payı büyüktü.[146]

Üçüncü önemli olay İzmir'in Yunan birliklerince işgalidir. Bu olay bir lidere olan ihtiyacı âcil hale getirdi, somutlaştırdı. Bütün bu gelişmeler Amasya toplantısı ve kararlarında Mustafa Kemal'in askerî önderliğinin pekişmesini tescil etti. Üstelik toplantı, kararlar ve genelge, gerektiğinde İstanbul'daki GİM olgusunu da dışlayacak içerikteydi, ihtilâlci bir karaktere sahipti. Mustafa Kemal de artık otoritesini yalnız resmî yetkilerinden değil, komutanların ve ordunun gücünden de alıyordu. Erzurum'da buna, sivil temsil ve desteğin sağladığı meşrutiyet ve otorite eklenecekti.

Mustafa Kemal'in sivil önderliğe geçiş hazırlığı ve buna adaylığını koyması 10 Haziran 1919 tarihli Havza tâmimi ile başladı.[147] Doğu Anadolu'daki sivil örgüt-

141 B. G. GAULIS, *La question turque...*, p. 6.

142 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*, s. 74, dn. 110.

143 Bu Talimatın metni ve yorumu için bkz. *Nutuk*, c. I, s. 6-7; S. SELEK, *Anadolu İhtilâli*, s. 216-217. Talimat'ın konumuzu yakından ilgilendiren bir yönü de Mustafa Kemal'in, Doğu'daki "şûraların da lağvı" ile görevlendirmesi idi. Böylece GİM, Mustafa Kemal'i, doğu YKİ'lerini yok etmeye zorluyordu.

144 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*, s. 431.

145 V. C. AŞKUN, *Sivas Kongresi*, s. 16.

146 Von D. MIKUSCH, *Ghazi Mustapha Kemal*, p. 164.

147 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*, s. 423-424. Mustafa Kemal'in bu tâmimle ilgili görüşü için bkz. *Söylev ve Demeçler*, c. I, s. 13.

lenme bu yolda da elverişli bir zemindi. İstanbul'daki Millî Kongre çevresi Vahdet-i Milliye heyetlerini birleştirmeye çalışırken, Mustafa Kemal daha başından itibaren hangi cemiyetin pratik bakımdan en önemli olduğunu saptamış ve bununla işbirliğine geçmişti: Vilâyât-i Şarkiye Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti.[148]

Mustafa Kemal'in "millî lider"liği Amasya toplantısı ve kararlarıyla,[149] ulusal hareketin sivil önderliğine yükselişi Erzurum Kongresi'yle gerçekleşti. Büyük ticaret burjuvazisinin (Trabzon), toprak sahiplerinin ve milliyetçi aydınların katıldığı kongre, Türkiye'nin toplumsal yapısının küçük bir aynasıydı. Burada Trabzonlu bazı delegelerin muhalefetine karşın Başkan seçilen Mustafa Kemal daha sonra da HT üyesi ve reisi oldu. Bu, "halk lideri" durumuna gelmesi demekti.[150] Onun kişiliği hesaba katılırsa, seçimin, doğu ve batı illeri arasında ortaya çıkabilecek ayrılıkları ortadan kaldırıcı bir etkisi olduğu da görülür.[151]

Mustafa Kemal'in İstanbul'la ilişkilerinin kopuşu; sivil ulusal önderliğinin de pekişmesi, yasallık ve meşruluğunu ulustan almaya başlaması demek olacaktır. Harbiye nazırlığı tarafından İstanbul'a çağrılmasıyla (8 Haziran 1919) başlayan, Dahiliye Nezaretinin "kendisiyle hiçbir muamelesi resmiyeye girişmemek" buyruğu getiren 84 No'lu tebliğiyle (23 Haziran) devam eden, azil ve istifa (8-9 Temmuz) düellosuyla biten bu ilişkilerin sonunda Mustafa Kemal, İstanbul'un yapacağı komutan atamalarının gerektiğinde dinlenmemesini bildiren "umumî tebligatı"yla (7 Temmuz) hükumete karşı ilk açık direnişinde de bulunmuş oluyordu.[152]

Artık hiçbir resmî sıfatı kalmayan Mustafa Kemal'in tek dayanağı ulustu. Ama "bu demokratik kuvvet ve güven kaynağı onu, III. Ordu müfettişi olmaktan çok daha üstün bir kudretle techiz etmekteydi. "Bundan sonra Mustafa Kemal'in selahiyeti milletin kendisine olan itimadı nispeti ile ölçülmeli"ydi. İstifa mektubunda sadece vatanı ve milleti kurtarmaktan söz eden Mustafa Kemal'e karşılık Rauf Bey'in saltanat ve hilafet makamının kurtarılmasından da söz eden yazısı, lider ile çevresi arasındaki ufuk genişliği farkını da ortaya koymaktaydı.[153] Bununla birlikte Rauf Bey'in bu tezkeresi Mustafa Kemal'in siyasal önderliğini desteklemesi bakımından büyük değere sahipti.[154]

Bundan sonra Mustafa Kemal'in karizmatik liderliği başladı. Bunda, Ana-

148 G. JAESCHKE, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 166; *Nutuk*, c. I, s. 2, c. III, vs. 7.
149 A. F. CEBESOY, "Mustafa Kemal - Milli Lider", *Belleten*, c. XX, sayı 80, 1956, s. 549-555.
150 S. YERASIMOS, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, c. III, Gözlem yay., İstanbul 1976, s. 1207; S. SELEK, *Anadolu İhtilali*, s. 262, 266, 270-271.
151 P. di RACCOLTA, *Angora e Kemal Pascia*, Anonima Romana Editoriale, Roma 1932, p. 23.
152 Belgeler için bkz. *Nutuk*, c. I, s. 21, 26, 34, 36.
153 Y. ABADAN, *İnkılap Tarihi Notları*, Ulus basımevi, Ankara 1951, s. 54-55.
154 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri...*, s. 471.

dolu halkının sadakatini bir kişiye bağlama alışkanlığı kadar, koşulların ağırlığı ve çabuk karar alma ihtiyacı, Mustafa Kemal'in bu gerekleri başarıyla yerine getirmesi, onun yanlış yapmayacağı düşüncesinin giderek yerleşmesi,[155][156] "saygılı bir korku kadar takdir ve sınırsız bir bağlılık duygusu" da rol oynayacaktı.[157]

Mustafa Kemal özellikle genç kuşaklar üzerinde son derece etkiliydi.[158] Yine çok özel bir diyalog kurup kitlesel desteğini aldığı bir başka zümre de Anadolu Alevî-Bektaşî nüfusuydu. Bu özel yakınlaşmanın muhtemel nedenleri Mustafa Kemal'in Selanik'teki etkin Bektaşî kültüründen de edinmiş olabileceği liberal ve skolastik karşıtı fikirler ile, Türkmen geleneğini sürdüren Anadolu Alevî-Bektaşîliğinin Sünnî Osmanlı sistemine karşı ezelî tepkisi olabilir. Buluşma noktaları ise ulusal kurtuluş ve tolerans fikriydi. Bu zümre, özellikle Sivas Kongresi'nde ve sonrasında Mustafa Kemal'e kitlesel destek sağladı. Mustafa Kemal'le Hacıbektaş dergâhı arasında kurulan sürekli ilişkiler ağı bunun göstergesidir.

B) Katkıları

Türk kurtuluş savaşı ile ilgili yerli ve yabancı literatürde, sonuçta elde edilen büyük siyasî ve askerî başarıyı "Tek Adam"a ya da "bir avuç insan"a maleden, olup bitenleri "mucize" deyimiyle ifade eden görüşler oldukça yaygındır. Ordunun takatsizliği, halkın tükenmişliği, eşrafın teslimiyetçiliği, liderin dehası gibi noktalar bu görüşlerin başlıca dayanaklarıdır. "Mucize" terimine gelince, bu da tamamen umutsuz görünen bir durumun kısa zamanda ve adeta sihirli bir müdahaleyle tersine çevrilişine verilen ad olmaktadır.

Oysa sırf yerel kongre iktidarları ile ilgili olarak bu kitapta sunulan bilgiler bile, ulusal kurtuluş hareketinin toplumsal ve siyasal temelleri konusunda yeterli fikir vermiş olmalıdır. En azından, yerel kongre iktidarları diye bir olgu ortaya çıkmış, bu oluşum Kemalist önderliğin ağırlığını ortaya koymasından önce meydana gelmiş ve yerel halk önderleri tarafından yaratılmıştır.

İşte ulusal önderliğin bu dönem ve kongre iktidarları üzerindeki etkisi bu temel verilerden sonra araştırılabilir ve kavranabilir. 1918-20 yıllarına sıkışan

155 İ. TURAN, *Cumhuriyet Tarihimiz...*, s. 109.

156 GAD FRANKO, *Développements constitutionnels en Turquie*, Libr. Arthur Rousseau, Paris 1925, p. 89. Ayrıca bkz. E. KONGAR, *Atatürk ve Devrim Kuramları*, s. 143 vd.

157 bkz. Birinci Dönem Siverek mebusu A. Ensari'nin tanıklığı (N. SEÇKİN, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, s. 101.

158 B. ÖZ, *Kurtuluş Savaşında Alevi-Bektaşiler*, Can yay., İstanbul 1990 (bütün kitap).

bu önemli dönüşümün bir tek kişinin irade ve dehasıyla ya da doğaüstü ve fizikötesi (metafizik) deyimlerle açıklanabilmesine olanak yoktur.[159]

Mustafa Kemal ve arkadaşlarının bu dönemin gelişmelerini yönlendiren birinci büyük katkısı genel siyasal programı ortaya koymuş olmalarıdır. Bu aynı zamanda, amaçlanan devlet maketinin de oluşturulması demektir. İlk bağımsızlık bildirgesi durumundaki Amasya Tâmimi ile Mîsâk-ı Millî'ye temel oluşturacak Erzurum Beyannamesi bunları somutlaştıran belgelerdir.[160] Ulusal bir toplum anlayışına sahip olmak, anavatan kavramını getirmek, ulusal egemenlik ve bağımsız devlet temalarını işlemek bu merkezî önderliğin işi olmuştur. Gerçi bu unsurların her biri belirgin biçimde YKİ'lerde de vardı. Ama bunları tutarlı ve sağlam bir bütün haline getirmeyi başaran güç Kemalist önderlik, daha doğrusu Mustafa Kemal'in kendisi oldu.

Mustafa Kemal, Mütareke başlarında İstanbul hükumetlerinin ve hattâ Rauf Bey gibi yurtseverlerin bile bir ara bağlandıkları, "İngilizlere yaranarak İmparatorluk topraklarına (Suriye, Irak) geri dönme" fikrinin yerine, dışa tâviz ve güven verme ihtiyacını ortadan kaldırarak mücadeleyi önplana aldı.[161] Öteyandan, Türk ve Tatarları kucaklayacak, çokuluslu ve çokdilli Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini alacak bir pantürkist imparatorluk fikriyatı yapan iç ve dış Türk çevrelerinin de karşısına çıkarak, bulanık bir kavram olan "milliyetçilik" ya da "millet" terimlerinden çok "yurtseverlik" (vatanseverlik) ve "anavatan" kavramlarını önplana aldı. Amacı, İslamcı ve Osmanlıcı bir "sadakat" anlayışı yerine anavatan toprakları üzerinde yeni bir siyasal bağlılık anlayışı yaratmaktı.[162] Böylece yurtseverlik ya da ulusçuluk, ırkçı ve dinsel ağırlıklarından büyük çapta arındırılarak vatan, ulusal egemenlik ve bağımsızlık (işgalin reddi) gibi somut bir zemine oturtuldu.[163] Bolşevikliği kabul, Amerikan mandası isteme, yerel kurtuluş çareleri arama biçiminde beliren eğilimler aşılarak ulusal bağımsızlık programı ortaya kondu.

Önderliğin bundan sonra ele alınması gereken ikinci büyük katkısı ulusal stratejiyi saptamasıdır. Bunun özü savaş ile siyaset arasındaki ilişkilerin tahlilidir. Mustafa Kemal İstanbul'dan ayrılmadan önce "ülkeyi kurtarmak" ve "yeni bir Türk devleti kurmak" diye iki evreye bölünebilecek planını saptamış bulu-

159 Buna benzer bilimdışı bir tutum bazı eski Osmanlı tarihçilerinin Osmanlı Devletinin kuruluşu ile ilgili açıklamalarında da görülmüştür. Bunlar bu olayı "tamamen bir mucize halinde göstermek maksadıyla, lejand silsilelerinden mürekkep tabiat üstü sebeplerle izaha çalışmışlardı". Bu tutumun, "ne mucizeyi ne de tabiat üstü sebepleri kabul etmeyen modern tarihçilik"le bağdaşmadığı açıktır (F. KÖPRÜLÜ, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, 2. basım, Başnur matb., Ankara 1972, s. 62).

160 S. S. SONYEL, *The Turkish Diplomacy, 1918-1923*, SAGE publ., London 1975, p. 15-16.

161 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*, s. 62-430.

162 B. LEWIS, *The Emergence of Modern Turkey*, p. 352-359.

163 A. CEYHAN, *La construction de l'Etat et le problème de laicité en Turquie jusqu'en 1938*, Mémoire DEA, Paris 1979, p. 61.

nuyordu.[164] Erzurum Kongresi öncesinde Erzurum Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti yönetim kurulunun aktif üyelerinden beş kişiyle yaptığı toplantıdaki (10 Temmuz 1919) durum muhakemesinde başlıca iki nokta üzerinde durdu.

Birinci tespiti Türk ulusunun bağımsız yaşama azmi idi, ki muhtemelen yerel direniş ve kongre hareketlerinin zenginliği onu bu kanıya ulaştıran başlıca etkendi. İkinci nokta karşı güçlerin durumunu tahlille ilgilidir. Bu tahlile göre, savaş galipleri ikinci bir savaşa girişmeyeceklerdi. Savaş yorgunluğu, Batı hükümetlerinin kendi kamuoylarına ters düşecek kararlar almalarındaki zorluklar, bunlar arasındaki ganimet paylaşma mücadeleleri ve çıkar çelişkileri bu türden bir yeni girişimi engelleyici unsurlardı. Bu koşullarda tek hasım güç olarak Yunanistan ortada kalıyordu ki, ulusal birlik sağlanırsa bu gücün de altedilmesi ve bağımsızlığın kazanılması mümkün olabilecekti.[165]

Bağımsızlığın kazanılması ise silahlı direnişe, savaşın kendiliğinden (spontane) ve Kuvâ-yı Milliye tipi yerellikten ulusallığa yükseltilmesine, örgütlü, nizamî ve topyekûn bir niteliğe kavuşturulmasına bağlıdır. Mustafa Kemal daha İstanbul günlerinde "parsiyel (kısmî) bir hareket" tarzı yerine "şümûllü (kapsamlı) bir hareket" modelini seçmişti.[166] Aynı zamanda, yerel direnişleri izlemiş ve değerlendirmiş olmakla birlikte kuvayı milliye ya da çetecilik tipi direnişlerin yetersizliğini görmüş ve düzenli (nizamî) ordu modelini esas almıştı. Ulusal önderliğin oluşması ve ağırlığını koymasından sonra da yerel silahlı direnişler merkezî ve ulusal stratejiye bağlanmıştır.[167] Bunu nizamî ordunun yeniden oluşturulması izleyecektir.

Az yukarda, Kemalistlerin katkısı olan ulusal stratejinin özünün savaş ve siyaset ilişkisinde düğümlendiği söylenmişti. Şimdi bu önemli bağ üzerinde durmak gerekiyor. Bu noktada Mustafa Kemal'in en büyük katkısı savaş ile siyasetin içiçeliğini, savaşın ancak siyasal seferberlikle sağlanabileceğini, bu anlamda da siyasetin savaşa öngelmesi (tekaddüm etmesi) gereğini net bir şekilde görmesi ve ortaya koymasıdır. Bu açıdan ve bu anlamda Mustafa Kemal muhtemelen "Tek Adam"dır. Gerçekten de, ülkenin pek çok yerindeki yerel direnişlerde gördü-

164 C. ERİKAN, *Kurtuluş Savaşımızın Tarihi*, Gerçek yay., İstanbul 1971, s. 35.

165 C. DURSUNOĞLU, "Erzurum Kongresi sırasında Atatürk'ün düşünceleri", *Belleten*, c. XXVII, sayı 108, Ekim 1963, s. 636.

166 İstanbul Pera Palas'ta Halil Paşa'ya sözleri (HALİL PAŞA, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş, Kütülamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları*, (haz. M. T. Sorgun), 7 Gün yay., İstanbul 1972, s. 258.

167 Örneğin Maraş'ta Türklerle Fransızlar arasındaki çatışmalardan sonra arabuluculuk yapmak isteyen bazı Amerikalılara yerel önderler "Bu bir yerel sorun değildir. Millî bir sorundur, millî ordunun başkomutanı Fransızların teslim olmalarını istemiştir" cevabını vererek öneriyi geri çevireceklerdir (Engert'in Dışişleri Bakanına 20 Şubat 1920 tarihli raporu: O. DURU, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, Milliyet yay., İstanbul 1978, s. 71).

ğümüz savaş-siyaset (temsil, sivil kurumlaşma vb.) birlikteliğini değerlendiren ve ulusal düzeye taşıyan kendisi olmuştur. Yakın çalışma arkadaşları, askerlik mesleğinin özelliklerinden doğan bir sınırlı görüşle, muhtemelen sadece askerî direniş ve nizamî ordunun toparlanması noktasına ağırlık vermiş görünürken, Mustafa Kemal savaşın önce siyasal seferberlik yoluyla, dolayısıyla sivil örgütlenme ve bilinçle kotarılabileceğini en açık bir şekilde ortaya koyan kişidir.

Bu stratejinin esası savaşın ulusal topraklar üzerinde ve ulusa dayanılarak yürütülmesidir.[168] Belki bir hükümet darbesiyle yeni bir yönetim kurulabilirdi ama, bu salt orduya dayalı olacağından kısa ömürlü olurdu. Zaten sevilmeyen bir güce dayalı bir yönetimin de fazla bir şansı olamazdı. Bu durumda yeni ve halkçı bir yönetimin kurulması tek geçerli çareydi.[169] Nitekim Amasya Tâmimi, "teşebbüsat ve icraatın... şahsî olmak mahiyetinden çıkarılması"nı, kitleye maledilen dayanışmanın düzene bağlanmasını, millî iradenin ve buna dayalı siyasal örgütlenmenin egemen kılınmasını öngören ilkeleriyle yalnız ilerki devletin esaslarını haber vermekle kalmıyor, ondan da önce mücadelenin strateji ve yöntemlerini de gösteriyordu.

Bu açıdan, yerel kongre hareketlerinde gördüğümüz canlılığa ek olarak ve bundan da esinlenerek Mustafa Kemal'in mücadele planı ve yöntemi şu iki noktada somutlaşmaktadır: "hareketi halka maletmek ve liderliğe seçimle gelmek". Birinci nokta, İttihat ve Terakki'nin olumsuz deneylerine karşı da bir tepki olarak cunta tipi mücadele yöntemlerini reddetmek, ikincisi de meşruluk kazanmak ve askerî şefler arasında da liderliğini pekiştirmek anlamına gelmektedir.[170] Mustafa Kemal'in Samsun günlerinden BMM'nin açılmasına kadarki bütün temel düsturu, temsil yoluyla meşruluk elde etmek, siyasete öncelik vererek mücadeleyi kitleselleştirmek ve bu sivil-siyasal temeller üzerine silahlı güçlerin inşasına geçmek ("önce meclis sonra ordu") şeklinde[171] ya da kendi deyişiyle "ülkeden önce halkı kazanmak"[172] diye özetlenebilir.

Ulusal önderliğin kongre iktidarları üzerindeki etkisi ne yönde olmuştur? Mustafa Kemal'i Anadolu'da ordu müfettişi olarak görevlendiren Talimat'ta, Doğu Anadolu'da "birtakım şûralar mevcut olduğu" yolunda haberler alındığı, bu gerçekse "şûraların da lağvı" (kaldırılması) görevi bildiriyordu. Böylece Mustafa

168 M. PERNOT, *La question turque*, p. 46-48.

169 A. MUMCU, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, AÜHF yay., Ankara 1976, s. 37.

170 S. SELEK, *Anadolu İhtilali*, s. 251-256.

171 Yunus Nadi'ye sözleri (*Kurtuluş Savaşı Anıları*, s. 262).

172 B. GEORGES-GAULIS, *Angora, Constantinople, Londres*, p. 47. Bu bağlamda Mustafa Kemal, Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin de tamamen sivillerin yönetiminde olmasına özen göstermiştir (T. BIYIKLIOĞLU, *Atatürk Anadolu'da*, c. I, s. 122-123).

Kemal GİM tarafından Doğu YKİ'lerini ortadan kaldırmakla da görevlendirilmişti. Bu tarihlerde en büyük doğu YKİ'si olan Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Cumhuriyesi İngiliz işgaliyle ortadan kaldırılmış (12 Nisan 1919), İngiliz denetimi ve işgali dışında kalan alanlarda da küçük çapta şûra hükümetleri oluşmuştu. Bunlardan başlıcası olan Oltu İslam Şûrası varlığını TBMM günlerine kadar sürdürecek ve BMM hükümetine katılma kararı alacaktır.

Mustafa Kemal ve ulusal önderlik, şûraları ortadan kaldırma yolundaki GİM emrini uygulamadı. Aynı tarihlerde Erzurum ve Trabzon'daki yerel örgütlerin düzenlediği Erzurum Kongresi hazırlıkları vardı. Bu kongreye katılan ve önderliğini ortaya koyan Mustafa Kemal ve arkadaşları bölgesel temsile dayalı ama ulusal karakteri de açık bir doğu YKİ sisteminin (Erzurum Kongresi ve ŞAMHC) yaşamasında birinci dereceden rol oynamış oldular. Önderliğin kongre iktidarları üzerindeki etkileri bundan sonra da devam etti. Ulusal kongre iktidarını (UKİ) kurmak, YKİ'leri giderek buna bağlamak ve emmek, nihayet UKİ'yi de TBMM rejimine dönüştürerek tasfiye etmek bu sürecin başlıca aşamalarıdır.

Ulusal stratejinin sivil-siyasal mücadeleye verdiği öncelik, siyasal propaganda ve ajitasyonun ulaştığı yükseklikten de anlaşılır. Bu nokta daha o zamanlar yabancı gözlemcilerin de dikkatinden kaçmamış, "milliyetçilerin benimsediği siyasal hareket çizgisinin sadece silahlı bir direnişi örgütleme amacına sıkışıp kalmadığı, gerek içte gerekse dışta güçlü bir siyasal propaganda" temeline de dayandığına işaret edilmiştir.[173] Direniş hareketinin nispeten örgütsüz olduğu bölgelerde millî teşkilatların kurulmasına (özellikle Samsun ve havalisi) Mustafa Kemal bizzat önderlik etmiş, çeşitli yörelerdeki halkın mitingler düzenlemesini, yabancı temsilcilikleri ve İstanbul hükümetini telgraf bombardımanı altında tutmasını mülkî otoritelerin de eliyle sağlamıştır.[174] "İstanbul'daki müttefik devletlerinin Yüksek Komiserlerine memleketin çeşitli yerlerinden gönderilen telgraflarda Fransızların Antep, Urfa ve Maraş'ı işgalleri protesto edilmişti. Gelen telgrafların hemen hemen aynı formun tekrarından ibaret bulunuşu millî hareketin teşkilatlanışının yaygın ve süratli olduğunu, mütareke sırasında Türk yönetiminde kalan toprakların bölünmesini gerektiren Barış Konferansı kararını tanımaması fikrinin ne kadar yaygın hale geldiğini ve bu hususta milliyetçi hareketin ne kadar gayretli bulunduğunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır".[175]

Mustafa Kemal, vaktiyle İttihat ve Terakki'nin Hürriyet İlânı ya da Hareket Ordusu günlerinde yaptığı gibi taşradan ya da "çevre"den hareket ve güç top-

173 G. GAILLARD, *Les Turcs et l'Europe*, Librairie Chapelot, Paris 1920, p. 172.

174 *Nutuk*, c. I, s. 12-21.

175 İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Sir de Robeck'in Lord Curzon'a 12.11.1919 tarihli raporundan (T. BAYTOK, *İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı*, s. 25).

lama yöntemini uyguladı.[176] Stratejisini, Çevre'nin çeşitli toplumsal ve siyasal güçlerini ortak hedefler etrafında uzlaştırma esasına oturttu ve bunu da başarıyla gerçekleştirdi.[177] Siyasal propaganda ve ajitasyon ustası olarak topraksız ve yoksul köylülere, aydınlara, gençlere, büyük toprak sahiplerine, güneydoğu feodallerine, din adamlarına belki farklı dillere, ama açık, sade ve inandırıcı biçimde hitap etti.[178] Ulusal ve dinsel birlik noktasını ve bağımsızlık ihtiyacını, her türlü siyasal bölünmenin önüne geçirmek suretiyle tek merkezden yönetilen bir örgütlenmenin ideolojik temellerini koydu.[179]Nihayet, siyasal temsile dayalı ulusal düzeydeki bu örgütlenmenin birbirini izleyen iki kademesinin, Sivas Kongresi ve ARMHC ile TBMM'nin başlıca mimarı oldu.

Önderliğin asıl vurucu ve bitirici müdahalesi siyasal kurumlar düzeyindedir. Birer özerk siyasal otorite merkezi olmalarına rağmen YKİ'lerin, saltanat makamı, hükümetler ve meclisi mebusanın toplanması gibi konularda eleştirici bir tavrı, talepleri ve siyasetleri yoktu. Örneğin Batı Anadolu kongre sistemi, merkezî iktidar boşluğundan ve hükümetlerin emperyalist planlara boyun eğmesinden ötürü fiilen iktidarlaştığı ve bu anlamda hükümeti de adeta yok saydığı halde, "Zat-ı Akdes-i Hilafetpenahî'ye fart-ı ubudiyet (sonsuz bağlılık) ve sadakati bir şiar-ı esas (temel ilke) olarak kabul etmiş", "Merkez-i saltanatımıza ebediyen tâbi ve sadık kalarak bu gayeye ("yurdun halâsı") vasıl olmağa çalışaca(ğız)" demişti.[180] Öteyandan Mustafa Kemal ile arkadaşları yabancı işgallere karşı olmakta beraberdiler ama, liderin aşırı hareketlerinin İstanbul hükümetlerini tedirgin edip milli mücadeleye zarar vermesinden, Mustafa Kemal'in sultanı devirip cumhuriyeti ilânından ve diktatör olmasından da korkuyorlardı.[181] Bu ortamda padişahın ve hükümetlerin yanlışlarına karşı kararlı bir şekilde direnme politikasının gerekliliğini gören ve bu politikayı sonuna kadar götüren sadece Mustafa Kemal olmuştur.[182]

Bu politikayı Mustafa Kemal daha İstanbul günlerinde saptamış ve şöyle dile getirmişti: "Devletin hayatına ecnebiler hâkim olup saray ve Babıâli bun-

176 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*, s. 295-296.

177 A. CEYHAN, *La construction de l'Etat...*, p. 33.

178 Köylüler ve aydınlar: V. MARCU, *Men and Forces of our Time*, London 1931, p. 138-139; Gençlere bakış ve etkileme: U. İGDEMİR, *Yılların İçinden*, s. 112; ARALOV, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, s. 61. Doğu feodalleri ve şeyhlere dönük etkileme: *Nutuk*, c. III, vesika 47-53. Pozantı kongresinde din duygularının harekete geçirilmesine ağırlık veren propaganda ve ajitasyon: Ş. S. AYDEMİR, *Tek Adam*, c. II, s. 203-204.

179 E. KONGAR, *Atatürk ve Devrim Kuramları*, s. 297.

180 Balıkesir ve Alaşehir kongrelerinden padişaha ve sadrazamlık makamına gönderilen mesajlar (*Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, s. 116-117, 150, 162, 206).

181 F. BELEN, *Türk Kurtuluş Savaşı*, s. 125.

182 P. DUMONT, *Mustafa Kemal*, p. 39.

ların elinde oyuncaktır. Saray, devleti hemen kayıtsız şartsız ecnebilere teslim eden bir Babıâli'yi tutmamaya icbar edilecektir. Eğer o da o yolda inat ederse, kendisinin de millete hiyanet ettiği sabit olarak milletçe hakkında verilecek hüküm ve iradeye göre hareket olunacaktır. Yani saray ısrar ederse ona karşı da gerektiği gibi hareket olunacaktır".[183]

Mustafa Kemal'in İstanbul'u terk ettiği günden (15 Mayıs 1919) TBMM'nin açılışına (23 Nisan 1920) kadarki aşağı yukarı 11 aylık eylemi ve önderliğinde siyasal kurumlarla ilgili olarak başlıca dört cepheden oluşan bir strateji ve taktikler bütünü uygulanmıştır. Bunlar; hükümetlere, padişaha (saltanat makamına) ve meclis-i mebusan'ın yeniden toplanmasına ilişkin politikalar ile yeni siyasal kurumların (UKİ ve BMM) yaratılması faaliyetleridir.

Hükümete karşı izlenen politikalar, "İstanbul'a karşı açık mücadeleyi başlatan bir bildirge"[184] ya da "Anadolu ihtilalinin başladığını" açıklayan bir "İhtilal bildirisi" olan[185] Amasya Tâmimi ile sahneye çıkmıştır. Bu dönemde milli mücadeleciler için sadrazamların ismi bir barometre rolü oynamış, Ferit Paşa hükümetlerine daima hücum edilmiş, fakat milletçe iyi nitelikli sayılan kimseler işbaşına geldiğinde, bundan da endişe duyulmuştur. Damat Ferit'in işbaşında olması özellikle Mustafa Kemal'in işine gelmiştir.[186]

Mustafa Kemal'in siyasal gerginliği sürekli diri tutmaya çalıştığı görülmektedir. Erzurum ve Sivas kongreleri günleri arasındaki fark bunun ipucunu verir. Erzurum Kongresi günlerinde İzmir'in işgalinin doğurduğu canlı tepkiler Sivas Kongresi günlerinde oldukça yumuşamıştı. Bunun ana nedeni, Yunan işgalinin sınırlanması ve soruşturmaya alınması şeklindeki gözboyayıcı önlemlerin yarattığı tavsama havasıydı. Bu ortamda, Mustafa Kemal, Rauf ve Ali Fuat Bey gibi hükümetle köprüleri atmış olanların dışındakilerde de İstanbul'la uyuşma eğilimleri görülmeye başlamıştı. Bu durumda Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal'in aldığı tavırlar, korku ve tereddütleri gidermeye, bunların halka bulaşmasını önlemeye yönelik oldu. Yunanlılara ve Babıâli'ye karşı tepkinin gerginliğini yitirmesi üzerine bunun yeniden sağlanması işi gündeme giriyordu. Bu da önderliğin bilinçli müdahalesinin gerekli hale gelmesi demekti. Mustafa Kemal'in İstanbul'la telgraf ve haberleşme bağlantısını kesme girişimleri bu açıdan kavranabilir.[187] Özetle, İstanbul hükümetlerinin millî arzuya cevap veremez duruma

183 Y. NADİ, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, s. 81-82.
184 von MIKUSCH, *Ghazi Mustapha Kemal*, p. 175.
185 S. SELEK, *Anadolu İhtilali*, s. 261.
186 S. SELEK, *Anadolu İhtilali*, s. 54, 60-61.
187 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*, s. 510-513, 567-568.

düşmesi Anadolu'daki ulusal yönetimi pekiştirmiş,[188] ulusal önderlik de bu fırsatı sonuna kadar başarıyla kullanmıştır.

Padişah ve saltanat makamına karşı izlenen strateji ve taktikler ise daha esnek ve kollayıcı olmuştur. Özellikle başlarda milliyetçiler Sultan'la bir "yakınlaşma" politikası güttüler; son meclis-i mebusan seçimlerinin yapılmasında bunun da payı olacaktı.[189] Mustafa Kemal Havza günlerinde Vahdettin'e çektiği telyazılarında ilk saygılı uyarlamalarını yaparken olduğu gibi,[190] daha sonra 9 Temmuz 1919 günlü istifa mektubunda da aynı saygılı tutumunu sürdürdü. Ama bu bir taktikti; amaç padişahı ürkütmemek, padişah adına milli harekete karşı çıkacaklara karşı peşinen silahlı olmak ve gerekirse ilerki işbirliği kapılarını kapamamaktı.[191] Yoksa Mustafa Kemal'in hanedanı kaldırma niyeti ya da bu yoldaki söylentiler daha Havza günlerinden itibaren İstanbul'un millici çevrelerince de duyulmuştu.[192] Padişaha karşı takınılan bu ihtiyatlı tutuma rağmen bütün mücadele süresince asıl büyük ve örtülü çekişme Mustafa Kemal ile Vahdettin arasında cereyan etti. İstanbul'un işgaline kadar ve hattâ daha bir süre Vahdettin'in elinde tahtını kurtarmasına yarayacak bir olanak vardı: Anadolu'ya geçmek. Bu durumda kuvvet dengelerinin esaslı bir şekilde değişmesi olasılığı vardı.[193] Ancak bu olmadı ve Vahdettin sonunadek işbirlikçi tutumunu sürdürdü. Hanedanın bazı üyelerinin sonradan Anadolu'ya gelme girişimleri ise Mustafa Kemal tarafından önlendi.[194]

Buraya kadarki saptamalar ulusal önderliğin siyasal yaşamda ve siyasal kurumlar çerçevesindeki muhalefet rolüne işaret eden örneklerdir. Önderliğin yapıcı ve kurucu işlevi ise temsilî karar organlarının oluşturulması ve işletilmesi ekseninde örneklenebilir. Bunun birinci adımı Sivas Kongresi'nin toplanması, ARMHC'nin ve organlarının kurulması ve UKİ'nin yaratılmasıdır. Bu olgular, büyük çapta YKİ deneylerinin düşünsel ve örgütsel mirasına dayansa da, sadece önderliğin ve Mustafa Kemal'in inisiyatifiyle ortaya çıkmıştır. İkinci adım, UKİ ve HT'nin oynadıkları ulusal baskı gücü rolünün etkisiyle Osmanlı yasama meclisinin yeniden ve son defa olarak toplanmasının sağlanmasıdır. Mustafa Kemal'in bu meclisin işgal altındaki başkentte toplanmasına karşı çıkmasına rağmen kamuoyunun bu düşünceye henüz hazır olmayışı yüzünden meclis

188 Veliahd Abdülmecid'in İngiliz Yüksek Komiserliği Temsilcisine 8/8/1919 tarihli görüşmede söylediklerinden (T. BAYTOK, *İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı*, s. 39).

189 C. H. DODD, *Politics and Goverment in Turkey*, University of California Press, 1969, p. 20.

190 25 Mayıs ve 12 Haziran 1919 tarihli telyazıları (N. H. ULUĞ, *Halifeliğin Sonu*, s. 23-24).

191 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*, s. 469-470.

192 H. ERTÜRK, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 318-319.

193 S. SELEK, *Anadolu İhtilali*, s. 53.

194 H. ERTÜRK, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 303-305.

İstanbul'da toplanmış ve bilinen akıbetle karşılaşmıştır.[195] İkinci ve asıl büyük işgal (16 Mart 1920) sonucunda meclisin çalışmalarına devam edememe durumunda kalması, yukarki öngörünün haklılığını ortaya koymuş, ulusal önderliğin eline büyük bir avantaj geçirmiştir. Bunu başarıyla ve cesaretle kullanan, BMM fikrini ortaya atan ve gerçekleştiren, bu organı "selahiyeti fevkaladeyi haiz bir meclis" (olağanüstü yetkilere sahip) deyimiyle aslında bir "kurucu meclis" haline getiren ise esas olarak Mustafa Kemal'den başkası değildir.[196]

Bir bilanço çıkartmak gerekirse, önderliğin bu çok yönlü ve belirleyici katkıları hangi noktada odaklaştırılabilir?

Bu bulgular Kemalist önderlik ve hareketin bir askerî hareket olmayıp, bundan da önce ve daha çok bir politik hareket olduğunu gösterir. Bu bağlamda söz konusu önderlik, yalnız programı açısından değil eylem ve örgütlenme biçimleri açısından da, sözgelimi bir Jön Türk hareketinin çok ilerisindedir. Mustafa Kemal'in askerlikten ayrılması olgusu bile bu konuda çok şeyi açıklayıcıdır. Ulusal kurtuluş ve devrim hareketlerinin politik bir yön almaları ise, aynı zamanda demokratik bir nitelik de kazanmaları demektir. Türkiye'nin kurtarılması için gerekli önlemlerin başarısı, bunların kişisel olmaktan çıkıp milletin bütünlüğünü temsil eden organlarca gerçekleştirilmesine bağlıydı. Aslında yurtsever saflarda oldukları halde, Jön Türklerin ya da İttihatçıların seçkin zümrelere dayanan oligarşik ideolojisinin etkisini taşımaya devam eden ve halkın örgütlü gücüne ve temsile dayanmadan vurucu öncü güçlerin eylemiyle başarıya ulaşılabileceğini savunanlara karşılık Mustafa Kemal, demokratik ve milli egemenlik ilkelerini önplana çıkardı.[197] "Biz yürüyelim, boyun kırmaktan müteessir olmayan millet arkamızdan gelsin" önerisine, "Milletin itimadını haiz bir kabine teşkil etmek için evvela o kabinenin istinat edebileceği bir kuvvet vücuda getirmek lazımdır. O da vilâyât-ı şarkıye kongresinin ve onu müteakiben de, Sivas umumî kongresinin in'ikadile olacaktır"[198] fikriyle karşı çıktı, ulusun kendi kaderine kendisinin sahip çıkmasının bir kanıtı olarak da yerel kongre hareketlerine işaret etti.[199]

Bu tercih, asker/sivil ilişkilerine de yansıyacaktır. Padişahın tanrısal iradeye dayanarak ulusal hareketi lanetlemesine, ordudan ayrılmış olup resmî

195 ".. bu hususta selahiyettar olanları ve efkârı umumiyeyi bu hakikate imâle etmedikçe, fikrimizin hayyizi fiile gelmesi (yaşama geçmesi) mümkün değildi. İstanbul'da içtimaın mehazirini (toplanmanın sakıncalarını) tabii bir surette tebellür ettirmek (ortaya çıkartmak) icap ediyordu.." (*Nutuk*, c. I, s. 172-173).

196 M. M. KANSU, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, c. II, s. 566.

197 K. STEINHAUS, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, s. 89-90.

198 Canik Mutasarrıfı Hamit Beyin telyazısı ve Mustafa Kemal'in buna cevabı (*Nutuk*, c. I, s. 40-41).

199 Sivas'ta Harbord heyetine verdiği özet muhtıradan (P. F. SUGAR, "A Reinterpretation of the significance of General James G. Harbord's Mission", p. 441).

bir sıfatı kalmayan Mustafa Kemal ulusal iradeye dayanarak karşı çıktı, mülkî âmirleri olduğu kadar komutanları da "millet adına konuşarak" buyruğu altına aldı.[200] Amasya kararları ile bunları yorumlayan 7 Temmuz 1919 tarihli "umumî tebligat"ta ordunun millî iradeye tâbi ve onun yardımcısı olduğu ilkesini pekiştirdi.[201] Erzurum ve Sivas kongrelerinde bu iradenin organlaşmasına öncülük etti.[202] Bu dönemde askerî ve sivil yönetim birbirine fazla karıştırılmadı. Önemli vilayetlere bile askerî vali atanmadı. Ordu tarafından görevlendirilenlerin yerlerine de kısmen halkın seçtiği, kısmen de HT'nin uygun gördüğü valiler getirildi. BMM'den sonra Anadolu'nun mülkî yönetimi İstanbul'dan tamamen koptu ve sivil yöneticilere geçti.[203]

Özetle, ulusal önderlik "sihirli kelime olan temsil" ve "stratejik amaç olan ulusal egemenlik" kavramlarına dayanarak,[204] devrimci süreci demokrasi temeline oturttu, padişahtan koparılmış olan olağanüstü yetkilerin yerine ulustan alınanları geçirdi, mücadeleyi kişisel değil kitlesel bir tabana yerleştirdi.[205] Kitlelere dayanma durumu ulusal harekete demokratik nitelik kazandırdı. Bu, hukukî anlamıyla ulusal egemenlik ilkesinin yaşama geçmesi demekti. Böylece önderlik ve Mustafa Kemal, mücadelenin başlarında ilerki devletin de çerçevesini çizmiş bulunuyordu. Bu devlet, ulusal egemenliğe dayalı, laik ve bağımsız bir devlet olacaktı. Bunun yönetimi de ulusun egemenlik hakkını bizzat kullanmasıydı. Böylece, devrimci sürecin mihrak noktası da "demokrasi ve istiklâl" kavramlarının kesiştiği yer oluyordu.[206] Bu, bunalımı demokrasiyle altetme yolunu göstermiş olan YKİ'lerin katkısının da ulusal düzeye yükseltilmesi demekti.

200 D. AVCIOĞLU, *Millî Kurtuluş Tarihi*, c. III, s. 987-988.
201 *Nutuk*, c. I, s. 36.
202 S. AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*, s. 467.
203 S. SELEK, *Anadolu İhtilali*, s. 63.
204 E. KONGAR, *Atatürk ve Devrim Kuramları*, s. 292, 305.
205 von MIKUSCH, *Ghazi Mustapha Kemal*, p. 174-175.
206 Y. ABADAN, *İnkılap Tarihi Notları*, s. 49-50.

SONUÇLAR

1918-1920 aralığında yaşanan işgal ve parçalanma tehlikesi, devlet ve iktidar sorunları da yaratmıştı. Bu bunalım, siyasal *düşünsel* (fikrî) ve *kurumsal* alanlarda büyük değişimlere yol açtı ve 1920 sonrasını da etkiledi.

Siyasal alandaki başlıca değişmeler, Osmanlı geleneksel yönetici sınıfından farklı yeni siyasal aktör ve kadroların, daha genç ve daha halk kökenli aydınların, zaten II. Meşrutiyet'ten beri başlamış olan ağırlığının giderek artması ve ülke tarihinde ilk defa olarak bir ulusal önderin doğması şeklinde kendini göstermiştir.

Buna bağlı olarak da ülkede siyasal ittifaklar değişmiş, yerel ve ulusal seçkinlerin halkı da kucaklayan birlikteliği ve güçlü bir siyasal kamuoyunun doğması şeklindeki gelişmeler, siyasal katılımın alanını da genişletmiştir. Bir başka deyişle, ülke tarihinde ilk defa olarak yerel ve ulusal önderlerle halk arasındaki yakınlaşma, kongreler döneminin bir ürünüdür.

Düşünsel alanda, egemen ideolojideki evrim dikkat çekicidir. Birleştirici ve sürükleyici siyasal düşünce olarak milliyetçilik önplana çıkmakta, yerel ve ulusal hareketler davalarını, kendilerini, örgütlerini ve meşruluk temellerini dünyasal (seküler) terim ve kavramlarla ifade etmektedirler. O kadar ki, "irtica" ve "mürteci" gibi kavramlar bile dinsel içeriklerinden ayrı olarak, işbirlikçi ya da karşı-devrimci anlamında kullanılmaktadır.[1]

Din ideolojisi ve silahı, yerel ve ulusal direniş hareketlerinden ziyade, teslimiyetçi İstanbul monarşisinin bir aracıdır: Fetvalar, halife orduları, hakk-ı halife, heyet-i ilahiye, hakk-ı halife-i islamiye vb. gibi.[2] Kadınların sosyal ve siyasal

1 "İrtica" ve "mürteci" kavramları Kuvâ-yı Milliye karşıtlığı, işbirlikçilik ("İstanbul hükûmet-i mürteciası") anlamında ya da Beyaz Rus Ordusu ve mensuplarını adlandırmak için kullanılmıştır (*Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 229, 372). Tümen kumandanı Bekir Sami Bey de Rusya'daki Beyaz Ordu ileri gelenlerini (Denikin ve Kolçak), Damat Ferit ve taraftarlarıyla özdeşleştirir (9.4.1920, *Anılar*, s. 341).

2 bkz. S. F. ERTEN, *Millî Mücadelede Antalya*, s. 30-31.

statüsü açısından da durum farklılaşmaktadır. İstanbul'daki Müslüman kadınların aksine, Anadolu kadınlarının sosyal ve siyasal etkinliği giderek artmaktadır.

Son yüz yılın evrimi açısından şöyle bir şemalandırma yapılabilir: Tanzimat ve aydınları Batı uydusu bir reformizm, Genç Osmanlılar İslamcı bir reformculuk ve bağımsızlık, Jön Türkler Türk-İslam sentezcisi bir radikalizm ve maceracılık içindeydiler; kongreler dönemi yerel ve ulusal önderleri ve ideolojisi ise, laik ve milliyetçi bir bağımsızlık çizgisinde olup, Türkiye'cidir.

Kurumsal alanda dikkati çeken ilk husus, devlet ve iktidar sorunlarından doğan bunalımın varolan kurumlarla, yani statükoyla değil, yeni kurumlarla yani yeniden yapılanma yoluyla aşılmak istenmesidir. Yeni tipte iktidarlar olan yerel kongre iktidarları ile ulusal kongre iktidarı bunun ürünleridir. Ulusal kongre iktidarının merkezine de, "politika üstü bir politik örgüt"[3] olarak ARMHC yerleşmektedir. Kongre iktidarlarının en temel katkısı *İktidar* sorununa getirmiş oldukları çözümdür.

Kongre iktidarları yalnız yeni tipte iktidarlar değildir; bunlar *ulusal* ve *demokratik* karakterli kurumlaşma örnekleridir. Böyle olmalarında da, kuşkusuz, savaşın niteliği belirleyici rol oynamaktadır. Önceki savaşların yolcuları Tanrı, cennet, cihat, kutsal toprakların ya da imparatorluğun korunması, fizik zorlama gibi dürtü ve ödüllerle yola çıkıyorlardı. Şimdiyse savaş kaçınılmazlaşmış ve başarı halkın iradesine bağlı hale gelmişti.

Yerel ve ulusal kongre iktidarlarının temsil ve rızaya dayanan yaptırım gücü, onları meşru ve etkili kılan ulusal ve demokratik kaynaklardır. Bunlar bu sayededir ki, yeni bir hukuk, ulusal ve demokratik karakterli bir *alternatif hukuk* da üretebilmektedir.

Böylece, kongreler dönemi ulusal bağımsızlığın iç siyasal yapısını ve ön koşullarını da oluşturmuştur. Bu koşullar genelde şöyle sıralanabilir: ulusal kimlik, halkın yeni kurumlara içten rıza göstermesi ve toplumsal dayanışma.[4] Bu ön koşullar kongre iktidarları döneminde esas olarak gerçekleşmiş, "Müdâfaa-i Hukuk hareketleri yeni devletin, yeni rejimin temel esaslarını oluşturmuştur".[5]

Bu aynı zamanda Türkiye'de *milli-demokratik devrim*'in ön koşullarının gerçekleşmesi anlamına gelir. Yerel ve ulusal kongre hareketleri ister iktidarlaşma düzeyinde kalsın, isterse koşulların dayattığı ya da daha elverişli olduğu zamanlarda ve uç bölgelerde açıkça devletleşmeye kadar gitsin, Türkiye'de yakın

3 C. ERİKAN, *Kurtuluş Savaşımızın Tarihi*, s. 255.

4 *Les Conditions de l'Indépendance dans le Monde Moderne*, Ed. Cujas, Paris 1977, p. 75-76.

5 Z. ÖKTE, "Millî Mücadele döneminde millî hareketler-ordu işbirliği", *Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri*, c. II, Boğaziçi yay., İstanbul 1981, s. 575.

bir gelecekte yeni bir devletin oluşacağını, bu devletin de ulusal, demokratik ve dünyasal (seküler) değerler üzerine oturacağını haber vermektedir.

Kongre iktidarlarının en büyük *kurumsal* mirası TBMM'dir. Toplantıya çağrılmasındaki rastlantıların (işgal, Meclis-i Mebusan'ın çalışamaz duruma düşmesi) ve iradî müdahalenin (Mustafa Kemal Paşa) payı ne olursa olsun, TBMM, kongreler dönemindeki temsilî ve demokratik kurumsal birikimin bir eseridir; bu anlamda bir sosyo-politik determinizmin de ürünüdür. Rejim olarak da TBMM dönemi, kongreler dönemindeki yerel ya da bütünsel (ulusal) politik yapıların bir uzantısıdır.

Nitekim, TBMM üyeleri arasında eski kongreciler önemli bir toplama ulaşmaktadır.[6] Kongrelerle TBMM arasındaki bağın algılanma biçimi o kadar içiçe geçmiştir ki, bazı şahsiyetler TBMM'den "Ankara Kongresi",[7] "Üçüncü kongre",[8] "ikinci millet meclisi",[9] ulusal kongre ve ulusal meclisten "Sivas ve Ankara kongreleri",[10] milletvekillerinden de "kongreci"[11] şeklinde söz etmişlerdir.

Mustafa Kemal Paşa da, TBMM'nin bir başka özelliği olarak, onun "Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kongresi sıfatına sahip olduğunu" ilân etmiştir.[12]

İktidar boşluğu ve çatışmalarından doğan sorunların aşılması, *devlet* sorununun çözümü işini de düzlüğe çıkarmaktadır. Mütareke dönemine ilkin bir devlet sorunuyla girilmiş, bunun ardından iktidar boşluğundan doğan kongre iktidarları olgusu ve iktidarlar çatışması olayı yaşanmıştı. İktidar boşluğunun kongre iktidarları eliyle, iktidarlar arası çatışmanın da TBMM'nin açılmasıyla aşılması, devlet sorununun da çözüm anahtarını getirmektedir. Şöyle ki 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu yeni bir "Devlet"ten söz eder, "*Türkiye Devleti*"ni ilân eder. İktidar ve devlet sorunlarının kesin ve nihai çözümü olan *tek iktidar-tek devlet* olgusunun mutlaklaşması için ise, saltanatın kaldırılmasını beklemek gerekecektir (1922).

6 bkz. *Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası*, c. I, s. 37, 56-64; Z. BAŞAR, *Erzurum Kongresi*, s. 64; Ozan ERÖZDEN, "Mart 1919-Nisan 1920 tarihleri arasında Ege illerinde düzenlenen kongrelere katılanların Birinci BMM'ye yansıma oranları", *T. Z. Tunaya'ya Armağan*, İstanbul Barosu yay., 1992.

7 13. Kol. Kumandanı A. Cevdet Bey'den HT'ye, 28 Mart 1920 (*Urfa'nın Kurtuluşuyla İlgili Belgeler*, yay. Müslüm Akalın, ŞURKAV yay., Şanlıurfa 1997, s. 63).

8 Birinci TBMM üyesi Batum mebusu Ahmet Fevzi (Erdem) Bey'in sözleri (N. SEÇKİN, *İlk Meclis'ten Kalanlar*, s. 88).

9 Albayrak Gazetesi, Erzurum, 26 Nisan 1920 (*Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası*, c. I, s. 135).

10 Bakü kurultayında Türkiye delegelerinden İbrahim Tali Bey'in konuşması, Eylül 1920 (*Birinci Doğu Halkları Kurultayı*, çev. A. Alev, Koral yay., İstanbul 1975, s. 126).

11 Birinci TBMM Afyon mebusu İsmail Şükrü Hoca'dan aktarma (*Hilafet-i İslamiye ve TBMM*, Bedir yay., İstanbul 1993, s. 21).

12 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 356, 389-390.

Görülüyor ki, ulusal kurtuluş savaşını ve bunun siyasal-hukuksal örgütlenişini lider eksenli ve 19 Mayıs ya da 23 Nisan başlangıçlı olarak düşünmek doğru değildir. Kongreler dönemi ve kongre iktidarları bu süreçte belirleyici rol oynamıştır. Önderin büyük meziyeti ve katkısı, bu tür bir sivil toplumsal-siyasal canlılığı gören, bunsuz hiçbir şey yapılamayacağını gösteren ve bu birikimleri en üst mertebesine çıkartan kişi olmasında kendini belli etmektedir.

Zaten bu zincirin halkalarına, sonraları şöyle işaret edecektir: "Ben memlekette tatbik etmek istediğim herhangi bir fikri evvela kongreler toplayarak, onlarla müşavere ederek, bu fikirleri onlardan aldığım salahiyete dayanarak tatbik ettim".[13]

13 Yazara söyledikleri, 8 Temmuz 1932 (E. B. ŞAPOLYO, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, İstanbul 1958, s. 304). Buradaki sübjektif ya da sübjektivist söylem ve Mustafa Kemal'in aslında bir tek kongre toplamış olması (Sivas Kongresi), alıntıdaki yaklaşımın değerini küçültmez, bu kitapta getirilmeye çalışılan bilgi ve sonuçları da herhalde gölgelemez.

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

ABADAN, Y.; *İnkılap Tarihi Notları*, Ulus basımevi, Ankara 1951.

AÇIKSÖZCÜ HÜSNÜ; *İstiklâl Harbinde Kastamonu*, Vilayet matb., Kastamonu 1933.

ADAMOF; *Anadolunun Taksimi*, 2. baskı, yay. M. Mutluçağ, Belge yay., İstanbul 1992.

ADIVAR, Halide Edip; *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, Atlas kitabevi, İstanbul 1987.

AFETİNAN, A.; *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. yıldönümü yayınları, Ankara 1973.

AĞAOĞLU, S.; *Kuvayi Milliye Ruhu*, 3. baskı, Ağaoğlu yay., İstanbul 1964, s. 12.

AHMAD, Feroz; "Vanguard of a Nascent Bourgeosie: the Social and Economic Policy of the Young Turks, 1908-1918", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1071-1920*, Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi, Hacettepe Üniv. Ankara 1977, Meteksan ltd. şrk. Ankara 1980.

AHMED HAKKI, *Les événements de la Turquie depuis l'armistice du 31 octobre 1918*, Lausanne 1919, p. 7-8.

Ahmed Rıza Bey'in Anıları, Arba yay., İstanbul 1988.

AKALIN, Müslüm; *Millî Mücadelede Urfa (Anılar - Belgeler),* Özlem ktb., Urfa 1985.

AKALIN, M.; *Urfa Mutasarrıfı Şehit Nusret Bey'in Nemrut Mustafa Paşa Divan-ı Harbindeki Savunması*, ŞURKAV yay., Ankara 1992.

AKALIN, M.; *Urfa'nın Kurtuluşuyla İlgili Belgeler*, ŞURKAV yay., Şanlıurfa 1997.

AKBIYIK, Yaşar; *Milli Mücadelede Güney Cephesi (Maraş)*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1990.

AKGÜN, Seçil; *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu* (*Kurtuluş Savaşı Başlangıcında*), Tercüman Tarih yayınları, İstanbul 1981.

AKINCI, İbrahim Ethem; *Demirci Akıncıları*, TTK yay., Ankara 1978.

AKINCI, Recep; *Bugünkü Alaşehir*, Ticaret basımevi, İzmir 1949.

AKŞİN, Sina; *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, c. I-II, Cem yay., İstanbul 1976 ve 1992.

AKŞİN, S.; "Mütarekenin ilk yılında Osmanlı hükümetinin mali durumu", *S. Meray'a Armağan*, c. I, AÜSBF yay. Ankara 1981.

AKŞİN, Sina; *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, İmaj yay., Ankara 1996.

ALBAYRAK, Hüseyin; "Kurtuluş Savaşında Trabzon", *Trabzon'dan Atatürk*'e, Özkan matb., Trabzon 1981.

ALBAYRAK, M.; "Türkiye Büyük Millet Meclisi öncesinde Heyeti Temsiliye ile Batı Anadolu Kuva-yi Milliyesi arasındaki ilişkiler", *Atatürk'ün Ölümsüzlüğünün Ellinci Yılı Dönümü Uluslararası Sempozyumu*, 10-12 Kasım 1988, Ankara 1991.

ALBAYRAK, M.; *Millî Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998, s. 112.

ALDAN, Mehmet; "Hâcim Muhittin Çarıklı", *İdarecinin Sesi*, sayı 40, Temmuz 1993.

ALİ RIZA; *Ahfada Yadigâr Urfa Mücahedesi*, yay. haz. Müslüm Akalın, Şanlıurfa 1995.

ALİ SAİP, *Çukurova Acıklı Olayları ve Urfa'nın Kurtuluş Savaşları,* Hz. Selim Ak, Kurtuluş matb., Urfa 1984.

ALİYEV, H.; "Kemal Atatürk'ün Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında dostluğun kurulması ve sağlamlaştırılmasındaki rolü", AÜSBFD, c. XXXVI, No. 1-4, 1981, s. 69-85.

ALTINTAŞ, Ahmet; *Millî Mücadele Döneminde Afyon ve Havalisi* (*1919-1922*), İÜ Sosyal Bilimler Enst. 1990.

ALTUĞ, Yılmaz; *Türk İnkılap Tarihi*, 5. bası, Üçdal neşriyat, İstanbul 1983.

"Amerikan mandasını kimler istiyor ve nasıl öneriyorlardı", BTTD, c. XII, sayı 67-68, 1973. s. 30-37.

Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliografyası, 5 cilt TBMM yay., Ankara 1993.

ANCEL, J., *Manuel historique de la question d'Orient*, 2 è éd., Paris 1926, p. 310.

ANWEILER, O., *Rusya'da Sovyetler (1905-1921)*, çev. T. Keşoğlu, Ayrıntı yay., İstanbul 1990 (bütün kitap).

APAK, Rahmi; *İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu?* İstanbul 1942.

ARALOV, S. I.; *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, çev. H. Ali Ediz, Burçak yay., İstanbul 1967.

ARIKAN, Zeki; *Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını (30 Ekim 1918 - 8 Eylül 1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 1989.

ARIKOĞLU, Damar; *Hatıralarım*, İstanbul 1961.

ARMSTRONG, H., *Turkey in Travail: The Birth of a New Nation*, London 1925, p. 270.

ARSLAN, Abdurrahman; *Samsun'dan Lozan'a Mustafa Kemal ve Kürtler (1919-1923)*, Doz yay., İstanbul 1991.

ARSLANOĞLU, Cem Ender; *Kars Millî Şurası (5.11.1918 - 17.1.1919) ve Cenubî Garbî Kafkas Hükümet-i Muvakkata-i Milliyesi (18 ocak - 13 Nisan 1919)*, Azerbaycan Kültür yay., Ankara 1986.

AŞKUN, Vehbi Cem; *Sivas Kongresi*, 2. baskı., İnkılap ve Aka ktb., İstanbul 1963.

ATAÖV, T.; "1-7 Eylül 1920 Doğu Halkları Birinci Kongresinde (Bakû) Enver Paşa'nın konuşma metni ve bununla ilgili kongre kararı", AÜSBFD, c. XXIX, No: 1-2, 1974, s. 43-51.

ATAÖV, T.; "On the Correspondence Between the Kemalists and the Bol-sheviks During the Turkish War of National Liberation", AÜSBFD, c. XXIX, No: 1-2, 1974.

Atatürk, 1000 Temel Eser dizisi, MEB yay., İstanbul 1970.

Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler, Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1981.
Atatürk Sivas'ta. Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı İçerisinde Sivas Kongresi'nin Yeri ve Önemi, Emek matb., Sivas 1982.
Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, c. I,II,III, TTK basımevi, Ankara 1945, 1959, 1961.
Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Atatürk Araştırma Merkezi yay., TTK basımevi, Ankara 1991.
ATAY, F. R., *Batış Yılları*, Dünya yay., İstanbul 1963, s. 76.
ATAY, Falih Rıfkı; *Çankaya, 2 cilt*, Dünya yay., İstanbul 1960.
ATAY, F. R., *Atatürk'ün Hatıraları (1914-1919)*, Türkiye İşbankası yay., Ankara 1965. (İlk baskı: *19 Mayıs*, Ankara 1944)
ATAY, F. R., *Kurtuluş*, Bateş yay., İstanbul 1981.
ATAY, Neşet Halil; "Millî devletin 1923'ten önceki kanunlarında Cumhuriyetin iptidai şekilleri", *İstanbul* 2(23), 1944, 1-11.
AVCIOĞLU, D., *Millî Kurtuluş Tarihi*, 4 cilt, Tekin yay., İstanbul 1974-1976.
AVCIOĞLU, D., *Türkiye'nin Düzeni*, c. I, 1973, s. 276-277.
AVCIOĞLU, D., *Millî Kurtuluş Tarihi*, c. III, s. 987-988.
AVRAS, İ., *Tarihi Hakikatler*, Ankara 1964, s. 27-28.
AYBARS, Ergün; "Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti ve Ali Sait Paşa Tahkik Heyeti", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, II, Ege Üniv. Edebiyat Fak. yay. İzmir 1984.
AYBARS, Ergun; *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, 4. bası, DEÜ Hukuk Fak. yay., Ankara 1995.
AYBARS, E.; "Türk Devrim Tarihi dersleri üniversitelerde nasıl verilmelidir?" *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları,* 1994 Buca Sempozyumu, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1995.
AYDEMİR, Ş. S.; *Tek Adam*, 3 cilt, Remzi ktb., İstanbul 1963-1966.
AYDEMİR, Ş. S.; *Enver Paşa*, c. III, Remzi ktb. İstanbul 1978.
AYDINEL, Sıtkı; *Güneybatı Anadolu'da Kuvâ-ı Milliye Harekatı*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990.
AYDINLI, Ahmet; *Batı Trakya, Faciasının İçyüzü*, Akın yay., İstanbul 1971.
AYHAN, Aydın; "İzmir'in işgali sırasında Balıkesir", *Milli Mücadelede Balıkesir*, Türkpetrol Vakfı yay., İstanbul 1986.
AYHAN, Yusuf; *Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi ve Adana'nın Kurtuluşu*, Adana 1963.
AYHAN, Yusuf; *Adana'nın İstiklâl Beyannamesi*, Adana 1970.

Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hâcim Muhittin Çarıklı'nın Kuvayi Milliye Hatıraları, 1919-1920, yay: Türk İnkılap Tarihi Ens., Ankara Üniv. basımevi 1967.
"Balıkesir Heyet-i Merkeziyesi'nin karar defteri", *Millî Mücadelede Balıkesir*, Türkpetrol Vakfı yay., İstanbul 1986.
Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, c. II, S. 7-12.
BALİ, A. C.; "Atatürk'ün tarih görüşü", *Trabzon'dan Atatürk*'e, Özkan matb., Trabzon 1981.

BANOĞLU, Niyazi Ahmet; "Milli Kongre ve faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. III, sayı 7, Kasım 1986.
BAŞAR, Zeki; *Erzurum Kongresi*, Atatürk Üniv. Basımevi, Erzurum 1979.
BAŞKAYA, Fikret; *Paradigmanın İflası (Batılılaşma, Çağdaşlaşma, Kalkınma)*, Doz yay., İstanbul 1991.
BATIBEY, Kemal Şevket; *Batı Trakya Türk Devleti (1919-1920)*, Boğaziçi yay., İstanbul 1979.
BAYAR, C.; *Atatürk'ten Hatıralar*, Sel yay., İstanbul 1955.
BAYAR, Celal; *Ben de Yazdım (Millî Mücadeleye Gidiş)*, 8 cilt, Baha matb., İstanbul 1965-1972.
BAYAZ, Hüseyin; *Antep Savunması Günlüğü*, İstanbul 1994.
BAYKAL, B. S.; *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*, İnkılap Tarihi Enst. yay., Ankara 1969.
BAYKAL, B. S.; *Milli Mücadelede Anadolu Kadınları Müdafaai Vatan Cemiyeti*, Atatürk Araştırma Merkezi yay. Ankara 1986.
BAYKAL, B. S.; "İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali ve bu olayın Doğu Anadolu'daki tepkileri", *Atatürk Konferansları, III*, TTK yay., Ankara 1970.
BAYRAK, Meryem; "Kitabiyat: Türkiye'de Kongre İktidarları", *Tarih ve Toplum*, s. 184, Nisan 1999.
BAYTOK, Taner; *İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı*, Başnur matb., Ankara 1970.
BAYUR, Hikmet; "Son Osmanlı Hariciye Nazırının bir layihası". *Belleten*, c. I, sayı 2, 1937.
BAYUR, H.; *Türkiye Devletinin Dış Siyasası*, İstanbul 1942.
BAYUR, Hikmet; "1918 Bırakışmasından az önce Mustafa Kemal Paşa'nın başyaver Naci Bey yolu ile Padişaha bir başvurması", *Belleten*, c. XXI, sayı 84, Ekim 1957.
BAYUR, Hikmet; *Atatürk - Hayatı ve Eseri*, Ankara 1963.
BAYUR, Hikmet; "Birinci genel savaştan sonra yapılan barış antlaşmalarımız", *Belleten*, c. XXX, sayı 117, 1966.
BAYUR, Hikmet, "1918 bırakışması sırasındaki tinsel durum ve Mustafa Kemal'in iki demeci", *Belleten*, c. XXXII, sayı 128, 1968.
BAYUR, Hikmet; "İkinci meşrutiyet devri üzerinde bazı düşünceler", *Belleten*, c. XXIII, sayı 90, 1959.
BELEN, Fahri; *Türk Kurtuluş Savaşı*, Başbakanlık basımevi, Ankara 1973.
BENOIST-MECHIN, *Le loup et le léopard. Mustapha Kemal ou la mort d'un empire*, Albin Michel, Paris 1954.
BERBER, Engin; *Kurtuluş Savaşında Mustafa Kemal ve Vahdettin*, Ayraç yay., Ankara 1997.
BERKES, Niyazi, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, İstanbul, 1965, s. 80.
BEVILACQUA, Fernando; *Cinque rivohizioni fra due querre (Lenin, Mussolini, Atatürk, Hitler, Franko, 1917-1939),* Dott. Qiovanni Semerano Editore, Roma 1967.

BISCHOFF, Norbert de, *La Turquie dans le monde*, p. 90, 118; S. R. SONYEL, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, c. I, s. 1.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik; *Trakya'da Millî Mücadele*, 2 cilt. Türk Tarih Kurumu yay, Ankara 1955.

BIYIKLIOĞLU, T.; "*Mondros mütarekenamesinden Elviye-i Selâse ile ilgili yeni vesikalar*", *Belleten*, c. XXI, sayı 84, Ekim 1957.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik; *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)* c. I, 2. basım, Kent basımevi, 1981.

BİLSEL, Cemil; *Lozan*, c. I, İstanbul 1933.

BOLAK, Aydın; "Alaşehir Kongresi'nin 66. yıldönümü", *Millî Mücadelede Balıkesir*, Türkpetrol Vakıf yay., İstanbul 1986.

BOLAK, Aydın; "Balıkesir'de Kuva-yi Milliye Çalışmaları", *Milli Mücadelede Balıkesir*, Türkpetrol Vakfı yay., İstanbul 1986.

BOLAK, Aydın; "Balıkesir Kuvayı Milliyesinden TBMM'nin açılışına doğru", *Milli Egemenlik Sempozyumu, Yerel Kongrelerden Millî Egemenliğe*, Balıkesir 22 Nisan 1994, TBMM yay., Ankara 1994.

BORAK, Sadi (Haz.); *Gizli Oturumlarda Atatürk'ün Konuşmaları*, Çağdaş yay., İstanbul 1977.

BORAK, Sadi; *Öyküleriyle Atatürk'ün Özel Mektupları*, Çağdaş yay., İstanbul, 1980.

BOZDEMİR, M., *Le rôle politique de l'Armée en Turquie, thèse*, Paris 1978, p. 82

BÖCÜZADE SÜLEYMAN SAMİ; *Kuruluşundan Bugüne Kadar İsparta Tarihi*, 2 cilt, Serenler yay., İstanbul 1983.

CEBESOY, Ali Fuat; *Milli Mücadele Hatıraları*, Vatan neşr. İstanbul, 1953.

CEBESOY, Ali Fuat; *Moskova Hatıraları*, İstanbul 1955.

CEBESOY, Ali Fuat; "Mustafa Kemal - Millî Lider", *Belleten*, c. XX, s. 80, 1956.

CEBESOY, Ali Fuat; *Siyasî Hatıralar*, 2 cilt, Vatan Gazetecilik AŞ, İstanbul 1957-1960.

CEYHAN, A., *La construction de l'Etat et le problème de laicité en Turquie jusqu'en 1938*, Mémoire de DEA, Université de Paris I, 1979, p. 61. Bu tarihten 60 yıl kadar sonra iki başka islam ülkesinde, İran ve Afganistan'da otokrasiye ve işgale karşı verilen mücadeleye dinci ideoloji ve kadroların rehberlik etmesi, Türkiye'deki ulusal-demokratik mücadelenin laik kimliğini ve değerini bir kez daha ortaya koyan anlamlı örneklerdir.

COŞAR, Ö. S.; *Millî Mücadele Basını*, Gazeteciler Cemiyeti yay., İstanbul.

COŞKUN, Alev; *En Uzun 15 Gün: Ödemiş Direnişi; Kuvayı Milliye'nin Kuruluşu*, Çağdaş yay., İstanbul 1996.

ÇAĞDAŞ, T., *Le droit de greve en Turquie* (thèse), Paris 1975, p. 12 vd.; H. ERTÜRK, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 221-236, 499; M. GOLOĞLU, *Cumhuriyete Doğru*, s. 413-420.

ÇAĞLAR, B., *Recherches sur la conquête et l'exercise du pouvoir. Problèmes posés par le changement. Le cas de la Turquie* (thèse), Paris 1976, p. 105-106.

ÇANLI, M / TÜRKEŞ, Ü, *Datça (Reşadiye) Kuva-yı Milliyesi*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999.

ÇAPA, Mesut; "İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti", *Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi*, Temmuz 1991.

ÇARIKLI, Turgut; "Balıkesir Harekat-ı Milliye Redd-i İlhak Heyetince tertip edilen kongrelerde alınan kararların yeni Türk Devletinin kuruluşundaki etkileri". *Milli Mücadelede Balıkesir*, Türkpetrol Vakfı yay., İstanbul 1986.

ÇAVDAR, Tevfik; *Millî Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzarai Umumiye*, Milliyet yay., İstanbul 1971.

ÇAVDAR, Tevfik; *Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenleri*, Köz yay., İstanbul, 1974.

ÇEÇEN, Anıl; *Tarihte Türk Devletleri*, Milliyet yay., İstanbul 1986.

ÇEÇEN, A., *Atatürk ve Cumhuriyet*, Türkiye İş Bankası yay., Ankara 1981.

ÇELEBİ, Mevlüt; *Heyet-i Nasîha (Anadolu ve Rumeli Nasihat Heyetleri)*, Akademi kitabevi, İzmir 1992.

ÇİÇEK, Rahmi; "Erzurum Vilayet Kongresinde alınan kararlar ve etkileri", *Atatürk Yolu*, Mayıs 1991.

DAİ, Adil; *Olaylarla Gaziantep Savaşı*, Gaziantep 1992.

DAVIDSON, R., "Nationalism as an Ottoman Problem and the Ottoman Response", *Nationalism in Non-National State*, Ed. by. W. Haddad and W. Ochenvald, Ohio Univ. Press, 1977.

DAVIDSON, R. H., "Atatürk's Reforms; Back to the Roots", *Atatürk and Turkey of Republican Era*, Union of Chambers of Commerce of Turkey, 1981, p. 28-56.

DAYI, S. Esin; *Elviye-i Selase'de* (*Kars, Ardahan, Batum) Millî Teşkilatlanma*, Kültür Eğitim Vakfı yay., Erzurum 1997.

DEDE, Abdürrahim; *Balkanlar'da Türk İstiklâl Hareketleri*, Türk Dünyası yay., İstanbul 1978.

DEMİRBAŞ, H. Bülent; *Batı Trakya Sorunu*, Arba yay., İstanbul 1996.

DENY Jean - MARCHAND, René; *Petit Manuel da la Turquie Nouvelle*, Coll. Monzie, Paris 1933.

DJUVARA, T. G.; *Cent projets de partage de la Turquie (1881-1913)*, Felix Alcan, Paris 1914.

DOĞAN, A., *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, Dünya yay., 1964, s. 23.

DODD, C. H., *Politics and Goverment in Turkey*, University of California Press, 1969, p. 20.

DRIAULT, E., *Histoire diplomatique de la Grece; de 1821 à nos jours*, tome V, PUF, Paris 1926, p. 375-376. Yazar Yunan altemperyalizminin savunucusudur ve bu sonuca esef etmektedir.

DUMONT, Paul; *Mustafa Kemal*, Ed. Complexe, Bruxelles 1983.

DURSUNOĞLU, Cevat; *Milli Mücadelede Erzurum*, T.C. Ziraat Bankası Matbaası, Ankara 1946.

DURSUNOĞLU, C.; "Erzurum Kongresi sırasında Atatürk'ün düşünceleri", *Belleten*, c. XXVII, sayı 108, 1963.

DURSUNOĞLU, C.; "Atatürk'ün Kişiliği", *Çeşitli Cepheleriyle Atatürk*, Robert Kolej yay., İstanbul 1964.
DURU, O., *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, Milliyet yay., İstanbul 1978, s. 71).

EĞİLMEZ, M.; *Millî Mücadelede Bursa*, İstanbul 1981.
Ekim Devrimi Sonrası Türkiye Tarihi, cilt I, SSCB Bilimler Akademisi. çev. A. Hasanoğlu, Bilim yay. İstanbul 1978.
EMERSON, Rupert; *From Empire to Nation; The Rise of Self-Assertion of Asia and Africain Beoples*, Cambridges, Harward Univ. Press, 1960.
ENER, Kasım; *Çukurova'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı*, Berksoy matb., İstanbul 1963.
ENER, Kasım; *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi*, San matb., Ankara 1970.
ERCAN, Yavuz; "Kuva-yı Milliye'nin yapısı ve niteliği üzerinde bir tahlil", *İkinci Askerî Tarih Semineri, Bildiriler*, Gnkur. Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı yay., Ankara 1985.
ERDEHA, Kâmil; *Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, Remzi y., İstanbul 1975.
EREZ, S., "Unutulan bir Türk Devleti", *Güneş*, 14.12.1986.
ERGİL, Doğu; *Millî Mücadelenin Sosyal Tarihi*, Turhan ktb., Ankara 1981.
ERİKAN, Celal; *Kurtuluş Savaşımızın Tarihi*, Gerçek yay., 100 soruda dizisi, Birinci baskı, İstanbul 1971.
EROL, Mine; *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi,* İleri basımevi, Giresun 1972.
ERÖZDEN, Ozan; "Mart 1919 - Nisan 1920 tarihleri arasında Ege illerinde düzenlenen kongrelere katılanların Birinci BMM'ne yansıma oranları", T.2. *Tunaya'ya Armağan* İstanbul Barosu yay., 1992.
ERSOY, D.; "Alaşehir Kuva-yı Milliye hareketinin malî kaynakları", *Millî Mücadele'de Alaşehir Kongresi (Bilimsel Toplantı)*, İzmir 1988.
ERTEM, Sadri; *Türk İnkılabının Karakterleri*, Maarif Vek. yay., İstanbul 1933.
ERTEN, Süleyman Fikri; *Milli Mücadelede Antalya*, Antalya Müzesi yay., Antalya 1996.
ERTÜRK, Hüsamettin; *İki Devrin Perde Arkası*, yay. haz. S. N. Tansu, Pınar yay., İstanbul 1964.
"Erzurum Kongresi'nin tutanak ve kararları", BTTD, c. XI, sayı 61, 1972.
EVANS, Laurence; *Türkiye'nin Paylaşılması*, *1919-1924*, çev. T. Alanay, Milliyet yay., İstanbul 1972.

FRANKO, Gad, *Développements constitutionnels en Turquie*, Libr. Arthur Rousseau, Paris 1925, p. 89.

GAILLARD, G., *Les Turcs et l'Europe*, Librairie Chapelot, Paris 1920, p. 172.
GANDOLPHI, Alain; *Les mouvements de libération nationale*, PUF, "Que sais-je?", Paris 1989.

GENTIZON, Paul; *Mustapha Kemal ou l'orient en marche*, Ed. Bossart, Paris 1929.

GEORGEON, F., "L'Economie nationale en Turquie à l'époque des Jeunes Turcs", *Collection Turcica II*, 1982, p. 203: "Kurtuluş Savaşının yükünü bu buğday Anadolu'su taşıyacaktır" diyor.

GEORGEON, F., *Aux origines du nationalisme turc: Yusuf Akçura (1876-1935)*, Ed. ADPF, Paris 1980, p. 3 (Türkçesi: *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura*, çev. A. Er, Yurt Yay., Ankara 1986).

GEORGES-GAULIS, B., *La question turque; une page d'histoire et d'erreurs européennes*, Paris 1931, p. 5-6.

GEORGES-GAULIS, B., *Angora, Constantinople, Londres*, p. 47. Bu bağlamda Mustafa Kemal, Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin de tamamen sivillerin yönetiminde olmasına özen göstermiştir.

GHALI, P., *Les nationalités détachées de l'Empire Ottoman à la suite de la guerre*, Ed. Domat-Montchrestien, Paris 1934, p. 70-72.

GLASNECK, Johannes; *Kemal Atatürk ve Çağdaş Türkiye* (çev. A. Gelen), Onur yay. Ankara 1976.

GOLOĞLU, M., *Erzurum Kongresi*, Ankara 1968.

GOLOĞLU, M., *Sivas Kongresi*, Ankara 1969.

GOLOĞLU, M., *Üçüncü Meşrutiyet*, Ankara 1970.

GOLOĞLU, M. *Millî Mücadelede Trabzon ve Mustafa Kemal Paşa*, KTÜ yay., Trabzon 1981.

GOLOĞLU, M., *Cumhuriyete Doğru*, Ankara 1971, s. 420.

GOUSSET, R., *Le réveil de l'Asie*, p. 242-247.

GÖKBEL, Asaf; *Milli Mücadelede Aydın*, Coşkun matb., Aydın 1964.

GÖKBİLGİN, Tayyib; *Millî Mücadele Başlarken*, 2 cilt, Ankara 1959, 1964.

GÖKDEMİR, Ahmet Ender; *Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara 1989.

GÖLDAŞ, İ.; *Millî Kurtuluş Savaşında Öğretmenler*, c. 1, Öğretmen Dünyası y., İstanbul 1981.

GÖYÜNÇ, Nejat; "Milli Mücadele'de sivil ve askerî idare ilişkileri", *İkinci Askerî Tarih Semineri, Bildiriler*, Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı yay., Ankara 1985.

GRAND-GUY, G., *La démocratie et l'après guerre*, Bibliothèque d'Information sociale, Paris, p. 127-129.

GRISS, Bilge; *İşgal Altında İstanbul* (çev. A. Kaçmaz), 2. Baskı İletişim y., İstanbul 1994.

GÜNDAĞ, Nevzat; *1913 Garbi Trakya Hükumet-i Müstakilesi*, Kültür ve Turizm Bak., Ankara 1987.

GÜNER, Zekai; *Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998.

GÜNEŞ, İ.; *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin Düşünsel Yapısı (1920-1923)*, Anadolu Üniversitesi yay., Eskişehir 1985.

GÜNSAV, B. S.; *Bekir Sami Günsav'ın Kurtuluş Savaşı Anıları*, haz. M. Ünal, Cem yay., İstanbul 1994.
GÜRSOY, Selçuk; "İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı ve Liva-El İslam Dergisi", *Toplumsal Tarih*, sayı 49, Ocak 1998.
GÜRÜN, K.; *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, 2. basım, Bilgi yay., Ankara 1984.

HALİL PAŞA; *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş, Kütülamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları* (Haz. H. Taylan Sorgun), Gün yay., İstanbul 1972.
HASIRLIOĞLU, E. "Milli mücadelede Sivas'ta toplanan kadınlar kongresi", BTTD, c. I, sayı 2.
HATİPOĞLU, Süleyman; *Fransa'nın Çukurova'yı İşgali ve Pozantı Kongresi*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1989.
HELMREICH, Paul C.; *From Paris to Sèvres. The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920*, Ohio State University Press, 1974.
Heyet-i Temsiliye Kararları, haz. B. S. Baykal, TTK y., Ankara 1974.
Heyet-i Temsiliye Tutanakları, (yay. haz. U. İğdemir), TTK yay., Ankara 1975.
HEYD, U., *The Foundations of Turkish Nationalism. The Life and Teachings of Ziya Gökalp*, London 1950, p. 167.

İĞDEMİR, U., *Yılların İçinden*, TTK yay., Ankara 1976, s. 106.
İLERİ, Hasan; *Redd-i İlhak Cemiyetleri ve Balıkesir Kongrelerinin Kurtuluş Savaşımıza Katkıları*, (R. Koray Armağanı Yarışması), Balıkesir 1996.
İLERİ, R. N.; *Atatürk ve Komünizm*, Anadolu yay., İstanbul 1970.
İLGÜREL, Müçteba; "Balıkesir Redd-i İlhak Cemiyeti ve Kongreleri", *Cumhuriyet'in 50. Yılına Armağan*, İÜ Edeb. Fak. yay., İstanbul 1973.
İLGÜREL, M.; *Millî Mücadelede Balıkesir Kongreleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s. 92-93.
İNÖNÜ, İsmet; *Hatıralar*, I. kitap, yayına hazırlayan S. Selek, Bilgi yay. Ankara 1985.

JACKH, E., *The Rising Crescent. Turkey, Yesterday, Today and Tomorrow*, New York 1944, p. 138-139; "*Turkey in Europe*", *Peace Handbooks*, vol. III, London 1920, p. 58.
JAESCHKE, Gotthard; "Mondros'a giden yol", *Belleten*, c. XXVIII, sayı 109, 1964.
JAESCHKE, Gotthard; *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri* (çev. C. Köprülü), TTK yay., Ankara 1971.
JAESCHKE, G.; "1919-1939 yılları arasındaki Türk-Rus yakınlaşması hakkında bir inceleme", çev. H. Zamantılı, *1981 Yılı Sosyoloji Konferansları*, Atatürk Özel Sayısı, İÜİF yay., İstanbul 1981.
JAESCHKE, G., *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 166; *Nutuk*, c. I, s. 2, c. III, vs. 7.
JEVAKHOV, A.; *Kemal Atatürk*, çev. Z. Çelikkol, Inkılap, 1998.

KABASAKAL, Mehmet; *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)*, Tekin yay., İstanbul 1991.
KAHRAMAN, Kemal; *Milli Mücadele*, Ağaç yay., İstanbul 1992.
KANSU, Mazhar Müfit; *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, 2 cilt., TTK yay., Ankara 1966-1968.
KARABEKİR, Kâzım; *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı*, Menteş yay., İstanbul 1967.
KARABEKİR, Kâzım; *İstiklâl Harbimiz*, 2. baskı, Türkiye yay., İstanbul 1969.
KARAÇAM, Nazif; *Ulusal Kurtuluş Savaşında Trakya. Bir Mücadelenin Perde Arkası*, Yaylacık m., İstanbul 1984.
KARS, Züheyir; *Millî Mücadelede Kayseri*, Kültür Bakanlığı, yay., Ankara 1993; Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999.
KAYGUSUZ, Bezmi Nusret; *Bir Roman Gibi*, İzmir 1955.
KAYMAZ, Nejat; "Misâk-ı Millî üzerine yapılan tartışmalar hakkında", *VIII. Türk Tarih Kongresi, 1976, Bildiriler*, c. III, TTK y., Ankara 1983.
KHALDI, R., "Arab Nationalism in Syria: The Formative Years: 1908-1914", *Nationalism in a Non-National State. The Dissolution of the Ottoman Emprie*, Ohio Univ. Press 1977, p. 207-209.
KIRZIOĞLU, M. Fahrettin; *Kars Tarihi*, c. I, Işıl matb., İstanbul 1953.
KIRZIOĞLU, Fahrettin; *Millî Mücadelede Kars, I.* kitap, Hamle matb., İstanbul 1960.
KIRZIOĞLU, Fahrettin; "Anadolu'daki İlk Türk Cumhuriyeti: Cenubu Garbi Kafkas Cumhuriyeti (Kars Millî Şûra Hükûmeti)", *Türk Kültürü*, Yıl VI, sayı 72.
KIRZIOĞLU, Fahrettin; "Belgelerle Ardahan ve Artvin Kazalarının Kurtuluşu", *I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu*, Atatürk Araş. Merkezi yay., Ankara 1994.
KISIKLI, Emine; "Sivas Kongresinin milli mücadelede kamuoyu oluşturulması açısından önemi", *Atatürk Yolu*, AÜ Türk İnkılap Tarihi Enst. Dergisi, sayı 1, Mayıs 1988.
KİLİ, S., *Atatürk Devrimi, Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası yay., Ankara 1981, s. 70.
KİTSİKİS, D.; *Yunan Propagandası*, Meydan neşriyat, İstanbul, 1964.
Komintern Belgelerinde Türkiye Kurtuluş Savaşı, çev. F. Mercan, Aydınlık yay., İstanbul 1985.
KONAK, Figen; *Millî Mücadele ve Trabzon*, Yüksek Lisans Tezi, İÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enst., İstanbul 1990.
KONGAR, E., *Atatürk ve Devrim Kuramları*, s. 143 vd.
KONUKÇU, Enver; "Milli Mücadelenin Başlangıcında Alaşehir", *Millî Mücadelede Alaşehir Kongresi*, Anadolu matbaacılık, İzmir 1988.
KORKMAZ, Ömer; *Oltu Şûra Hükûmeti (Öncesi ve Sonrası İle)*, İÜHF Yüksek Lisans Çalışması, İstanbul 1991.
KORNRUMPF, H. J., Mustafa Kemal Makedonya'da", *Atatürk Devrimleri Birinci Milletlerarası Sempozyumu Bildirileri*, İÜ yay., İstanbul 1975, s. 48.
KÖPRÜLÜ, F., "Azerî" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul 1970, s. 147; B. ÖZ, *Atatürk'ün Anadolu'ya Gönderiliş Olayı...* s. 39.

KÖPRÜLÜ, F., *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, 2. basım, Başnur matb., Ankara 1972, s. 62).

KÖSTÜKLÜ, Nuri; *Milli Mücadelede Denizli, İsparta ve Burdur Sancakları*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1990.

KRIZSAN, L., *Les thèses de Lénine sur l'alliance et la constitution du Tiers-Monde*, Budapest 1978, p. 26, 28, 34-33.

KURAN, Ahmed Bedevî; *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, Baha matb., İstanbul 1956.

KURAT, Yuluğ Tekin; "Anadolu'da Kurtuluş Savaşını başlatmak kararı", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, c. III, 1976, TTK yay., Ankara 1983.

KUTAY, C.; *Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları*, c.III, İkinci baskı, İstanbul 1983.

KUTAY, Cemal; "Milli mücadelede devletleşen belde: Balıkesir" *Millî Mücadelede Balıkesir*, Türkpetrol Vakfı yay., İstanbul 1986.

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer; *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, AÜSBF yay., Ankara 1978.

KÜRKÇÜOĞLU, Ö., "İngiliz parlamentosunda Türkiye üzerine tartışmalar (1919-1923)", *Seha L. Meray'a Armağan*, c. II, AÜSFB yay., Ankara 1982, s. 429 ve sonrası, özellikle s. 443.

LEWIS, B. *The Emergence of Modern Turkey*, Second ed., Oxford Univ. Press, London 1968.

Lozan ve Batı Trakya. 1913'te ilk Türk Cumhuriyeti, Ötüken yay., İstanbul 1967.

MANSFIELD, P., *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası* (çev. N. Ülken), Sander yay., İstanbul 1975, s. 22.

MARCU, V., *Men and Forces of our Time*, London 1931, p. 138-139; Gençlere bakış ve etkileme:

MARDİN, Şerif; "Türk siyasasını açıklayabilecek bir anahtar: merkez-çevre ilişkileri", *Makaleler I, Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İletişim yay., İstanbul 1990.

MARDİN, Ş., *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri (1895-1908)*, Türkiye İş Bankası yay., Ankara 1964, s. 111-114, 120, 128/129, 131, 160, 168, 170.

MARDİN, Ş., "Atatürk, bürokrasi ve rasyonellik", *Atatürk Devrimleri 1. Milletlerarası Sempozyumu Bildirileri*, s. 52-61.

MARY-ROUSSELIERE, André; *La Turquie Constitutonelle*. Rennes 1925.

MEHMET ARİF; *Anadolu İnkilabı. Millî Mücadele Anıları (1919-1923)*, Arba yay., İstanbul 1987.

MERAM, Ali Kemal; *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*, Kitaş yay., İstanbul 1969.

MERAM, A. K.; *Türk-Rus İlişkileri Tarihi*, Kitaş yay., İstanbul 1969.

MERAY, S./OLCAY O.; *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri*, AÜSBF yay., Ankara 1977.

MIKUSCH, Dagobert von; *Ghazi Mustapha Kemal*, Traduit de l'allemand par A. Vaillant-J. Kuckenburg, 4è éd., Gallimard, Paris 1931.

MIKUSCH, Dagobert von; *Kemal Atatürk*, Budapest 1937.

Millî Mücadelede Alaşehir Kongresi (16-25 Ağustos 1919), Bilimsel Toplantı, Alaşehir 16 Ağustos 1985, Anadolu matbaacılık, İzmir 1985.
"Milli Mücadelede İstanbul hükümetinin ilk tahkik heyeti, kongreler, Erzurum Mebusu Ziya Bey'in çalışmaları", BTTD, c. X, sayı 57.
Millî Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını (haz. Z. Güner-O. Kabataş), Atatürk Kültür Merkezi yay., Ankara 1990.
MONNIER, Fabrice; *L'itinéraire politique de Mustapha Kemal Atatürk*, Mémoire, Paris II, 1986-1987.
MORALI, Nail; *Mütarekede İzmir Olayları*, TTK yay., Ankara 1973.
MUMCU, Ahmet; *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*. 4. baskı, AÜHF yay., Ankara 1976.
MUMCU, Uğur (haz.), *Kâzım Karabekir Anlatıyor* (yayına hazırlayan: U. Mumcu), Tekin yay., İstanbul 1990.
MÜDERRİSOĞLU, Alptekin; "Kurtuluş Savaşının malî kaynakları", *Maliye Enstitüsü Konferansları*, 1969-1976, AÜSBF yay., Ankara 1976.
MÜDERRİSOĞLU, A.; Kurtuluş Savaşının malî kaynakları, 2 cilt, 3. baskı, Kastaş yay., İstanbul 1988.
MÜDERRİSOĞLU, A.; Kurtuluş Savaşının malî kaynakları, 2 cilt, 3. baskı, Kastaş yay., İstanbul 1988.
MÜDERRİSOĞLU, Alptekin; "Batı Anadolu'da kurulan kısa ömürlü bir devlet: İonya", Atatürk *Araştırma Merkezi Dergisi*, c. IX, sayı 27, 1993.
MÜFTÜLER, L.; *Millî Mücadelede Denizli Heyeti Milliyesi*, Türk Dili basımevi, Balıkesir 1947.

NADİ, Yunus, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, s. 248.
NESİMİ, Abidin, *Sosyalistlere Açık Mektup*, İstanbul 1969, s. 53.
Nutuk, GAZİ MUSTAFA KEMAL tarafından, 3 cilt, 2. basılış, Devlet matb., İstanbul 1934.

OLCAY, Osman; *Sèvres Andlaşmasına Doğru*, AÜSBF yay., Ankara 1981.
ORAL, Zekai; *Essai sur le Passage de l'Empire Ottoman à la République turque*, Thèse, Paris 1953.
ORAN, Baskın; *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı yay., Ankara 1986.
ORAN, Baskın; *Atatürk Milliyetçiliği*, Dost yay., Ankara 1988.

ÖMER Fevzi; "Erzurum Kongresi'nin Mukarreratı" (Yayımlayan Veysel Usta), *Toplumsal Tarih*, sayı 45, Eylül 1997.
ÖKTE, Z.; "Millî Mücadele döneminde millî hareketler-ordu işbirliği", *Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri*, c. II, Boğaziçi Üniv. yay., İstanbul 1981.
ÖNAL, Saim; *Milli Mücadelede Oltu*, Ayyıldız m. Ankara 1968.
ÖZ, Baki; *Atatürk'ün Anadolu'ya Gönderiliş Olayının İçyüzü*, Okan yay., İstanbul 1987.

ÖZ, Baki; *Kurtuluş Savaşı'nda Alevi-Bektaşiler*, Geliştirilmiş 3. Baskı, Can yay., İstanbul 1990.
ÖZALP, Kâzım; *Millî Mücadele (1919-1922)*, c. I-II, TTK yay., Ankara 1971.
ÖZÇELİK, İsmail; *Millî Mücadelede Güney Cephesi: Urfa*, Kültür Bak. yay., Ankara 1992.
ÖZDEMİR, Mehmet; *Milli Mücadelede Develi*, Sümer matb. İstanbul 1973.
ÖZDER, M. Adil; *Artvin ve Çevresi*, Ay matb., Ankara 1971.
ÖZEL, Sabahattin; *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Milli Mücadele (1919-1922)*, İstanbul 1987.
ÖZEL, Sabahattin; *Milli Mücadelede Trabzon*, TTK yay., Ankara 1991.
ÖZER, Fuat; *Hareket-i Milliye Redd-i İlhak Hey'eti ve Balıkesir Kongreleri* (çoğaltma), YLT, AÜ Türk İnkılap Tarihi Enst., 1988.
ÖZGÜL, Cemil; *Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'daki Çalışmaları (27 Aralık 1919 - 23 Nisan 1920)*, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 1989.
ÖZKAYA, Yücel; "İstiklâl Savaşı'nda Türk halkının kuva-yı milliye'ye ve millî ordu'ya katkıları", *İkinci Askerî Tarih Semineri, Bildiriler*, Gnkur. Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı yay., Ankara 1985.
ÖZKAYA, Yücel; *Milli Mücadele'de Atatürk ve Basın (1919-1921)*, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 1989.
ÖZKAYA, Yüksel; "Ulusal bağımsızlık savaşı boyunca yararlı ve zararlı dernekler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. IV sayı 10, Kasım 1987.
ÖZKES, Sevilay; *Mihail Rodas'ın Anıları ve Önemi*, YLT, Dokuz Eylül Üniv, 1995.
ÖZSOY, O.; *Kurtuluş Savaşı'nın Perde Arkası*, Aksoy yay., İstanbul 1999, s. 448-449.
ÖZTOPRAK, İzzet; "Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, 13-17 Ekim 1986, Ondokuz Mayıs Üniv. yay., Samsun 1988.
ÖZTOPRAK, İ., *Kurtuluş Savaşında Türk Basını*, T. İş Bankası yay., Ankara 1981;
ÖZTÜRK, Ayhan; *Millî Mücadele'de Gaziantep*, Geçit yay., Kayseri 1994.

PALLIS, Alexander Anastasius; *Yunanlıların Anadolu Macerası (1915-1922)*, çev. Orhan Azizoğlu, Yapı Kredi yay., İst. 1995.
PARLAK, Türkmen; *İşgalden Kurtuluşa İzmir*, 2 cilt, Sosyal Hizmetler Vakfı yay., İzmir 1983.
PERİNÇEK, Doğu, *Lenin, Stalin, Mao'nun Türkiye Yazıları*, Geliştirilmiş 2. baskı, Kaynak yay., İstanbul 1991, s. 137.
PETERS, R. F., *Histoire des Turcs*, p. 140.
PERNOT, M.; *La question turque*, B. Grasset, Paris 1923.
PIETROMARCHI, *Luca; La Turchia vecchia e nuova*, Boupiani, Milano 1965.
PRICE, M. P., *Türkiye Tarihi* (çev. A. Mutludoğan), Türkiye İş Bankası yay., Ankara 1969, s. 140-141.

RACCOLTA, P.di; *Angora e Kemal Pascia*, Anonima Romana Editoriale, Roma 1932.
"Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, c. I-IV, 1962.
RENGLET, C., *40 millions de Turcs ou la démocratie sauvage*, Editions Elsevier Séquoia, Collection Documents témoins, Bruxelles 1977, p. 62.
REVEREND, L. Le, *D'Angora à Lausanne. Les étapes d'une déchéance*, Plon, Paris 1924, p. 8, 15.
RIGALL, G., *La fonction de l'Armée dans la formation de l'Etat*, DEA, Paris I, 1979, p. 100-101.
RIZA NUR; *Hayat ve Hatıratım*, c. 3, Altındağ yay., İstanbul 1968.
ROUILION, L., *Pour la Turquie*, 2e éd., Grasset, Paris 1921, p. 7-8.
ROY, M. P., *Les régimes politiques du Tiers Monde*, Paris, p. 391-392.

SAGAY, R., *XIX. ve XX. yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler*, Türkiye İşbankası yay., Ankara 1972.
SARAÇGİL, Ahmet; *Mustafa Kemal Paşa'nın katıldığı kongrelerin cemiyetler hukuku bakımından değerlendirilmesi*, YLT, Atatürk Ün. AİİE, Erz. 1992.
SARIHAN, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, 2 cilt, Öğretmen Dünyası yay., Ankara 1982-1984.
SARIHAN, Zeki, *Kurtuluş Savaşında İkili İktidar*, Kaynak yay, İstanbul 2000.
SCHULZ, G., *Revolution and Peace Treaties*, 1917-1920, London 1972, p. 218.
SARROU, A., *La Jeune-Turquie et la Révolution*, Paris 1912, p. 183.
SCHLICKLIN, Jean; *Angora: l'Aube de la Turquie Nouvelle (1919-1922)* Berger-Levrault. Paris 1922.
SEÇKİN, Nalân; *1920-1970. İlk Meclis'ten Kalanlar*, Ankara 1970.
SEIGNOBOSC, H., *Turcs et Turquie*, Payot 1920, p. 238, 242, 244.
SELEK, Sabahattin; *Anadolu İhtilali*, 6. basım. Cem yay., İstanbul 1976.
SELEK, S.; *Milli Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)*, c. I, Örgün yay., İstanbul 1982.
SERTOĞLU, M.; "Erzurum Kongresinin Bilinmeyen İki Belgesi", BTTD, c. III, sayı 13.
SEZGİN, Ö.; *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, Birey ve Toplum yay., Ankara 1984.
SHERRILL, *Mustafa Kemal*, (trad. par p. Carolet), Plan, Paris, 1934.
Sivas Kongresi Tutanakları (haz. U. İğdemir), TTK yay., Ankara 1969.
SMITH, Elaine Diana; Turkey: *Origins of the Kemalist Movement and the Goverament of the Grand National Assembly*, 1919-1923, Washington 1959.
SMITH, Michael Llewellyn; *Ionian Vision*, Hurst-Company, Second ed., London 1999.
SONYEL, Salahi Ramsdan; "İngiltere Dışişleri Bakanlığı belgelerinin ışığı altında 1919 İngiliz-Osmanlı gizli anlaşması", *Belleten*, c. XXXIV, sayı 135, 1970.
SONYEL, S. R., Salahi Ramsdan; *Turkish Diplomacy, 1918-1923*, SAGE Publication, London 1975.
SONYEL, S. R.; *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, c. I, TTK basımevi, Ankara 1973.

STEINHAUS, K., *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, s. 90-96.
SOYSAL, M., *Anayasaya Giriş*, 2. baskı, AÜSBF yay., Ankara 1969, s. 152.
SUGAR, P. F.; "A Reinterpretation of the significance of General James G. Harbord's Mission", *Uluslararası Atatürk Konferans Tebliğleri*, c. II, Boğaziçi Üniv. yay., İstanbul 1981.

ŞAHİN, S.; *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, Ötüken yay., İst. 1980.
ŞAHİNGÖZ, Mehmet; "Batı Trakya Türk Devletleri", *Tarihte Türk Devletleri,* c. II, Ankara Üniversitesi, 1987.
ŞAHİNGÖZ, Mehmet; "Maraş'taki Ermeni mezalimi üzerine yapılan protesto ve mitingler", *I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 1992.
ŞAPOLYO, Enver Behnan; *Kuvayı Milliye Tarihi, Gerilla*, Ankara 1957.
ŞAPOLYO, Enver Behnan; *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi*, Rafet Zaimler yay., İstanbul 1958.
ŞAPOLYO, Enver Behnan; *Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadelenin İç Alemi*, İnkılap/Aka yay., İstanbul 1967.
ŞEVKET, A., *İstiklâl Harbinde 38. Alayla Samsun'dan İzmir'e*, s. 24.
ŞİMŞİR, Bilâl N.; *İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e (1921-1922)*, Milliyet yay., İstanbul 1972.
ŞİMŞİR, Bilâl; *İngiliz Belgelerinden Atatürk (1919-1938)*, TTK yay., Ankara 1975.
ŞİMŞİR, Bilâl; *British Documents on Atatürk (1919-1938)*, vol. I, TTK yay., Ankara 1973.
ŞİMŞİR, Bilâl; *Malta Sürgünleri*, Bilgi yay., Ankara 1985.

TAÇALAN, Nurdoğan; *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, Hür yay., İstanbul 1981.
TAHTAKILIÇ, Ahmet; "Türk Kurtuluş Savaşının ve Alaşehir Kongresinin Ege halk direnişine katkıları", *Milli Mücadelede Alaşehir Kongresi*, Anadolu mat., İzmir 1988.
TANÖR, B.; *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, AFA yay., İstanbul 1992.
TANSEL, Selahattin; *Mondros'tan Mudanya'ya kadar*, 3 cilt., Başbakanlık basımevi, Ankara 1973.
Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları, 1994 Buca Sempozyumu, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1995.
TAYLOR, A., *The Fall of the Dynasties: The Collapse of the Old Order*, 1905-1922, New York 1963, p. 387.
TBMM Gizli Celse Zabıtları, c. I, Türkiye İşbankası yay., Ankara 1985.
TEKELİ, İ./İLKİN S. "Bölgesel Kurtuluş Savaşından Ulusal Kurtuluş Savaşına", *Atatürk'ün Düşünce ve Uygulamalarının Evrensel Boyutları, 2-6 Kasım 1981 Uluslararası Sempozyum*, Ankara Üniversitesi, 1983.
TEKELİ, İ./İLKİN S.; "İttihat ve Terakki Hareketinin oluşumunda Selanik'in toplumsal yapısının belirleyiciliği". *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Ed. O. Okyar/H. İnalcık, Meteksan Ltd. Ankara 1980.

TEKELİ. İ./İLKİN. S.; *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*, TTK yay., Ankara 1989.
TEKELİ, İ./İLKİN, S.; "Aydın Cenub Mıntıkası Heyet-i Merkeziyyesinin Kongre mukarreratıyle nizamnamelerini mübeyyin risale üzerine", *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu*, 9-11 Eylül 1991, Atatürk Araştırma Merkezi yay., c. I, Ankara.
TEVETOĞLU, F. *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*, Ankara 1971.
TEVETOĞLU, F.; *Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, TTK yay., Ankara 1988.
TOPRAK, Zafer, *Türkiye'de Millî İktisat (1908-1918)*, Yurt yay., Ankara 1982, s. 346-351.
TOY, Erol; *Türk Gerilla Tarihi,* Giray yay., İstanbul 1970.
TUNAYA, T. Z.; *Türkiye'de Siyasî Partiler*, İstanbul 1952; *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. II (genişletilmiş ikinci baskı), Hürriyet Vakfı yay., İstanbul 1986.
TUNAYA, T. Z., *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, 2. baskı, Turhan ktb., İstanbul 1981.
TUNAYA, T. Z., "Mütareke döneminin özellikleri", *Doğanay'ın Anısına Armağan*, c. II, İÜSBF yay., 1982.
TUNAYA, T. Z., *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. II, s. XXI.
TUNÇAY, M., *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, AÜSFB yay., Ankara 1967, s. 191.
TUNCER, Umur; *Batı Trakya Türk Cumhuriyeti*, İÜSB Enst. Yüksek Lisans tezi, 1985.
TUNÇAY, Mete; *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*. Yurt yay., Ankara 1981.
TURAN, İ., *Cumhuriyet Tarihimiz. Temeller, Kuruluş ve Devrimler*, Çağlayan ktb., İstanbul 1969, s. 52.
TURAN, Şerafettin; "Kurtuluş Savaşında Kongreler", *Cumhuriyetin 50. Yıl Semineri*, TTK yay., Ankara 1975.
TURAN, Şerafettin; "Milli Mücadele dönemindeki kongreler arasında Alaşehir Kongresi'nin yeri", *Milli Mücadelede Alaşehir Kongresi*, Anadolu matb., İzmir 1988.
TURAN, Şerafettin; *Türk Devrim Tarihi*, c. I, Bilgi yay., Ankara 1991.
Türk İstiklal Harbi, c. I, II, III, *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genelkurmay basımevi, Ankara 1962, 1963, 1965.
TÜRKEŞ, Ünal; *Kurtuluş Savaşında Muğla*, Yelken matb., İstanbul 1973.
TÜRKGELDİ, Ali Fuat; *Görüp İşittiklerim*. 2. basılış. TTK basımevi, Ankara 1951.
TÜTENK, Ahmet Akif, *Milli Mücadelede Denizli*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990.

ULAGAY, Osman, *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı*, Yelken matb., İst. 1974.
ULUBELEN, Erol, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul, 1967.
ULUĞ, H. Naşit, *Siyasî Yönleriyle Kurtuluş Savaşı*, Milliyet yay., İstanbul 1973.
ULUĞ, H. N., *Halifeliğin Sonu*, Türkiye İş Bankası yay., İstanbul 1975, s. 19.
ULUSAL VE YEREL KONGRELER VE KONGRE KENTLERİ BİBLİYOGRAFYASI, (bkz. *Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen...*)

UMAR, Bilge; İzmir'de *Yunanlıların Son Günleri*, Bilgi yay., Ankara 1974.
USTA, Veysel; "Erzurum Kongresi Mukarreratı", *Toplumsal Tarih*, sayı 45, Eylül 1997.
ÜNAYDIN, R. E., *İstiklal Yolunda*, s. 14, 18.

VELİKOV, S., *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, s. 60.
VERGNAND, P., *L'idée de la nationalité et de la libre disposition des peuples dans ses rapports avec l'idée de l'Etat*, Ed. Domat-Montchrestien, Paris 1955, p. 149-151.

YALÇIN, H. C., *Siyasal Anılar*, s. 205-206.
YAMAN, Ahmet Emin; "Anadolu'daki kongre kararlarında silahlı direniş güçlerinin mali finansmanı ile ilgili hükümler", *Atatürk Yolu*, AÜ Türk İnkılap Tarihi Enst. Dergisi, Yıl 1 Sayı 1, Mayıs 1988.
YAMAUCHI, Masayuki; *The Green Creshent under the Red Star; Enver Pasha in Soviet Russia, 1919-1922*, İnst. for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo 1991.
YENİARAS, O.; *Kurtuluş Savaşı'nda Kars*, Doktora tezi, İÜ-AİİTE, İstanbul 1993.
YERASIMOS, S., *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, c. III, Gözlem yay., İstanbul 1976, s. 1207.
YİĞİTBAŞ, M. Sadık; *Kiğı ve Folkloru*, Hüsnütabiat matb., İstanbul 1965.
YOUNG, G., *Constantinople. Depuis ses origines jusqu'à nos jours* (trad. Par M. Dard/ M. Ténine), Payot, Paris 1934, p. 369.
YUNUS NADİ (Abalıoğlu); *Kurtuluş Savaşı Anıları*, Çağdaş yay., İstanbul 1978.

ZÜRCHER, Erik Jan; *Milli Mücadelede İttihatçılık*, çev. N. Salihoğlu, Bağlam yay., İstanbul 1987.

Kongreler Dönemi Kısa Takvimi

Mondros Mütarekesi	30 Ekim 1918
Kars İslam Şûrası	5 Kasım 1918
Mustafa Kemal'in İstanbul'a Gelişi	13 Kasım 1918
Birinci Kars Kongresi	14 Kasım 1918
Kars İslam Şûrası Büyük Kongresi	30 Kasım - 2 Aralık 1918
Birinci Ardahan Kongresi	3-5 Ocak 1919
İkinci Ardahan Kongresi	7-9 Ocak 1919
Büyük Kars Kongresi	17-18 Ocak 1919
Birinci Trabzon Kongresi	23 Şubat 1919
İzmir Büyük Kongresi	17-19 Mart 1919
Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Cumhuriyesi	25 Mart 1919
Kars'taki Cumhuriyetin İngiliz İşgaline Uğraması	12 Nisan 1919
Mustafa Kemal'in 9. Ordu Müfettişliği'ne Atanması	30 Nisan 1919
İzmir'in İşgali	15 Mayıs 1919
Mustafa Kemal ve Maiyetinin İstanbul'dan Ayrılışı	16 Mayıs 1919
Mustafa Kemal ve Maiyeti Samsun'da	19 Mayıs 1919
İkinci Trabzon Kongresi	22 Mayıs 1919
Havza Tamimi (Genelgesi)	28 Mayıs 1919
Amasya Tamimi	22-23 Haziran 1919
Birinci Balıkesir Kongresi	27 Haziran - 12 Temmuz 1919
Mustafa Kemal Paşa'nın Askerlikten Ayrılması	8-9 Temmuz 1919
Erzurum Kongresi	23 Temmuz - 7 Ağustos 1919
İkinci Balıkesir Kongresi	26-30 Temmuz 1919
Birinci Nazilli Kongresi	6-8 Ağustos 1919
Alaşehir Kongresi	16-25 Ağustos 1919
Muğla Kongresi	18 Ağustos 1919
Sivas Kongresi	4-12 Eylül 1919

Üçüncü Balıkesir Kongresi	16-27 Eylül 9119
İkinci Nazilli Kongresi	19-20 ya da 23-24 Eylül 1919
Üçüncü Nazilli Kongresi	6 Ekim 1919
Birinci Edirne Kongresi	16 Ekim 1919
Amasya Mülakatı ve Protokolleri	20-22 Ekim 1919
Sivas İçin Muğla Kongresi	20-31 Ekim 1919
Dördüncü Balıkesir Kongresi	19-29 Kasım 1919
Mustafa Kemal Paşa ve Arkadaşları Ankara'da	27 Aralık 1919
Son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının Toplanması	12 Ocak 1920
İkinci Edirne Kongresi	15 Ocak 1920
Misak-ı Milli'nin kabulü	28 Ocak 1920
Oltu İslam Terakki Fırkası Kongresi	21 Şubat 1920
Beşinci Balıkesir Kongresi	10-23 Mart 1920
İstanbul'un İşgali	16 Mart 1920
Meclis-i Mebusan'ın Son Toplantısı	18 Mart 1920
Lüleburgaz Kongresi	31 Mart - 2 Nisan 1920
Meclis-i Mebusan'ın Feshi	11 Nisan 1920
Kuvayı İnzibatiye (Halife Ordusu) Oluşturulması	18 Nisan 1920
TBMM'nin Açılması	23 Nisan 1920
Hıyanet-i Vataniye Kanunu	29 Nisan 1920
Üçüncü (Büyük) Edirne Kongresi	9-14 Mayıs 1920
Oltu Şura Hükümetinin TBMM'ye Katılması	17 Mayıs 1920
Afyon Kongresi	2 Ağustos 1920
Birinci Pozantı Kongresi	5 Ağustos 1920
Sèvres Antlaşması ve Üç Taraflı Antlaşma	10 Ağustos 1920
İstiklal Mahkemelerinin Kurulması	18 Eylül 1920
İkinci Pozantı Kongresi	8 Ekim 1920

DİZİN

ABD Mandası ve Desteği Tezleri 50, 53, 64, 68, 69, 122, 144, 316
Abdülhamit II. 46, 80
Afyon Kongresi 98, 99, 126, 245, 250, 347
Ahmet İzzet Paşa 26, 43, 61, 63, 66, 67, 80, 82
Aker, Şefik 114
Alaşehir Kongresi 32, 35, 36, 98, 101, 102, 104, 105, 107, 112, 113, 119, 125, 129, 132, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 145, 147, 149, 150, 151, 152, 154, 175, 176, 181, 189, 239, 243, 244, 248, 299, 333, 335, 338, 340, 343, 344, 346
Ali Fuat Paşa 44, 63, 71, 198, 204, 218, 219, 244, 269
Ali İhsan (Sâbis) Paşa 114
Altı Doğu İli (Vilâyât-ı Sitte) 38, 101, 115, 191, 240
Amasya grubu 185, 218
Amasya Kararları 17, 218
Amasya Mülâkatı ve Protokolleri 190, 224, 265, 266
Amasya Tâmimi 50, 51, 185, 189, 193, 204, 222, 223, 263, 316, 318, 321
Anadolu İnkılâbı 118
Anadolu Kadınları Müdâfaa-i Vatan Cemiyeti 212
Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti (ARMHC) 171, 327
Antep 35, 100, 122, 177, 178, 278, 286, 299, 319, 332
Aras Türk Cumhuriyeti 162, 168, 170
Ardahan Birinci Kongresi 31, 97, 119, 125, 163, 346
Ardahan İkinci Kongresi 97, 125, 146, 163, 346
Ardahan Kongresi 103
ARMHC Nizamnamesi 226, 227, 245, 275
Askerî özerkleşme 218, 219
Azerbaycan Müsavat Hükümeti 168

Bakû İslam Cemiyeti 162
Balıkesir Beşinci Kongresi 98, 126, 149, 151, 244, 245, 248, 347
Balıkesir Birinci Kongresi 94, 98, 104, 125, 175, 243, 346
Balıkesir Dördüncü Kongresi 98, 125, 130, 243, 245, 248, 347
Balıkesir İkinci Kongresi 32, 98, 104, 107, 113, 120, 125, 129, 134, 138, 139, 147, 150, 243, 346
Balıkesir Kongresi 117
Balıkesir Üçüncü Kongresi 98, 104, 117, 125, 134, 139, 190, 239, 243, 248, 347
Barış Konferansı 26, 27, 55, 58, 59, 60, 66, 153, 168, 215, 261, 319
başkent monarşisi 85, 280
Bayar, Celal 32, 155, 175
Bekir Sami (Günsav) Bey 49, 63, 66, 67, 68, 114, 189, 193, 257, 269, 325, 337
Bele, Refet 43, 63, 68, 185, 204, 205, 312
Berlin Antlaşması 21
Birinci Kars Kongresi 97, 125, 162, 346
Bogos Nubar Paşa 59
Bölgesel kongre sistemleri 99
Brest-Litovsk Antlaşması 27, 73, 162
Burjuva ulusal devrimi 74
Büyük Anadolu Kongresi 107, 190, 215

Cafer Tayyar Bey 114, 147, 241, 280, 300
Camia-i Osmaniye 232
Camia-i Osmaniye 34, 206
Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkate-i Milliyesi 38, 108, 146, 163, 164

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti 34, 154, 160, 163, 167, 168, 238
Churchill 28, 264
Cumhuriyet 38, 40, 52, 159, 168, 169, 301, 302, 311, 320

Çerkez Ethem 61, 73, 112, 147, 161

Damat Ferit Paşa 26, 27, 28, 30, 62, 82, 84, 107, 238, 239, 254, 271, 277, 306
Damat Ferit Paşa Hükümeti (kabinesi) 277
Damat Ferit Paşa kabinesi 271
Demirci Efe 121, 137, 298
Demokrasi 52, 131, 142, 143, 179, 195, 251, 276, 289, 291, 302, 303, 304, 306, 324
Demokratik 39, 41, 51, 52, 112, 124, 127, 131, 133, 142, 155, 157, 161, 172, 175, 181, 194, 195, 197, 201, 215, 221, 222, 232, 247, 273, 290, 293, 298, 302, 303, 304, 305, 307, 311, 314, 323, 324, 326, 327, 333
Demokratiklik 161, 166, 287
Denizli Heyet-i Milliyesi 121, 128, 132, 133, 151, 153
Denizli Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi 146
Develi Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti 177, 212, 246
Devlet-i Osmaniye 37, 39, 48, 169
Devletleşme 32, 91, 155, 156, 159, 160, 169, 178, 179, 217, 237, 308, 311
Din adamları 115, 117, 180
Doğu Halkları Birinci Kurultayı 74, 327
Dörtler Konseyi 55, 71
Dünyevileşme 180
Düvel-i Muazzama 17, 18, 61

Edirne (Büyük) Kongresi (Üçüncü) 33, 102, 104, 107, 124, 126, 128, 130, 142, 147, 241, 245
Edirne Birinci Kongresi 98, 125, 347
Edirne İkinci Kongresi 98, 125, 347
Edirne Kongresi 130, 136, 142, 147, 153
Egemen(lik) 19, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 45, 51, 52, 54, 64, 66, 67, 68, 74, 80, 123, 163, 167, 168, 181, 194, 195, 221, 232, 251, 271, 273, 290, 292, 293, 298, 300, 311, 316, 318, 323, 324, 325
Ekim Devrimi 21, 160, 210, 335
Elviye-i Selâse (Sınır Doğu) 6, 21, 31, 34, 37, 38, 40, 48, 100, 102, 103, 106, 107, 114, 119, 159, 160, 161, 162, 164, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 178, 237, 238, 240, 292, 307, 333
Encümen-i Müdiran 135, 244
Enver Paşa 68, 71, 72, 73, 74, 117, 161, 297, 308, 312, 330, 331, 338
Ermeni Devleti 58, 306
Ermeni İttihadı Kongresi 59
Ermenistan 22, 23, 26, 55, 56, 57, 59, 60, 66, 67, 75
Erzurum Kongresi 32, 35, 36, 37, 38, 40, 47, 50, 60, 96, 97, 98, 101, 102, 103, 104, 107, 108, 110, 111, 112, 114, 115, 119, 120, 122, 125, 126, 129, 130, 132, 136, 141, 142, 144, 150, 151, 153, 155, 176, 180, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 201, 203, 206, 213, 214, 218, 222, 224, 238, 240, 241, 242, 243, 247, 248, 251, 256, 262, 263, 264, 265, 286, 291, 300, 301, 302, 314, 317, 319, 321, 327, 332, 334, 335, 336, 340, 345, 346
Erzurum Kongresi ŞAMHC 38
Erzurum Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti 119, 317
Erzurum ve Sivas Kongreleri Beyannameleri 49, 50

Fener Patrikhanesi 60, 96, 343
Fethi Bey (Okyar) 43, 44
Fırka 102, 123, 152, 171, 172

Galip Kemalî Bey 33
Garbî Trakya Cemaat-i İslamiyesi 159
Garbî Trakya Hükûmet-i Muvakkatesi 157, 311
Gazi Ahmet Muhtar Paşa 161
Geleneksel İktidar Merkezi 77, 78, 79, 84, 85, 235, 237
Gizli paylaşım antlaşmaları 19, 21, 22, 27

Hâcim Muhittin Bey 114, 140, 190
Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi 212
Harekât-ı Milliye Redd-i İlhak Aydın ve Havalisi Heyet-i Merkeziyesi 97
Harekât-ı Milliye Redd-i İlhak Encümeni Müdiran Talimatnamesi 138

Hareket-i Milliye Redd-i İlhak Hey'eti 32, 97, 142, 341
Heyet-i Ayân 81, 82, 127
Heyet-i Merkeziye 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 143, 151, 152, 155, 175, 177, 239
Heyet-i Merkeziye Talimatnamesi 137
Heyet-i milliye 185, 196
Heyet-i Temsiliye 33, 46, 48, 63, 70, 104, 122, 132, 136, 137, 177, 191, 196, 197, 199, 202, 204, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 219, 220, 221, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 239, 242, 248, 252, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 266, 268, 270, 272, 293, 321, 337, 341
Heyet-i Vükelâ 167
Hilâfet 29, 40, 51, 62, 70, 71, 80, 206, 207, 222
Hilâl-i Ahmer 117
Hukukîleşme 193, 203
Hukukî Özerkleşme 224
Hükümet-i Muvakkate 37
Hükümet-i Osmaniye 70
Hükümetleşme 91, 100, 155, 156, 158, 159, 162, 163, 170, 171, 178, 179, 237, 240, 311
Hürriyet ve İtilâf Fırkası 62, 116, 273

İdare-i Muvakkate 9, 38, 136, 155, 188, 206, 207, 210, 219, 222, 242, 254, 255
İkili iktidar olgusu 252
İkinci Kars Kongresi 162
İkinci Meşrutiyet 71, 93, 303
İktidar boşluğu 15, 18, 77, 85, 89, 159, 178, 283, 327
İktidarlaşma 38, 91, 100, 110, 111, 123, 156, 158, 160, 163, 171, 174, 176, 177, 178, 179, 203, 231, 232, 235, 237, 238, 240, 242, 252, 255, 257, 308, 311, 326
İngiliz mandası 28
İngiliz Muhipleri Cemiyeti 62
İntibah-ı millî 187, 196, 206
İrade-i milliye 40, 51, 194, 195, 206, 213, 222, 232, 263, 274
İrade-i Milliye Gazetesi 212
İslam Konfederasyonu 69
İstihlâs-ı Vatan 31, 33, 115, 120
İstiklâl Mahkemeleri 90
İtilâf 153, 187, 188, 276
İtilâf Bloku 17, 18, 19, 22, 24, 25, 30, 37, 48, 53, 55, 56, 59, 61, 251, 286
İtilâf Bloku Tezleri 5, 18
İtilâf Devletleri 18, 19, 21, 23, 26, 35, 36, 42, 57, 59, 64, 74, 78, 79, 115, 153, 188, 272, 275, 306
İtilâf İnzibat Mahkemeleri 79
İtilâf programı 58
İtilâf tezleri 17
İtilâf ve Osmanlı tezleri 41
İttihatçılık 43, 45, 89, 116, 117, 118, 123, 242, 292, 345
İttihat ve Terakkî 83, 117, 188, 189, 192, 197, 247, 285
İttihat ve Terakkî Cemiyeti (Fırkası) 117, 188
İyonya Devleti 58, 60
İzmir'in işgali 32, 34, 94, 113, 114, 195, 295, 296, 299, 331
İzmir Büyük Kongresi 35, 40, 96, 98, 101, 107, 108, 114, 115, 124, 125, 126, 346
İzmir Müdâfaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti 96, 101, 108
İzmir Suikastı 90, 117

Jön Türk 116, 287, 289, 323

Kafkas Devletleri Federasyonu 63
Kafkas Federasyonu 63
Kafkas seddi 63, 75
Kanun-ı Esasî 40, 48, 80, 81, 82, 84, 164, 195, 199, 238, 252, 253, 262, 272, 276, 277, 293
Kanun-ı muvakkateler 81
Karabekir, Kâzım 50, 63, 66, 90, 98, 114, 122, 168, 186, 191, 196, 197, 205, 214, 215, 216, 219, 238, 243, 247, 255, 264, 267, 274, 277, 292, 340
Karakol Cemiyeti 117, 197, 200, 203
Kara Vasıf Bey 139, 200
Kars Antlaşması 75
Kars Büyük Kongresi (30 Kasım 1918) 97, 107, 124, 125, 162, 163, 346
Kars İslam Şûrası 37, 97, 100, 105, 106, 107, 125, 154, 160, 162, 163, 169, 346
Kars İslam Şûrası Büyük Kongresi 97, 107, 125, 162, 163, 346
Kars İslam Şûrası Hükûmeti 37
Kayseri Kongresi 96
Kâzım Bey (Özalp) 81, 114, 244

Kemalist (ulusal) önderlik 98, 156, 316, 323
Kırım Tatar Kurultayı Millî İdaresi 160, 308
Kırım Türk Tatar Devleti 160, 308
Kongreler dönemi 11, 280, 325, 326
Kongreler Tablosu ve Delege Sayıları 125
Kongreler ve Tarihleri 97
Konsey 307
Köylü devleti 23, 24, 25, 58, 59, 275, 286
Köylü toplumu 23
Kürdistan devleti 60
Kürdistan Teâli Cemiyeti 60
Kurucu organ 129, 131, 206, 208, 213
Kurumsallaşma 131, 198, 231
Kutay, Cemal 117
Kuvâ-yı Milliye 100, 104, 112, 113, 114, 118, 121, 122, 132, 137, 138, 143, 144, 145, 148, 149, 150, 151, 179, 180, 181, 202, 218, 219, 228, 232, 239, 244, 246, 258, 263, 275, 317, 325
Kuvâ-yı Milliye Menzil Müfettişliği Vezaifi Hakkında Talimatname 138

Laik(leşme) 41, 181, 289, 291, 298, 324, 326, 333
Lloyd George 19, 20, 57, 58, 63
Londra Konferansı 22, 54, 275
Lord Curzon 61, 74, 319
Lozan Antlaşması 158, 240
Lüksemburg Dükalığı 167
Lüleburgaz Kongresi 40, 78, 98, 126, 130, 147, 240, 245, 347

Manda rejimi 65
Manda tezleri 53, 57
Manisa Kongresi 106
Maraş 59, 99, 106, 122, 131, 177, 286, 317, 319, 329, 343
Mazhar Müfit (Kansu) 26, 188, 338
Meclis-i Mebusan 25, 29, 43, 44, 49, 52, 80, 81, 82, 120, 123, 124, 164, 167, 194, 199, 209, 215, 222, 223, 227, 229, 253, 257, 264, 265, 268, 270, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 327, 347
Meclissiz dönem 81
Megali Idea 18, 57, 60
Mehmet Nuri (Conker) Bey 95
Memâlik-i Osmaniye 39, 66, 71, 207
Menteşeliler Müdâfaa-i Vatan Cemiyeti 141
Merkezîleşme 185, 191, 247
Meşruluk 41, 85, 121, 122, 123, 124, 128, 135, 148, 175, 186, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 203, 230, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 278, 279, 280, 293, 310, 311, 318, 325
Milletler Cemiyeti (Cemiyet-i Akvam) 22, 55, 58, 59, 64, 66
Milletler Cemiyeti Mîsâkı 22
Millî demokratik devlet 52
Millî demokratik devrim 52
Millî devlet 52
Millî hareket 35, 259
Millî İktisat 115, 116, 285, 344
Millî irade 41, 194
Millî Kongre 32, 69, 96, 101, 102, 117, 161, 189, 262, 269, 301, 314
Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti 117
Mîsâk-ı Millî 17, 33, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 72, 73, 75, 106, 172, 273, 274, 316
Mithat Paşa 195
Mondros Mütarekesi 11, 19, 20, 21, 27, 33, 89, 93, 100, 105, 118, 145, 159, 162, 170, 303, 304, 344, 346
Moskova Antlaşması 75, 76
Mübadele 286
Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Teşkilat Nizamnamesi 255
Müdâfaa-i Hukuk 31, 32, 34, 35, 37, 39, 95, 96, 101, 108, 112, 114, 115, 117, 119, 120, 121, 123, 128, 136, 141, 146, 148, 158, 159, 171, 177, 192, 194, 200, 201, 212, 213, 240, 244, 246, 250, 254, 255, 269, 280, 314, 317, 326, 327
Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye 34, 101, 112, 119, 120, 141, 146, 194, 201, 269, 314, 317
Müdâfaa-i Vatan 33, 115, 141, 212
Muğla Kongresi 98, 101, 120, 125, 180, 249, 346, 347
Mukadderat-ı milliye 35
Müslümanlar Kongresi (Petersburg) 308
Mustafa Reşit Paşa 27, 62
Müstemirren müçtemi 135

Nazilli Birinci Kongresi 98, 105, 107, 121, 125, 129, 132, 133, 134, 140, 141, 142, 144, 149, 150, 243, 346
Nazilli İkinci Kongresi 97, 98, 125, 129,

132, 133, 134, 140, 143, 144, 155, 243, 347
Nazilli Kongresi 135, 150
Nazilli Üçüncü Kongresi 98, 125, 133, 134, 243, 347
Nurettin Paşa 114, 115
Nutuk 89, 90, 196, 204, 205, 255

Oltu İslam Şûra Hükûmeti 100, 123, 247
Oltu İslam Terakki Fırkası 98, 125, 171, 347
Oltu İslam Terakkî Komitesi 171
Oltu kongreleri 106
Oltu Şûra Hükûmeti 170, 172, 173, 178, 238, 245, 249, 280, 338
Onlar Konseyi 59
Orbay, Rauf 26, 44, 61, 63, 98, 115, 187, 201, 242, 276, 312, 314, 316
Organlar Piramidi 213
Osmanlıcılık 30, 47, 48, 68, 261, 287, 298
Osmanlı devlet tezi 27, 29, 31, 51, 52

Panislamizm 30
Papa Eftim 60
Paris Barış Konferansı 26, 27, 55, 58, 59, 60, 215
Pontus Devleti 59, 60
Pozantı Kongresi 95, 98, 105, 126, 153, 228, 246, 297, 331, 337, 347
Pozitivist-laik anlayış 289

Redd-i İlhak 32
Redd-i İlhak Cemiyeti 97, 121, 190, 337
Rodop Devlet-i Muvakkatesi 156
Rusya Müslümanlarının İttifakı 307
Rusya Müslümanları Üçüncü Kongresi 308

Saltanat 29, 30, 40, 47, 62, 83, 168, 206, 207, 222, 238, 262, 263, 301, 302, 314, 320, 321, 322
Silahlı direniş 36, 99, 112, 113, 129, 142, 144, 146, 147, 301, 345
Silahlı Güçler 138
Silahlı güçler 128
Silahlı mücadele 131, 143, 146, 148, 172
Sınır Doğu Kongreler Sistemi 100
Sınır Doğu kongreler sistemi 107, 119
Sivas İçin Muğla Kongresi 98, 101, 120, 125, 180, 249, 347
Sivas Kongresi 17, 29, 33, 47, 50, 51, 65, 66, 67, 68, 94, 97, 98, 99, 101, 102, 107, 108, 124, 125, 132, 151, 153, 163, 177, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 206, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 219, 220, 223, 224, 226, 227, 230, 231, 242, 243, 244, 245, 248, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 262, 263, 264, 265, 269, 270, 271, 275, 292, 300, 301, 313, 315, 320, 321, 322, 328, 330, 331, 336, 342
Sivil toplum kuruluşları 113, 118
Sovyet 21, 38, 73, 74, 75, 76, 161, 311, 312, 320, 330
Savaş demokrasisi 179, 303
Sèvres Antlaşması 19, 20, 22, 23, 29, 31, 347

Şark-ı Karîb Çerkezleri Temin-i Hukuk Cemiyeti 94
Şarkî Anadolu Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti (ŞAMHC) 32, 37, 171
Şark İslam İhtilâl Cemiyetleri 72
Şark Meselesi 19, 20, 22, 53
Şeyh Sait ayaklanması 50
Şubat Devrimi 160, 311
Şûra 100, 104, 146, 147, 160, 161, 168, 170, 171, 172, 238, 240, 263, 307, 308, 319
Şûra-yı Millî 38, 263
Şûra-yı Saltanat 82, 101, 102, 161, 300
Şûralar Cumhuriyeti 71, 161

Talat Paşa 82
Teâlî-i İslam Cemiyeti 123
Tehcir 286
Temin-i Hukuk Cemiyeti 61, 94
Temsil 59, 67, 72, 79, 82, 94, 95, 106, 107, 108, 112, 115, 116, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 130, 135, 136, 142, 144, 145, 154, 155, 161, 172, 174, 179, 187, 189, 190, 191, 196, 201, 210, 216, 222, 230, 231, 232, 251, 253, 254, 259, 264, 269, 272, 278, 289, 298, 307, 313, 318, 323, 324, 326
Temsil gücü 121, 124, 189, 222, 232, 251, 264
Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu (1921) 38, 39, 134, 136, 161, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 178, 280

Teşkilât-ı Mahsusa 117
Teşkilât-ı Milliye 137, 255, 258
Teşkilât-ı Umumiye Nizamnamesi 197, 203
Tevfik Paşa 26, 27, 43, 62, 63, 80, 81
Tevfik Paşa kabinesi 27, 43, 62, 81
Townshend 26, 63
Trabzon Birinci Kongresi 96, 98, 101, 125, 144, 346
Trabzon İkinci Kongresi 96, 98, 101, 125, 146, 346
Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti 36, 37, 96, 101, 107, 119, 120, 122, 146, 148, 341
Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Kongresi 120
Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti 38, 60
Trakya-Paşaeli Müdâfaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti 159
Trakya-Paşaeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti 39, 136
Trakya-Paşaeli Müdâfaa Heyet-i Osmaniyesi 39, 100, 123, 147
Trakya Cumhuriyeti 39, 159
Trakya Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti 128, 159
Türkçülük 25, 47
Türk Halkları İkinci Kongresi 160, 308
Türk Halkları Kurultayı 160, 308
Türk Ocağı 117
Türk Ortodoks Cemaati 60
Türk Ortodoksları Kongresi 96

Ulema 80, 113, 189
Ulusal (Kemalist) devlet tezi 31, 42, 52, 63, 72
Ulusal burjuvazi 115, 288
Ulusal devlet 42, 46, 49, 52, 56, 63, 68, 70, 72, 74, 75, 273, 309
Ulusal kongre iktidarı 235, 261, 326
Ulusallaşma 187, 191
Ulusaltı 110, 119
Ulusçuluk 287, 289, 295, 296, 297, 298, 299, 316
Ulus devlet 47
Umumî Kongre 84, 160, 191, 207, 208, 209, 210, 211, 213, 214, 223, 243, 265
Urfa 35, 79, 99, 106, 122, 177, 286, 319, 327, 329, 330, 341

Üç Livâ (Sancak) 100, 106, 162, 307
Üç Taraflı Antlaşma 19, 20, 22, 23, 347

Vahdettin 26, 27, 28, 29, 43, 44, 46, 62, 79, 80, 81, 83, 85, 120, 262, 275, 276, 304, 322, 332
Venizelos 57, 58
Vergi 23, 129, 143, 144, 148, 149, 150, 173, 175, 247, 256, 257
Vicdan-ı millî 186, 187, 196, 206
Vilâyât-ı Şarkıye (Doğu İlleri) 119, 323
Vilâyât-i Şarkiye Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti 36, 314
Vilâyât-ı Şarkıye Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti 31
Vilayet Şûraları 161

Wilson İlkeleri 18, 19, 30, 35, 53, 54, 56, 64, 75, 112, 194, 263
Wilson Prensipleri Cemiyeti 64, 65

Yakup Şevki Paşa 114, 162
Yargı(lama) 83, 84, 132, 137
Yarı sömürge tipi devlet 31
Yarı sömürge tipi köylü devleti 25, 59, 275, 286
Yasallık 84, 141, 142, 193, 200, 202, 203, 261, 262, 264, 265, 266, 278, 280, 311, 314
Yerel direniş önderleri 180
Yerel Kongre İktidarları (YKİ) 11, 83, 85, 87, 89, 91, 93, 95, 96, 97, 99, 101, 103, 105, 107, 109, 111, 113, 115, 117, 119, 121, 123, 125, 127, 129, 131, 133, 135, 137, 139, 141, 143, 145, 147, 149, 151, 153, 155, 157, 159, 161, 163, 165, 167, 169, 171, 231, 235, 237, 291, 307, 343
Yerel önderler 113, 120, 168, 180, 187, 242, 317
Yusuf Akçura 283, 288, 336

Ziya Gökalp 50, 288, 295, 337

Mustafa Akdağ
Celâlî İsyanları

Celal Bayar
Kayseri Cezaevi Günlüğü

Ernst Breisach
Tarihyazımı

Fanny Davis
Osmanlı Hanımı

Selim Deringil
İktidarın Sembolleri ve İdeoloji

Güney Dinç
Mehmet Nail Bey'in Derlediği
Kartpostallarla Balkan Savaşı
(1912-1913)

Nihat Erim
Günlükler 1925 - 1979 (2 Cilt)
12 Mart Anıları

Suraiya Faroqhi
Osmanlı Dünyasında Üretmek,
Pazarlamak, Yaşamak

John Lewis Gaddis
Soğuk Savaş - Pazarlıklar, Casuslar,
Yalanlar, Gerçek

François Georgeon
Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)

Irene Fenoglio-François Georgeon
Doğu'da Mizah

Fabio L. Grassi
İtalya ve Türk Sorunu
1919-1923 Kamuoyu ve Dış Politika

Federico Gravina
İstanbul'un Anlatımı

Timothy E. Gregory
Bizans Tarihi

John M. Hobson
Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri

Robert Irwin
Oryantalistler ve Düşmanları

Ekrem Işın
İstanbul'da Gündelik Hayat
Everyday Life in Istanbul

Halil İnalcık
Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ
(1300-1600)

Cevdet Kerim İncedayı
İstiklal Harbi (Garp Cephesi)

Tony Judt
Soğuk Savaş
Savaş Sonrası

Kâzım Karabekir
İstiklâl Harbimiz (2 cilt)
Hayatım
İttihat ve Terakki Cemiyeti

Ahmet T. Karamustafa
Tanrının Kuraltanımaz Kulları-İslam Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)

Bernard Lewis
Demokrasinin Türkiye Serüveni

Amin Maalouf
Arapların Gözünden Haçlı Seferleri

Gerald Maclean
Doğuya Yolculuğun Yükselişi

Cyril Mango
Bizans Yeni Roma İmparatorluğu

Mark Mazover
Selanik: Hayaletler Şehri - Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1430-1950)

Gülru Necipoğlu
15. ve 16. yüzyılda Topkapı Sarayı

Ziver Öktem (haz.)
Edirne Hatıraları / Kâzım Karabekir

Yücel Özkaya
18. Yüzyılda Osmanlı Toplumu

Catherine Pinguet
İstanbul'un Köpekleri

Donald Edgar, Pitcher
Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası

John Reader
Şehirler

Necdet Uğur
İsmet İnönü

İsmet İnönü
Defterler (1919-1973)

Necdet Sakaoğlu
Türk Anadolu'da Mengücekoğulları

Hasan Rıza Soyak
Atatürk'ten Hatıralar

Banu İşlet Sönmez
II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti

Houari Touati
Ortaçağda İslam ve Seyahat

Şehzade Ali Vâsıb Efendi
Vatan ve Menfâda
Gördüklerim ve İşittiklerim

Istvan Vasary
Kumanlar ve Tatarlar - Osmanlı Öncesi
Balkanlar'da Doğulu Askerler
(1185-1365)

Wolfgang Müller-Wiener
İstanbul'un Tarihsel Topografyası

Cumhuriyet Ansiklopedisi (4 cilt)

Cumhuriyetin 75 Yılı Ek (1998-1999-2000)

II. Meşrutiyet'in İlk Yılı /
23 Temmuz 1908 - 23 Temmuz 1909

Yaşamları ve Yapıtlarıyla
Osmanlılar Ansiklopedisi